СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

ТРЕЋА СЕРИЈА

КЊИГА ПРВА (ЗА 1922)

уредник

Н. ВУЛИЋ

БЕОГРАД 1923

СТАРИНАР

ОРГАН
СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

ТРЕЋА СЕРИЈА

КЊИГА ПРВА (ЗА 1922)

уредник
Н. ВУЛИЋ

БЕОГРАД 1923

Календар у старом живопису српском.

(Фреске св. Ђорђа у Старом Нагоричину).

Врло мали број цркава српских сачувао је у староме живопису своме илустрован цео календар црквени. Најпотпунија илустрација календара налази се у цркви св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Живопис ове цркве припада добу краља Милутина. Он је из 1317./18. год., судећи по натписима у цркви, од којих је један српско-словенски[1], а два су грчка[2]. Из доба Милутинова налази се и на другим местима у живопису представа календара. У Грачаници (1321. год.) насликан је календар црквени свугде у цркви, осим у олтару. У порушеном спољашњем нартексу Спасове цркве у Жичи, чији живопис највећим делом припада добу архиепископа Саве III (1309.—1316. год.) за влада Милутинове, налазе се трагови од представе календара, а тако исто и у просторима, дозиданим или за владе Милутинове или под Душаном уз цркву Богородице манастира Трескавца (код Прилепа). Црквени календар насликан је и у припратама Дечана и Пећске Патријаршије. Први је из доба Душанова (1348 г.) други из XVI. столећа.

[1] Натпис гласи: „Б҃жиемь изволѥниѥмь сьзьда се ѿ ѡснованиеа и пописа се чьстнии храмь сьи поданиѥмь всакиим прѣвысокаго крала Стефана Ѹроша вь лѣто ѕѡ҃кѕ при игѹменѣ Вениамине.“

[2] Један је више улавних врата (у цркви), исписан крупним црним писменима: „єтоυς ѕѡ҃кѕ“, а други на порубу хаљине једнога светитеља у форми орнаменталне калиграфије гласи: „Χειρ Єυτυχιѹ ѕѡ҃кѕ“.

У Нагоричину представа календара заузима онај део цркве, који одговара нартексу. Цело прво поље ове цркве, подељено двама стубовима у три брода, резервисано је највећим делом за представе календара. Изузев доње зоне, у којој су насликани ликови разних светитеља и портрети ктитора, све остале слободне површине зидова, лукова, стубова и стубаца у првоме пољу цркве покривене су сликама, у којима се у хронолошком реду по данима преко целе године илуструје календар црквени. Ну живопис првога поља цркве много је пострадао, нарочито у горњим деловима, те је велики број представа из календара сасвим ишчезао, а многе су представе толико избледеле, да се више апсолутно не могу разазнати. И поред свега тога преостале фреске, у којима је илустрован календар, представљају у целини једну од најинтересантнијих тема у староме живопису српском.

О цркви у Старом Нагоричину писао је до сада само врло мали број научника и то веома површно. Једини, који је нешто опширније о тој цркви писао, био је *Кондаков*[3]. Ну ни он не беше запазио, да су у првом пољу цркве насликани дани преко целе године. Отуда је проистекло његово погрешно тумачење једне слике, која илуструје *14. јуни*, а у којој су представљени светитељи, који се тога дана у синаксару спомињу. Поред *пророка Јелисеја*, који пада тога дана, насликани су ту и св. *Кирил, епископ Гортински* и *св. Методије, патријарх цариградски*. Обојица се славе тог истог дана. Кондаков је у тим сликама сасвим погрешно видео ликове *словенских апостолâ* Кирила и Методија[4], који се, као што је познато, славе 11. маја, а не 14. јуна.

Тешко је утврдити, који је распоред месецâ сликар усвојио при илустрацији календара у Нагоричину. У средњем броду првога поља цркве илустрован је сасвим горе на свима странама тога простора месец *март*. У зони, која се налази испод ове највише зоне, насликан је по данима својим месец *април*, а испод ове зоне представљени су у једној нарочитој зони дани из месеца *маја*. У најнижој зони сретамо се ту са илустрацијама данâ из месеца *јуна*. У овом средњем броду првога поља цркве почиње и илустрација месеца *јула*, која се наставља на потрбушју лукова између средњега и јужнога брода првога поља цркве. Месеци *август* и *септембар* насликани су у северном броду првога поља цркве, и то тако, да *август* заузима доњу, а *септембар*

[3] *Н. П. Кондакова* Македонія. Санктпетербургъ 1909, стр. 195 и сл.

[4] *Кондаковъ* о. с. стр. 199.

горњу зону представа. Месец *октобар* почиње у средњем броду првога поља цркве у најнижој зони и продужује се на потрбушју лукова између средњега и севернога брода првога поља цркве. И месец *новембар* почиње у средњем броду и заузима најнижу зону представа у северном броду првога поља цркве. Месеци *децембар*, *јануар* и *фебруар* илустровани су на свима странама јужнога брода првога поља цркве, и то тако, да *децембар* заузима највишу, а *фебруар* најнижу зону.

Изгледа према овоме, да је за сликара година почињала месецом мартом, а завршавала се фебруаром. *Март* заузима највишу зону средњега брода, а *фебруар* најнижу зону јужнога брода првога поља цркве. Серија представа почињала би, дакле, у средњем броду у највишој зони, продужавала би се у зонама истога простора на ниже, па би прелазима у северни брод (изузев месец *јули*, који је илустрован на луцима између јужнога и средњега брода првога поља цркве), а завршавала би се у јужном броду.

У средњем броду првога поља цркве месеци су на северној и јужној страни илустровани у пет зона (најнижа између лукова и више њих), ако се не би узеле у обзир и две зоне, од којих једна одговара капителима стубова, а друга је одмах испод ње. На западној страни истога простора има управо седам зона, а на источној страни овога простора има четири зоне (горња је врло кратка и налази се у темену свода). У јужном и северном броду првога поља цркве има по четири зоне представа на свима странама.

Падају у очи грчки натписи, који обележавају представе појединих дана, ну многобројне околности говориле би у прилог тврдњи, да су натписе преписивали српски сликари са каквога грчкога оригинала.

Месец март насликан је у највишој зони средњега брода првога поља цркве на северној, источној и јужној страни. Серија представа почињала је на северној страни, на којој се лѐп држи још само на половини њене површине, а друга половина лѐпа отпала је. На очуваном делу малтерне коре једва се распознаје слика једне групе светитеља, у којој има више од тридесет лица. У њој ваља тражити представу или *четрдесет мученика* („Младенци“), који се славе *9. марта* или *четрдесет и два мученика у Аморији*, који се славе *6. марта*. На јужној страни познају се јасно: ο αγ(ιος) (αλεξα)νδρος, *13. марта*, и ο αγ(ιος) κενεδικτος и ο αγ(ιος) (ευ)ιχυ(μων), који се славе *14. марта*. Изгледа, да је под 13. мартом представљен и *Пренос моштију св. Никифора патријарха цариградског*,

судећи по нејасним представама архиепископа, епископа и јереја (са оригиналним високим капама на глави), скупљеним око одра, на коме лежи неки архијереј. *15. март* обележен је са ιε̃, али је његова илустрација потпуно ишчилела. Од осталих представа распознаје се још само биста *св. Кирила*, патријарха Јерусалимског, који се слави *18. марта.* Можда би се у следећој зони испод ове највише могла на северној страни одмах у почетку слутити представа *Благовести, 25. марта,* судећи по Богородици, која седи и уздиже једну руку према анђелу ужурбана хода, који је насликан пред њом.

Месец април насликан је у зони испод марта. Представе појединих дана овога месеца скоро су све пропале. Још се само на западној страни познаје представа *св. Симеона,* сродника, Господња, разапетог на крсту, који се слави *27. априла* и κη̃, *28. април,* под којим су насликани ο αγ(ιος) μαξιμος κ(αι) δαδ(ας) κ(αι) κεντηληανος, како им џелат сече главу. (То су мученици Максим, Дада и Кинтилијан, који се и данас славе 28. априла.)

Месец мај илустрован је у зони испод априла. Циклус представа почиње на северној страни и продужава се у истој висини на свима странама. Познаје се Смрт *св. Атанасија Александриског, 2. маја,* за тим *мартиријум св. Силвана и 40 мученика, 4. маја,* (усековање ових мученика) и један пресвитер, по свој прилици *св. Теодор свештеник,* који се слави *5. маја* (у Грачаници насликан под тим даном). Изгледа, да се може познати и *пророк Исаија, 9. маја.* Познаје се и *Распеће св. Симона Зилота, 10. маја,* за тим *св. Мокије* у пламену, *11. маја; св Епифаније, св. Диоскорид* (?) и *св. Алфије,* којима џелат сече главе, *12. маја.* Под ιγ̃, *13. маја,* налази се слика: η αγ(ια) γλικερια[5] ξιφι τελιοτε, *усековање главе св. Гликерије,* и ο αγ(ιος) αλεξανδ(ρος) а под ιδ̃, *14. маја* насликан је: ο αγ(ιος) ισιδορος ξιφι τελιοτε, *усековање главе св. Исидора.* Под ιε̃, *15. маја,* насликани су један епископ, по свој прилици *св. Ахилије* и више светитеља у пламену, поуздано *св. Ираклије* са друговима (као у Грачаници). Од осталих сцена познају се: *Усековање главе св. Талалеја, 20. маја; св. Константин и Јелена* са светим крстом између њих, *21. маја; мартиријум св. Василиска, 22. маја; св. Мелетије стратилат* у пуној ратној опреми, *24. маја.* Познаје се и сцена *Откровење* („обретење") *главе св. Јована Претече* (треће откровење по реду), које се се слави *25. маја.* Под κη̃, *28. маја,* насликана је η αγ(ια) ελικονιδα ξιφι τελιοτε,

---

[5] Грчки натписи дају се са свима граматичким и ортографским погрешкама, онако, како су исписани у цркви.

Усековање главе св. Хеликониде, а под κθ̃, *29. маја,* η αγ(ια) θεοδο(σια) εν τω κηθω, *св. Теодосија бачена у бездну морску.* Под λα̃, *31. маја,* насликана је нека сцена, тако ишчилела, да се више и не распознаје.

Месец јуни насликан је у зони испод маја. Он почиње *мучеништвом св. Јустина,* ο αγ(ιος) ιουστινος —, које се слави *1. јуна* Онда следује γ̃, *3. јуни,* под којим је насликан ο αγ(ιος) λουκιανος δια ξιφου(ς) τελιοτε, *усековање главе св. Лукијана,* за тим под δ̃, *4. јуна,* насликан је ο αγ(ιος) μητροφανης, патријарх Цариградски. До њега је ο αγ(ιος) ανδρε(ας) κρητης, који се слави *5. јуна.* Под ς̃, *6. јуна,* насликан је ο αγ(ιος) δοροθεος, епископ Тирски, а до њега је насликана η αγ(ια) κυριακη, која се слави *7. јуна.* Под η̃, *8. јуна,* насликан је ο αγ(ιος) θεοδωρος ο στρατ(η)λατ(ης), разапет на крсту, а двојица га стрељају стрелама. Под θ̃, *9. јуна,* насликани су οι αγιοι μα(ρ)τ(υρες) αλεξανδρος κ(αι) αντωνηνος χειρας κε ποδας αφαιρουντε: св. Александру и св. Антонину секу ноге и руке. До њих је *св. Антонин,* који се слави *10. јуна.* Под ια̃, *11. јуна,* насликан је ο αγ(ιος) αποστολος καρθολομεος εν τη θαλασ(σ)α, *св. Вартоломеј у мору.* Види се и осам фигура (један епископ, два усековања), међу којима се издваја фигура *св. Онуфрија* са дугачком брадом, који се слави *12. јуна.* Под ιγ̃, *13. јуна,* насликана је η αγ(ια) ακυλ(ιν)α, а више ње се види фигура у бисти једнога епископа, по свој прилици епископа *св. Трифилија,* који се у синаксару слави *13. јуна.* На потрбушју лука, који везује југо-западни стубац са северозападним, о које се опире кубе, насликан је на средини у медаљону ο προφητης ελισεε, који се слави *14. јуна,* а поред њега су ο αγ(ιος) μεθοδιος, патријарх Цариградски и ο αγ(ιος) κυριλλος, епископ Гортински. Поред њих насликан је ο προφητης αμως, који се слави *15. јуна.* Под ις̃, *16. јуна* насликани су ο αγ(ιος) . . . . μος, ο αγ(ιος) μοδεστος, ο αγ(ιος) τ(υ)χο(ν), епископ Аматуитски. У даљем реду насликани су οι αγιοι μαρτυρες μανουηλ, σαβελ κ(αι) ισμαηλ τας κεφαλας αποτεμνοντε, Усековање св. Мануила, св. Савела и св. Исмаила, које се слави *17. јуна.* Под ιη̃ *18. јуна,* насликани су ο αγ(ιος) υπατιος (епископ) и ο αγ(ιος) λεοντιος κ(αι) οι σ(υν) αυτω ροπαλης σ(υν)θλωντ . . (?), *св. Леонтије са два друга, раздрузгани маљевима.* Под ιθ̃, *19. јуна,* насликан је ο αγ(ιος) αποστολ(ος) ιουδας, разапет на крсту. Под κ̃, *20. јуна,* насликано је *усековање главе св. Методија,* епископа Патре, огорченог противника јереси Оригенове, који је обележен са ο αγ(ιος) μεθοδιος, а поред њега и *усековање св. Аристоклија,* чији натпис гласи: ο αγ(ιος) αριστοκλιος. Под κα̃, *21. јуна,* насликано је *усековање главе св. Јулијана* из Тарса, ο αγ(ιος) ιουλιανος ξιφι τελιοτε. Под κβ, *22. јуна,* насликано је: ο αγ(ιος) ευσεβιος . . . . ροπαλις συνθλατε,

св. Јевсевија Самосатског целат размрскава маљевима, а поред овога су и ο οσιος πετρος и ο αγ(ιος) ωρεντιος (епископ). Насликана је и η αγ(ια) αγριππινα, у фигури до појаса, која се слави *23. јуна,* а поред ње се виде још пет лица у слици до појаса. Под κ͠δ, *24. јуна,* насликано је *Рођење Јована Претече,* η γεννησις τȣ προδρομȣ. Јелисавета седи на породиљској постељи са високим узглавником и обраћа се једној служавци, која се више узглавника нагиње према њој. Десно, поред постеље једна жена расплетене косе подноси Захарији новорођеног Јована, повијеног као одојче. Захарија исписује на белој таблици црним словима име новорођеноме сину (виде се писмена ιω). Више ове сцене насликана је једна жена у фигури до појаса, која држи крст у десној руци. То је, по својој прилици, *св. Февронија,* која се слави *25. јуна.* Под κ͠ς, *26. јуна,* насликан је у бисти св. Давид Солунски (?). Под κ͠ζ, *27. јуна,* насликани су ο αγ(ιος) (Σαμ)ψον ξενοδοχος (св. Сампсон „странопримац"), ο οσιος παυλος κ(αι) οι συν αυτω (св. Павле са друговима). Под κη, *28. јуна,* насликани су οι αγιοι αποστολοι ρȣφος; μαθητης; θεραπον; μαθητης Напред су насликани апостоли Руф и Терапон, а иза њих по један ученик. По κ͠θ, *29. јуна,* насликан је *св. Петар,* разапет наопачке на крсту и *усековање главе св. Павла.* Под λ͠, *30. јуна,* насликан је *сабор св. дванаест апостолâ,* (η) συνοδος τ(ων) δωδεκα αποστολων.

Месец јули почиње на северној страни југо-западнога ступца, о који се опире кубе, и то одмах испод лука на тој страни, где је написано: μην ιȣλιος λ͠, *1. јули,* под којим су насликани ο αγ(ιος) κοσμας и ο αγ(ιος) δαμιανος. Обојица, као лекари („безмитни врачи"), држе по једну пенсету у руци. Испод ових под β͠, *2. јула,* насликани су ο αγ(ιος) πετρος ο πατρικιος у оделу схимника (са аналавом) и ο αγ(ιος) ιȣβεναλιος, епископ јерусалимски. Са њима је под γ͠, *3. јула,* насликан ο αγ(ιος) Υακινθο(ς). У истој висини око споменутога ступца насликани су даље ο αγ(ιος) ανατολιος, патријарх цариградски; ο αγ(ιος) μαρκος и ο αγ(ιος) μοκιανος, који се славе *3. јула.* Испод ових насликано је *Усековање главâ мученика Теодота и мученице Теодотије,* οι αγ(ιοι) θεοδοτος κ(αι) θεοδοτι ξιφι τελειωντε, које пада *4. јула.* У истој висини изнад лука, који споменути стубац везује са стубом на тој страни, следују под ε͠, *5. јула:* ο αγ(ιος) θεοδωρος (епископ), ο αγ(ιος) λαμπαδιος, η αγ(ια) μαρθα, η αγ(ια) κυριλλια, испод којих су насликани ο οσιος φωκας и ο αγ(ιο) αγγιος (епископ). Под ς͠, *6. јула,* насликани су ο αγ(ιος) σισοης и ο αγ(ιος) ανδρεας ο στρατηλατ(ης), обојица у фигури до појаса. Испод њих на потрбушју споменутога лука насликани су под ζ͠, *7. јула,* ο αγ(ιος) πανρος κ(αι) ι συν αυτω (четири фигуре у бистама) и ο οσιος θωμας. Испод

њих под η͠, *8. јула,* насликан је ο αγ(ιος) προκοπιος, а под θ͠, *9. јула,* насликани су ο αγ(ιος) παγκρατιος, епископ Тавроменисκи; ο αγ(ιος) κυριλλος, епископ Гортински (слави се и 14. јуна), ο αγ(ιος) περμȣθιος и ο αγ(ιος) κοπριος. Под ι͠, *10. јула,* насликани су οι αγιοι με͠, четрдесет и пет мученика, пострадалих у Никопољу јерменском. На потрбушју истога лука насликани су под ι͠α, *11. јула,* ο αγ(ιος) απολονιος, η αγ(ια) ευφημια (?), ο αγ(ιος) ακινδινος, а под ι͠β, *12. јулâ,* насликани су ο αγ(ιος) μαρκιανος, η αγ(ια) μαρια, ο αγ(ιος) προκλος κ(αι) ιλαριων Под ι͠γ, *13. јула,* насликани су ο αγ(ιος) προκος κ(αι) ανδρεας, ο αγ(ιος) ακυλας, епископ Ираклије, рукоположен апостолом Павлом (који се иначе слави 14. јула) и ο αγ(ιος) σεραπιον Под ι͠δ, *14. јула,* у зони испод месеца јула, изнад лука, насликани су ο αγ(ιος) ηρακλειος и ο οσιος ιωσηφ. Под ι͠ε, *15. јула,* насликани су ο αγ(ιος) ιȣστος (у пламену), ο αγ(ιος) επιφανιος (епископ), η αγ(ια) ιȣλιττα, ο αγ(ιος) κυρικος. Под ι͠ς, *16. јула,* насликани су ο αγ(ιος) ονησιφορος κ(αι) πορφυρι(ος) ροπαλης συνθλωντε, *св. Онисифора и св. Порфирија размрскавају маљевима.* Даље представе појединих дана месеца јула продужују се на потрбушју лука, који везује стуб на тој страни са западним зидом. Под ι͠ζ, *17. јула,* насликани су: ο αγ(ιος) αντιοχος; ο αγ(ιος) αθηνογενης (у пламену; св. Атиноген се иначе слави 16. јула); η αγ(ια) μαρινα. Под ι͠η *18. јула* насликани су ο αγ(ιος) εμιλιανος, ο αγ(ιος) υακυνθος, η αγ(ια) . εοδος (?), сви троје у фигурама до појаса. Под ι͠θ, *19. јула,* насликани су ο αγ(ιος) στεφανος (епископ); ο αγ(ιος) ιω(αννης) (епископ); η αγ(ια) μακρινα, сестра Василија Великог. Под κ͠, *20. јула,* насликана је сцена: η ανοδος τȣ προφητȣ ηλιȣ, *узношење св. Илије на небо.* Пророк Илија узноси се на својим колима на небо и своју хаљину баца доле пророку Јелисеју, који је обележен као ο προφητης ελισεος, Овој сцени следује представа *пророка Језекиља,* ο προφητης ιεζεκιηλ, који се слави *21. јула.* Остале представе појединих дана месеца јула није било могућно пронаћи, јер су, поуздано, пропале.

Месец август почиње на испаду северозападнога ступца, о који се опире кубе. Ту је написано: μην αȣγȣστ(ος) οι αγιοι μακκαβαιοι. Ту је, дакле, илустрован *1. август,* ког дана пада празник *св. Макавеја,* насликаних овде са њиховом мајком Соломонијом, η αγ(ια) σολομονια, и са њиховим учитељем Елеазаром, ο αγ(ιος) ελεαζαρ. Више њих насликани су ο αγ(ιος) λεοντιος и ο αγ(ιος) ατ(τ)ικος, који се славе такође *1. августа.* Истог дана слави се и ο αγ(ιος) στεφανος (епископ), који је у близини насликан. Под β͠, *2. августа,* насликан је *Пренос тела св. Стефана,* η ανακομιδη τȣ αγιȣ πρωτομαρτυρ(ȣ) στεφανȣ. Насликан је ковчег са телом св. првомученика Стевана и више овог три архијереја. На истоме ступцу под γ͠, *3. августа,*

насликани су ο αγ(ιος) φαυςτος, ο αγ(ιος) δαλματ(ος), η αγ(ια) θεοδωρα η θεςαλονίκεα. Поред њих су насликани *седам ошрока у Ефесу*, οι αγιοι επτα (παιδια) εν εφε(ςω), који се славе *4. авгусша.* Под *5. авгусшом* не распознаје се скоро ништа. Даље представе појединих дана месеца августа прелазе на доњу зону севернога зида и крећу се у правцу са десна на лево (са И на З.). Под ς̃, *6. авгусша*, насликано је *Преображење*, η μεταμορφωςις, у уобичајеној представи Христа у глорији са Мојсејом и Илијом са стране и са три засенута апостола у подножју брега, на коме се догађај одиграва. За тим је насликан ο αγ(ιος) δομετιος, који се слави *7. авгусша.* Овоме следују: ο αγ(ιος) εμιλιανος, епископ Кизички, који се слави *8. авгусша* и више овога ο αγ(ιος) ματθεος, који се слави *9. авгусша*; за тим ο αγ(ιος) λαυρεντιος (архиђакон), који се слави *10. авгусша.* Поред овога даље насликано је *усековање главе св. Еуила архиђакона*, ο αγ(ιος) ευπλος ξιφι τελιουτε, које се слави *11. авгусша.* За тим су насликана два светитеља у пламену, по својој прилици *св. Фошије* и *св. Аникиша*, који се славе *12. авгусша.* За тим је насликан *св. Максим исповедник*, чија је лева рука одсечена до лаката (одсечени део лежи на земљи), ο αγ(ιος) μαξιμος ομολογητης χειρας κ(αι) γλωςςαν . . . Он се слави *13. авгусша.* Више њега насликан је ο προφητης μιχεος, *иророк Михеј*, који се слави *14. авгусша. 15. авгусш* у реду ових представа није насликан, пошто *Успење Богородице*, које се тога дана слави, заузима пространo место на западноме зиду цркве. Насликан је *нерукошворни образ Хрисшов*, лик Христов на једном убрусу, чији се пренос из Едесе у Цариград слави *16. авгусша*, а испод њега под ι͠ζ, *17. авгусша*, насликани су ο αγ(ιος) παυλος κ(αι) ιουλιανος ξιφι τελιου(ντε), *усековање глава св. Павла* и *св. Јулијана.* У истој висини на западном зиду под ι͠η, *18. авгусша*, насликани су ο αγ(ιος) φλορος κ(αι) λαυρος ης το φρεαρ . . . , *св. Флор* и *св. Лаур*, бачени у бунар. Под ι͠θ, *19. авгусша*, насликан је ο αγ(ιος) ανδρεας ςτρατηλατ(ης), са још три светитеља, насликана у фигурама до појаса. Под κ͠, *20. авгусша*, насликан је *иророк Самуил* (као у Грачаници). Под κ͠α, *21. авгусша*, насликана је η αγ(ια) καςα κ(αι) ι ςυν αυτη, *св. Васа* са још две фигуре. Под κ͠κ, *22. авгусша*, насликано је више светих лица, од којих ниједно није обележено натписом, те изгледа, да припадају друштву св. мученице Васе. Под κ͠γ, *23. авгусша* насликане су три свете личности у води. Под κ͠δ, *24. авгусша*, насликан је ο αγ(ιος) τιμοθεος κ(αι) ι ςυν αυτω, *св. Тимошеј са друговима.* Представе осталих дана месеца августа није било могућно пронаћи, пошто су, поуздано пропале.

Месец сеишембар насликан је у горњој зони севернога брода првога поља цркве. Све до 14. септембра представе појединих дана

изгледа да се нису сачувале. Под ι͠δ, *14 сеишембра*, насликано је на источној страни одмах више лука на тој страни η υψωςις τȣ τιμιȣ ςταυρȣ *Уздизање часнога крсша* (Крстов дан). Насликан је висок киворијум, коме воде високе степенице и испод овога патријарх Макарије, који подиже у вис часни крст, опточен бисером и драгим камењем, и показује га цару и пратњи царевој, који стоје доле пред степеницама. У истој висини на јужној страни под ι͠ε, *15. сеишембра*, насликани су: ο αγ(ιος) νικητας (у пламену), ο αγ(ιος) φιλοθεος (пресвитер), ο αγ(ιος) μαξιμος. Под ι͠ς, *16. сеишембра*, насликани су ο αγ(ιος) τιτου ρωμη(ς) и (η αγια) ευφυμια. Под ι͠ζ, *17. сеишембра*, насликана је η αγ(ια) ςοφια μετα του τεκνου . . . *св. Премудросш са кћерима Љубав, Вера и Нада.* Под ι͠η, *18. сеишембра*, насликан је ο αγ(ιος) ευμενης (?), *св. Евменије*, епископ Гортински, који се слави тога дана. На западној страни у истој висини под ι͠θ, *19. сеишембра*, насликан је ο αγ(ιος) τροφιμος κ(αι) ι ςυν αυτω δια ξιφȣς τελιȣντε, *усековање св. Трофима и његових другова.* Под κ͠, *20. сеишембра*, насликан је ο αγ(ιος) ευςτατιος . . ., *св. Јевсшашије* са женом Теопистијом и једним својим дететом уморен у зажареном волу од меди. За тим је насликан (ο αγιος) κωδρα(τος) εν τη καμινο, *св. Кодраш у зажареној иећи*, који се слави *22. сеишембра.* Поред њега је насликано још четири светитеља, којима џелат сече главу. Под κ͠γ, *23. сеишембра*, насликано је *Зачеће Крсшишеља Јована*, (ο αγγε)λος κ͠υ αγγελιξον το ζαχαρι(α) τ(ην) ςυληψ(ην) τȣ προδρομȣ. Захарија стоји пред олтаром, а анђео му јавља о зачећу Јованову. Под κ͠δ, *24. сеишембра*, насликана је η αγ(ια) θεκλα . . ., св. „равноапостолну“ *Теклу раздире једна лавица.* Под κ͠ε, *25. сеишембра*, насликан је ο αγ(ιος) παφνȣτης, *св. Пафнушије, обешен о једно дрво*, а поред њега η αγ(ια) ευφροςυνη и биста једног епископа (у Грачаници је то св. епископ *Теофан*). За тим долази једна сцена са „усековањем глава“ четири светитеља, која би била, по својој прилици, у свези са *26. сеишембром,* јер њој следује *усековање главе св. Еиихарије,* η αγ(ια) επιχαρια ξιφι τελιȣτε, које се слави *27. сеишембра.* Под κ͠η, *28. сеишембра*, насликан је ο αγ(ιος) χαριτων ο ομολογη(της), *св. исиоведник Хришон,* а поред њега *усековање св. Алфија* и још четири лица. За тим су насликани ο αγ(ιος) δαδας κ(αι) γοκδελας ξιφι τελιȣντε, *усековање св. Даде и св. Говделе*, које се слави *29. сеишембра.* Представа *30. сеишембра* уништена је.

Месец окшобар почиње у углу, где се са западним зидом сустиче лук, који овај зид везује са стубом у северном броду првога поља цркве. Ту се чита μην οκτωβριος α͠, *1 окшобар,* под којим су насликани ο αγ(ιος) αποςτολος ανανιας, ο αγ(ιος) ρομανος, οι αγιοι ιγȣμε(νοι) μι(χα)ηλ κ(αι) ι ςυν αυτω

(виде се четири главе). Даље представе следују на потрбушју лука, који споменути стуб везује са западним зидом. Под β̃, *2. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) δομνηνος, ο αγ(ιος) κυπριανος (епископ), ο αγ(ιος) θε(ωδου)λος (?). Под γ̃, *3. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) διονισιος св. *Дионисије Ареопагит.* Под δ̃, *4. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) διονισιος αλεξανδριας и ο αγ(ιος) ιεροθεος (?), епископ Атински. Под ε̃, *5. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) κεσαριος; ο αγ(ιος) δομετιος λιθο(κο)λιθος *(каменање св. Дометија)* и ο αγ(ιος) πετρος ξιφι τελιουτε (усековање св. Петра Капитолиског, који је у синаксару забележен под 4. октобром), под ς̃, *6. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) αποστολ(ος) θωμ(ας), η αγ(ια) χαριτινι (у пламену), η αγ(ια) μαμελ . . . Под ζ̃, *7. октобра,* насликан је ο οσιος νικητας. Под η̃, *8. октобра,* насликане су: η αγ(ια) πελαγια (преподобна мати Пелагија̀) и η αγ(ια) πελαγια (св. девица Пелагија). За тим су насликани: η αγ(ια) πελαγια; ο αγ(ιος) αποστολ(ος) ιακωβος αλφαιου βουνευρις τυπτειτε, *апостол Јаков, син Алфејев, тучен воловским жилама,* који се слави *9. октобра.* У углу, где се сустичу луци, који спајају стуб на тој страни са западним зидом и са северо-западним ступцем, о који се опире кубе, под ι̃, *10. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) ευλαμπιος κ(αι) ευλαμπια δια ξιφους τελιουντε, *усековање светог Евлампија и свете Евлампије.* Под ια̃, *11. октобра,* насликани су ο οσιος κασιανος; ο οσιος ιακωβος . . .; ο αγ(ιος) αποστολ(ος) φιλιππος. Под ιβ̃, *12. октобра,* насликани су: ο(ι) αγ(ιοι) προβος, ταραχος κ(αι) ανδρονικος δια ξιφους . . ., *усековање св. Прова, Тараха и Андроника.* Под ιγ̃, *13. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) καρπος κ(αι) ι συν αυτω, *св. Карп са друговима* (виде се у пламену св. Карп са св. Папилом и св. Агатодором). Под ιδ̃, *14. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) ναζαριος κ(αι) ι συν αυτω, *св. Назарије* са друговима: *св. Протасијем, Гервасијем* и *Келсијем,* сва четворица у фигурама до појаса. Следеће представе налазе се на потрбушју лука, који стуб на тој страни везује са северо-западним ступцем, на коме почива кубе. Под ιε̃, *15. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) λουκιανος, *св. Лукијан,* пресвитер Велике Антиохије (у Грачаници обележен као „Лавкијан“), бачен у воду и ο αγ(ιος) σαβινος (епископ). Под ις̃, *16. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) λονγινος δια ξιφους τελιουτε, усековање мученика Лонгина, сатника (при крсту Господњем), а овамо, поуздано, спадају и η αγ(ια) χρυσαντη, η αγ(ια) δαρια, ο (αγ)ιος ανθημος и ο αγ(ιος) λεοντιος, који су поред св. Лонгина насликани. Под ιζ̃, *17. октобра,* насликан је пророк Осија, ο προφητης ωσι(ας). Под ιη̃, *18. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) λουκ(ας); ο αγ(ιος) μαρινος. Под ιθ̃, *19. октобра,* насликани су: ο προφητης ιωηλ и ο αγ(ιος) . . . κ(αι) ι συν αυτω. За тим је насликано *усековање главе св. великомученика Артемија,* ο αγ(ιος) αρτεμιος δια ξιφους τελιουτε, које се слави *20. октобра,* а поред овога и ο αγ(ιος) τερεντιος (епи-

скоп) са још два епископа и ο αγ(ιος) λουκιος, ο αγ(ιος) σιλβανος κ(αι) ιουστος. Даље представе појединих дана месеца октобра налазе се у углу, где се лук, који спаја стуб на овој страни, сустиче са северозападним ступцем, на коме почива кубе. Под κα̃, *21. октобра,* насликан је ο οσιος ιλαριων (епископ Мегленски), ο αγ(ιος) δασιος (?) κ(αι) ι συν αυτω (два светитеља са једном светом женом у пламену). Представу *22. октобра* није било могућно идентификовати. Под κγ̃, *23. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) αλεξανδρος (епископ), ο αγ(ιος) ιακωβος ο αδελφοθεος ξιφι τελιουτε *(усековање св. Јакова, брата Христова).* Даље представе ређају се на југозападноме ступцу, који подупире кубе. Под κα̃, *24. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) αρεθας κ(αι) ι συν αυτω (*мученик Арета са* друговима); ο αγ(ιος) προκλος (епископ). Под κε̃, *25. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) μαρκιανος κ(αι) μαρτυριος δια ξιφους τελειται (?), *усековање* св. *Маркијана и св. Мартирија.* Под κς̃, *26. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) δημητριος λο(γ)χευομενος, *пет војника боду копљем св. Димитрија* у тамници. Под κζ̃, *27. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) νεστορ δια ξηφους τελιουτε, *усековање св. Нестора* (који је насликан у ратничком костиму). Под κη̃, *28. октобра,* насликани су: ο αγ(ιος) αβραμιος, ο αγ(ιος) κυριακος. Под κθ̃, *29. октобра,* насликани су ο αγ(ιος) κλαυδιος κ(αι) ι συν αυτω, *св. Клаудије са друговима.* Под λ̃, *30. октобра,* насликан је ο αγ(ιος) επιμαχος, који се, иначе, у синаксару слави 31. октобра. Поред њега су насликани: ο αγ(ιος) ζηνοβιος, η αγ(ια) ζηνοβια, који се у синаксару спомињу 30. октобра, а који су овде, можда, били назначени под *31. октобром.*

Месец новембар почиње више капитела северногa стуба првога поља цркве на северној страни. μην νοεμβριος α̃, *1. новембар,* ту је написано и под њим су насликани *св. бесребреници Кузман и Дамјан,* ο αγ(ιος) κοσμας, ο αγ(ιος) δαμιανος. На западној страни капитела под β̃, *2. новембра,* насликани су: ο αγ(ιος) αττικος и η αγ(ια) ευδοκια. На источној страни истога капитела под γ̃, *3. новембра,* насликани су ο αγ(ιος) αιθαλας (ђакон), ο αγ(ιος) ιωσηφ (пресвитер), ο αγ(ιος) ακεψιμας (епископ). На јужној страни капитела насликан је ο αγ(ιος) ιωαννικιος ο θαυματουργος, св. Јоаникије Велики, чудотворац, који се слави *4. новембра.* Под ε̃, *5. новембра,* испод месеца октобра у висини поља̂ изнад капитела насликани су: ο αγ(ιος) κεσαριος ο αγ(ιος) νικανδρος епископ у Мирама, који се, иначе, слави 4. новембра. За тим на западној страни капитела северног стуба под ς̃, *6. новембра,* насликани су: ο αγ(ιος) γαλακτιον, η αγ(ια) επιστιμι. На јужној страни истога капитела под ζ̃, *7. новембра,* насликан је ο αγ(ιος) ηερον, а под η̃, *8. новембра,* насликан је ο αγ(ιος) μαρτινος. На источној страни истога капитела под θ̃,

9. новембра, насликан је ο ἅγ(ιος) ἀντώνιος, а поред њега је насликан ο ἅγ(ιος) ἱροδίον, који се слави *10. новембра.* Представе осталих дана месеца новембра нису могле бити пронађене у цркви.

Месец децембар илустрован је у јужном броду првога поља цркве. Данас су се представе његових дана сачувале на северној страни тога простора, а само врло мало на западној. Све до 19. децембра представе појединих дана или су изгубљене или их је немогућно идентификовати. Иако се натпис споменутога дана није сачувао, ми се сретамо са *усековањем главе св. Бонифација,* ο ἅγ(ιος) βονιφάτι(ος) δια ξίφους τελιοῦτε, које се слави *19. децембра.* Под κ̃, *20. децембра,* насликано је више светих лица: један епископ у фигури до појаса, поред њега два светитеља, такође у бистама, од којих је један обележен као ο ἅγ(ιος) μάκάριος. Насликан је и један епископ, нападнут од вука, у коме би, по своі прилици, ваљало гледати *св. Игнатија Богоносца,* смлевенога зубима зверова, који се слави овога дана. Ту је насликана и једна жена у пламену, по своі прилици *св. мученица Јулијана,* која се слави *21. децембра.* Изгледа, да истоме дану припадају: η ἅγ(ια) φιλοθέα (?) и један архијереј у бисти. Под κ̃κ, *22. децембра,* насликани су: η ἅγ(ια) ἀναστασια и *усековање св. Хрисогона.* Изгледа, да после овога следује представа *десет светих мученика, иострадалих на Криту* (св. Теодул, Зотик, Помпије, Василид, Сипор, Агатопус, Сатурнин, Геласије, Еуарест, Еуникијан), чији се помен слави *23. децембра.* Под κ̃δ, *24. децембра,* насликан је, како изгледа, *војвода Никола монах* са голим мачем у руци. За тим долази представа *Рођења Христова,* које се слави *25. децембра.* Лево је насликана Богородица, испружена на постељи. У средини је насликан новорођени Христос у јаслима, изнад којих вире главе вола и магарца. Десно је насликан Јосиф, који седи дубоко замишљен. Горе се види сегменат неба и испод овога два анђела, од којих један гледа на више, а други гледа доле. Поред ове сцене са „Рођењем Христовим“ насликан је један епископ, по своі прилици *св. Јевтимије,* епископ Сардике, који се слави *26. децембра.* За тим је насликано *каменање св. Стевана,* које се слави *27. децембра.* Децембру припада и сцена са војницима, који убијају малу децу. Она је насликана на источној страни јужнога простора првога поља цркве одмах изнад представе „Крштења Исусова“. У њој је, како изгледа, насликано *Убиство деце у Витлејему,* које се слави *29. децембра.*

Представе данâ *месеца јануара* почињу на јужном зиду првога поља цркве. Познаје се натпис ο ἅγ(ιος) πετρος . . . . . са ликом

једнога схимника, који обема рукама држи један свитак. Испред њега је насликано неко распеће С обе стране крста налази се по један архијереј, а и више крста насликан је један архијереј у фигури до појаса. У овим сценама и фигурама ваља, по своі прилици, гледати представе *1. и 2. јануара.* За тим су насликани: ο ἅγ(ιος) γορδιος ξίφι τελιοῦτε *усековање св. Гордија,* које пада *3. јануара* и ο ἅγ(ιος) μαλαχίας *пророк Малахија,* који се такође слави *3. јануара.* Поред њих је насликано и мучеништво једнога светитеља, кога џелати раздрузгавају маљевима, као и мучеништво једног светог човека, који је бачен у море, у коме се, можда, има познати *мучеништво св. Теогена,* који се слави *2. јануара.* За тим долазе представе: ο ἅγ(ιος) ζωσιμος, ο ἅγ(ιος) ἀθανασιος (пустињак, у схимничком оделу, са аналавом), који се славе *4. јануара,* а поред њих се налази насликана η ἅγ(ια) ἀπολλιναρι. За тим су насликани: ο ἅγ(ιος) γρηγοριος (епископ) и η ἅγ(ια) συνκλητικη, који се славе *5. јануара.* Под ς̃, *6. јануара,* насликано је на источној страни споменутога јужнога брода првога поља цркве *Крштење Христово,* η βαπτησις. Његова представа налази се у доњој зони. Лево је насликан Јован на обали Јордана са голим рукама до лаката и са нагим голеницама у хаљини од длаке, на средини припасаној. Он се дотиче главе Христа, који стоји у Јордану. Изнад Христа лебди св. дух у облику белог голуба. На другој обали Јордана стоје два анђела и на испруженим рукама држе припремну хаљину, којом ће покрити обнажено тело Христово после свршенога крштења. Један анђео иза њих гледа у правцу св. духа. „Јордан“, алегориска фигура реке, са маказама рака на глави, седи извајен поред оборене урне, из које се излива вода, а на другој страни од њега удаљује се од сцене крштавања друга алегориска фигура која седи на некаквој немани. Данас се не може више утврдити, каква је представа била под *7. јануаром.* Под η̃, *8. јануара,* насликани су на јужноме зиду првога поља цркве: ο ἅγ(ιος) θεοφιλ(ος) κ(αι) — . . διος λιθοκολοῦντε, *каменање св. Теофила* и још једнога светитеља. Представу под *9. јануаром* није могућно познати. Под ι̃, *10. јануара,* насликани су: ο ἅγ(ιος) γρηγοριος νυσης и ο ἅγ(ιος) δομετιος (епископ). Под ι̃α, *11. јануара,* насликани су ο ἅγ(ιος) θεοδοσιος (познати св. Теодосије Киновиарх) и η ἅγ(ια) θεοδοσί(α). Под ι̃κ, *12. јануара* насликан је ο ἅγ(ιος) πετρος ἐν τη καμ(ίνω), *св. Петар у зажареној пећи.* Под ι̃γ *13. јануара,* насликани су: ο ἅγ(ιος) ερμύλος κ(αι) στρατόνικος ἐν τη κιτι, *св. Јермил и св. Стратоник у бурету,* као и један светитељ, нападнут од медведа. За тим су насликани *игумани горе Синаја,* οι ἅγ(ιοι) (ηγούμενοι) ἐν τῷ ορι το σινάι . . . ., који се

славе *14. јануара.* Под ιε҃, *15. јануара,* насликан је ο αγ(ιος) παυλος ο θυβαιος, *св. Павле Тивски,* у пози Orans-a. Поред њега је, како изгледа, насликан *св. Јован Кућник* са јеванђељен у руци. Ту је насликан и ο αγ(ιος) παυσοφιος, који се такође слави *15. јануара.* За тим је насликан *св. Петар окован у тамници,* ο αγ(ιος) πετρος αποστολ(ος) εν τη φρȣρα, који се догађај слави *16. јануара.* Св. Петар, окован ланцима („веригама“), седи у тамници спавајући. Један анђео, ο αγγ(ελος) κυ(ριȣ), нагао се над њим и додирујући га руком по рамену, буди га, да би га извео из тамнице. Под ιζ҃, *17. јануара,* насликан је ο αγ(ιος) αντωνιος, *св. Антоније Велики,* а под ιη҃, *18. јануара,* насликан је ο αγ(ιος) αθαναςιος ο μεγας, *св. Атанасије Велики,* патријарх Александриски. На западном зиду под ιθ҃ *19. јануара,* насликан је ο αγ(ιος) πολυευκτος πυρ(ι) κατακεςας (?), *св. Полиеjкт у огњу.* Испод овога, а одмах изнад едикуле на западноме зиду, насликани су: ο αγ(ιος) (κας)σιος; ο αγ(ιος) ευσεβιος; ο αγ(ιος) ευτυχιος κ(αι) βαςιλιδης εν το κιθω *(св. Евтихије и Василид, бачени у морску бездну),* који се славе *20. јануара. Св. Васије и св. Евсевије* представљени су разапети на крсту. Са њима, несумњиво, иде и ο αγ(ιος) ευθιμιος, *св. Јевтимије Велики,* са јужнога зида, који се такође слави 20. јануара. Под κα҃, *21. јануара,* насликани су: ο οσιος μαξιμος ο ομολογητης *(св. Максим Исповедник),* ο αγ(ιος) ζωσιμας и још један светитељ, чији се натпис изгубио (сви на западном зиду изнад едикуле), као и ο αγ(ιος) κικεντιος на северној страни јужнога брода првога поља одмах изнад лука. На тој страни одмах после последњега насликани су ο αγ(ιοι) μαυρικ(ος) κ(αι) ιοςιος κ(αι) ι (συν αυτω) εν τη καμινω (неколико светитеља у пламену), који се славе *22. јануара.* Испод ових насликан је ο αγ(ιος) αγαθανγελος κ(αι) ι συν αυτω ξιφι τελιȣντε, *усековање св. Агатангела и његових другова,* које се слави *23. јануара.* Даље су под κδ҃, *24. јануара,* насликани: η αγ(ια) ξενη и ο αγ(ιος) βαβιλας κ(αι) ι συν αυτω *(св. Вавила* и његови ученици Тимотеј и Агапија). На јужном зиду насликана је сцена *Пренос моштију св. Григорија Богослова,* η ανακομιδη τȣ αγιȣ γρηγοριȣ τȣ θεολογȣ, који се слави *25. јануара.* Четири ђакона носе на раменима један правоугли ковчег са телом св. Григорија Богослова, а један епископ са кадионицом причекује их. Представе осталих дана месеца јануара није било могућно индентификовати.

Месец фебруар почиње на северној страни југозападнога ступца, који носи кубе, више представе *Сретења.* Ту су насликани (ο αγιος) τρ(υ)φων и (ο αγιος κενδε)μιανος, који се славе *1. фебруара.* Испод њих под β҃, *2. фебруара,* насликано је *Сретење,* η υπαπαντη, са Симеоном Богопримцем, који малога Христа прима из руку Марије и Јосифа (?).

У висини прве представе под γ҃, *3. фебруара,* насликани су: ο αγ(ιος) συμεων, ο αγ(ιος) θεοδοχος, ο αγ(ιος) νικαν(δρος) (?); а у висини „Сретења“ под δ҃, *4. фебруара,* насликан је ο αγ(ιος) ισιδωρος а даље је сцена ο αγ(ιος) παπι(ος) κ(αι) διοδορος ξιφι τελιȣντε, *усековање глава св. Папија и св. Диодора,* који су светитељи у синаксару забележени под 3. фебруаром. Поред њих под ε҃, *5. фебруара,* насликани су: η αγ(ια) αγαθη и ο οσιος πολυε(υ)κτος, па онда у истој висини под ς҃, *6. фебруара,* насликани су ο αγ(ιος) ιȣλιανος (εν τη) καμι(νω), *св. Јулијан у зажареној пећи* и ο αγ(ιος) ακραμιος (епископ). Испод њих је насликана сцена: η αγ(ια) φαυστηνα κ(αι) ευπλιςια κ(αι) μαξιμιανη ης κȣν χαλκȣν εμβεκλυςθεντ(ες) (?): три жене налазе се у огњу, разбуктаном у једном волу од бакра. Даље под ζ҃, *7. фебруара,* насликани су οι αγιοι εξακοςιη μαρτηρες ι εν τη νικομιδη(α). Под η҃, *8. фебруара,* насликани су ο προφητης ζαχαριας (пророк Захарија), и ο αγ(ιος) θεοδ(ορος) (στρα)τηλ(ατης). Под θ҃, *9. фебруара,* насликани су: ο αγ(ιος) θεοδοσιος (у бисти), а испод њега ο αγ(ιος) νικηφορος κ(αι) ι συν αυτω ξιφι τελιȣντε, *усековање св. Никифора и његова три друга.* Под ι҃, *10. фебруара,* насликан је ο αγ(ιος) χαραλαμπις κ(αι) (οι συν αυτω) εν τη θα(λαςςα) . . . *св. Харалампије са пет другова, бачени у море.* Више ове сцене насликан је ο αγ(ιος) βλαςιος κ(αι) ι συν (αυτω), *св. Власије,* епископ Севастиски са три друга и ο αγ(ιος) θεων(ιος) (епископ). Први се слави *11. фебруара,* а тог истог дана слави се, вероватно, и други. За тим је насликан ο αγ(ιος) μελετι(ος), патријарх Антиохиски, који се слави *12. фебруара.* Поред њега насликан је ο αγ(ιος) ευλογιος, патријарх Александриски, а испод њега је ο αγ(ιος) μαρτινιανος (насликан у целој фигури у пози Orans-a), који се славе *13. фебруара.* Под ιδ҃, *14. фебруара,* насликан је ο αγ(ιος) αυξεντιος (као Orans). На јужној страни насликан је ο αγ(ιος) αποστολος ονησιμος, *св. апостол Онисим,* кога два џелата убијају маљевима. Он се слави *15. фебруара.* Више њега под ις҃, *16. фебруара,* насликан је ο αγ(ιος) παμφυλος са три друга. Под ιζ҃, *17. фебруара,* насликани су: ο αγ(ιος) θεοδωρος ο τηρων εν τη καμινω, *св. Теодор Тирон* у пламену; ο αγ(ιος) κοςμας (епископ); ο αγ(ιος) αγαθονικος; ο αγ(ιος) τιμοθεος, који гори у ватри. Више ових под ιη҃, *18. фебруара,* насликан је један светитељ у архијерејском костиму, у коме ваља гледати или *Леона,* папу римског или *св. Агапита,* епископа Синајског. Све до 25. фебруара није било могућно идентификовати даље представе данâ месеца фебруара. Изнад ликова св. Прохора Пчињског и св. Јоакима Осоговског, који су, насликани у најнижој зони сликâ на западном зиду, под κε҃, *25. фебруара,* насликан је на предњој страни едикуле један архиепископ, по свој прилици *св. Тарасије,* патријарх Цариградски,

обешен са још пет мученика. Више њих под ќs, *26. фебруара,* насликана су два схимника (?), који провирују иза једног брда. Изнад дугачког натписа српско-словенског на тој страни под ќз, *27. фебруара,* насликани су οι αγιοι ομολογεται βασιλειος κ(αι) προκοπιος, *исповедници Василије и Прокопије*, а даље, до слике „Успења Богородичина", под ќи, *28. фебруара,* насликан је ο αγ(ιος) θαλελεος κ(αι) η συν αυτω, *св. Талелеј са друговима.*

Dr. Влад. Р. Петковић.

Osvrt na prehistoricki rad u Bosni.

Dr. Ćiro Truhelka.

Još pred pola vijeka bile su Bosna i Hercegovina *terra incognita* za znanstvenu Evropu. Tek po koja putnička bilješka, dospjela onako u stručne časopise, nagoviještala bi o arheološkom bogatstvu ovih gorskih zemalja. Strani su putnici prvi svraćali pažnju učenjaka na skroz neobragjeno polje u ovim krajevima a megju njima se odlikovahu osobito Prus Otto Blau, Englez Evans i Austrijanac Dr. Hörnes, koji je kao poručnik došao s okupacijom u Bosnu te je upotrijebio vrijeme svoga vojnikovanja, da proučava arheološko blago Bosne, u koliko je izmiljalo iz zemlje. Hörnes bio je onda još rimski klasičar Benndorfove škole a ako se je kasnije posvetio prehistoriji te je na tom polju vremenom postao kapacitet odlična glasa, ima se to donekle pripisati arheološkom radu zemaljskog muzeja i vezama, što ih je s njime vas svoj život podržavao. On lično nije nikada sistematski radio u Bosni, nego je, kao i njegovi predšasnici-putnici, pabirčio i simpatički pratio i prikazivao rad zemaljskog muzeja sarajevskog.

Sistematski rad na polju arheologije započinje u Bosni tek osnutkom ovog muzeja. U prvom početku on je obsegom i radnim prilikama dosta oskudan. Pisac ovih redaka i četiri prazna zida u tada tek dovršenoj zgradi zemaljske vlade bili su u proljeće 1886. čitav muzej. Nešto malo — vrlo malo — starina prikupio je malo prije osnovano muzejsko društvo a sve ostalo valjalo je namaknuti iz utrobe zemaljske.

Osnutak muzeja u Sarajevu pada u doba, kada je prehistorija počela da zaprema dolično joj mjesto u kolu ostalih modernih znanosti. Bila je to mlada znanost, kojoj starije grane arheologije, a naročito klasična, nisu htjele ni da priznadu pravo opstanka. Nema dugo te je, uza sve uspjehe skandinavskih i franceskih učenjaka prehistoričara, u početku osamdesetih

godina, pročelnik klasične arheologije i epigrafije, Mommsen, na jednom kongresu izrekao porugljivo: „*la preistoria è la scienza degli illiterati!*“ Megjutim, ta ironija ni iz ustiju prvog autoriteta klasične arheologije nije prehistoriji nimalo nahudila; što više, ona se još u istom deceniju najbujnije razvila i dosegla svoj klasicitet. I dočim je epigrafija u isto doba spala na ramena njena osnivača i nekolicine njegovih najprisnijih učenika, pristaju uz prehistoriju sa svih strana ljudi svjetska glasa: u Engleskoj Evans, u Škotskoj Munroe, u Franceskoj Gabriel de Mortillet, u Danskoj Steenstrup, u Švedskoj Montelius, u Rusiji grof Sergej Uvarov, u Njemačkoj Virchow, u Italiji Pigorini, u Austriji Andrian von Wehrburg, u Švajcarskoj von Fellenberg. To su bili glavni nosioci prehistorije a oko njih se kupio podmladak, koji će dostojno zamijeniti stare pobornike, kada odstupe od polja rada.

I da je od svih grana arheologije u Sarajevu najbolje uspijevala prehistorija, može se donekle pripisati psihološkom momentu, da je bosanski muzej zasnovan baš u ono doba, kada se je prehistorija borila ne samo za priznanje, nego i za ono odlično mjesto, na koje s punim pravom može pretendirati. Da je tomu pogodovalo veliko bogatstvo spomenika i kulturnih slojeva u zemlji, razumije se samo po sebi.

Tom očiglednom bogatstvu čudili su se mnogi strani stručnjaci, koji posjetiše Bosnu i nisu znali protumačiti, zašto je Bosna, na oči nekulturna zemlja, bogatija prehistorijskim starinama, nego mnoge na sjeveru susjedne zemlje, koje su bile kud i kamo naprednije, nego ona. Pa ipak je odgovor vrlo jednostavan: kultura kao personifikacija, može se sravniti sa Hronosom starih Helena, koji proždire rogjenu djecu, jer i ona na svom putu savršenstvu uništava vlastite tvorbe prošlih vijekova. Ali najveći razarač kulturnih slojeva je plug, koji duboko ore i razara sve, što je na dohvatu njegovu crtalu a u Bosni oralo se od pamtivijeka plitkim ralom, baštinom prehistoričkih starosjedioca, koje bi jedva potkapalo bus i tanki sloj humusa a poštedio bi sve, što se dublje pod njim krije. Pa kako se i na čitavom Balkanu, do nedavno, oralo samo ralom, ima nade, da će vrijeme i u drugim našim jugoistočnim zemljama iznijeti isto obilje prehistoričkog blaga, koje je iznijelo u Bosni.

O tom su bogatstvu dobili stručnjaci prvi pojam krasnim nalazom broncane dobe iz Krehina gradca (kotar Mostar), koji je dospio napola u bečki dvorski muzej a napola u zagrebački, te nizom starina prve željezne dobe, obretenih u jednoj gromili na ravnom Glasincu, kada se je, odmah iza okupacije, gradila cesta preko Romanje u Rogaticu, koje su takogjer dospjele u dvorski muzej, jer u Bosni u ono doba muzeja još nije bilo.

Nakon što sam pokušao svoju sreću kao eksplorator na prehistoričkom naselju na Zlatištu i Debelom brdu kod Sarajeva, koje je dalo muzeju veliko obilje starina, nukao me je baš glasinački nalaz, da započnem sistematski iskapanje tamošnjih nekropola. Sa malo materijalnih sredstava

i praktična iskustva, ali sa mnogo dobre volje započeh 1887. iskapanja. Uspjeh bio je vanredan i Glasinac stoji odsele kroz lijepi niz godina na prvom mjestu arheološkog radnog programa zemaljskog muzeja. Tu je u velikom stilu razgaljena slika života i kulture bosanskih starosjedioca, Ilira; tu je prvi puta razgaljeno porijeklo tog velikog naroda, tu su ubrani prvi arheološki podaci o njegovoj seobi iz pradomovine na Balkan i prikazano je bogatstvo njegove kulture, njegove veze sa Grčkom na jugu, s Italijom na zapadu i sa feničkim trgovcima, koji su već u ono mračno doba našli put i amo, da za jantar i za staklena i emaljna zrna zamijene ono zlato, što bi ga naročito pleme Dalmata znalo tako vješto vaditi iz aluvija rijeka te bi, kako Plinij veli, znali naći zlatno grumenje od pet funti.

Kako je pitanje o porijeklu arijskih naroda i o njegovim migracijama na evropsko tlo najviše odgovaralo ideologiji tadanje prehistorije, svrnule su ove iskopine opću pažnju na se.

Balkanski narodi, po svom položaju prema helenskom svijetu, ulaze mnogo prije u naučnu sferu starih etnografa i geografa, nego li ostali evropski narodi. Vijesti, sačuvane u starih pisaca o starosjediocima, mnogo su starije, obilnije a na oko i pouzdanije pa je bilo nade, da će se tu naći onaj arheološki *missing link,* koji veže doba historičko sa prehistoričnim, koji objašnjava porijeklo i pravac seobe Ilira na po se a Arijaca u opće.

I doista! rad arheologa je potvrdio gdjekoju vijest starih pisaca a neke je ispravio. Arheološkim nalazima potpuno su potvrdjene vijesti o načinu sahrane, običaju tetoviranja, o oružju i načinu vojevanja, pa čak i o fizičnoj kompleksiji Ilira a verzije o vezama Trako-Ilira s Azijom mogle su se kritički revidirati. I baš u ovom potonjem pitanju pokazao se je sintetički rad prehistoričara uspješnijim od dedukcija klasičara. Ovi potonji za razjašnjenje ovog pitanja nisu imali drugog sredstva, do li nekoliko genealoških priča i sličnosti mjesnog nazivlja s ovu i s onu stranu Bospora. Tako je ovo pitanje u prvom redu palo u kompetenciju lingvista, koji su ustanovili, da na Balkanu imade sva sila geografskog nazivlja, koje se ponavlja u maloj Aziji a naročito u Troadi pa su, naravski, zaključili, da to ide na račun trako-ilirskih migracija. Taj je zaključak, u glavnom, opravdan a najbolja su mu potvrda seobe Slovena, koji su takodjer svugdje, kamo su dospjeli, ostavili tragove u mjesnoj nomenklaturi. U Pruskoj, Rumunskoj pa čak i u sjevernoj Grčkoj sjeća nas po koji mjesni naziv, da su onuda živjeli Sloveni a *per analogiam* idu i konkordancije u nazivlju staroga svijeta s ovu i s onu stranu Bospora na račun migracija Tračana. Dočim su lingviste uslijed toga tražili porijeklo Trako-Ilira u Maloj Aziji, odakle bi, prešav Bospor, naselili Balkan, prehistorija je upućena, da im pradomovinu traži mnogo udaljenije a da migracije, kojima osta spomen u nazivlju, stavlja u razmjerno mladji odsjek prehistorije te im je smjer očevidno bio obratan: sa Balkana u Malu Aziju. Što se same pradomovine Ilira tiče, upućuje vanjska sličnost glasinačkih gromila sa

mogilama kavkaskim u Kubanu, Bakšamu, Čegemu, Kabardi i Kumbulti na kavkasko porijeklo a proučavajući inventare ovih nekropola potanje, naći ćemo dosta toga, što je istog kulturnog porijekla, pri čemu ćemo kubansku kulturu upoznati kao primarnu a glasinačku kao derivat, koji je sačuvao u bitnosti tipove, modificirane tečajem seobe, vremena i promijenjenih kulturnih prilika.

Jedan od daljnih problema naše prehistorije biti će, ustanoviti, da li je put ove seobe išao sjevernom ili južnom obalom Pontusa. Seoba Arijaca pada uopće u doba bronca; oni su bili glavni nosioci broncane kulture a u Evropi zatekli su svuda pri svom dolasku kamenu, ponegdje tek bakrenu kulturu, koja po tehnici spada još kamenoj dobi, jer se od bakra saljevala samo prosta forma u jednostrane kalufe a onda bi se predmet okivanjem i brušenjem dotjerivao, kako se je radilo i kod kamenih artefakta. Sporadički nalazi bronca u čisto neolitskim naseljima, kao primjerice jedne strjelice u Donjem Klakaru, svjedoče, da su Iliri, došav amo, u Bosnu zatekli urodjenike neolitičare, kojima su donijeli prvo poznavanje bronca. Ovo nam možda tumači i onu zagonetnu pojavu spiralno-meandraste keramike u butmirskom neolitiku i njene analogije u broncu na jednu stranu u Kavkazu a na drugu u premikenskim slojevima na jugu.

Bilo bi suviše nabrajati analogije izmedju ovih, geografski tako udaljenih, kulturnih slojeva, jer je dovoljno sravniti iskopine glasinačke sa publikacijama grofa Sergeja Uvarova, Rudolfa Virchowa i sa zbirkom kavkaskih starina u muzeju St. Germain-en-Laye-u. Glavni predstavnik ove sličnosti je fibula sa oblim lukom, širokom jednostranom petljom i lopatastom nožicom, koja se nalazi u Kavkazu u izobilju a na Glasincu se pojavljuje u nizu krasnih reprezentanata te se ovdje tipološki posve logično dalje razvija u niz derivata; a ako taj razvojni niz u Kavkazu fali a u Bosni postoji, može se to prihvatiti kao indicij za spomenutu emigraciju Ilira. Ta se ista fibula nalazi i izvan Bosne u zemljama, koje su imale kulturne i etničke veze sa Ilirikom, odnosno sa Trako-Ilirima. Predstavnika istoga tipa nadjeno je u Troadi, Mikeni, Olimpiji, na svetištu Artemide u Luzoi u Akarnaniji pa čak i na Kreti a na italskom su tlu dosta obilni, osobito na *Monte nero* kod Livorna. Da su Iliri tome ukrasu iskazivali čak i neku osobitu počast, dokazuju tri prekrasna primjerka ogromne veličine, jedan sa Sokôca na Glasincu, drugi iz Ivanjske u Bosni a treći iz Vinodola u Hrvatskoj.

Kada su nam vremenom stizale vijesti o prehistoričkim nalazima iz jugoistočnih krajeva Balkana, dokazale su, da se oblici glasinačke kulture radijalno šire preko Sandžaka Novog Pazara na jugoistok a prema tomu je i smjer migracija na Balkanu u neko doba išao ovim pravcem a ne obratnim iz Male Azije.

Time je i pitanje o kongruenciji mjesne nomenklature na Balkanu i u Troadi riješeno, dakako u obratnom smislu, nego li ga rješavahu lingviste.

Opća karakteristika glasinačkih starina bila bi ta, da, proizašav iz sredine, koja pripada broncanoj dobi prikazuju u glavnom prvo željezno doba u mnogo čišćoj formi, nego Hallstatt. Glasinačka kultura je od one u toliko naprednija, što se željezom mnogo ranije upoznala. Dokaz su tomu neki tipovi mačeva i fibula, koji su na Glasincu već od željeza, dočim su u Hallstattu isključivo od bronca a naročito željezno oružje je na Glasincu obilnije.

Drugi dokaz gornjoj tezi dao je poklad iz Drenova dola, koji po svom habitusu inače spada isklučivo broncanoj dobi, ali je imao jednu tipnu kubansko-glasinačku fibulu a na nekim predmetima broncana je patina inkrustirana mrljama željezne hrdje, dakle je u pokladu bilo i tragova željeza. Da se na Glasincu željezo pojavljuje ranije, nego na sjeveru, tumači nam južni geografski položaj, jer je poznavanje željeza bezuvjetno jugoistočnog azijskog porijekla pa se naravski radijalno širilo u Evropu i bližim narodima dolazilo ranije, nego udaljenijim.

Druga važna značajka glasinačkih spomenika jest ta, da oni teku samo do stanovite epohe od prilike do IV. vijeka pr. I., jer pojavom ranolatènske fibule prestaje tipološki razvitak oblika posvema. Zato nam Glasinac i predstavlja cjelovitu, ničim ne pomućenu sliku autohtone ilirske kulture, koja je obuhvatala ne samo Bosnu, nego se odavle širila na jugoistok, tako da u Macedoniji i u Epiru sretosmo po koji nakit, koji je po svom obliku niknuo u kulturnoj sferi glasinačkoj.

Nagli prekid tipološkog kontinuiteta tumači se, kako ćemo viditi, opet emigracijom plemena, koje je stvorilo ove spomenike, Autarijata.

Teza, da je u prehistorijsko doba u nas smjer kulturne ekspanzije išao od sjevera na jugoistok a ne, kako se do onda zamišljalo, obratno, našla je još jači dokaz otkrićem neolitske naseobine u Butmiru, koja je prigodom gradnje poljoprivredne stanice obretena u doba, kada su prva iskapanja na Glasincu stala zanimati stručni svijet. Bilo je to veliko naselje, koje se je sastojalo od kojih 90 zemunica, čija gradja posve odgovara Vitruvovom opisu zemunica Frižana, koji bi za svoje stanove iskopali plitke jame, ogradili ih rašljastim u šiljak svedenim, šeperom opletenim i ilovačom oblijepljenim koljem. Narod, koji je u Butmiru u mladje kameno doba živio, bavio se u velike sa dvije industrije: obradjivanjem raznih radiolarita u noževe, strugalice, svrdla i strjelice i raznih škriljavaca, lijepo okresanih i pomno izbrušenih u sjekire i budake. Materijal dovaljala im je rijeka Željeznica s ostalim šljunkom iz krečnih slojeva gornjeg triasa i donjih triadičnih slojeva, koji se steru izmedju Mokrog i Trnova. Ti se proizvodi kamene industrije odlikuju nesamo vanrednim obiljem nego i upravo savršenom tehnikom obradjivanja, ali, uza sve to, bila je druga butmirska industrija, keramika, važnija, jer se njena spiralno meandrasta keramika prikazuje u savršenosti, koju inače ne nalazimo ni u kojem do sada poznatom neolitskom sloju. Ova keramika, a uz nju i nekoji zemljani idoli savršena plastičnog shvaćanja, upravo su

zadivili stručni svijet i bili su povodom, da se u Sarajevu godine 1894. sastao naročiti kongres prehistoričara i to prvaka ove znanosti iz raznih evropskih zemalja, da na svoje oči proučavaju butmirski problem. Evropa poslala je amo prvake prehistoričke znanosti: Francesku predstavljahu Gabriel de Mortillet i Salomon Reinach, Italiju Luigi Pigorini, Englesku Munroe, Švedsku Oskar Montelius, Švicarsku Edmund Fellenberg i Heyerli, Njemačku Virchow i Johannes Ranke, Austriju Szombathy i Hörnes, Ugarsku Hampel i t. d.

Bilo bi suvišno iznositi razna mišljenja, koja su tu pala o porijeklu, starini i značenju ove keramičke ornamentike, tek ćemo konstatovati dvoje: da se butmirska spiralno-meandrasta keramika prikazuje kao preteča slične mikenske a nije možda bez značaja, da iste spiralne i meandraste motive — ali u broncu — nalazimo i medju kubanskim starinama te se ova kultura prema tomu razvija na liniji, kojom se kretala seoba Trakolira na putu iz pradomovine u novu postojbinu na Balkanu.

Butmir postaje od sele stalni *paradigma* ili *tertium comparationis* u svim raspravama, koje se bave proučavanjem neolitika.

I tako je, nakon cigle tri godine obstanka zemaljskog muzeja u Sarajevu, prehistorija polučila na tri strane znatan uspjeh. Zlatište-Debelo brdo bili su pendant *castellierima,* što ih je sa toliko požrtvovnosti proučavao u Istri Marchesetti i nije potrajalo dugo i mi smo u Bosni nabrojili cijelu seriju sličnih „gradina" te mogli ustanoviti, da se svako mjesto, koje je na karti označeno imenom gradine — a tih ima u Bosni na stotine — porijetla prehistoričkog, one vrste, šio ih je Marchesetti prozvao *castelliere* a njemački arheolozi „Wallburg".

Glasinac, koji nam u svom starijem inventaru prikazuje arheološku vezu sa kavkaskim slojevima te nas je naveo da onuda tražimo porijeklo Ilira a po svom hronološkom stepenu nas upućuje na suvremenost sa hallstattskim starinama, to jest sa prvom željeznom dobom, koja je ovdje na jugu daleko ranije zaredala negoli na sjeveru; Butmir, napokon, sa svojom prekrasnom keramičkom ornamentikom i idolima, koji predstavlja oazu usred opće jednoličnosti neolitske pučine, gdje se je keramička ornamentika i plastika razvila do neobične visine savršenosti.

Neka razjašnjenja dala su nam arheološka istraživanja i o fizičkoj antropologiji starosjedioca Bosne. Još u rimsko doba bili su Iliri na glasu radi svoga visokog rasta a po Juvenalu dolazili bi iz Lilliri na glasu radi svoga visokog rasta a po Juvenalu dolazili bi iz Liburnije stasiti robovi u Rim te bi se njima dičili rimski otmjenici. Ako Plautus piše o Ilirima, da su *„golema lica"* misli sigurno i on samo na njihov uzrast a sudeći po kostima, nadjenim u glasinačkim grobnicama, bili su to doista stasiti ljudi. Ako današnji Bošnjaci uz Skandinavce spadaju medju najviše ljude u Evropi ima se to sigurno pripisati primjesi ilirske starosjedilačke krvi, koja probija kroz mladje etničke slojeve.

Dr. Weisbach ustanovio je, da medju glasinačkim lubanjama ima 34% brahicefala a 66% dolihoida a sravnimo li s time suvremeno žitelj-

stvo Lacija, potonje Rimljane, opaziti ćemo, da je tu odnošaj skoro isti, jer je Nicolucci (Antropologia del Lazio, Napoli, 1873.) ustanovio, da tu na 33% brahicefala dolazi 67% dolihoida. U starih Helena ovi se razmjeri bitno razilaze, jer je isti Nicolucci (Sull' Antropologia della Grecia, Napoli, 1867.) našao, da medju njima imade samo 7,7% brahicefala a 92,3 dolihoida.

Činjenica, da se indeksi glasinačkih lubanja kreću na istoj razvojnici kao oni starog italskog žiteljstva a znatno razilaze od grčkih, ima upravo sugestivni značaj te namiče misao, da je srodnost izmedju italskog pražiteljstva i Ilira kud i kamo veća, nego li izmedju potonjih i Helena, makar da su im ovi mnogo bliži i u kopnenoj vezi a oni udaljeniji i odvojeni Jadranom. Arheološki nam nalazi medjutim to potvrdjuju potpuno. Od fibule tipa Peschiera (tzv. *ad arco di violino*) te obločaste fibule s jednom petljom do brojnih predstavnika fibule tipa La Certosa i takozvanih *ansa lunata* i *cornuta* na posudama, ima sva sila oblika, koji se nalaze i s jednu i s drugu stranu jadranskog mora te nam dokazuju, da je bar jedan dio italskog pražiteljstva bio ilirskog porijekla te se za seobe odvojio od glavne narodne skupine i, obišav mletački zaton, prešao na italsko tlo. Da su veze izmedju oba ilirska ogranka i nadalje postojale, to nam svjedoče nekoji specifično italski oblici u kasnijim slojevima (osobito tzv. *fibula a navicella con apici nel centro*), koji se nalaze u prizemlju jadranskog primorja te preludiraju kasnijoj rimskoj ekspanziji.

Odnošaj prema Grčkoj bio je posve druge naravi. Istina na Glasincu je nadjeno dosta predmeta helenskog porijekla: korintska kaciga, broncane, pomno izradjene vaze, razni skifosi, knemide i dr.; ali sve to je helenski import, koji na autohtonu kulturu osta bez uticaja i ima ono isto značenje, što ga ima jantar i staklena zrna, unesena od Feničana. To su dokumenti trgovačkog saobraćaja a ne dokumenti etničke i kulturne suvislosti. Oni se pojavljuju sporadično i ostaju bez dojma na tipologiju autohtonih metalurga.

Mimogred spomenuti ćemo, da je brahicefalija u Bosni porasla u kasno-rimsko doba na 43%, u srednjem vijeku na 49% a danas dosegla je čak 78%. Glavni su uticaj na ovu progresiju brahicefalije imali naravski rasni momenti, naročito slovenski doseljenici, ali sva je prilika, da je ona očevidno i funkcija, koja ovisi donekle i od progresije vremena.

Slika o pražiteljstvu Bosne biti će potpunija, ako još spomenemo neke, medjusobno makar i protuslovne vijesti, što su ih stari pisci zabilježili o etnografiji Ilira. Skoro sve govore o njima dosta nepovoljno. Bilo da ih omraziše česte provale u grčke krajeve, bilo da ih je gusarenje po Jadranu iznijelo na zao glas, i grčki i rimski se pisci natječu u tome, da ih prikažu kao prave varvare. Jedini Scymnos sudi o njima blaže i veli, da je to mnogobrojan narod, koji živi na kopnu i uz more. Jedni se pokoravaju poglavicama, drugi vladarima a neki vladaju sami sobom. Bili su,

kako veli, pobožni, pravedni i gostoljubivi, druževni i vrlo trijezni. Taj je glas medjutim osamljen a ako Livij piše, da su razbojnici na zlu glasu radi gusarstva, nije to najgore, što se o njima govorilo.

Po Herodijanu bijahu visoka, snažna stasa, uvijek spremni da srnu u boj i pogibiju, ali slaboumni i nesposobni za lukavštinu i varku.

Iliri bijahu dugovjeki; priča veli, da je neki Dandon doživio čak 500 godina a za ardiejskog vojskovodju Bardilisa veli Lucijan, da je u devedesetoj godini sjeo na konja i pošao u boj protiv Filipa Macedonca. Iliri, kao i Tračani, običavali su se tetovirati a taj običaj ponijeli su jamačno iz svoje pradomovine te se on medju bosanskim katolicima do danas sačuvao.

Kako Galen veli, borili su se s otrovanim strjelicama a trovali su ih otrovom, koji su zvali *„ninon"*.

Junačko pleme Dalmata, medju sjevernim Ilirima jedino, koje je u kasnije vrijeme došlo do historičkog znamenovanja, razglasio je Florus kao razbojničko; Strabo o njima veli, da nisu poznavali novca a agrarni su problem riješavali na taj način, da bi zemljišni posjed svake osme godine na novo medju se dijelili.

Pleme Dardana stanovalo je po Strabonu u pećinama a Elian bilježi, da su se oni za života samo dvaputa kupali: iza poroda i pred vjenčanje a treći put okupali bi ih na mrtvačkom odru i, kako Aristotel bilježi, obrijali bi im glavu tom prilikom. Po Strabonu bili su ljubitelji glazbe, osobito vješti svirali i guslama. Nošnja im se sastojala od čakšira, obuće i kabanice a glavu su pokrivali kapom frigijskog kroja.

Ardieji bili su na glasu pijanice a Teopomp priča, da bi, kada posjedaju uz piće, popuštali pojas a što bi više pili, sve bi ga više raspučili. Pijane otpratile bi ih žene, vikle takim orgijama, kući. I same žene smjele su da prisustvuju takim libacijama i da po volji nazdravljaju, kome hoće. Pijanluk skrivio je Ardiejcima poraz, koji ih je zadesio od Kelta. Ovi, u oči neprijatelskog tabora, priredíše obilnu gozbu, te je naglo ostaviše da se tobož razbjegnu. Ardieji, gladni i žedni, navališe na nenačetu gozbu te se do mile volje ponapiše. Ali lukavi Kelti pomiješaše u piće trava, s kojih se neprijatelju smučilo i kada se vratiše, nadjoše ga, kako se savija od grčeva, te ga lahko svladaše.

Piće, s kojim su se Iliri opijali, bijaše ječmeno pivo a zvalo se je *sabaja*. Varili i spremali su ga u buradi, jer njihove slabe, na otvorenoj vatri na pola pečene zemljane posude nisu bile dovoljno jake, da se u njima drži veća količina tekućine a još manje, da se vari. Da su oni doista poznavali burad, možemo zaključiti po vijesti Diona Cassija o ustanku Batona. Kada je naime Tiberij 10. pr. I. podsijedao ilirski grad Andetrium, kaže, da su se stanovnici branili sipajući iz okruglih, po narodnom običaju načinjenih sanduka, kamenje na Rimljane, koji su jurišali. Ti su „okrugli sanduci" bez sumnje bili burad,

do onda nepoznata Rimljanima i Grcima a u njoj prenašali su, po Strabonu, iz Akvileje italsko vino i ulje u svoju domovinu.

Primorski Iliri bili su na glasu pomorci i brodograditelji a sam Filip Macedonski dao je 215. pr. I. po ilirskom uzoru sagraditi 100 brodova a takozvana *liburnica* bijaše brod, koji je nekoć bio strah i trepet rimskim brodarima.

O vojevanju Ilira veli Tukidid: Tko ih ne pozna, strašan mu se čini dolazak tih varvara. Prestraviti će ga pogled na njihovu snagu, zaglušiti ga njihova vika a mahanje njihova oružja po zraku pobuditi će strah: ali, namjere li se jednom na neprijatelja, koga ovakav prizor neće zastrašiti, nisu to više isti ljudi. Pošto u njih nema bojnoga reda, ne stide se, ostavljati svoja mjesta, čim ih pogibelj na to prisili. Bijeg i pobjeda njima su jednako slavni a ne pokazuju ni junaštva ni kukavštine. Pošto svak postupa, kako se njemu svidja, vlastita mu je sloboda dovoljan razlog, da traži spas u bijegu. Mjesto da neprijatelju gledaju okom u oko, drže da je mudrije, plašiti ga iz daleka.

Ovom se sudu Tukididovom protivi medjutim sve, što nam je poznato o ilirskom junaštvu a naročito bilješka Lucijanova, da Filip II. macedonski nijednu svoju pobjedu nije tako visoko cijenio, kao onu nad Ilirima a sam Aleksander, na polasku u Troadu, poveo je sobom ilirske i tribalske uzor-vojnike.

Život liburnijskih žena ocrtao nam je Varro uz opasku, da ono, što o njima veli, vrijedi i za ostale ilirske žene. One su radine, donose iz šume drva kući, dojeći uz to djete a koji put i dvojke. Trudne žene, tik pred porodjaj, otišle bi iz kuće, da se sakriju u šumu i da tamo rode a onda bi se s djetetom vraćale kući i pričale, da su ga u šumi našle, što bi im se i vjerovalo.

Vjernost se od ilirske žene po Skilaksu nije tražila. U ostalom bila je ona energična, radina te bi orala i sijala dok bi se muževi bavili oko stoke a ne rijetko bi pošla s njima i u boj. Kada je Oktavijan obsijedao Salonu, spasile su grad baš same žene, koje su u noći, odjevene u crno, zubljama u ruci, kao furije nasrnule na neprijatelja.

Kao i susjedi im Tračani, bili su Iliri vrlo praznovjerni; mnogi od gatara u Rimu dolazio je iz Ilirika, a vjerovali su osobito u zle oči. Plinij priča, da bi u Ilira i Tribala take oči znale čovjeka i usmrtiti. Ljudi zla oka imali su navodno u njih u svakom oku po dvije zenice.

* * *

Opseg, do koga je već prvih godina uslijed sistematskih istraživanja i iskapanja došla sama prehistorička zbirka zemaljskog muzeja, zahtijevao je, da se broj stručnih radnika poveća. Za prirodne struke imenovani su posebni stručnjaci, prehistoričkoj zbirci dodijeljen je kao pristav pokojni Fr. Fiala a uprava rimske zbirke povjerena je dru Patschu, specijalisti na polju rimske epigrafije i topografije. Time stupa muzej u svoju

najradniju i najrodniju fazu. Prehistorijska istraživanja nastavljaju se na širem teritoriju i popunjaju lakune, zaostale izmedju dojakošnjih. Poznavanje neolitika upotpuniše iskapanja naselja u Donjem Klakaru niže Broda, očevidno starijeg od butmirskog, gdje je uz kresano orudje od raznih radiolarita iz aluvija Save i Ukrine nadjeno i ulomaka obsidijana i jedna jezičasta sjekira od hloromelanita, koji upućuju na veze sa Malom i Centralnom Azijom. Uz ovo naselje niže se, kao neposredni preteča butmirskog, naselje u Novom Šeheru, gdje se već pojavljuju prvi vrpčasti spiralno-meandrasti motivi, koji u Butmiru dosegoše svoj klasicitet.

Bakreno nam doba, uz manje nalaze, ilustriraju pokladi iz Griče (kotar Varcar-Vakuf), Karavide kod Bos. Gradiške i iz Kozarca, gdje su, u glavnom reproducirani oblici panonske bakrene kulture a broncano doba, uz već od prije poznate nalaze kod Cazina (Podzvizd i Šumetac), upoznasmo pobliže po pokladima iz Mačkovca, Peringrada, D. Zgošče, Drenova dola i mnogih drugih nalazišta a naročito iz Tešnja i iz Velikog Mošunja, gdje su nadjene upravo krasne vojničke opreme. Kao *unicum* svoje vrsti odlikuje se mač iz Mošunja sa lijepo ornamentiranim, posve dobro sačuvanim broncanim koricama, pojasom i kitama.

Odnošaje, koji su vladali u željezno doba u predjelima s usjednim Dalmaciji, razjasniše nam iskopine kod Gruda (Ljubuški) i istraživanja kod Stoca i Plane (Bileće) a prelaz iz hallstattskog u la-tènsko doba iskopine u Sanskom mostu i Gorici (Posušje); ovu potonju periodu napokon nekropole u Jezerinama i Ribiču kod Bihaća. Iskopine u Jezerinama odlikovale su se velikim bogatstvom jantara u krasnim, velikim komadima i svojom srodnošću sa bogatim nalazištem na Vitlu kod Prozora, nedaleko Ogulina te nam predstavljaju modifikaciju kulturnih oblika željezne dobe na poručju Japoda, koji su već za rana spali pod dohvat keltske kulture.

Ove i druge srodne iskopine dale su nam jasniju sliku o kretanju la-tènske kulture i o načinu, kako novo nadošli keltski elementi infiltriraju stariji ilirski sloj na sjeverozapadu Bosne te nam vrlo plastično ilustriraju etničku mješavinu kelto-ilirsku u ovim krajevima.

I o migracijama Kelta na Balkan preko jugozapadnog teritorija njegovog dala su nam istraživanja neka razjašnjenja. Mi znamo, da se je u IV. vijeku pr. I. razvio znatan selidbeni pokret medju Keltima zapadne Evrope, koji ih je vodio od zapada na istok. U alpinskim zemljama nastaje trifurkacija toga gibanja: jedna grana odvaja putem u Italiju, druga u Panoniju a treća poplavljuje djelomice Balkansko Poluostrvo. 335. pr. I. nađe na Balkanu vrlo mnogo keltskih doseljenika, koji za tračke vojne šalju Aleksandru Velikom poklisare. Pred bujicom Kelta izmiče u Bosni najjače i najstarije ilirsko pleme Autarijata a u Moeziji potisnuti su Tribali na jug do Abdere te se naseliše oko Šardaga (Skardus),

od koga dobiše ime Skordiska, dočim Autarijate, koji provališe u Peoniju potuče Audoleon pomoću Macedonca Kasandra te ih naseli na Orbelosu (§ 10, pr. I)[1].

Jedan odio Autarijata u savezu sa Keltima osvanuo je pod vodstvom Molistonovim čak i pred svetištem u Delfima te ga stao obsijedati, ali se radi silnih kiša i nevremena morao vratiti[2].

I o ovom kretanju Kelta, u koliko je išlo preko bosanskog teritorija, imademo arheoloških podataka, jer u to doba spadaju oni sporadični nalazi fibula sa tipnom zmijolikom glavicom ranolatènske dobe. Ti nalazi, a naročito oni iz Vrućice kod Tešnja i sa visoravni Rakitna, potječu od ratničkog naroda, koji je onuda prolazio, došao u sukob sa domaćim žiteljstvom te je zaglavio; jer oni potječu iz grobova, gdje su lješevi hrpimice sahranjeni a množina kopalja i zavojitih mačeva dokazuje, da su pali u ljutom boju.

Fibule rano-latènske dobe inače su u Bosni vrlo rijetke a ako se sporadički nalaze u većem broju, može se to tumačiti samo kao ostanak naroda, koji se nalazio na seobi.

U vezi s ovim, što smo spomenuli o prvom gibanju Kelta, zanimivo je konstatovati, da serija glasinačkih nalaza u glavnom prestaje onim časom, kada se tamo pojavljuje prva rano-latènska fibula i da tamo fale i svi drugi tipovi gornjoitalskog porijekla, koji su inače dosta često dospijevali u Bosnu baš posredstvom Kelta, odnosno kelto-ilirskih Japoda. To potpuno potvrdjuje prikaz o emigraciji Autarijata, starosjedioca baš Glasinca i jugoistočne Bosne, koji je od onda opustio i tumači nam tipološki diskontinuitet, koji se zapaža u ovim krajevima.

Za etničku konfiguraciju prehistoričke Bosne bila je ova keltska invazija od velikog zamašaja, jer Autarijati se iseliše, drugo jedne pleme koje je vladalo zapadnim dijelom Bosne, Ardieji, potisnuto je na more, gdje pod imenom Vardeja ili Sardeata jedva životari. Zaostalo, i možda iz Panonije nanovo nadošlo žiteljstvo, raspalo se u cijeli niz malih klanova i plemena te, osim Delmata, nijedno ne dolazi do važnosti[3].

Oblike srednje i kasne la-tènske dobe u Bosni možemo tumačiti kao dokumente kulturne ekspanzije keltske. Ulogu, što su ih Iliri u prvo željezno doba imali na Balkanu kao nosioci kulture, preuzimlju u drugo željezno doba Kelti, koji se usredotočiše u Alpama i njenim ograncima. Otale obladaše susjednim zemljama a, tražeći put do Jadrana, presjekoše vezu, koja je nekoć preko hrvatskog Primorja, Istre i Julske Venecije

---

[1] Sravni: Strabo, 318, Appian Ill. 4, Polien, 7, 42, Diodor, 20, 19, Seneca, Nat. quest. 3, II, Plinius 31, 4.

[2] Appian, III. 4, Diodor, III. 30, Iustinus I. 2. Aelian i dr.

[3] Ptolomej spominje u Bosni i Hercegovini ova plemena: Mazeje, Deriope, Derije, Dindare, Dicione, Dalmate, Daurze, Melkomene, Vardeje, Narenze, Sardiote, Sikule, Dokleate i Piruste a Plinij, osim ovih, još Ceraune, Desidijate, Deretine, Deramaste, Glindicione, Skirtare, Ozueje, Partene, Artite i Armiste.

vezala balkanske Ilire sa apeninskim. Što bliže kulturnom centru, to su pretežniji spomenici obih kasnijih la-tènskih perioda a u čitavoj bosanskoj Krajini a djelomice i u Gornjoj Posavini tako su obilni, da nema dvojbe, da su ovi dijelovi spali posve pod dojam keltske infiltracije, koja se je, ma i u manjoj mjeri, dohvatila i istočnih obronaka Dinare sve do Neretve i njima dala stalno obilježje sve dotle, dok la-tènsku kulturu ne zamijenjuje rimsko-provincijalna. Ova potonja ostavila nam je u L a m i n c i m a najznačajnije svoje predstavnike a obuhvatala je i najmladje slojeve u nekropolama u J e z e r i n a m a, R i b i č u (kod Bihaća) i u M a h r e v i ć i m a (kotar Čajniče).

Naš bi prikaz prehistorijata Bosne suviše bio oskudan, da ne spomenemo iskopine u sojenicama u koritu rijeke Save kod D ô n j e D o l i n e, niže Bos. Gradiške. Već prije otkopano je u aluviju rijeke Une kod R i p č a kraj Bihaća riječno naselje, ali prilike sedrasta aluvija nisu bile tako povoljne, da bi se sačuvao raspored kuća sagradjenih na sohama onako savršeno, kako ga je sačuvao savski mulj, koji se slegao oko naselja u Dolini te ga zatrpao i pokrio debelim, mjestimice do 4 m i više visokim slojem, koji je zaštitio nesamo supstrukciju naselja, nego i dobar dio gornjih gradjevina a mjestimice i same krovove.

Ni u jednoj do sele poznatoj prehistoričkoj sojenici nije se arhitektura sačuvala arheologu tako vidno kao ovdje a malo ih ima, koje se obsegom i bogatstvom kulturnog sloja mogu s njima takmiti. Taj se kulturni sloj stere u duljinu na pola kilometra i obuhvata samo naselje, koje se na nekadanjoj obali Save nanizalo oko takozvane G r a d i n e te njegovo grobište, koje se tik do naselja duž „g r e d u" steralo uporedo sa Savom pravcem od istoka k zapadu. Nalazima je utvrdjeno, da je to naselje postalo u prvom početku b r o n c a n e d o b e, da je cvalo u p r v o ž e l j e z n o a razvilo se osobito u onom odsjeku, kada autohtona kultura dolazi pod dojam italskih i la-tènskih kulturnih struja te da je prestalo u vrijeme, kada se s r e d n j o - l a - t è n s k i oblici pojavljuju u većoj mjeri. Onda od jednoć prestaje kontinuitet nalaza i izgleda, da je naseobina naprasito opustila.

Zagonetno je još, da li je to bilo uslijed neprijateljske invazije ili uslijed vodene katastrofe, koja je elementarnom snagom poplavila i vremenom zamuljila staro naselje. Proti prvoj hipotezi govori to, da se nigdje nisu našli tragovi borbe i klanja, dapače ni požaru, pa ne ostaje, nego druga hipoteza, da je naseobina uslijed nagle promjene vodostaja rijeke Save a možda i provale kojeg zaštitnog nasipa propala te su je stanovnici, ponijev sobom sve što je od vrijednosti, ostavili. Grobište na „Gredama" dalo nam je razjašnjenja o pogrebnom kultu starosjedilaca, o nakitu i oružju njihovom a u seriji fibula vrsne tipološke provodiče za razlučivanje pojedinih kulturnih perioda. Od konstatacija, koje se odnose na mrtvački kult, možda je najzanimivija ta, da su često nagjeni zakopani muž i žena u istom grobu i to tako, da je muški kostur bio dolje a ženski redovito gore i to tako položen, da su noge jednoga bile u smjeru glave drugoga. U prvi bi se

mah ova činjenica mogla protumačiti time, da bi se umrlom mužu žrtvovala udovica i polagala u grob. A r i j a n priča, da su Ardieji svojim kumirima običavali doprinašati i ljudske žrtve, ipak pobija arheološki nalaz gornje mnijenje, jer se muški skelet našao redovito razrovan i oštećen, makar da je nad njim ležao ženski, dočim je ovaj bio bolje očuvan u nepometenom položaju, što znači, da bi udovicu, kada bi je snašla smrt, običavali zakapati u mužev grob, pri čemu bi se ovaj nepažnjom kopača oštetio.

I ovdje, kao i na drugim mjestima, ustanovljena su dva načina sahrane: čitavih lješeva u zemlji u hrastovim lijesovima posebna oblika i konstrukcije, od kojih se je moglo nekoliko dosta savršeno konservirati, i mrtvačke paljevine, pohranjene u zvonolikim žarama. I tu je po dodanom nakitu utvrdjeno, da je prvi način stariji a drugi mladji i da je potonji nastao pod keltskim dojmovima.

Pogled u sojenicu razgalio je život prehistoričkog življa jasnije, nego li igdje drugdje. Kuće gradjene „na osjek", poredané na jakoj podnici od hrastovih greda, nošenoj od čitavog labirinta kolja, imale su redovito veću sobu sa oblim niskim ognjištem, ogradjenim lijepo ornamentiranom ilovastom ogradom, na kojoj se kao glavni motiv primjenjuje s v a s t i k a i iz nje izvedeni m e a n d r a s t i m o t i v i. Uz nju po jedna ili dvije manje izbe sa tavanom, koji je služio kao spremnica za žito. Na prostranom trijemu, koji je pred kućama zarubio tadanju obalu Save, bili su privezani čamci od hrastovih debala, od kojih je jedan, dug 13,5 m i jedan za pola manji, mogao biti konserviran i dopremljen u sarajevski muzej, gdje predstavlja vanrednu muzejsku dragocjenost. Uz kuću nizali su se hambari za pšenicu i prohu kao dokaz radna naroda, koji se osim ribarstva, na koji ga je upućivao riječki život, bavio i poljodjelstvom. Ratarsko orudje, budaci, motike, vile i dr., sve je bilo načinjeno od j e l e n j e r o ž i n e, dovoljno tvrde, da se njom okopava mehki savski aluvij a od sjemenaka našla se je čitava zbirka. Od p š e n i c e (*triticum vulgare*) mljeli su brašno i pekli kruh pod zemljanim s a č e v i m a, posve sličnim onima, kojim se i danas u nekim krajevima služi bosanski seljak. Od j e č m a varili su ono već pod imenom *sabaia* poznato pivo, o kojemu nam osta uspomena u A m i j a n a i u Sv. J e r o l i m a i kojemu je poslije car V a l e n s imao da zahvali svoj nadimak *Sabaiarius*. P r o h a sijala se je u dvije vrste: *panicum miliaceum* i *setaria italica*. Glavno povrće bilo je g r a h, l e ć a i g r a š a k a od voća se našla j a b u k a, d r i j e n j a k, l j e š n i k, m a l i n e i k u p i n e i po koje zrno g r o ž d j a.

Od damaćih životinja gojili su u velike k r m a d i to dvije pasmine, *sus palustris* i *sus europaeus* Pallas, g o v e d o u dvije pasmine i to *bos brachyceros* i *bos trochoceros*, koje su se često križale i davale prelazne forme te malu nisku vrst k o n j a, koje su sudeći po nadjenim žvalama od rožine i od bronca, upotrebljavali za jahanje a kao vijerni pratilac u lovu i čuvar kuće služio je p a s stare sojeničarske pasmine (*canis palustris*).

Da su prehistorički Dolinjaci bili i odlični lovci, svjedoči obilje kostiju razne zvjeradi a na prvom mjestu tada još živa p r a b i k a (*bos primigenius*), o kome je C e z a r pisao da je „*magnitudine infra elephantos, specie et colore et figura tauri*“. Uza nj bila je najdraža lovina j e l e n (*cervus elaphus*) i srna; ali je koji put postao plijenom lovca i golemi l o s (*alces palmatus*), koji je kao i prabik danas izumro te ga A l b e r t u s M a g n u s zadnji put u XII. vijeku spominje u panonskim i slavonskim prašumama. Vrlo česta lovina bio je d a b a r (*castor fiber*), kojeg su lovili radi skupocjena krzna i radi mesa.

Dok su se muževi bavili većinom ribarenjem i lovom, zapao je žene, osim običnog kućnog i poljskog posla, i rad oko fabrikacije l o n a c a i p o s u d a pa je i tu, kao i drugdje, po nježnim otiscima jagodica prstiju, ustanovljeno, da je keramika u ono doba bila u glavnom još ž e n s k a u m j e t n o s t. Proizvodi ove industrije bili su obično namijenjeni svednevnoj kućnoj uporabi: lonci, zdjele, veliki ćupovi, žare itd. i prema tomu sve je jednostavno; ali se našlo dosta toga lijepo ornamentirana a naročito veliki broj pršljenova, uriješenih lijepim s p i r a l n i m o r n a m e n t i m a, koji se predstavljaju kao reminiscencija davno nestale butmirske umjetnosti.

Promatrajući svoje majke pri poslu, načinjala su djeca u igri slične miniaturne posudice ili razne druge igračke od ilovače te ih ispekli a muzej imade čitav ormar pun tih dječijih keramičkih proizvoda, koji dozvoljavaju intiman pogled u život i igru djece sojeničara. Jedanput nadjena je čak i miniaturna žara sa mrtvačkom paljevinom ptice, koju su djeca, igrajući se „pogreba“, sažgala i sahranila kao i stari svoje pokojnike.

Priličan niz kalufa za izljevanje broncanog oružja i nakita, lončića, u kojima se talio bronc, te grumenovi sirova bronca svjedoče nam, da su naši sojeničari bili dobri metalurge i da su većinu svoga nakita, kojim se rado kitilo i muško i žensko, načinjali sami. Intenzitet ove sojeničarske kulture karakteriše možda najbolje to, da bi ako bi kojom nesrećom nestalo današnje dosta obsežno selo Dolina, arheolog u kojem od budućih vijekova našao mnogo više kulturnih spomenika u prehistoričkim slojevima nego u modernom!

Српске цркве и романска уметност.

Једна је од великих заслуга лепе књиге коју је Gabriel Millet посветио архитектури српској[1] у томе што она показује на један доиста научни начин које место заузимају у развићу средњевековне европске уметности цркве што су их основали српски краљеви и деспоти, од XII до XV века. За дуго српска оригиналност остала је непозната и у српској уметности гледали су само копију, само postiche, византијске уметности према цариградској формули. Међутим из врло суптилних анализа Г. Миле-а излази да је српска школа истина била под страним утицајима, као и све уметничке школе средњег века, али да ти утицаји нису дошли искључиво из Цариграда и да је на крају крајева српска уметност увек остала иста, уз пркос свих тих акција: византијских, ломбардских, апулских, атоских, кавкаских. Под позајмљеним орнаментима којима се понеки пут кити, Србин је ипак остао веран својој народној ношњи, свом матерњем језику, својој домаћој уметности.

Ја сам на другом месту изнео своје врло повољно мишљење о лепој књизи Г. Миле-а[2], али држим да неће бити без користи ако се вратим на присне односе између српске и западне романске уметности које је он открио. Доиста, из чињеница које је он сабрао може се извести закључак да верска архитектура српска, по пореклу и по духу који је прожима, стоји у противности са византијском онако исто и у истој мери као и западна романска архитектура.

I.

Правоугаона дворница, покривена полуобличастим сводом који се наслања на два зида, то је првобитни тип религијозног монумента у

[1] Gabriel Millet, L'ancien art serbe. Les églises. Paris, de Boccard, 1911, in 4⁰.
[2] У часопису „Le Moyen Age“, Paris, 1921.

Рашкој. Лађа, без побочних бродова, често има напред припрату, а завршава се апсидом.

Овај рудиментарни тип цркве, непознат византијској архитектури, далеко је међутим да буде познат само Србији и може се сматрати као грађевина позајмљена од домаће источњачке архитектуре коју су калуђерски редови раширили по западној Европи у исто време кад и своја манастирска правила. Овај тип, једна лађа засведена, стоји јасно у супротности с хипостилском базиликом; њу је лакше саградити и њен полуобличасти свод као прави оклоп од камена штити је од рђавог времена.

У осталом, примитивни тип цркве с једном једином лађом нашла је Miss Bell[3] у планинској области, у Tour-Abdin (Горња Месопотамија) југо-западно од језера Вана и јужно од равнице горњег Тигра. Држи се за манастире тог типа да их је сазидао на крају IV в. св. Евгеније, ученик св. Антонија, једног од главних оснивача монахизма. Већина садашњих грађевина, истина, не изгледа никако старија од VIII или IX века, али фрагменти скулптуре који су у њима употребљени казују да су оне замениле грађевине из барем V века. Што је у осталом важно, то је честа употреба тог начина зидања не само за цркве, него и за њихове анексе, нпр. за нартексе који се пружају дуж њихове јужне фасаде и за галерије манастирских зграда. Та чињеница изгледа мање чудновата, ако се помисли да је правоугаона конструкција са полуобличастим сводом била добро позната месопотамским и иранским архитектима.

Упоредимо доиста основе грандиозних дворова партских и сасанидских краљева, па ћемо видети да је главни елеменат нпр. двора у Сарвистану, Фируз-Абаду, Хозројевог у Ктезифонту, двора у Хатри итд., управо правоугаона дворница ограђена с два јака зида засведена полуобличастим сводом. Хотећи да се одбране од страшне сунчеве жеге и светлости, персијски краљеви волели су велике засведене дворнице у којима је била дивна свежина и које су добивале светлост једино кроз један широк отвор у висини свода према унутрашњем дворишту. Престона дворница у двору у Ктезифонту чији свод достиже висину од 34 *m* и износи у ширину 25·80 *m* показује нам најграндиозније остварење једног плана који је икад био изведен, а који у црквама Tour Abdin-a има на против најскромнији облик.

Сад се може да прати експанзија овог типа месопотамске конструкције, с једне стране у Јерменској и у области Кавказа, с друге стране према западу, на висоравни Анатолије, особито у Hassan-Dagh (истраживања Ramsay-a и Miss Bell), у централној Сирији (радови америчке мисије, а особито Butler-ови), на Криту (испитивања и радови Геролини), у Пелопонезу (где је G. Millet нашао његове трагове),

[3] Miss Bell, код van Berchem et Strzygowski, Amida. Heidelberg 1910, p. 243, 259.

у Србији, Далмацији, у северној Африци (радови Gsell-ови), напослетку, на Западу (Ломбардија, јужна Француска, северна Шпанија).

Тако од Атланског Океана до долине Тигра, основа с једном јединим лађом употребљава се при грађењу цркава од врло старих времена у извесним областима где чини компактну групу грађевина. Час, као у Србији, на Криту и по неким француским областима, нпр. у Velay и Gévandan, он је готово сасвим потиснуо основу базилике; час, на против, као у Ломбардији, у Оверњу, у Лимузену итд.... цркве с побочним бродовима наизменично се и у истом крају јављају с црквама које имају само једну лађу. Али заједничка црта свима тим областима је то, што је тај тип цркве у току векова ту добио домаћи, народни карактер. Један грађевински тип, у почетку космополитски и баналан, раширен свуда у исто време кад и манастирска правила калуђерска с истока, примио је напослетку отисак земаља у којима се настанио. Свака област асимилирала је тако рећи тај страни елеменат, моделирала га је по својој замисли и та натурализација била је тако потпуна да је основа с једном лађом изгубила готово свуда свој оригинални карактер. Тако и кад га на крају XII в. тумаче архитекте Стевана Немање и његових наследника, он је добио онај особити изглед у коме се оцртава један од најпотпунијих и најлепших израза српског друштва у средњем веку.

Тако, пореклом, религиозна архитектура Србије везана је за велику струју месопотамских и анадолских утицаја који су се раширили до крајњег Запада, чинећи праву баријеру ширењу византијске уметности[4]. Налазећи се, истина, на граници византијских утицаја, српска школа морала је ускоро доћи и под њих, али ћемо ми видети у којој мери.

II.

Потражимо доиста како је основа с једном само лађом нашавши приступа на северо-западу Балканског Полуострва ту еволуирала и у којој мери та еволуција личи на еволуцију која ју је трансформирала под другим поднебљима, особито у нашим француским школама романске уметности.

На Истоку па чак и у Горњој Месопотамији убрзо се усквrсава рудиментарна конструкција правоугаоне дворнице покривене, једним тешким сводом просто постављеним на масивне зидове без лукова за појачавање, као што је случај с црквом у Mar Juhanna[5]. Да би могли про-

Сл. 1. Основа у Mar Juhanna (Горња Месопотамија).

[4] Види о том питању G. Millet. L'École grecque d'Architecture.
[5] Miss Bell, у Amida, p. 230.

ширити лађу не увећавајући ширину свода, дошли су на мисао да дуж побочних зидова поставе низ лукова који се наслањају на пиластре и носе тежину свода. Овај значајан напредак појављује се у Горњој Месопотамији у Mar Azaziel, али се он затим преноси у Малу Азију, на Крит, у Грчку, Србију, Француску у исто време кад и основа с једном лађом.

Сама ова основа појавила се у више варијаната које су потпуно промениле спољни изглед цркве. У Горњој Месопотамији олтар се завршавао правим зидом налик на зид дворница у персијским дворовима. По неки пут, као у Mar Azaziel, у том зиду налазило се једно издубљење, једна полукружна апсида, али је зид остајао споља прав. У току своје сеобе на Запад, ова гломазна и архаична основа готово је напуштена и у Србији нема тена и у Србији нема примера за њу: у замену за то она се очувала у Француској било у старим црквама, као апсида катедрале у Vaison (Vaucluse) која се сматра као да је из VII в., било у удаљеним областима као што је масив Кантала[6] или Roussillon[7]. Друкчије основе олтара декоративнијег изгледа појавише се у Малој Азији и Сирији: полукружна апсида издубљена у једном масиву који је споља полигоналан, апсида полигонална с обе стране, апсида полукружна споља и изнутра. Све ове основе налазимо у Европи и свака област која усваја основу с једном само лађом бира један од тих типова: полигоналну апсиду Velay, полукружну Оверњ и Прованса.

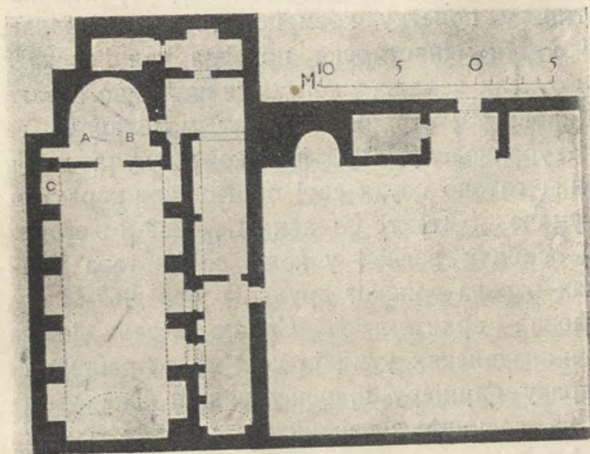

Сл. 2. Основа у Mar Azaziel (1500).

Овај последњи тип усвојила је Србија и он се налази у црквама немањићским, као у Студеници (1190) и Жичи (1207—1219). У Студеници две мале споредне апсиде налазе се поред главне апсиде и *стоје у вези преко аркада с певницама;* ту имамо очевидно успомену на византијске планове, иако се готово све остале појединости ове лепе цркве удаљавају од цариградске формуле.

Знатнија измена је у томе што се на лађу поставе кубета, обично једно испред апсиде а друго над нартексом који је широк колико и

[6] Saint-Cirgues en Jordanne, Lascelle, Girgols, Thiirers.

[7] Montbolo (Источни Пиринеји): две апсиде близнакиње.

црква. Затим, у последњој трансформацији основа је добила изглед крста услед тога што су додате две четвртасте дворнице које северно и јужно фланкирају кубе.

Кубе изнад нартекса јавља се већ у Mar Johanna (Горња Месопотамија); кубе пред олтаром често је у Грчкој и на Криту, а више цркава усвојиле су оба кубета, једно над нартексом, а друго на трансепти. Ова основа поникла на Истоку изведена је тачно у једној француској цркви, у Беневенту (Creuse), где се два кубета дижу, једно над нартексом а друго над трансептом, и од којих оба носе по једну звонару, прво четртасту, *а друго осмоугаону*. Сад, у црквама Рашке има само једно кубе, изнад трансепте, али исто тако као и у Беневенту, у Жичи налазимо осмоугаону звонару на трансепти, а четвороугаону над нартексом.

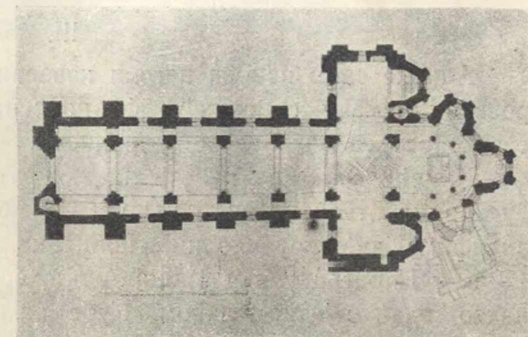
Сл. 3. Основа у Bénévent (Creuse) (1500).

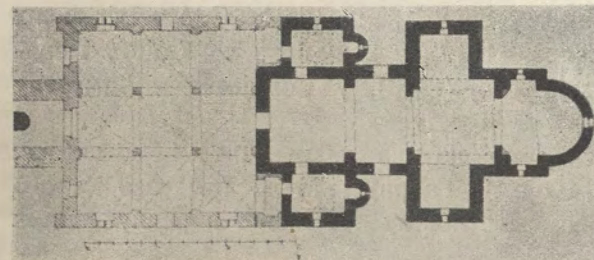
Сл. 4. Основа Жиче (према Millet) (1500).

Основа српске цркве као што је Жича нема готово ништа заједничко с византијском архитектуром, а показује напротив право сродство више с архитектуром француских цркава као што је катедрала у Ангулему (једна лађа, трансепта која прелази лево и десно, велика полукружна апсида, поред које се налазе у Ангулему четири мале апсиде или црква у Royat близу Клермона (једна лађа, трансепта која се завршава с две четртасте дворнице, четвртаст олтар). Та чињеница пада у толико више у очи што су Жичу саградили радници које је Св. Сава

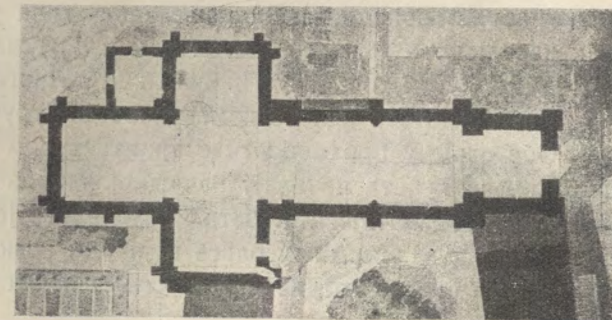
Сл. 5. Основа у Royat (Puy-de-Dome) (1500).

довео из Грчке после свог пута у Св. Гору (1207—1219). Ако су светогорске цркве дале Св. Сави план за две капеле, четвртасте и покривене кубетима, које се налазе с обе стране нартекса, за све остало, он је остао веран српским традицијама и лако је видети везу која спаја српске традиције с традицијама наших цркава у јужној Француској.

III.

Али не само основа него и извесни детаљи конструкције доказују сродство између српских и француских цркава и њихову заједничку независност од византијске уметности.

Између два типа кубета на квадратној основи, кубе на тромпама у угловима створено врло рано у Горњој Месопотамији и кубе на пандантифима, чије порекло није испитано, али које се употребљава много у V в. у Цариграду и у Малој Азији, поделише се области у којима је владао план с једном лађом. Кубе на нишама у облику полу-куполе или на тромпама у угловима преовлађује у Прованси, у Бургоњи, у Русијону, у Оверњу, у Поатру. Ми налазимо напротив кубе на пандантифима на Криту, у Србији, у Ломбардији, напослетку у групи цркава на југо-западу Француске (Перигор, Ангумоа, Лимузен, Кверси), где су дошли на мисао да замењују полуобличасти свод лађе кубетом које се налази изнад сваког поља, нпр. у Saint-Etienne de la Cité у Périgueux (крај XI в.), у катедрали у Cahors (1119), у Saint-Jean de Côle у Перигору (1125), у катедрали ангулемској (1128), у Солињаку, у Лимузену (1145) итд.

Ту има једна сличност веома поучна и, као што ћемо видети, проучавање српских цркава, које је Габријел Миле предузео строго метододички, обасјало је новом светлошћу питање о пореклу наших цркава у југозападној Француској.

Нико неће хтети да порекне да кубе на пандантифима није обична појава у византијској архитектури. Кубе на тромпама у угловима напротив, употребљено у Грчкој и на острвљу, није допрло до Србије[8]. Српске цркве с кубетима на пандантифима чине једну компактну групу сличну групи југозападних француских цркава. Али док близина византијске земље објашњава ширење овог типа у Србији, питање остаје увек нерешено о том како је он ушао у југозападну Француску, кад је непознат у југоисточној, у Прованси и у Лангедоку.

Покажимо бар односе између ове две групе цркава.

Обе стоје у противности с архитектуром византијском тим самим што њихова кубета почивају на једној лађи а не на басиличким дворанама као византијска кубета. Чудновато је да ова основна разлика није довољна да увери археологе који још увек налазе витантијски утицај у црквама југозападне Француске. Никада византијска архитектура

[8] G. Millet. L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, p. 105.

није усвојила основу с једном лађом[9], па чак и крстообразна основа Saint-Front-а у Периге (после пожара од 1120), коју обично сматрају за сродну са Св. Марком у Венецији, разликује се од ње тако многобројним детаљима да између те две цркве нема ништа заједничко осим што пет кубета чине крст. Све остало је различно и сви који су посматрали те две чувене цркве сложиће се да су оне по архитектонским концепцијама које показују одвојене правим амбисом.

Друга једна заједничка црта ове две групе цркава је *профил* лукова и сводова, оријенталски облик пореклом апсолутно непознат византијској уметности и за који се не може навести ниједан аутентичан примерак у Цариграду пре заузећа Турака 1453. Напротив, извесне цркве са кубетима на Кипру, где има пет кубета у облику крста, показују исти *профил*[10]. Ето дакле три групе цркава које због употребе шиљатог лука стоје јасно у противности с византијским црквама, где искључиво влада полукруг, било да је речи о полуобличастом своду, о луковима или о великим отворимо. Упоредимо, да узмемо само један пример, велике лукове који подупиру кубе катедрале у Ариљу, сазидане између 1290—1307, и лукове цркве Saint-Etienne de la Cité у Периге (крај XI в.), па ћемо се зачудити сличности њиховог профила.

Сл. 6. Црква у Ариљу, унутрашњост.

Напослетку, између структуре српских и романских цркава има једна сличност још интимнијег карактера. Као што је врло добро по-

[9] Има само један пример у Цариграду, мала капела Св. Текле (Toklou Ibrahim Dédé) из XII в.

[10] Enlart. Manuel d'Archéologie Française, 2e ed. Paris 1919, I, p. 233—235.

казао G. Millet, особито тим детаљем разликује се првобитно уметнично схватање Истока од византијског схватања. Византијска кубета доиста дижу се право на четири велика лука: источни се отвара према олтару, а западни према броду. Напротив, јужни и северни продужавају се полуобличастим сводовима над крацима крста и завршавају се на побочним фасадама слепим аркадама истог пресека. Изгледа да велики луци који држе кубе пролазе донекле кроз зидне масе да би споља показали унутрашњу структуру зграде. На тај начин грчки крст на ком је кубе оцртава се споља, а изнад кровова лепо га показују четири калкана, који задржавају полукружни облик великих лукова. — Тако је у цркви Св. Николе у Куршумлији (данас у рушевинама) коју је саградио око 1168 јамачно неки грчки мајстор. Као што каже Миле, ова је црква била „аналогија оног што се радило у то доба у Цариграду, у црквама које се данас зову Килисе, Фенари-Јеса или Фетијецами". Као и њени византијски обрасци, ова је црква саграђена од цигала; али у Немањићској Србији она се може сматрати као изузетак.

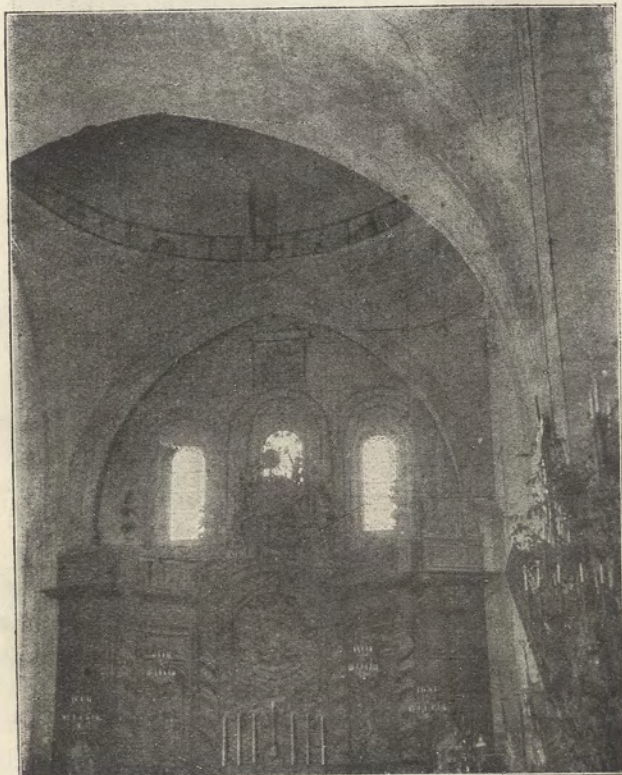

Сл. 7. Périgueux. Црква St. Etienne de la Cité (1500).

Напротив, у свима црквама Рашке, као у Жичи (1207—1219), у Пећи (1263), у Сопоћанима (1272—1276), у Грацу (1290), у ариљској катедрали (1290—1307), у Пантократору у Дечанима (1327—1335), кубе не почива директно на великим луковима, него ови луци носе један четвртаст тамбур у ком су затворени пандантифи који носе кубе. Велики луци дакле нису друго до просте уложине и не виде се више споља. У Жичи нпр. четвртасти тамбур излази изнад кровова и носи други један осмоугаони тамбур на ком почива кубе. Две четвороугаоне дворнице које чине у основи краци крста додате су просто

северно и јужно с крововима много нижим него што је централни тамбур.

И ако се сад пренесемо на запад, аналогија са српском архитектуром је очигледна, и, пошто су романске цркве старије од српских за један или два века, ова аналогија може се објаснити само угледањем на један заједнички прототип. У Saint-Etienne de la Cité у Perigueux нпр. оба кубета на пандантифима излазе напоље посредством једног ниског округлог тамбура над лађом с равним олтаром, чији су зидови украшени споља слепим аркадама које немају никакве везе с унутрашњом структуром. Распоред личи на распоред Св. Луке у Котору (крај XII в.)[11].

У толико пре у црквама где су кубета на нишама у облику полукупола или на тромпама у угловима налазе се ове у једном четвртастом тамбуру који се диже изнад великих лукова трансепте и излази споља, доминирајући над кровом лађе. Такав је случај с већином романских цркава и на том се тамбуру диже осмоугаона звонара. У много великих цркава у Оверњу овај спољни масив има основу неправилног четвороугла, правоугаону, јер кубе које се налази на четвртастом тамбуру унутра има северно и јужно поред себе два свода од по четврт круга, који су скривени под једним тамбуром. Отуда тај мало тешки изглед постоља, на којима се дижу звонаре цркве Notre Dame du Port у Клермону, цркве у Орсивалу, Saint-Nectaire, Issoire, Saint-Saturnin, Cournon etc. Напротив у Royat (Puy-de-Dôme), у Mauriac (Кантал), у већини цркава у Поату, Лангдоку, Бургоњи, Провански, четвртасти масив слободно се издваја споља и има исту силуету коју има он у једној српској цркви.

Сл. 8. Périgueux. Црква St. Etienne de la Cité, спољашност (1500).

[11] G. Millet. L'ancien art serbe, p. 51, fig. 36.

Сл. 9. Црква у Saint-Saturnin (Puy-de-Dôme). 1500.

Нека се доиста упореди четвороугаоно постоље на ком се диже осмоугаона звонара у Royat с оним које носи звонару у Жичи, па ће се видети да имамо у оба случаја исти распоред.

Сл. 10. Црква у Royat (1500).

Стари цртежи сачувани у једном драгоценом рукопису Народне Библиотеке у Паризу, l'Armorial du heraut d'armes Revel, који је рађен између 1458 и 1460, показују нам извесне цркве у Оверњу, као нпр. цркву Saint-Alyre у Клермону (данас порушена) или у Chamalières (прерађена у XVII в.), чије су осмоугаоне звонаре покривене калотама у облику кубета с ребрима. Сличност са српском звонаром као што је жичка, морала је бити врло уочљива.

Као што је показао G. Millet, треба на Истоку тражити тај образац заједнички српским и романским црквама. Цркве из области Tur-Abdin

Сл. 11. Стари изглед цркве Saint-Alyre у Клермону (према цртежу Ревела, XV. век, Париз, Bibliothèque Nationale) (1500).

показују нам те четвороугаоне тамбуре који крију тромпе у угловима и који се налазе на великим луцима. На Западу један од најстаријих примера овог распореда види се на маузолеју Гале Плацидије у Равени (око 450), где су, као у Србији, пандантифи на којима почива кубе у четвртастом тамбуру, на ком се диже звонара.

IV.

Српске цркве, према томе, не стоје у свези са западним црквама само површним ознакама. Њихна узајамна сродност је резултат заједничког порекла и исти логички дух развио је на исти начин у Француској и у Србији принципе конструкције који су из истог извора. Није дакле довољно понављати, као што се то чини често,

да је српска уметност у средњем веку била еклектична. Истина, ако се посматра само орнаментика, т. ј. спољни украс грађавина, онда се може говорити о еклектизму. Тачно је да од XIII до XV в. српски уметници позајмљују декорацију за своје цркве час од ломбардских, далматинских или апулских цркава (портали Студенице, 1190, Дечана, 1327, итд.), час од традиција цариградских (школа западне Македоније у XIV в.), час чак од кавкаских области и од Јерменске (Моравска школа у XV в.). Тај спољни украс, у осталом врло сјајан и важан, пао је особито у очи археолозима, као и унутрашњи украс у фрескама и на основу тога је створено мишљење о еклектизму српске средњевековне архитектуре.

Сл. 12. Манастир Хиландар, споља.

Али ако се, на против, посматра, као што смо то учинили ми, не украс на површини, него сам скелет грађевина и процедуре, примењене ради обезбеђења равнотеже њихових горњих делова, опазиће се да су Срби кроз векове сачували своју оригиналну традицију.

Доиста, услед политичких и верских односа који су постојали између српских и византијских царева, цариградска уметност утицала је на српске земље. Већ смо споменули Св. Николу у Куршумлији, коју је г. 1168 подигао Немања по угледу цркава које су били подигли Комнени. Доцније, кад се Срби почеше одлучно ширити на исток, под Милутином (1282—1321) и Душаном (1331—1355), задужбине које су ови краљеви подигли у Св. Гори и у долини Вардара имале су све више и више отисак те царске цариградске уметности која је бацала последњи одсјај

под Палеолозима и за коју је изгледало да једина одговара величанственом оквиру који су српски краљеви сањали за испољавање своје моћи. Цркве као „бели Хиландар“ у Св. Гори, који је реконструисао Милутин 1293, као катедрала у Призрену (1307—1315) или цркве у Нагоричину (1312—1313), Грачаници (пре 1321), Студеници (1314) показују доиста да су Срби желели да имитирају дивне цркве у Солуну и Цариграду.

Али као што је врло добро приметио Millet, чак и кад говоре архитектони говор Цариграда, Срби задржавају свој народни дијалекат. Они задржавају од својих старих планова обичај да стопе с главним организмом цркве олтар и нартеке. Они се нарочито не придржавају правила реда, мере, равнотеже, који су у византијској архитектури као

Сл. 13. Грачаница, споља (1500).

неки остатак класичне традиције. Више мистичари него мислиоци, смелији од Грка у својим концепцијама, Срби гледају да добију архитектони утисак дижући врло високо кубе, варирајући теме и компликујући тако јасне основе грчких уметника. Једна од најкарактеристичнијих креација њиховог генија је чудна грачаничка црква, чије се велико кубе диже у облаке изнад три спрата, који састављају кровови лађа и два грчка крста што се налазе један у другом, док четири кубета између кракова доњег крста допуњују овај живописни ефекат.

Тако, чак и кад су жртвовали од својих назора византијској уметности, Срби нису изгубили ништа од примордијалних особина које дају њиховим грађевинама тако велико сродство са западњачким. Еволуција архитектоне лепоте изгледа иста на Западу и у Србији. Полазна је

тачка иста а тако исто и иста логика, исти полет вере који тежи да да̂ грађевинама карактер све виткији, изазивајући идеју пењања без краја. У Грачаници са самим византијским средствима и Срби су створили готски свој стил.

Треба, у осталом, додати да је у доба кад су Милутин и Душан дизали широм по западној Македонији своје сјајне задужбине стара народна архитектура још увек трајала. Цркве као ариљска (1290—1307) и Пантократор у Дечанима (1327—1335) имају основе Немањиног и Савиног времена.

Напослетку, кад је српска држава, разорена после Косова (1389), обновљена, захваљујући турском поразу код Ангоре (1402), у моравској долини, под деспотима Стеваном и Лазаром, у новој Србији васкрсава црквена архитектура. Стари тип цркве с једном лађом из Рашке буде усвојен за нове цркве, истина измењен под утицајем Св. Горе. Одсада северно и јужно од кубета краци крста (у основи) су замењени с две полукружне апсиде које дају олтару изглед листа детелине, омиљен у Св. Гори. Тако су саграђене Павлица на Ибру (пре 1389), Раваница, Љубостиња (1402—1406), Руденица (1410), Каленић итд.

Једна нова вајарска школа која позајмљује своју технику и своје теме од орнаменталне уметности кавкаске и јерменске покрива српске цркве накитом који се одликује својим импресионистичким декором; тај декор налази се у исто време у црквама Мистре.

При свем том, под том новом страном одећом српске су цркве очувале све битне црте, све традиције којима се манифестује њихово сродство са западним црквама, основу у облику латинског крста, кубе које излази из једног четвртастог тамбура итд. До последњег столећа средњег века постојала је између архитектонских схватања Византије и Србије једна неизгладива противност. Изгледа да данас имамо доказа да међу покрајинским школама за архитектуру које су делиле између себе Европу у средњем веку, Србија треба да се придода групама западних школа. Она је претрпела утицај Византије само површно и привремено. Теме њеног архитектоног декора варирале су према епохама и политичким струјама, према томе да ли су Срби гледали према Јадранском Мору, Цариграду или Дунаву. Што се на против није мењало, то је стара основа с једном лађом која је заједничка Србима и западњацима, и што даје српској средњевековној уметности тако велику оригиналност, то је да она умела из овог плана, у почетку скромног и баналног, извући ефекте тако разноврсне и тако грандиозне. Ту се манифестовао доиста уметнички геније Срба.

Луј Бреје,
професор универзитета у Клермону.

Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије.

Прошлог лета било је у опште први пут, да се од нас самих откопавају српске старине. Иницијатива за то припада Народном Музеју у Београду и Уметничком Одељењу Министарства Просвете, које је на ту

Сл. 1.

сврху израдило кредит од 14.000 дин. А баш мени је припала част, да тим првим ископавањем старих народних споменика руководим, и ако нисам прави стручњак ни за археологију у опште, ни за науку о нашим старинама напосе. Помагала су ме при томе и два моја ученика, Гг. П. Поповић и С. Илић, на чему им и овде хвала.

Отпочело се са рушевинама „св. Петке" код Куршумлије (гл. слику 1). Ту је, нема сумње, био Немањин манастир св. Богородице топличке, један од првих, ако не први, који је Немања сазидао. Јер као год и данашња св. Петка, тако се и та Немањина св. Богородица налазила, по Првовенчаном, „на оусти рѣкы рекомыѥ Косьльнице" у Топлицу[1]. А има и других примера, да су негдашњи Богородичини храмови доцније прозвани од народа „св. Петком"[2].

Куршумлија и њена најближа околина била је за време наше старе државе, па ваљада донекле и за турскога доба, нека врста српске св. Горе. Ми ту и данас видимо трагове читавог једног сплета од старих наших цркава и манастира, који мање одстоје један од другога, него ли по неке суседне обитељи светогорске. Тако, сем данашње варошке цркве куршумлиске, за коју се тамо вели, да је сазидана на старом црквишту; сем Немањина св. Николе, који је одмах до вароши, и „св. Петке", од које се стиже у Куршумлију за неких двадесетак минута; постоје недалеко одатле темељи једне старе црквице под тако зв. „Мариним брегом", а и темељи „св. Врачâ" на једном вису у оближњем селу „Горње Микуљане". Није залуд град Куршумлија, место данашњег турског имена, носио некад име „Беле Цркве", нити се цела ова епархија залуд звала „белоцрквенском". Није никакво чудо, што се баш то парче старе „Српске Земље", можда више него икоје друго, толико начичкало црквама и манастирима. То је за наше старе морала бити као нека света земља. Јер Топлица је једна од оне прве четири жупе самог родоначелника Немањића династије, Стефана Немање, које је он добио на управу још од свога оца, и из којих је после узлетео на великожупански престо рашки[3].

Што се тиче саме Немањине св. Богородице топличке, њена се судбина не да пратити ни у најкрупнијим потезима. Недостају нам за то извори. Нигде нам се не каже, ни ко је све у том древном манастиру живео; ни која су кад била манастирска имања; па ни докле је сам манастир појао, пре него што су га Турци или Арнаути разорили[4]. Ни

[1] *Šafařik,* Památky, 2. изд., 3, 21—22.

[2] Напр. Милутинова црква Успења у Призрену. Гл. у *В. Марковића,* Православно Монаштво и манастири у средњев. Србији, стр. 24.

[3] *Jireček,* Staat u. Gesellsch. im mittelalterl. Serbien I, 49, мисли, да смо ми имали готово само усамљене манастире, а ретко манастирске колоније!

[4] *В. Марковић* у горе навед. књ. стр. 60 држи, да манастир није запустео пре 1669. Позива се на писање енглеског путника Брауна, за кога мисли, да помиње и св. Богородицу поред св. Николе.

мојим ископавањем није се ништа од свега тога објаснило. Није се ни том приликом нашло никаквих писаних споменика о манастиру. Додуше, као неки писан споменик, бар о времену кад је манастир пропао, могла би се донекле сматрати нека имена, ваљада калуђерска, изрезана у великом броју преко откривених остатака од некадашњег живописа у припрати. По словима бих рекао, да ти записи нису старији од 17/18 века. А сме се ваљада претпоставити, да шкрабање именâ у такој множини по црквеном живопису није било допуштено, док је братство седело у манастиру и надгледало га. Али, сачувани део живописа је врло незнатан, јер је иначе, по целој манастирској цркви, лêп заједно са живописом сасвим опао. Ко међутим зна, да ли се на тим опалим деловима нису налазила и шкрабања, старија од 17/18 столећа?

Чак ни о почетцима овога манастира, о којима имамо бар оно неколико опште познатих података из Првовенчаног, св. Саве, Доментијана и неких летописа, нисмо у свему најјасније обавештени. Прећи ћу ћутке преко података горњих извора о томе, кад је Немања тај манастир сазидао, и која му је то задужбина по реду. Немам ту да кажем ничег новог ни бољег од оног, што је до сад толико пута речено. Као што се зна, у тим се стварима чак ни Првовенчани и св. Сава међу собом не слажу. У науци пак махом се верује казивању Првовенчаног[5].

Но зауставићу се мало на нечем другом. Обично се мисли, да је Немања, бар према сведоџби Првовенчаног, засновао св. Богородицу топличку као женски манастир[6]. Мени се чини, да је то у најмању руку сумњиво. Из Првовенчаног се не види, да он баш то хоће да каже. У њега пише, да је Немања образовао у св. Богородици браство од *црноризаца* („чрьньцьь сборь"), а не браство од женских црноризица (чрьницьь)[7]. Истина, Првовенчани одмах затим прича, да је Немања тај тако засновани манастир предао својој жени Ани, „ꙗко пещи се имь всакоую дѣтелию, и чрьницами, ихьже оустави на мѣстѣ томь светѣмь"[8]. Овде, дакле, сад на једанпут стоји, да се Ана, којој је манастир био предан, имала интересовати не само њиме („имь") „сваком делатношћу" (ваљада: помажући га у свему), него интересовати се и некаквим *калуђерицама* („чрьницами"), *смештеним од Немање „у светом месту том!"* Али, не само у оним првим реченицама Првовенчаног, него и у житију св. Симеуна од Доментијана, говори нам се о овом манастиру Немањину као о мушком, то јест да га је Немања предао *црнорисцима:* „на покои и на сьпасениѥ чрьньцемь прѣдасть и"[9]. Према томе из-

[5] Гл. напр. *В. Марковића* горе навед. књ. стр. 45 и 60, као и тамо цитирана дела.

[6] *Марковић* у горе нав. књ. стр. 45, као и толики други пре њега.

[7] *Šafařik,* Památky 3, 23. *Марковић* (горе нав. књ. стр. 59) погрешно је прочитао то место као „збор црница".

[8] *Šafařik,* Památky 3, 25—26 и *Jagić,* Arch. für sl. Philol. 24, 558.

[9] Доментијан изд. *Даничић,* стр. 7.

гледа, или да је у париском рукопису Првовенчаног оно „чрьницами“ нека писарска омашка место 6 падежа мушког рода „чрьньци“ („црнорисцима“), или је можда вероватније нешто друго. А то је, да је Немања, сем св. Богородице за калуђере, подигао „на том истом светом месту“ (што може значити „негде близу“) и неко обиталиште за калуђерице. Оно се можда налазило, где је оно данашње црквиште под „Мариним брегом“. Сличан случај имамо и мало доцније, и то опет у Немањиној задужбини, у Студеници. Поред мушке Студенице подигнута је на другој страни реке женска Придворица[10].

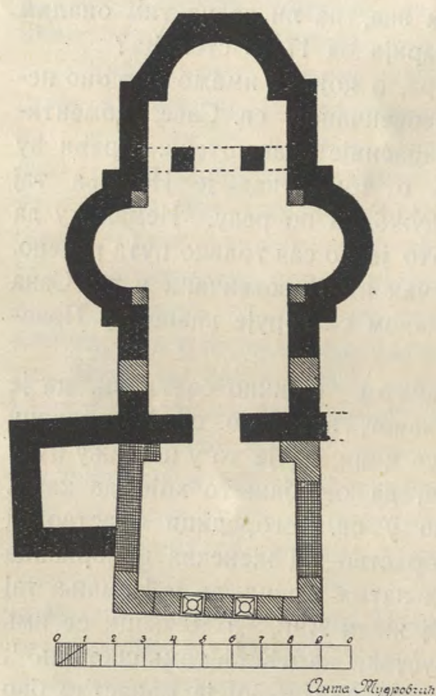

Сл. 2.

Да сад кажем, шта се нашло мојим ископавањем.

За саму *основу* манастирске цркве потврдило се оно, што се и до сад по рушевинама слутило. Црква (гл. слику 2)[11] је доиста била један „триконх“, или правоугаоник са три апсиде (испупчења), олтарском на истоку, и двема другим на северној и јужној фасади. Све у целини, дакле, даје крстасту површину[12]. Правоугаоник је, за врло мало, шири на западном крају него на источном. Апсиде су полуелипсе и изнутра и споља, сем олтарске, која је така само унутра, а споља је трапез. Правоугаоник без апсида дуг је нешто преко 10,50 м., а широк нешто испод 5 м. (4,90 на истоку, а 4,92 на западу). Код апсида, мала оса и вертикала из темена лука су: у олтарској апсиди од прилике 3,60 м. према 2,10, а у другим двема око 2,60 : 2 м.

Питање је, како је био решен проблем кубета. Ни мени ствар није јасна. Спајањем основица (малих оса) северне и јужне апсиде, ми добијамо у средини цркве правоугаоник, и то врло дугачак, а не квадратаст. Кубе зацело није стајало над целим тим правоугаоником, јер основа кубета није могла бити тако дугуљаста елипса. На чему је онда почивао северни и јужни окрајак те основе, кад су они обадва тако

[10] *Šafařik,* Památky 94, 5.

[11] Скица ова није мој рад. Бочне стране трапеза олтарске апсиде чини ми се као да не скрећу право на север и на југ, као на скици, него мало на северозапад и југозапад. Држим, да скица показује још по неку таку ситну нетачност.

[12] *G. Millet,* L’ancien art serbe (Les églises) стр. 153.

далеко од северног и јужног зида цркве? У осталом, ја сам и иначе врло слаб архитекта, те не треба ни да се упуштам у ово питање.

Зидови цркве, подигнути на дубоким каменим темељима, и дебели 0,90 м., скроз и скроз су од великих квадратастих црвених опека, штемплираних са 8 или † или ☆ и т. д., а и нештемплираних. Ивице зидова код северне и јужне апсиде, с унутрашње стране, ишле су навише као стубови од низа само по једне слободне опеке. Ту сад имамо празне призматичне просторе у зиду, а само при дну слободне опеке.

Унутра у цркви стоји даље и иконостасни зид, један огроман тролук од велике опеке и тесаног камена, са тројим олтарским дверима под луцима. Средњи лук царских двери је највиши и најшири. Над царским дверима ту висе, као живопис на зиду лука, два наспрамна људска лика. Они су данас веома оштећени, нарочито десни (јужни) лик. Он као да држи цркву у руци. На левом пак лику прочитано је некад: „ста прта вла ||| Богорода“[13]. Место тога ја сам тамо нашао ГРК . . ., а испод тога С . . . Ако се ктитори сликају чак и код царских двери, онда је десни лик (са црквом у руци) можда Немања. А у левом лику помишљам, да је можда писало ГР’К^ОМ И СР’БΛ^ЕМ, и изнад тога на обијеном зиду: СТЕФАНЬ ЦР, те би то била Душанова слика.

Под подом црквеним, од простих камених плоча, постоје две подземне скривнице, дубоке око 3 м. Једна је у олтару, код јужних двери, и садржавала је само нешто ситне земље, ваљада од иструлелих предмета. Друга је у јужној апсиди, у њеној западној половини, и била је пуна рушевина.

Право у саму цркву воде споља двоја врата, једна у северној а друга у јужној фасади, обоја западно од бочних апсида. Северна су после била зазидана.

На прâву цркву се према западу наставља припрата. Она је некад ваљада била подељена на два дела. Јер под њеним подом нађен је попречни темељ од севера на југ. Источни део, онај при самој цркви, био је већи. Општио је с црквом једним јединим вратима у средини црквеног зида, који је такође од великих опека, и који одваја цркву од припрате. Зидови припратини (дебели 0,85 м.) нису, као у цркви, грађени од саме опеке, него мешано и од ње и од тесаног камена. Јужни зид, са истока на запад, изгледа највећим делом настављен. Припрата је и нешто шира од цркве: мало преко 5,30 м. (код цркве је и она мало ужа, па се после неприметно шири). Толика јој је од прилике и унутрашња дужина, узимајући оба дела њена као један простор. Основа је, дакле, скоро квадрат.

Унутра у припрати сачувало се нешто живописа. Као да је то био доцнији живопис, а стари се, изгледа, налазио дубље под њим.

[13] *М. Ризнић* у Старинару, I (1884) 150.

Северни и јужни угао припратине унутрашњости, при самој цркви, испуњени су двама зиданим стубовима, чије су наспрамне равни дебеле 0,75 м., а оне што гледају на запад 0,45 м. Јужни стуб је засвођен, а испод тог сводића, и у опште испод стуба дубоко у земљи, нађен је гроб са једним јединим људским костуром и с великим јастучастим топличким каменом код главе костура. Очевидно је то био знаменит гроб. Чији ли је? У костурима се ја не разумем, а није се наишло ни на какав натпис нити на какав год предмет, који би дао одговор на то питање.

Интересантан је западни зид припрате. Ту, у средини, био је пре свега главни улаз у целу грађевину. Ишло се унутра између два камена стуба, које смо ми нашли оборене и бачене ван грађевине. Стубови су стајали на два капитела, окренута наопако, и ко зна одакле узета. Капители су и сад на својим местима. Спреда, они су украшени сваки са по две спирале, извучене лево и десно из једног корена. Оне су на левом (северном) капителу од две линије, а између њих налази се крст у сред двеју гранчица. На десном пак капителу краћи спирале су само од једне линије, без крста и без гранчица. Лево и десно од главног улаза била су некад још два пролаза, после зазидана опекама.

Био је и један правоугли додатак пропрати, са спољне стране, при њеном северном зиду. Јер је ту нађен наставак оног попречног подземног темеља из припратине унутрашњости, који избија и напоље, па се завршава на северном темељу праве цркве, тамо где настаје припрата. Тај наставак дебео је и овде 0,85 м. А правоугаонику, који он образује, размере су изнутра: 2,80 м. с истока на запад, и око 2,30 м. са југа на север. Јужни темељ правоугаоника, то јест припратин, отваран је на повеликом комаду, па на-ново зазидан.

Можда је сличан додатак некад постојао и на јужној припратиној фасади. Јер и ту, како онај подземни темељ из припрате, тако и окрајак црквеног темеља, стрче мало на-поље. Али се они не продужују у правоугаоник, даље према југу.

Јужно од цркве налазила се друга нека зграда, ваљада трпеза. Откопали смо већи део њених темеља, а и њене унутрашњости. И то је био правоугаоник, широк преко 8,30 м., а дуг (паралелно цркви) око 18,30 м., ако не и више. Јер гомила плоча и камења, нађених под земљом на источној страни, можда није темељ зида, него рушевине. У средини северног темеља, дубоко доле, било је велико огњиште. Ископавање ове зграде остало је делимице недовршено.

То је у главном све, што је остало од грађевина овога манастира. На реду су нам сад још неки налазци.

Амо иду пре свега многи гробови, и у припрати, чак и у цркви, а и напољу. Има и пуно гробних плоча, од којих доста њих и сад вире из земље. То је просто камење без икаквих знакова. Само на неколико примерака види се изрезан крстић. А имамо и два-три одломка

с остатцима натписа. Гробове смо откопавали, нарочито оне из припрате и из цркве, а и многе спољне. Овде-онде било је по два гроба један испод другог. По негде су заједно сахрањени више костура, без икаква реда. На два-три места извадили смо и кости (поткованог) коња, сем људских костију. Доњу земљу из гробова смо сејали. Али нисмо нашли готово никаквих предмета, сем доста грнчарије, па и то само разбијене.

Важније нађене старине су ове:

Слика 3. Рељеф Богородице, мали (0,08×0,025м.), у углачаном плавичастом камену, некад позлаћен, са рупицом за ланчић при врху

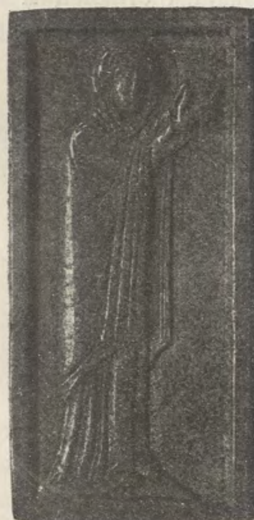

Сл. 3.

Сл. 4.

са задње стране. Нађен је под рушевинама у северној црквеној апсиди. Богородица стоји са рукама склопљеним на молитву, а озго је благосиља рука. Иза њене главе пише грчки у два реда: $\overline{\text{МР}}$ $\overline{\text{ΘУ}}$.

Слика 4. Бакарно кандило за вешање, нађено под рушевинама у цркви. Омотач чине три залемљене кришке, на којима се понавља исти орнаменат (рез). При дну је тролук, са три људске прилике под њим, између стубова. Над тролуком је као неко стабло, гранајући се лево и десно у гранчице и цвеће. При врху су, с једне и с друге стране стабла, св. Ђорђе и још један светац коњаник, сваки у по једном кругу, на коњима и с копљима, којима пробадају аждају.

Има још три „висећа“ кандила, од месинга, такође нађена у црквеним рушевинама. По изради су она друкчија од горњег, а међу собом су сасвим слична. И ту је омотач састављен из три кришке с истом орнаментиком на њима. У средини имамо распеће. Око распећа су у металу исечене пантљичице, које заклапају четвороугао. Око четвороугла, као и унутра, имамо прорезе у облику гајтанчића и токица од савијеног гајтана.

Нашли смо још неких ситних ствари.

Ту је напр. један црн крстић (од кости?). На једној је страни распеће, где над Исусовом главом пише по-старијим ћирилским иницијалима: І͞С Х͞С (у два реда). На другој је страни копље са сунђером, и такође иницијални ћирилски натпис NИ К? (пола на левом, а пола на десном рукаву крста).

Ту су, даље, још један крстић (метални), доста прстења (већином новијега), по неко старо дугме (једно с уфасованим стакленим кристалом), комад светњака, неколики новци (скоро сви новији) и друге ситнице.

Имамо најзад и нешто натписа.

Слика 5. Половина опеке са знаком (штемплом). Знак је, бар на сачуваном делу опеке: точак с пречагама који је био у средини, и од

Сл. 5.

кога је остао само доњи крај; лево крст од четири троугла, и напослетку натпис VAM, а испод тога ZVИΛIЯ. Очевидно је по последњем слову, које је изврнуто латинско R, да оба дела натписа треба читати с десна на лево, то јест MAVRIΛNVS. Значи, калуп с тим натписом, писаним правилно с лева на десно, утиснут је на опеку, пре него што су је испекли. На опеци пак, натпис је, дабогме, морао изаћи изврнут. Слова су у натпису латинска, али с грчким Λ. То мешање азбука дешава се и иначе, напр. на старијим византиским новцима. Maurilnus ће бити особно име, и то ваљада неког од радника, који су градили опеке. Име је, дабогме, западњачко, али не знам, баш од које народности.

Слика 6. Десни део надгробног камена, с одломком натписа: (П?)АВЕЛЬ ‖ .... М͞ .. П ‖ ..... НЦЬ ‖ ..... ИΛЬ ‖ .... ГР.

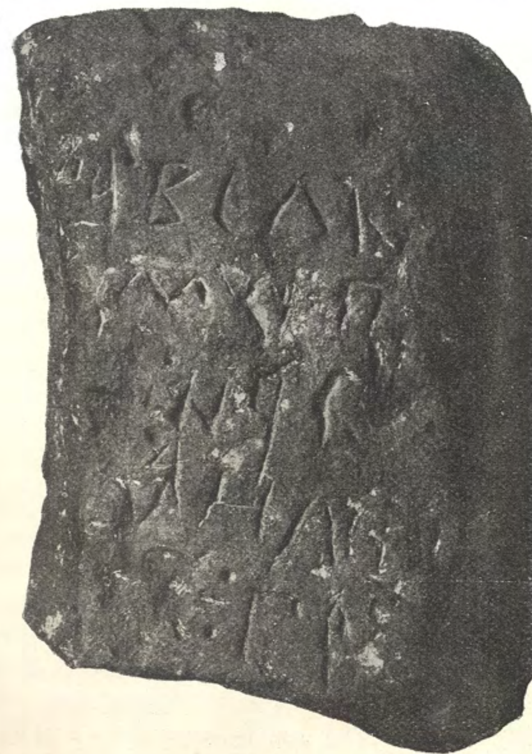

Сл. 6.

Нађен је и један одломак плоче, с урезаним крстом и с остатком натписа НЦА. Помишљам, да је то (ЧРЬ)НЦА, а и на слици 6 треба можда читати (ЧРЬ)НЦЬ. Ако је одиста тако, онда би ово били надгробни споменици *калуђера*, а не калуђерица. Дакле, и ови натписи дају нам неки миг, да узмемо Немањину св. Богородицу топличку као мушки, а не као женски манастир[14].

Д. Н. Анастасијевић.

---

[14] За све снимке имам захвалити Управи Нар. Музеја.

Speculatores i beneficiarii
na nekim solinskim spomenicima.

Do sada najstariji poznati natpis, koji spominje legionarskog spekulatora je krnjasti stećak objelodanjen u Bull. Dalm. XXXV 1912 str. 22, sada u splitskom muzeju (inv. br. 684 B), ovdje slika 1. Taj je ulomak nadjen u Solinu blizu gradske starokršćanske bazilike, gdje je služio kao gradivo za vodovod, i bio je dignut sa svoga mjesta u nekropoli valjda prigodom popravka akvedukta u kasno rimsko doba. Nije izključeno, da se kasnije sretnim slučajem nadje i druga polovina ove stele. Komad je danas 1·17 m visok, 0·43 m širok; jednom mu je bila visina od 1·80 do 2 m otprilike, a širina do 0·90 m; debljina stele iznosi do 0·23 m. Natpis urezan je u uokvirenom polju; na lijevom rubu vidi se ornament u obliku akantove čaške, a na desnom moramo pretpostaviti analogičan ures. Nad natpisom bio je valjda kao obično zabat s rozetom i akroterijima. (Sr. Revue archéologique 1914, p. 469):

(Titus) Ti[tinius ili *-turius* ili *-turinus*[1]
T(iti) f(ilius) R[. . . . . us
domo Fab(ia) [Brixia
spec(ulator) leg(ionis) X[I C(laudiae) p(iae)
f(idelis) ann(orum) . . . .
stip(endiorum) XXII[. . t(estamento) f(ieri)
i(ussit) sibi et lib(ertis)
lib(er)t(abus)q(ue) [posterisque eorum.
arbit(ratu) T(iti) [Ti i
Euphro[nis ili *-syni*
et T(iti) T[i . . . . . . i . . . .
in f(ronte) p(edes) [. . . ., in a(gro) p(edes) . . . .

---

[1] Za predloženi *nomen gentile* sr. Schultze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen str. 244.

Već oblik stećka, karakter slova, formula *in fronte pedes . . ., in agro pedes . . .* i ona *arbitratu . . . . . .* (valjda *heredis*) datira taj spomenik u I vijek po Kr.; u 4. brazdi je dakle spomenuta bez sumnje XI legija, a pošto pokojnik ima već treće ime (*cognomen*), moramo ga uvrstiti u zadnje decenije boravka ove legije u Dalmaciji, dakle oko godine 50—60 po Kr. Legija XI, koja je onda logorovala u Burnumu (Šupljaja ili Šuplja Crkva kod Kistanja) imala je tada (poslije god. 42.) već počasni pridjev *C(laudia) p(ia) f(idelis)*. Iz Burnuma bio je dakle pokojnik, rodom iz Gornje Italije kao mnogi drugi vojnici ove legije, komandiran u Salonu na *officium* namjesnika, i to kao *speculator*.

Ispod natpisnog polja i na lijevom rubu izvan okvira isklesani su znakovi, koji bijahu karakteristični za njegovu službu: okrugli štit[2], jedna vrst koplja i knjiga (*diptychon* ili *polyptychon*), kojoj je na drugoj strani odgovarao još koji atribut, valjda pisaći pribor (sr. dole beneficijarski žrtvenik CIL III 12.895). Na našem spomeniku imamo time neposredni dokaz, da za spekulatora, a valjda i za druge šarže oficijala kod namjesnika i visokih vojničkih zapovjednika, značajno oružje bijaše takodjer i okrugli štit, kako je to dobro zaključio po svjedočanstvu Flavija Jozefa[3] E. Ritterling u svojoj lijepoj raspravi o uredovnim znakovima beneficijarija i srodnih vojničkih funkcijonera[4].

Predmet lijevo od štita je *lancea,* t. j. koplje sa šipom skoro u obliku lista rastrojenim. Oko stijega — sada na donjem kraju, jednom naravno u sredini — nešto je kao dvostruki remen obavijeno širokom vrpcom i čvrsto privezano. Tumačenje Ritterlinga sličnih znakova ide za tim (na osnovi definicije ove vrsti koplja, *lancea,* kod Izidora Orig. XVIII 7, 5), da je to remenje za bacanje koplja i značajno uprav za *lancea,* dok je Domaszewski[5] bio mnijenja, da je omotan lanac oko koplja, kojim su spekulatori i drugi *officiales* postavivši u zemlju koplje opredijelili mjesto svoga djelovanja ili recimo bolje ulaz u svoj ured. Moramo primjetiti, da ni jedno ni drugo tumačenje nije u skladu s našim relijefom (sr. detaljiranu sliku 2.), gdje izgleda, da su dva remena, a osim ovih još nešto privezano oko koplja. Moglo bi se misliti na jednu ovako omotanu zastavicu, koja se inače rastvorena vijala na šiljku i služila znakom za ured spekulatora. Ali bolje da tumačenjem čekamo jasnije izradjene i potpuno sačuvane spomenike ove vrsti. I knjiga, koja je jednostavnim crtama u niskom relijefu isklesana, ima da označi osobito službovanje pokojnika kod štaba ili u uredu nam-

[2] U Bull. Dalm. stoji netačno: *avanzi di una trombetta (!) e di una insegna.*

[3] Bell. Iud. III 5, 5: φέρουσι δὲ οἱ μὲγ περὶ τὸν στρατηγὸν ἐπίλεκτοι πεζοὶ λόγχην καὶ ἀσπίδα, ἡ δὲ λοιπὴ φάλαγξ ξυστόν τε καὶ θυρεόν.

[4] E. Ritterling, Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum zu Wiesbaden u Bonner Jahrbücher 125, str. 9 sl.

[5] Die Beneficiarierposten und die römischen Straßennetze, opaske 2. u Westdeutsche Zeitschrift XXI, 1902 str. 158 sl.

jesnika. Ovamo dodijeljeni vojnici ili bolje podoficiri (*officiales*) bili su bezdvojbeno pismeni ljudi.

Slijedeća dva spomenika spekulatora dovode nas već u znatno kasnije doba.

Malena stela (visina 0·63 m, širina 0·39, debljina do 0·13 m) s natpisom u zaokvirenom pravokutnom polju (slika 3.); zabat je sada prilično oštećen. Sada u splitskom muzeju, inv. br. 4692 A. Publicirana u Bull. Dalm. XXXVII 1914 str. 94. Vojnički znak usred natpisnog polja dijeli tekst u dvije polovine:

D(is) M(anibus), L(ucius) Val(erius)
Augustalis speculator leg(ionis) I
Ad(iutricis), infelicissimo posuit
Val(eria) Sabina patri pientissimo pio.

Broj legije u Bullettinu slabo je pročitan. Ne radi se o *legio IIII F(lavia) f(idelis),* već na kamenu stoji jasno LEGI̅, a onda na šupljikastoj plohi gornji ostatak dvaju slova: AD, dakle *leg(ionis) I Ad(iutricis)*[6].

Znak spekulatora je u izdubljenom žlijebu plastično izradjena *lancea,* koja se sa stoji od prilično debela koca i od šiljka, koji je u naravi bio gvozden. Njegova donja polovica sliči na srcolik list s izbočenim rebrom u sredini, pri rubu ima dva obruča, što naznačuje, da je šiljak ovdje bio okruglo probušen[7], u gornjoj polovini rebro svršava u jaki štap, čiji se kraj nije sačuvao. Izmedjn ovog štapa i šiljka postavljena je malko u tupom kutu uzvijena prečnica. Takovu prečnicu nalazimo i na beneficijarskom znaku na lijevoj strani solinskog žrtvenika CIL III 12895 (sr. niže i sliku 7.) a ima je i na originalu iz tabora Zugmantel (kod Ritterlinga na n. m. sl. 19), dapače ovdje je razmjerno mnogo duža i postavljena ispod gvozdenog na dva oka probušenog okruga.

Sličan ovomu je drugi maleni nadgrobni stećak iz Solina (sl. 4), koji do sada nije bio niti prepoznat kao vojnički spomenik. Objelodanjen je najprije u Bull. Dalm. VIII 1885 str. 92, onda u CIL III 9401. Taj je ulomak danas još 0·45 m visok (uračunavši donji zub), 0·31 m širok, debljina mu je poprečno od 0·07 m. Inv. broj muzeja: 927 A. Na donjoj strani ima nastavak, da se može utaknuti u podnožje. U sredini natpisnog polja izradjen je sličan znak kao na prijasnjem komadu, samo s razlikom da je relijef veoma plitak, a to je prosto koplje sa srcolikim šiljkom, koji je okruglo probušen; svršetak mu je sada odlomljen. Natpis glasi:

LC	LL	*sp]ec(ulator)*	*le[g(ionis)*
\IIII	PONI̅	*XIIII*	*Ponti[us?*
VI \ToR	FRAR	*Viator*	*fratr[i*
B	M	*b(ene)*	*m(erenti)*

[6] I tumačenje natpisa dato u Bullettinu nije tačno. Na kamenu nijesu tri osobe pomenute, nego samo dvijie *L. Valerius Augustalis speculator* i kći mu *Valeria Sabina.*

[7] Sr. slične gvozdene originale kod Ritterlinga naslikane na n. m. sl. 1, 6, 7, 19.

Ove dvije nadgrobne stele moramo datirati već po vanjskom obliku u III vijek po Kr. Visoki stećci legionara — i oni privatnih ljudi — prvoga stoljeća bivaju kod nas tekom vremena uvijek manji, tako da najveći broj epitafija u Solinu sačinjavaju baš malene stele iz konca II, a ponajviše iz III i IV vijeka. Spomenici i srednje veličine prilično su rijetki, jer otmeniji ljudi vole sada sarkofag za svoje počivalište nego li žare pepelnice i stećak. Vidjet ćemo, da nam nutarnji razlozi preporučuju datiranje u istu periodu.

Naši su *speculatores* bili komandirani u *officium* dalmatinskog namjesnika, jedan iz legije *I Adiutrix*, a drugi iz XIIII, koje su obe u II. i III. stoljeću imale logorište u Gornjoj Panoniji. K. Patsch je u jednoj opširnoj recenziji disertacije A. Jünemanna, *de legione Romanorum I Adiutrice* u Bos.-herc. Glasniku 1896 str. 507 sl. po mom mnijenju uspješno dokazao, da je legija *I Adiutrix* o koncu II do sredine III stoljeća imale oveće odjeljenje u rimskoj Dalmaciji, budući da u ovoj pokrajini za ono doba ne nalazimo samo njezinih beneficijarija i jednog kornikularija (veterana) u Saloni, u Municipium Novae, u Plevlju i Skelanim, nego i aktivnih vojnika, tako

CIL. III 2823 — Burnum

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) C. Vib(ius) Iulianus miles le[g(ionis)] I Adiutr(icis) fec[it]

III 13212 = Glasnik 1895 str. 412 br. 71, Koljani na Cetini:

Aur. Tit[us] m(iles) l(egionis) I A(diutricis) p(iae) [f(idelis)] v(otum) [s(olvit)] Dian[ae l(ibens) m(erito)],

i jednog veterana, koji se je valjda kao umirovljenik naselio na mjestu dugoljetnog službovanja: CIL III 13272 sr. Glasnik 1896 str. 132, Brekovica kod Bišća: *D. m. L. Lentidi Saturnini vet. leg. p(rimae) VI (ili IV) p(iae) f(idelis) vi(vus) p(osuit) si(bi) . . . Aug(usti) et co[n]i(ugi) Ul(piae) Crispinae an(norum) LX. h(ic) s(ita) e(st).*

A isto tako je Patsch dobro obrazložio (u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herc. VII str. 84 sl.), da je takodjer i druga panonska legija *XIIII Gemina* imala veću veksilaciju u Dalmaciji za Septimija Severa do Gordiana, od koje poznamo ne samo neke šarže za izvjesnu službu kao beneficiarije u Naroni CIL III 1780 *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salute imperatorum Severi et Antonini Augustorum et Getae nob. Caes. et Iul(iae) Augustae, matris Augustorum et castrorum, C. Statius Tacitianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIIII G(eminae) v. s. l. m. Pompeiano et Avito cos.* (p. C. 209)

u Stocu III 8431 *Marti Aug(usto) — Ael. Firminus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIIII G(eminae) v. s. m. l.*

III 8435 *Sextus Caesonius Romanus b(ene)f(iciarius) leg(ionis) XIII G(eminae) v. s. l. m.*

u municipiju Novae III 1911 *Silvano Aug. sac. Acutianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIIII Gem(inae) Gordian(ae). D. n. Gordiano Aug. et Aviola cos. [K.] A[pr.* (p. C. 239)

u Crkvini III 10050 *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)*
Iul(ius) Sextilius b(eneficiarius) co(n)s(ularis) ex?
leg(ione) XIIII Gem(ina) v. s. l. m.

u Solinu spekulatora III 2015: *D. M. Tib. Cl. Ianuario spec. leg. XIIII G., comm. cos. prov. Delm. stip. XIII S. Aebutia Ianuaria fil. piissimo et Visellia Iulia marito* i jednog veterana

CIL III 2066 (cfr. pag. 1030)

M. Uttedio Sallubiano C. Petilio Amando domo Iguvio veterano leg. XIIII Gemin., decurioni colon. Salonitan., quaestori, pontifici Petilia Secundina coniunx

nego i aktivne legionare:

III 6549 *Avitio Augurino mil. leg. XIIII G. M. V. Ulp. Calla mil. leg. eiusdem h. f. c.*

III 12896 = Bull. Dalm. XIV 1891 str. 81: *D. M. Atreccesianus mil. leg. XIIII G[e]m. sti. XXVI pos(uit) Aur. Festa coniux benem. pos. [q.] vi. anos XXXXVIII et Atrectia v manmuia? fil. pient.*

Još uvijek se kod objavljenja takovih vojničkih natpisa odveć slabo pazi na tačan opis vanjštine spomenika, premda je ova često od velike, dapače i odlučne važnosti za datiranje. Tako je od natpisa koji nas ovdje zanimaju III 6549 sasvim malena stela (0·56 m visoka, 0·43 m široka i 0 85 m debela) i III 12896 je veoma prost, malen i slabo izradjen stećak (0·68 m visok, 0·215 m širok i do 0·07 m debeo). Bez obzira dakle na nutarnje kriterije moramo ova dva natpisa vojnika XIIII legije postaviti u isto doba (III stoljeće) kao i gore navedeni ulomak spekulatora iste legije. Stela III 2015 malo je veća (0·86 m visine sa zubom, 0·57 m širine i 0·085 m debljine) i urešena, ali stilizacija biljevne ornamentike, palmeta i nakita u zabatu ne dopušta nam, da je smatramo znatno ranijom. Pomoću datiranih žrtvenika beneficijarija ove legije III 1780 i 1911, dalje po nutarnjim, već od Patscha (na n. m. str. 86) dokazanim kriterijima, pak na temelju vanjskih razloga, na koje mi ovdje osobito upozoravamo, dolazimo do zaključka, da spomenuti natpisi pretstavljaju u svakom pogledu jednu složenu skupinu otprilike iz prve polovice III stoljeća po Kr. Premda nije isključena mogućnost, da su *speculatores* naših solinskih spomenika mogli biti komandirani neposredno iz Panonije u ured dalmatinskog namjesnika, mi bismo ipak — jer se doba lijepo slaže — radje vjerovali, da su oni bili dodijeljeni Solinu baš onda, kad su veća odjeljenja ovih dviju legija boravila u Dalmaciji, vjerojatnije pri kraju ovog doba nego prije. Uzrok njihove prisutnosti u ovoj pokrajini još nam nije poznat.

CIL III 6376 (8656): *D(is) M(anibus), C. Iul(io) Saturn[i]no mil(iti) leg(ionis) X Gem(inae) b(ene)f(iciario) co(n)s(ulari) def(uncto) ann(orum) XXXVIII; C. Iul(ius) Pusinnio frater et Domit(ia) M. f(ilia) Bellica coniux* danas uzidan u Splitu u kući br. 10 na Zrinjskoj cesti, koja iz grada vodi k Novom Arheološkom Muzeju, nadgrobni je natpis beneficijarija *C. Iulius*

Saturninus postavljen mu od brata i od žene (slika 5). Spomenik ima oblik proste zabatom i palmetama nakićene stele srednje veličine s uokvirenim natpisovim poljem (visina iznosi 1·07 m, širina 0·59 m, debljina ne da se danas mjeriti). Nitko nije do sada opazio, da je u lijevom okviru natpisa istesan znak beneficijarske časti; kamen je baš na ovom mjestu prilično oštećen, ali ipak se dobro razpoznaje koplje: stijeg je na donjem kraju šiljast, okovan valjda obručima, a nosi kao neku ručicu, kojom se koplje lakše zabija u zemlju i vadi iz zemlje. Istu ručicu često nalazimo kod legionskih signa (Sr. A. Domaszewski, Die Fahnen im römischen Heere sl. 4, 5, 86, 90). Na gornjem kraju koplje je znatno istučeno, ali po tragovima dade se još ustanoviti, da je stijeg prelazio u deblju jabuku ili širi kotur, iz kojega se diže bezdvojbeno gvozdeni štap sa srcolikim šiljkom (Sr. moj nacrt u slici 6). Ispod njega izradjena je u veoma niskom relijefu, ali jasno, petlja remena, što lijepo odgovara već spomenutoj definiciji kod Izidora Orig. XVIII 7, 5: *lancea est hasta amentum habens in medio.* Ovaj je znak službenika u *officium* namjesnika jednostavniji nego onaj s razvijenijim šiljkom na spomenicima gornjih spekulatora i beneficijarskom žrtveniku iz Solina (slika 7), a ne znamo još, da li je ovoj vanjskoj razlici odgovarala takodjer razlika čina ili časti nosioca jednoga i drugoga, ili je drugi oblik značajan za drugo doba. Ritterling donosi na n. m. str. 21 poznate nam primjere ovog tipa; najviše sliči našemu koplje izradjeno na pobočnoj strani beneficijarskog žrtvenika iz Friedberga (slika 13).

Vanjski karakter naše stele, prosta ali prilično dobra izradba njenog uresa u zabatu i palmeta, potez slova, sve to datira naš spomenik u sredinu ili drugu polovicu II stoljeća po Kr. Da li nas nutarnji kriteriji dovode u isto doba?

Saturninus bijaše u Solinu u *officium* namjesnika *beneficiarius* — a komandiran u tom svojstvu iz X legije, koja je u II stoljeću logoravala u Panoniji (Vindobona). Aktivnih vojnika iz ove legije dosad u Dalmaciji nije se konstatovalo, ali ima beneficijarija i veterana; izgleda dakle, da ova legija nije nikada *vexillatio* ili drugo koje odjeljenje poslala u dalmatinsku pokrajinu. Njezine beneficijarije nalazimo u Solinu CIL III 6376, u municipium Novae, gdje je bila važna tačka prometa III 14.637

. . . us b(ene)f(iciarius) c[o(n)s(ularis)]
. . . le]g. X. Ge[m(inae) . . . .

i na trećoj beneficijarskoj postaji kod Skelana na Drinu III 14.219:

I. O. M. et Marti M. Ulp(ius) Vitalis b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) X. G(eminae) v. s. l. m.,

a veterana, koji su se naselili iza dovršene službe na mjestu svoga službovanja ili u njegovoj okolici, imamo najviše u Solinu CIL III 8745:

C. Iulius Dolens veter. leg. X. Gem. ex bf. cos. et Caelia Bonosa vivi sibi posuerunt.

2677 (Trogir) *D. M. L. Titulenio L. f. Respecto vet. bf. leg. X. Gem. Titia Myrsine marito kar.*

Bull. Dalm. XXX 39: *I. O. M. C. Iulius Iovinus [vete]ranus [l]eg. [X]. Gem. e[x . . . ? . . . . o] sacru[m] solv[it];*

jedan bivši beneficijarij izabrao je iza *missio honesta* okolicu Livna svojim boravištem i postao ondje *decurio* CIL III 9847:

M. Nasidius Secundus dec. mun. vet. b. f. c[os].
leg. X. G. [p]. f. . . . ? bne Nasidius v f . . . . . an. XX;

jedan sami do sada poznati vojnik X legije došao je i umro u Solinu kao prosti veteran, Bull. Dalm. XXIX, 12, barem se ne čini, da je na ulomku njegove malene stele bila spomenuta još koja druga šarža:

D. [M. / Valer. V[. . . . . .] / ti veter[ano leg.] / X. Gem. [p. f. Mar]
cia Vi[ctori] / na c[on. bene mer] / enti [. . . . .] / ria . T[. . . . . . .

Od ovih sada navedenih natpisa je III 8745 isklesan na lijepom nadgrobnom žrtveniku (sada u splitskom muzeju) i spada bezdvojbeno u II vijek, za III 14.637 jamči nam Patsch, da su slova još dobra, Bull. Dalm. XXIX, 12 fragmenat je malene stele (isto u splitskom muzeju) s lijepim slovima, recimo sredine III vijeka[8]. Nećemo dakle pogriješiti, ako ustanovimo, da je panonska X legija poslala svoje vojnike za službovanje u *officium* dalmatinskog namjesnika i na beneficijarskim stanicama njegove provincije u drugoj polovici II vijeka po Kr. i o razmaku istog.

Ako zaključimo sada naše istraživanje ob onoj skupini vojničkih *officiales*, koja nas zanima ponajviše radi znakova njihove časti na njihovim nadgrobnim spomenicima, naime spekulatora i beneficijarija, slijedi iz spomenika, što je *a priori* bilo veoma vjerojatno, jer naravno: dok je bilo u Dalmaciji vojske, namjesnik je dobivao osoblje potrebito za razne urede svoga *officium* u Solinu i za ekspoziture u pokrajini neposredno iz legija (u I vijeku), iz legijonarskih *vexillationes* u III stoljeću, a kad ovećih vojničkih, t. j. legionarskih odjeljenja u ovoj pokrajini nije bilo, onda dotično osoblje bijaše komandirano iz susjedne Panonije (iz legije X).

Treba da se osvrnemo još na jedan već odavna poznati beneficijarski spomenik, čiji nam natpis može biti primjerom za one beneficijarije, koje su samo ovim čistim naslovom obilježeni bez da se naročito spominje legija, iz koje su bili uzeti i kojoj su i za doba službovanja kod namjesnika donekle pripadali. Važan je ovaj nadgrobni žrtvenik s natpisom CIL III 12.895 (inv. br. 1771): *D. M. Q. Aemilio Rufo b(ene)f(iciario) co(n)s(ulari) Aemilia Aphr(o)dite patro(no)* osobito zbog svojih relijefa na lijevoj i desnoj strani. U stanju smo, da pružimo ovdje dobre fotografske snimke, jer ni nacrt u Bull. Dalm. 1892 tabl. I niti kliše kod Ritterlinga na n. m. sl. 8 ne odgovaraju današnjim zahtjevima. Za predmet isklesan na l. dao je

[8] Druge spomenike nijesam mogao s gledišta vanjskog njihova oblika proučiti, CIL III 2677 valjda više ne obstoji.

napokon R i t t e r l i n g pravo tumačenje[9] dokažavši da je ovdje predstavljena *lancea* beneficijarija, a to više razvijeniji tip ovog znaka. Koplje je dapače mnogo skraćeno, na donjem kraju ima oblu ručicu i ravnu poprečnicu, da se znak bolje utakne i izvadi, a šiljak je izradjen u obliku dvostrukoga srcolikog lista, povrh gornjega postavljena je još poprečnica, koju smo vidjeli i na *signum* spekulatora *Val(erius) Augustalis*[10]. *Codex* na desnoj strani (sl. 8) odgovara potpuno onomu na stećku spekulatora XI legije (sl. 1); ovaj je predmet i torbica, u kojoj vidimo tri ili pet pisaljka (*stili*) u eminentnom smislu značajni za službu beneficijarija.

Po spoljašnjosti ovog žrtvenika srednje veličine (0·66 m visok, 0·43 m širok i 0·40 m debeo) i po lijepim slovima natpisa moramo ga postaviti otprilike u sredinu II vijeka po Kr. Po gornjem našem razlaganju beneficijarij *Q. Aemilius Rufus* bio je valjda dodijeljen u Solin iz X legije u Panoniji.

U Bull. Dalm. XXX 40 publiciran je ulomak natpisa na kojem je spomenut . . *b(ene)f(iciarius) / c[o(n)s(ularis) leg(ionis)]* . . . .

Potez lijepih slova nam savjetuje, da uvrstimo i taj fragment u II vijek, a uslijed toga možemo gotovo sa sigurnošću nadopuniti brojku legije onom *leg(ionis) [X G(eminae)*[11].

Split.

Mihomil Abramić.

[9] Sr. prijašnja kriva tumačenja u Rheinisches Museum N. F. 48 str. 325 opaska 2 i Westdeutsche Zeitschrift XXI 1902 str. 158 op. 2.

[10] R i t t e r l i n g nezna kako da tumači ona dva zareza (kerbartige Einschnitte) na donjem rubu gornjeg lista. Da je onaj učenjak vidio original, uvjerio bi se odmah, da je ovakvim dekorativnim obrisom sa strane klesara jedino naznačen oblik pravog lista.

[11] CIL III 3158 a: *I. O. M. Fort(unae) Red(uci) C. Comargus bf. cos. leg. X G. vot. solvit libes meruit,* sada u Padovi, zavjetni je natpis beneficijarija *C. Comargus* iz X legije a uvrsten od M o m m s e n a medju *Dalmaticae incertae.* Ali nema nikakva stringentnog dokaza, da je kamen baš iz rimske Dalmacije dospio u Mletke, i tako mora da ostane izvan našeg raspravljanja.

Стубе на цркви св. Ивана у Шибенику.

Написао Др. Петар Колендић.

30. децембра 1458. један судија шибенског братства св. Ивана склопио је уговор с Дубровчанином Ратком Брајковићем, да му до наредног Ускрса од брачког камена спреми двадесет и две степенице и две плоче, што ће онда употребити за стубе, које ће да воде с улице у певницу те цркве, која се онда звала св. Тројица, а касније, управ због тог братства, и добила име св. Ивана. Брајковић је навреме извршио ту наруџбу и 22. маја 1459. примио уговорену своту[1].

[1] 30 decembris 1458. Ibique magister Ratcho Braichouich de Ragusio, nunc habitator Brachie, — dare promisit — magistro Antonio Ostricich, lapicide de Sibenico, judici seu procuratorj frataglee sancti Johannis de Monte, reducte in ecclesia sancte Trinitatis, — scalas XXII lapideas spuntatas de lapide albo — de predicta insula Brachie quarum scalarum XII debeant esse longitudinis quattuor mensuraticorum pedum cum dimidio, et decem debeant et sint solummodo longitudinis pedum quattuor, latitudinis uero ipse omnes scale sint vnius pedis, altitudinis autem medij pedis cum vno digito, et hoc pro precio — soldorum octo pro longitudine cuiuslibet pedis mensuratici, ut moris est mensure. Item dictus magister Ratcho vendidit supradicto procuratorj — duas planchas de dicto lapide, — quelibet ipsarum — sit longitudinis pedum quinque et latitudinis pedum trium cum tribus quartis —, alte uero ipse planche sint medium pedem et vnum digitum, et hoc pro libris XX denariorum paruorum pro ambabus planchis. Quas scalas et planchas — dare — usque ad festum Pasce proxime futurum, — in rationem cuius laborerij — habuit a dicto procuratore XVI libras denariorum paruorum, — pro quibus XVI libris magister Luxsa Radoeuich lapicida, habitator nunc Sibenici, — constituit se fideiussorem, — residuum uero dicti precij — dictus magister Antonius — soluere promisit —, quando conduxerit supradictum laborerium. Ex margine: 22 mai 1459. Ibique — magister Antonius Ostricich, procurator introscripte frataglee, — fuit contentus — se uere habuisse ab introscripto magistro Ratcho omnes petras albas secundum continentiam presentis instrumentj, et e conuerso dictus magister Ratcho fuit confessus — se habuisse precium pro introscripto completo laborerio (Not. Siben. E. Banjvarić 1457.—1459. 124.).

Више него годину дана затим, 21. октобра 1460., састали су се управници тога братства с уметником Иваном Прибислављићем из Шибеника па му понудили камење, што га је Брајковић спремио, нашто се он обавезао, да ће на свој трошак за 110 лира одштете, од којих је одмах 70 примио, већ до наредног Ускрса зградити, без балустраде, стубе те оклесати на њима неке орнаменте, лик св. Ивана и два Agnus Dei[2].

Срећан случај, што су те стубе смештене с улице, спасио их је од пожара, коме је на концу XV. века пала жртвом цела ранија црква, па нам је тако та уметнина и сад сачувана. Прибислављић је на крају сваке степенице оклесао по једну лепо стилизирану шкољку, што су као мотив почели обилно употребљавати већ његови учитељи Бони у Млецима, па је тај низ шкољки провео и на подијуму у врху, испод кога је сместио плинту с неколико угојених серафина, кратка конвексна чела, бајамастих очију под јаким капцима, отечена лица с упадљиво скраћеним горњим уснама и с косом на коврчасте бичеве, што нас сећају на корниж глава око апсида шибенске катедрале и на скулптуре штропа у тамошњем баптистерију. Мимо уговор ту је уметник на два места израдио лик св. Ивана, оба пута с Agnus Dei у руци, један у профилу, осамљен у пустари, с побочне стране над прозорчићем, а други у истој такој пози с нажалост измењеном главом на надвратнику, где се у тречентистичкој околини с ранијим, за нас необичним, схватањима размерја издваја Светитељ, а око њега клече две чете братима св. Ивана у тогама, ситних као што су махом ондашњи адоранти, док се у позадини издижу као у воску моделована брда, пуна живота: с рашћем, ретким као и на сликама тога времена, с утврдама, становима

[2] 21 octobris 1460. Ibique magister Matheus balisterius et magister Johannes Crelich de Sibenico, tanquam procuratores fratalee sancti Johannis, reducte jn ecclesia sancte Trinitatis, — conuenerunt cum magistro Johanne Pribislaflich, lapicida presente et affirmante, quod idem magister Johannes Pribislaflich teneatur et debeat et sic promisit facturum vnam scalam de lapidibus, sicut ipse magister Johannes dedit et ostendit dessignum predictis procuratoribus, omnibus ipsius magistri Johannis expensis, quemadmodum est dessignum, videlicet calcis, lapidum et aliarum expensarum pro dicta scala fienda — et ponere ipsam in locum suum excepto, quod si deffecerit aliquod scalinum, quod dicti procuratores teneantur ei dare, et excepto etiam pozolo super dicta scala, quod ipse magister Johannes non sit aliquid obligatus. Quod opus ipse magister Johannes promisit facturum bonis lapidibus et sufficientibus tam ab intus, quam ab extra, uti dessignum per ipsum magistrum Johannem ipsis judicibus ostensum, — insuper promisit dictus magister Johannes facere de lapidibus vnum sanctum Johannem cum duobus Agnus Dei et ipsos ponere, ubi dictis procuratoribus placuerit. Qui magister Johannes a dictis procuratoribus habere debeat pro suo laborerio et mercede libras centum decem paruorum, de quibus — confessus fuit habuisse — libras sexaginta paruorum, quod opus suprascriptum idem magister Johannes omnibus suis sumptibus et expensis promisit facere, videlicet tam calcis et manoalium, quam aliarum expensarum, saluis et reseruatis scalinis et pozolo defficientibus, ut supra dictum est, — usque Resurectionem Dominj proxime futuram. (Not. Siben. Ch. Rubeis 1460. 78.)

и сценама из живота, а преко њих на хоризонту плове узбурканим морем лађе: као да је уметник хтео да прикаже Шибеник, гледан с неке позиције преко Шубићевца, св. Ивана и св. Ане.

*

Тај Прибислављић, који се по ондашњем практиковању тако презивао, јер му је оцу било име Прибислав (quondam Pribislaui, па онда Pribislauich, Pribislaulich, Pribislaflich, Pribislauilich), без сумње је ђак млетачке радионице Бон. Ваљда га је тамо у своје доба упутио Антонио Бузато, који је у Шибенику био запослен на катедрали барем од 25. фебруара 1434.[3], а који је раније (1425.) с Бонима радио на чувеној Ка д'Оро у Млецима[4]. Вероjатно је Прибислављић био забављен на Порта дела Карта, коју су од 1438. спремали Ђовани Бон и син му Бартоломео, јер на интимне везе с њима упућује нас и то, што је наш уметник 12. новембра 1443. послао из Шибеника малог Јурја Ивчића за научника Бартоломеју Бону у Млетке[5].

Него, док је он у Млецима радио, 23. априла 1441. састало се шибенско племићко веће и констатирало, како се на градњу њихове катедрале кроз десет година, што се ради, већ потрошио голем новац, а да су се ипак, вероjатно због тога, што се у последње доба радило без архитекта, поткрале грдне грешке: требало је ваљда понешто и рушити, јер клиске темеље (црква лежи на тупини) нису, изгледа, довољно учврстили. Ту се онда тражио пооштрен надзор, управни је одбор проширен[6], а одмах су одаслали депутацију у Млетке, која ће молити, да им власт због апсида допусти трасирати нову улицу и порушити предворје кнежеве полаче, с канцеларијама и са стајама у њему, што је онда допирало од прилике до данашњих апсида. А кад су ти изасланици на повратку донели дукалу од 29. маја 1441., којом се све то допушта[7], обрадовали су грађане и једном пријатном новошћу: довели су са собом из Млетака и новог архитекта Задранина Ђорђа Орсинија,

[3] Not. Siben. J. Vukšić 1434. 34. У лунети једне запуштене капеле уз црквицу Госпе од Зачећа у шибенском селу Гребаштици налази се један његов кип светог Петра с краја 1434. (Mº CCCC.XXXV. ADI XXV DE DEZEMBRIO MATIO QVALIZAVICH E SO MOIER SVILA A FATO QVESTA CIESIA DE SEN PIERO E DEI SOI REDI. M. ANTONIO BOSATO TAIAPIERA A FATO), згодан, да нас увери, како је и Бузато радио апостоле на главним вратима шибенске катедрале.

[4] *P. Paoletti,* L'architettura e la scultura del Rinascimento in Venezia I, Venezia 1893. 21.

[5] Not. Siben. A. Campolongo 1443. 248., *D. Frey,* Der Dom von Sebenico und sein Baumeister Giorgio Orsini (Jahrbuch des kunsthist. Institutes), Wien 1913. 134.

[6] *I. Kukuljević, Sakcinski,* Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858, 250., *A. G. Fosco,* Documenti inediti per la storia della fabbrica della cattedrale di Sebenico e del suo architetto Giorgio Orsini detto Dalmatico, Sebenico 1891. 9., *Frey* 130.

[7] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 196., *Fosco,* Documenti 12., *Frey* 132.

који је исто тако био ђак Бона, а он је без сумње успео наговорити и Прибислављића да дође с њиме.

Већ 22. јуна 1441. Орсини је пред шибенским кнезом Јаковом Дона склопио уговор за шест година с надзорним одбором катедрале. Обавезао се, да ће стићи у Шибеник најдаље до конца аугуста те да ће надгледати радњу, а и сам лично радити, да ће водити бригу о потребном камењу, да ће мајсторе надзирати, давати им нацрте, а до потребе и исправљати њихове грешке не предузимајући никакав посебан рад без дозволе управе цркве. Све то за 115 дуката годишње, што ће примати у месечним оброцима; прокуратори цркве даће му усто на располагање пристојан стан, а намириће они и трошкове око преноса његова покућства и премештаја породице му из Млетака[8].

Према уговору Орсини је јамачно првих дана септембра 1441. био у Шибенику. 4. октобра послао је он отуд, вечито човек од посла, две бачве вина у Млетке[9], а одмах затим, 26. новембра, спомиње се и Прибислављић први пут у Шибенику[10].

Раније мајсторе: Лоренца Пинчина, Антонија Бузата и Андрију Будчића, који су у очима Шибенчана уједно с првим архитектом Франческом ди Ђакомо били криви, да су се оне грешке поткрале на градњи катедрале, Орсини, вероватно, није ни затекао при послу, а на њих, изгледа, бар за прво време, није ни рачунао. Бузато је 31. маја 1439. на цркви св. Гризогона (садашњи св. Антун) зготовио у својој режији стубе, што су водиле на певницу[11], али су их отраг једно четрдесет година порушили, па ми је од њих успело наћи само један надвратник с лепим рељефом двају братима, што клече пред монограмом Госпиним с годином 1439., у врту Г. Инкјострија на шибенској Пољани. Можда су сви ти мајстори онда нашли посла на бискупској полачи, која се градила 1439.—1441.[12], а која, често преграђивана, има и сад на аркадама у приземљу тадашње капителе, што нас сећају на Сан Стефано и Санта Мариа дел' Орто у Млецима, и лепе прозоре на првом поду; за Будчића је свакако по једном накнадном обрачуну утврђено, да је он

[8] Not. Siben. A. Campolongo 1441. 42., *N. Tommaseo,* La cattedrale di Sebenico e Giorgio Dalmatico suo architetto, memorie raccolte dal can. A. Fosco, Zara 1874. 46., *F. G. Jackson,* Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the island of Grado I, Oxford 1887. 416., *Fosco,* Documenti 10., *Frey* 131.

[9] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 70.

[10] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 179.

[11] *H. Folnesics,* Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrh. in Dalmatien (Jahrbuch des kunsthist. Institutes), Wien 1914. 185.

[12] О градњи те полаче немамо никакових писаних споменика; на једној трифори исклесан је међутим грб бискупа Јурја Шижгорића (1437.—1454.) и кнеза Јакова Дона (1439.—1441.), а у једном акту од 29. октобра 1441. бискуп Шижгорић већ уредује у тој новој полачи (Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 297.).

израдио на тој полачи портал[13], од кога су и сад сачувани барем побочни прагови с лепо стилизираним капителима. Бузато и Пинчино радили су онда и приватно, 30. новембра 1441. наплатили су, на пример, нешто на рачун њихова циборија у св. Франи[14], а од њега су сва четири ступа с богатим нарочито предњим à-jour капителима још сачувани испод певнице те цркве. После тога, кроз 1442.—1443., Пинчино је продавао раније стечена имања, позајмљивао од других новаца, а понешто на једној својој лађи и трговао с Млецима[15], што је, ваљда, знак, да се незапослен борио с материјалним потешкоћама, јер је имао неприлика и с нашим Прибислављићем, коме је остао дужан извесну своту, па су му за њу у фебруару 1443. запленили две бачве[16].

Орсини је међутим почео с градњом катедрале на велико. Најпре је расположио, како ће доћи до потребног камења, стога је 31. октобра и 1. новембра 1441. склопљена у Корчули погодба за овећу количину камења с тамошњим клесарима Андријом Марковићем и Кресојем Богданићем[17], који су 1438. спремили били и Онофрију да Кава деи Тирени материјал за његову монументалну чесму у Дубровнику[18], што су ти мајстори кроз зиму спремили и већ 17. јуна 1442. наплатили остатак уговорене своте од 100 дуката[19]. У то доба, 16. јуна 1442., дао је и шибенски кнез Фантин Пезаро свој nihil obstat, да се према раније споменутој дукали због апсида поруши двориште кнежеве полаче[20], на што ће бити био употребљен зидар Михајло Ужинић-Гргуревић, за кога знамо да је већ пре 12. аугуста 1442. запослен на катедрали[21].

Орсини и Прибислављић имали су међутим пуне руке посла спремајући материјал за апсиде. Пре свега за базу дугу плинту искићену ромбима с мотивима расцветаних рута, што нас сећају на резбарије древних каноничких седала у ондашњим корима, а над њом другу плинту у нежном профилу атичких база, па комаде за зид испрекидан касетираним издупцима, које ће испунити ружичастим каменом, што има изглед мрамора, а који им је у обилатој количини до конца септембра 1443. имао добавити с Лопара на Рабу задарски клесар Јурај

[13] Not. Siben. C. Vidal 1455. 38.

[14] Not. Siben. J. Serenis 1441.—1443. 20., *V. Molè,* Urkunden und Regesten zur Geschichte der dalmatinischen Kunst aus dem Notariatsarchiv von Sebenico (Jahrbuch des kunsthist. Institutes), Wien 1912. 142. Тај се циборij спомиње као већ израђен 22. маја 1444. (Not. Siben. A. Campolongo 1444. 135.)

[15] Not. Siben. J. Serenis 1441.—1443. 15., A. Campolongo 1443. 227., Com. F. Pesaro 1441.—1443. 74. 84. 88. 90. 93. 122. 128. 133. 135. 178. 212.

[16] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 216. 217.

[17] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 30., *Frey* 141.

[18] Not. Curzul. P. Qualis 1436.—1441.: 24. februarii 1438.

[19] Not. Siben. J. Serenis 1441.—1443. 71.

[20] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 196., *Fosco,* Documenti 12., *Frey* 132.

[21] Not. Siben. A. Campolongo 1442. 122., *Frey* 134.

Сл. 1. Прибислављићев надвратник на стубама св. Ивана.

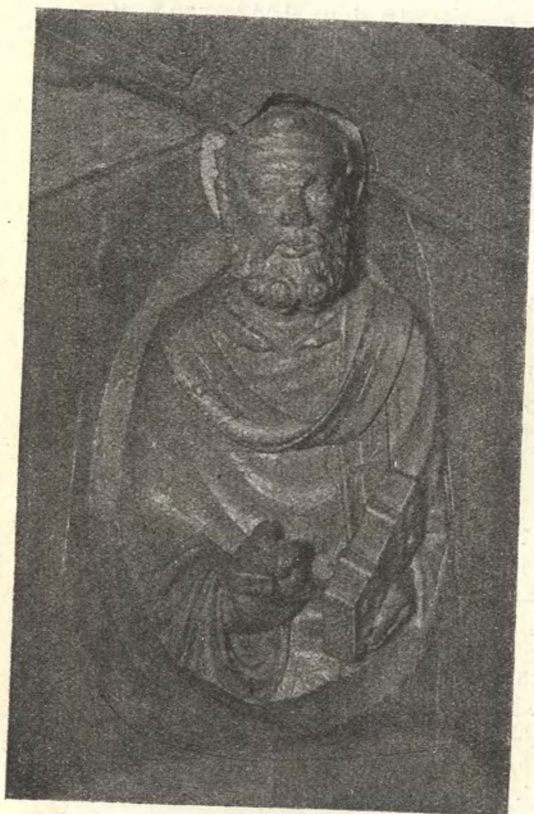

Сл. 2. Прибислављићев св. Никола у цркви св. Барбаре.

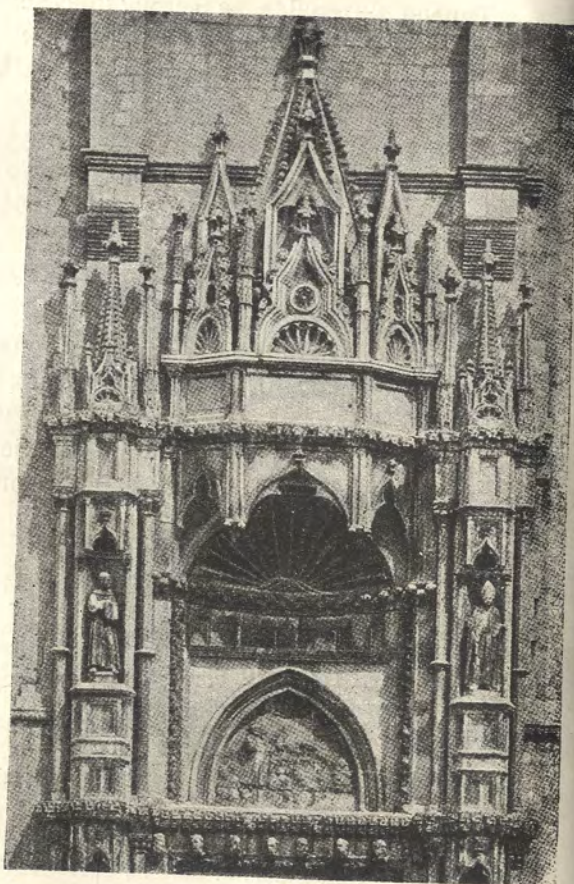

Сл. 3. Горњи део портала јакинске цркве Сан Франческо, што га је већим делом Прибислављић оклесао.

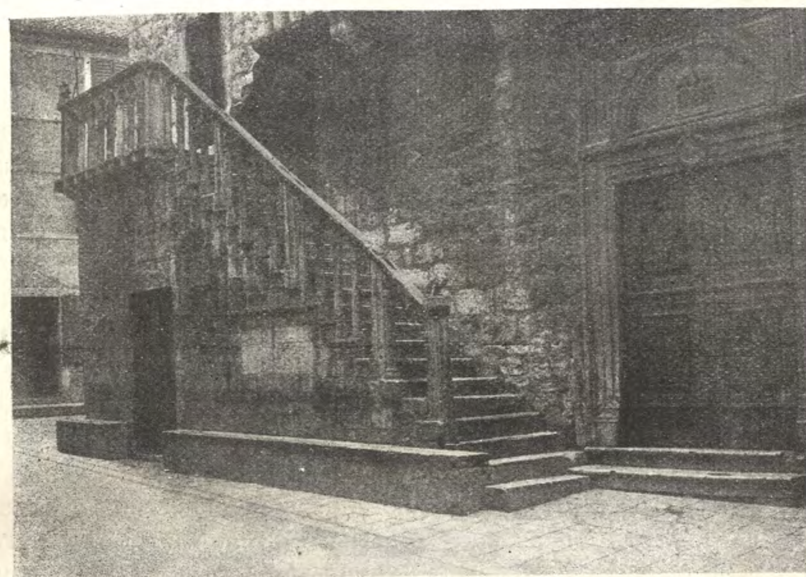

Сл. 4. Стубе на цркви св. Ивана. Степеник израдио Прибислављић, а балустраду Никола Фирентинац.

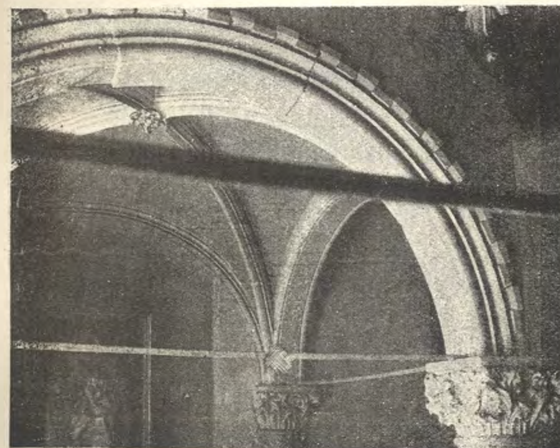

Сл. 5. Прибислављићева капела у св. Барбари.

Сл. 6. Прибислављићев детаљ са стуба св. Ивана.

Занкота[22], па онда над тим корниж са 74 човечје главе у природној величини и у потпуном рељефу, пуне индивидуалног живота и натурализма, израђене редом с мало енергичних и сумарних потеза. Ко ће нам пречити, да у тим детаљима не видимо и длето нашег Прибислављића, док је Орсини ресервирао за се крајњи пилов уз десну побочну апсиду, на ком је сместио једну одличну скулптуру: два генија, што пуно сећају на другове им с Порта дела Карта у Млецима, а овде држе барокно згужван картел с латинским натписом у готским писменима, где се озбиљним хексаметрима спомиње, како је Орсини апсиде цркве градио 1443. за бискупа Јурја Шижгорића, кад је градом управљао Фантин Пезаро.

А кроз 1443. сав се тај спремљени материјал могао одиста и узидати, јер је тад најзад добивен простор за апсиде. 28. јуна те године осигурао се с 1. јула стан за кнежева канцелара у једној кући опатије св. Бенедикта[23], па се он у том стану спомиње н. пр. 28. августа[24], а и за кнежеву стају нашло се тад места у једној магази под св. Спасом[25].

Рачунајући ваљда и са жељама Шибенчана, који су и у првом пројекту катедрале, што га је радио Млечић Франческо ди Ђакомо, а не Антонио ди Пијер Паоло дале Мазење[26], хтели, на основу дукале од 6. јануара 1432.[27], чак пресводити улицу, која је онда ишла кроз данашње апсиде, па над тим сводом издићи главни олтар, Орсини је издигао тло апсида преко 2 метра над разином остале цркве и тако добио у темељима апсида овеће просторе. Онај у десној апсиди ресервирао је за своју гробницу доктор Амброзије Михитић, одветник, кога је хуманист Јурај Шижгорић касније (1477.) славио у својим латинским песмама и као вредна философа, а простор у левој апсиди, што је због јаког нагиба улице нарастао на преко 3 метра висине, одредио је Орсини за баптистериј као капелу, која се по средњевековном узусу имала посветити св. Ивану, што се после није учинило, јер је одмах затим св. Ивану посвећена капела Ивана Шиковића, друга лево од главног улаза.

Издвојио је најпре у основи четвероугаони простор па га је проширио тим, што му је странице градио с конкавним нишама. Те нише свршују с лепим шкољкама, које је Орсини већ у радионици Бона видео обилато употребљавати, а над њима је издигао до корнижа четири семисферична лунетска простора, од којих је три извезао рељефним чипкама, а четврти, на источној страни, тим истим à-jour радњама отворио, да допре ограничена светлост у тај полутамни простор. У угловима

[22] Not. Siben. P. Serenis 1443. 13., *Frey* 134.
[23] Com. Siben. F. Pesaro 1441.—1443. 221.
[24] Not. Siben. A. Campolongo 1443. 175.
[25] Not. Siben. C. Vidal 1451. 7.
[26] *Dr. Petar Kolendić,* Slikar Juraj Ćulinović u Šibeniku (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIII.), Sarajevo 1920. 121.
[27] Diplomatarium Siben. Bibliotheca palat. Viennae, Codex 13461. 214.

сместио је онда ступове с дивним капителима од лишћа, а над њима у балдакинима четири светитеља (сачувани су само св. Шимун Богопримац и Краљ Давид), поврх којих се дижу богате свинуте фијале, које нас у минијатури сећају на фијале млетачке Порта дела Карта, па их је дијагонално провео преко штропа. У тачки, где се те фијале састају, израђена је у кључу глава Бога Оца с дивно скраћеном голубицом Духа Светога, а на месту, где се фијале почну свијати, проведен је уоколо као прстен корниж од два реда листова, што их ветар скреће у противним смеровима: мотив, који је за Орсинија постао карактеристичан као сигнатура, јер га је употребио на свим својим већим радњама. Четири благо свинута троугаона простора између фијала на штропу декорисана су анђелима у ниском рељефу, а на понеком од тих анђела већ се осећа утицај проучавања антике ваљда на скулптурама солинских ископина. У среди пак баптистерија смештен је пехар од оног ружичастог камена, што је употребљен и за касетиране издупке апсида, а држе га три дражесна генија, где је нарочито занимљив онај, што се окренуо, као да ће се пењати, јер је ту мајстор, не најсрећније, кушао решити врло комплициран проблем скраћивања. Мало нам је писаних вести сачувано о постању баптистерија: 29. маја 1443. већ се на њему радило[28], 11. децембра 1444. био је и пехар у среди готов[29], а у том баптистерију, можда на пехару и на детаљима штропа, где се осећа друга рука, врло лако да је и наш Прибислављић окушао своје длето.

Блиставе Орсинијеве скулптуре на апсидама и у баптистерију мора да су се силно свиделе Шибенчанима, па као нарочиту пажњу њихову треба схватити, што су се 29. децембра 1443. иза закључне годишње седнице 36 чланова племићког већа обавезали, да ће доживотно прилагати цркви извесну своту, а ти прилози варирају од пола до три дуката годишње[30]. Како је био општи занос, види се и из тога, што је бискуп Шижгорић с новим кнезом Антуном Пезаром 27. јануара 1444. дозволио управницима цркве, да, мимо ранија ограничења племићког већа, могу слободно склопити легалан уговор с неким виђенијим Шибенчанима, од којих су у последње време једни изразили жељу, да ће на се преузети трошкове за поједине капеле у побочним лађама, а други их већ и ресервирали за се[31]. Још 30. марта 1443. мислио је на једну таку капелу племић Јурај Радославчић, а 2. фебруара 1444., кад је чуо, да се о том почело решавати, ставио је на чисто питање, да не би на њу аспирирала сестра му Влада Лињичић[32], а онда су, 23. марта 1444.,

[28] Not. Siben. A. Campolongo 1443. 121.
[29] Not Siben. A. Campolongo 1444. 354.
[30] *V. Miagostovich,* Oblazioni de' nobili di Sebenico per la fabbrica della Cattedrale (Il Nuovo Cronista di Sebenico II), Trieste 1894. 73., *Frey* 137. Оба пута наопако датирано 1444. место 1443.
[31] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 32., *Frey* 134.
[32] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 37., *Frey* 135.

управници цркве склопили уговор с неким грађанима, већином племићима, да ће — за 73 дуката сваку — пресводити унакрсним сводом девет капела катедрале[33], у комбинацију нису улазили монолитни стубови с капителима, јер су ти стубови, барем на десној страни, већ раније постављени на рачун катедрале[34]. Плаћање се у три оброка: први део до конца априла те године, други део, кад спремљено камење за поједине капеле стигне у Шибеник, а трећи оброк, кад која капела буде готова. Како ће изгледати поједине капеле, могли су видети на првој већ готовој капели у десној побочној лађи одмах у углу до главних врата, за коју знамо да је иза допуста бискупа Богдана Пулсића од 7. октобра 1435[35], према уговору од 3. новембра 1435., израдио мајстор Лоренцо Пинчино[36] племићу Деши Јаковљеву, а овај је посветио св. Марку и св. Николи. А да знаду, докле су дужни платити, Орсини им је показао нацрт и модел оног лепог, као у шећер резаног, корнижа од лишћа, што га ветар скреће, који ће он касније провести далеко преко свих аркада.

По једној прокури, што му је 16. априла 1444. издао Мартин Толимерић[37], знамо, да је тад Орсини кренуо на Брач, јамачно да се побрине за потребно камење, јер се касније често спомиње, да је шибенска катедрала имала на том острву свој каменолом. Отуд је пошао на Корчулу, где је 30. априла с познатим нам лиферантима Марковићем и Богданићем склопио погодбу за овећу количину камења[38]. Пролазак кроз Сплит, куда га је пут водио, употребио је Орсини, да ту склопи уговор с Рестојем, протовистијарем босанског краљевства, и с наследницима племића Марина Охмовића, како ће за сто и двадесет дуката уз цркву Бенедиктинака подићи капелу с олтаром св. Арнира[39]. Та колудричка црква пала је, нажалост, жртвом пламена, али се је дивна Орсинијева капела, на улазу због преграђивања нешто оштећена, ипак сачувала као мртвачница Војне болнице у Сплиту, док је њен олтар и сад видети у парохијској цркви у Каштел-Лушићу.

---

[33] Not. Siben. P. Makarunić, Acta ecclesiastica 1495.—1507. 104., Ep. Siben. Calegari CXVII., *Kukuljević* 251., *Fosco,* Documenti 14., *Frey* 135.

[34] Not. Siben. A. Campolongo 1443. 125.: 2. јуна 1443. спомиње се један ступ уз лавска врата.

[35] Not. Siben. Michael archid. 1434.—1435. 190.

[36] Not. Siben. Michael archid. 1434.—1435. 199., *Kukuljević* 339., *V. Miagostovich,* Per un diario Sibenicense (Rivista Dalmatica IV), Zara 1907. 11., *Frey* 129.

[37] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 105.

[38] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 30., *Frey* 141.

[39] *Kukuljević* 254. За њу је 4. аугуста 1445. примио Орсини у Сплиту 90 дуката (Not. Spalat. D. Manfredis 1443.—1446. 320.), 28. септембра 1447. у Шибенику 96 дуката (Not. Siben. A. Campolongo 1447. 187., *Frey* 139.), а дефинитивни обрачун извршен је у Сплиту 27. јуна 1448. (*Kukuljević* 255.)

Повратив се у Шибеник узео је Орсини 5. јула 1444. са 80 дуката плате на годину мајстора Мартина Буличића из Нина и његова ученика Павла Михајлова, који су долазили из Млетака[40], а поред њих са 62 дуката плате и старога Пинчина[41], коме је и онако могао мирне душе поверити пресвођење капела, кад их је намислио израдити према оној, што је тај мајстор зготовио Деши Јаковљеву.

Црква има сад дванаест побочних капела, а у уговору се говори само о девет, шест с леве, а три с десне стране, значи, да њихов број није још био дефинитивно одређен, на што би упућивало и то, да су поп Јурај Кожичић 1. октобра 1448.[42], а Катарина Радиновић још 9. марта 1456.[43] остављали у својим тестаментима своте, да се њима граде нове капеле с олтарима у катедрали. Све даје наслућивати, да архитект тад још није мислио пред апсидама провести трансверсалну лађу, која ће онда изазвати питање куполе, мислио је, веројатно, цркву оставити без ње, како је случај у млетачкој Мадона дел'Орто, која је и иначе служила као узор за шибенску катедралу.

Израду тих капела, засад веројатно само оних на десној страни, трећа од њих, Лавчићева, исплаћена је потпуно, дакле већ готова, 12. октобра 1444.[44], Орсини је, забављен нежним скулптурама сплитског олтара св. Арнира, поверио у првом реду споменутим мајсторима, а међу њима, нема сумње, и нашем Прибислављићу.

Кроз 1446. као да су се почеле осећати трзавице у градњи катедрале. Нећемо погрешити, ако ту забуну доведемо у везу с градњом градске чатрње. Шибеник је наиме дуго страдао с несташице воде, па да уклоне ту неприлику, одредило се градити на велико засновану, делом у живцу камену усечену, градску чатрњу, за коју је био расписан и осетљив порез на Шибенчане. 10. јануара 1446. доведен јој је и архитект Ђакомо Корер да Трани[45], који је дотле био архитектом цркве св. Марка у Корчули[46], а како је она кроз седам година, што се радила

---

[40] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 175., *Frey* 137.

[41] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 175., *Frey* 136.

[42] Not. Siben. C. Vidal, Testamenta 1451.—1469. 30. Тестаменат је отворен 13. фебруара 1453.

[43] Not. Siben. C. Vidal, Testamenta 1451.—1469. 88. Управ је она наменила капелу св. Франи, а само ако се ту не узмогне радити, онда св. Јакову, али је касније, 29. марта 1459., дакле кад већ није било места у побочним аркадама катедрале, Катарина склопила уговор с Радмилом Ратковићем и с Михајлом Остричићем, да јој ту капелу израде у св. Франи (Not. Siben. E. Banjvarić 1457.—1459. 154. 160. 161., *Molè* 152. 153.).

[44] Ep. Siben. Calegari CXVII. У њој се н. пр. 4. аугуста 1454. говори миса (Not. Siben. C. Vidal, Testamenta 1451.—1469. 62.).

[45] Not. Siben. A. Campolongo 1446. 8.

[46] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 39. Само треба нагласити, да је архитект витког звоника те цркве био Ратко Иванчић (Not. Curzul. P. Qualis 1436.—1441.: 21. iuni 1440.), који је 1439. радио скулптуре и на дубровачком Двору (*Folnesics* 190.),

(1446.—1453.), изела више од две хиљаде и двеста дуката[47], разуме се, да су били ограничени и приходи катедрале. 16. марта 1446. оставили су нас мајстори Мартин Буличић и његов ђак Павао Михајлов[48], али изгледа, да им се сместа нашла накнада, јер су узели на рад старог Бузата, а можда и Арбанаса Андрију Алешија, ако га Орсини није узео на свој рачун због олтара сплитског св. Арнира.

Вероjатно се и Орсини колебао. Као да је предосећао тешке новчане кризе, у које ће кроз две-три године да упану управници катедрале, можда је нудио и оставку на место не добивајући редовито плату, јер иначе не знамо, како бисмо растумачили чињеницу, да је с њим 1. септембра 1446.[49], дакле целу годину пре неголи је доспео пређашњи уговор, склопљена нова погодба. Тад су управници цркве пред бискупом Шижгорићем и пред кнезом Ђорђем Валаресом узели Орсинија за десет година, што ће му рачунати од дана, кад му доспе пређашњи уговор (дакле од 1. септембра 1447.). Повисили су му одмах плату за 5 дуката годишње, што му се више неће плаћати месечно, него свако пола године[50]. Дозволили су му усто, да унапред може сваке године по месец дана отићи због својих радња изван Шибеника, али да кроз то време неће добијати плаћу. Допустили су му, да се одсле може сваке две године кроз два месеца без плаће задржати у Млецима, али уз увет, да тамо не сме радити, него само око своје куће, коју му је у млетачкој четврти св. Марчелина поклонила као мираз 21. септембра 1445. пуница Пасквалина[51]. Одсад унапред смеће држати на свој трошак три мајстора или три научника за своје радове, а два научника држаће на рачун цркве. Препуштају му и даље дојакошњу кућу за становање, а ако не узме њу, даће му другу. Међутим он се обавезује, да ће одано радити на цркви, да ће надгледати и управљати мајсторе, устреба ли, да ће ради цркве ићи и изван Шибеника, што ће му се напосе подмиривати, уосталом он ће одселе држати у евиденцији и рачуне појединих мајстора.

Можда због тога, што није било спремљено камење за последње капеле на левој страни, сви мајстори нису могли бити довољно упослени, па је Орсини допустио Пинчину, да уједно с Андријом Будчићем склопи

а не, како хоће Тројанис, „Влатко Бралковић" (*Dr. N. Trojanis,* Su monumenti di storia e di arte esistenti nella città ed isola di Curzola con alcuni dati storici, Trieste 1911. 16.).

[47] *S. Ljubić,* Listine o odnošajih izmedju južnoga Slovenstva i mletačke republike IX. (Monumenta spect. historiam Slavorum Merid. XXI.), Zagreb 1890. 322.

[48] Not. Siben. A. Campolongo 1444. 175., *Frey* 137.

[49] Not. Siben. A. Campolongo 1446. 166.

[50] У питању исплате није ни даље било тачности: Орсини је 30. септембра 1446. примио 30 дуката (Not. Siben. A. Campolongo 1446. 177.), а 18. јануара 1447. 46 дуката (Not. Siben. A. Campolongo 1447. 26.).

[51] Not. Siben. A. Campolongo 1446. 7.

5. јануара 1447. уговор с браћом Драганићима, да ће им по његову нацрту оклесати за цркву св. Фране један саркофаг, који изгледа да је сад с фијалама и с рељефом Богородице сачуван у шибенским Злоселима[52].

Под конац марта 1447. ишао је Орсини по потребно камење за последње капеле на левој страни, за корниж, о коме се већ говорило у уговору од 1444., а који се сад почео метати над свим капелама, а тако најзад и за материјал, што ће требати за зидове апсида, јер му је 21. тога месеца Шимун Љубић издао пуномоћ за Корчулу[53]. У Корчули је 18. маја узео Орсини за научника Михајла Живковића[54], а 27. тога месеца придигао је део камења код Андрије Марковића и поручио код клесара Марка (Карлића?) више усправних блокова за зидове апсида[55]. Занимљиво је, да су га на том путу пратили Пинчино и Алеши, па је први узео ту за научника 7. маја Христифора Провизонића[56], који је од 14. јула 1445. био научник Андрије Марковића[57], а 18. маја Марина Љубова[58], док је Алеши 18. маја узео за ђака Луку Петановића[59].

С потребним камењем, барем за последње капеле на левој страни, Орсини је већ у јуну био у Шибенику, јер су му 30. тога месеца платила браћа Дифнићи, власници пете капеле на левој страни бројећи од главних врата, други оброк, нашто им се Орсини обавезао, да ће свакако у року од године дана зготовити њихову капелу[60], а сјутри дан платила је други оброк и Марија Косеглавићка, удовица иза клесара Прибила и власница последње капеле на левој страни[61], што по ранијем уговору знамо, да се плаћало, кад је камење за поједину капелу већ било спремно. 19. октобра 1447. обновљени су уговори с неким ранијим мајсторима: Пинчино је узет за раздобље 27. аугуста 1447. до 27. аугуста 1449., Бузато 1. новембра 1447. до 1. новембра 1449., а наш Прибислављић најдуље, од 28. аугуста 1447. до 28. аугуста 1452.[62], па су тим мајсторима 28. октобра одредили, колико ће им рачунати течај дуката[63].

Свршиле су се тад све капеле и на левој страни, с богатим консолама и с дивним скулптурама у кључевима њихових сводова, а гото-

---

[52] Not. A. Campolongo 1447. 10., *V. Miagostovich,* Il sarcofago a Zlosella (Il Nuovo Cronista di Sebenico), Trieste 1897. 1898. 274., *Frey* 138.

[53] Not. Siben. A. Campolongo 1447. 69.

[54] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 89.

[55] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 92.

[56] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 87.

[57] Not. Curzul. J. Millioni 1442.—1445. 227.

[58] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 89.

[59] Not. Curzul. J. Millioni 1445.—1448. 90.

[60] Not. Siben. A. Campolongo 1447. 149.

[61] Not. Siben. A. Campolongo 1447. 176.

[62] Not. Siben. A. Campolongo 1447. 205., *Frey* 139.

[63] Not. Siben. A. Campolongo 1447. 217., *Frey* 140.

вом сигурношћу можемо утврдити, да се провео малне свугде над аркадама и онај богати корниж од два реда листова. Из једног наиме, негде нажалост загубљеног, документа од 13. септембра 1445. даде се наслућивати, да се тад власник друге леве капеле Јурај Радославчић био обавезао, да ће сем 73 дуката за капелу, што је поштено намирио 8. јуна 1448.[64], још платити лиснати корниж, балустраду, грб и ступиће, који би имам доћи врх његове капеле, са 40 дуката. Јасно је из тога, да је већ Орсини мислио над лиснатим корнижом провести трифориј, какав је био обичан у готским црквама, па је зато 1452. и градио сакристију управ до те висине, али је ту намисао извео тек његов наследник Никола Фирентинац у духу Ренесансе. Радославчић је, изгледа, одредио ту своту платити у два оброка: половину, кад буде готов лиснати корниж, а другу половину, кад буду ти ступићи и балустрада на месту. Него кад је 1448. лиснати корниж био готов, он га није хтео платити, можда се бранио, како је тај корниж за све капеле и онако платила црква. Само што шибенски кнез није био његова мишљења па га је пресудом од 11. аугуста 1448. притворио за 8 дана у лођу[65], нашто је Радославчић уговорени оброк од 20 дуката платио 31. децембра 1448.[66], а да други оброк плати, није га сигурно нико више ни силио, јер кад је Никола Фирентинац провео свој трифориј, Радославчић је давно, од 1468., био мртав.

Док се чекало на поручено камење за апсиде, Прибислављић је улучио прилику и 13. новембра 1447. склопио уговор с братством св. Николе, да ће им кроз две године од корчуланског камена одмах лево при улазу у св. Барбару за 45 дуката израдити једну капелу[67], само што је њу тек много касније могао израдити. Катедрала је међутим кроз то време изгубила понеког радника. Вероjатно негде првих дана децембра 1447. долазећи из Задра утопио се с целом породицом од раније нам познати мајстор Мартин Буличић, кога су ваљда управ

[64] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 100.

[65] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 61.

[66] Not. Siben. A. Campolongo 1449. 2., *Frey* 149. (погрешно датирајући 1449.).

[67] 13 nouembris 1447. Jbique magister Johannes Pribislauilich, lapicida de Sibenico, promisit — magistro Johanni Ratcich, pilipario de Sibenico, judici fraternitatis sanctorum Nicolai et Benedicti, — fabricare et construere facere et complere amodo usque ad duos annos proxime futuros — vnam capellam de bonis lapidibus albis de Curzola jn ecclesia predicta — ad latus sinistre partis jntrando jn ipsam ecclesiam, faciendo ipsam capellam ad jnstar et similitudinem alterius capelle, facte jn dicta ecclesia ad latus dextre partis, et tante latitudinis et altitudinis cum colonis, collonellis et ceteris laborerijs existentibus in dicta capella jam facta, — pro ducatis quadraginta quinque, — de quibus — dictus magister Johannes — confessus fuit se habuisse — ducatos quindecim auri, et reliquos ducatos triginta aurj jdem — judex — soluere promisit — jn duabus pagis, videlicet medietatem facta et completa medietate dicte capelle et residuum finita et completa ipsa capella (Not. A. Campolongo 1447. 222., *Molè* 148.).

тада узели на радњу[68], а отишао је од Орсинија и Андрија Алеши, који је онда 4. јануара 1448. обећао Доминиканцима у Сплиту, да ће им кроз две године за сто и пет дуката у њиховој цркви спремити капелу св. Катарине[69], од које, нажалост, сад нема ни трага. Одмах 8. јануара 1448. налазио се Алеши у Шибенику, где је дошав по своје ствари узео управ за две године као помоћног научника Павла Рајковића[70], а онда је пошао у Сплит.

Међутим кроз јануар 1448. приспело је поручено камење за зидове апсида, Марковић и Богданић наплатили су 28. тога месеца, вероjатно за блокове с канелираним нишама, око 70 дуката[71], а одмах 12. фебруара узели су управници цркве за 5 година као зидара с 36 дуката годишње плате Филипа Петрова из Задра[72]. И ако су 8. маја 1448. цели делови града пали жртвом пожара[73], па и ако је те године о Ускрсу харала и куга по Шибенику[74], провело се тад ипак градњу побочних зидова апсида над оним корнижем глава. У ствари то више није било грађење, то је било слагање. Велике блокове са жлебовима употребио је Орсини као пилове, а у те жлебове увукао је онда плоче украшене канелираним конкавним нишама са шкољкама у врху. Занимљиво је међутим, како је ту брижљиво маскирао сва она места, где му се састаје камење: хтео је јамачно код гледаоца изазвати утисак, како је све то израђено од једног комада, што је касније урадио и на шибенској сакристији и на јакинској лођи и иначе.

Увиђајући, да ће наскоро доћи до новчане кризе, Орсини је, боравећи у Сплиту због обрачуна капеле св. Арнира, радо прихватио понуду прокуратора св. Дујма и 30. јуна 1448. склопио с њима уговор, да ће им за триста и шест дуката кроз две године и по израдити у тој цркви капелу и олтар св. Анастазија[75]. Одличан тај рад и данас је атракција сплитске катедрале. Мада је уметник био везан уговором, да ће се држати као узора капеле св. Дујма, коју је у тој истој цркви

[68] 16. децембра 1447. Орсини је из његове оставштине платио кирију за њ (Not. Siben. A. Campolongo 1447.—1448. 11.), 12.—15. марта 1448. пријављивали су се његови наследници (Not. Siben. A. Campolongo 1447.—1448. 28), а 19. маја 1449. купио је нешто од његове оставштине Орсини (Not. Siben. Bonm. de Verona 1449.—1451. 18.).

[69] *Kukuljević* 4. За њу је 3. децембра 1448. наплатио 17 дуката (Not. Spalat. D. Manfredis 1446.—1449. 254.), а капела се спомиње 13. августа 1453. као већ готова (Not. Spalat. J. Anselmis 1453.—1454. 57.).

[70] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 12., *Frey* 140.

[71] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 30., *Frey* 140.

[72] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 134., *Frey* 142.

[73] *V. Miagostovich,* I nobili e il clero di Sebenico nel 1449 per la fabbrica della cattedrale, Sebenico 1910, 32.

[74] Not. Siben. A. Campolongo, Petitiones 1447.—1448. 33.

[75] Not. Spalat. D. Manfredis 1446.—1449. 203., *D. Farlati,* Illyricum sacrum III. 387., *Kukuljević* 256., *Fosco,* Documenti 17., *Frey* 141.

раније (1427.) израдио Бонино да Милано, опет је у сваком детаљу богатији. Особито је леп Светитељ сам с енергичним цртама, а и свеци на предели одскачу немирним позама, поготово драгоцени средишњи рељеф Бичевања. И остали мајстори као да су почели предузимати понеке радње у својој режији, по једној прокури од 20. априла 1448 знамо, да је Пинчино, јамачно због камења, ишао на Корчулу [76], а да му је 19. аугуста цела лађа камења отуд дошла у Шибеник, што је платио 8. фебруара 1449.[77], те да је 27. марта 1449. узео у закуп једну магазу ваљда за клесарску радионицу [78].

1. марта 1449. дуго закрпавана новчана криза испољила се најзад у целој својој озбиљности и запретила погибли, да ће се уопште напустити радњу. Пет-шест месеци и племство и свештенство натецало се, како ће да отклони ту бруку [79], па је рад на асанацији без сумње намакао за час нешто новца, тако да је Орсини кроз то време издигао зид над полукуполама побочних апсида до места, где ће доћи велики ренесансни корниж. Наскоро су му отпала два мајстора: Пинчино, кога је, како знамо, уговор везао до 27. аугуста 1449, и Бузато, коме ће уговор доспети већ 1. новембра те године. Како се још на концу јула питање асанације због доскочица свештенства није мицало с мртве тачке, Орсини је одредио кроз септембар затражити месец дана допуста, на што је по уговору имао право, па је, како доказује једна прокура од 23. аугуста 1449.[80], намислио кренути у Пуљ, те је 6. и 7. септембра био на Цресу [81], а сигурно и на острву Пагу, где је, како су тамо управ градили нови град Паг, обећао, да ће спремити неки зид и неку утврду, само што је тај посао поверио шибенском градитељу чатрња Раду Радослављићу. 20. септембра 1449. био је натраг у Шибенику [82], а 19. децембра решио је Радослављића обавеза за Паг и исти дан тај посао поверио Ивану Хрелићу, Вукашину Марковићу и Ивану Франулову [83].

6. марта 1450., у часовима куге, обећао је Орсини управницима катедрале, да ће им сад градити сакристију [84] па је одмах почео да с нашим Прибислављићем и с Филипом Петровим спрема за њу камење, вероватно у брачком каменолому. Међутим с првим септембра 1450., навршивши три године од уговорених десет, Орсини је напустио градњу

[76] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 64.

[77] Not. Siben. A. Campolongo 1448. 147.

[78] Not. Siben. A. Campolongo 1449. 64.

[79] *Miagostovich,* I n o b i l i 51. 53. 55. 58., *Frey* 143. 144. 145. 147., V o l u m e n s t a t u t o r u m, l e g u m e t r e f o r m a t i o n u m c i v i t a t i s S i b e n i c i, Venetiis 1608. 161.

[80] Not. Siben. A. Campolongo 1449. 107.

[81] Not. Siben. A. Campolongo 1450. 17., *Frey* 149.

[82] Not. Siben. R. Ferro 1448.—1449. 152., *Frey* 147.

[83] Not. Siben. R. Ferro 1448.—1449. 187. 188., *Frey* 147. 148. с погрешним датумима 17. и 24., место 19., децембра.

[84] Not. Siben. C. Vidal 1452. 39., *Fosco,* D o c u m e n t i 24., *Frey* 151.

катедрале. Узрок су биле вечите новчане неприлике, из којих је за управнике цркве било врло тешко налазити излаза. 2. новембра обећали су му, истина, плату за ту годину, он је због тога и издао своме шури Ивану Монте прокуру да је придигне [85], али је могао наплатити тек 13. јануара 1451.[86] 6. фебруара прекинуо је онда Орсини оне уговоре с Хрелићем и с друговима због Пага [87], мислио је, ваљда, сам тамо радити, а 12. фебруара наплатио је и једну своту за Црес [88], намеравао је, вероватно, ићи и тамо, а могуће, да је и у Осору био обећао извршити коју радњу. С пролећа те године харала је усто у Шибенику и куга [89], па је Орсини само за час, 23. јуна, сврнуо у Шибеник, да прегледа рачуне своје апотеке, коју је водио с трговцем Николинићем [90], а онда је ишао у Задар, где је, изгледа, радио у клаустру тамошњег фрањевачког самостана, јер он сам 14. априла 1452. спомиње неке своје капителе у њихову самостану [91], а могуће и понеки приватни прозор, којих су пуне тесне задарске улице.

Застој, који је тако настао у градњи катедрале, употребио је наш Прибислављић, да доврши капелу св. Николе, о којој смо чули, да је за њу још 13. новембра 1447. био склопио уговор. 4. јуна 1451. Прибислављић је предао ту капелу готову [92], а она је углавном, сем балустраде, која је ваљда била над њом, а можда и с левог бока њена, и сад сачувана. Лепа у својој једноставности, само, штета, сва варварски прекрита уљеном бојом, налази се та капела у углу лево од главних врата садашње црквице св. Барбаре. Фино профиловани унакрсни свод, који сећа на капеле шибенске катедрале и свршује млетачким зубићима, лежи на три ступа (од којих су два половична) и на једној консоли са свугде дивно израђеним орсинијевским капителима од богата лишћа. На бриду капеле згодно је уметник сместио медаљон ускоплећатог св. Николе, који брадом, косом и уопште позом подсећа на медаљон у врху Порта дела Карта и на побочне ликове у Капела деи Масколи његових учитеља Бона.

[85] Not. Siben. Bonmath. de Verona 1449.—1451. 76., *Frey* 149.

[86] Not. Siben. Bonmath. de Verona 1449.—1451. 75., *Frey* 149.

[87] Not. Siben. R. Ferro 1447.—1449. 187., *Frey* 148.

[88] Not. Siben. C. Vidal 1451. 6.

[89] *Ljubić* 352.

[90] Not. Siben. R. Ferro 1450.—1454. 61., *Frey* 150.

[91] Not. Siben. C. Vidal 1452. 58., *Frey* 153.

[92] 4 iuni 1451. Cum alias conuentio facta esset inter magistrum Johannem Racich pelliparium, — tamquam iudicem — fraternitatis sancti Nicolaj, reducte in eclesiam sancti Benedicti, — et magistrum Johannem Pribislauich, lapicidam de Sibenico, — in qua — dictus magister Johannes se obligauerat construere ac fabricare in dicta ecclesia — capellam unam, — et ipse magister Johannes Racich — promisit dare — ducatos 45, — dictus magister Racich confessus fuit dictam capellam factam et constructam fuisse per dictum magistrum Pribislauich, — et suprascriptus magister Pribislauich confessus fuit se habuisse — ducatos 45 (Not. Siben. C. Vidal 1451. 52.).

Свршив капелу Прибислављић је остао у Шибенику, њега је наиме још увек везао уговор с катедралом, па је морао спремати камење за сакристију и ту се спомиње на пример 23. августа и 22. октобра[93], док је Орсини прешао у Италију и у Јакину 22. октобра 1451. склопио уговор, да ће за 900 дуката кроз две-три године израдити фронтал Лође деи Мерканти[94], која у нацрту подсећа на његов шибенски баптистериј, а у исто доба нагодио се и за портал тамошње цркве Сан Франческо але Скале с много степеница пред њом[95]. Како би дошао до потребног камења, вратио се Орсини к нама и 24. новембра склопио више уговора. Радоје из Дубровника, Петар Дражојевић, Антун Вукославов и ранији Прибислављићев ђак Лука Кушаловић-Ратковић обавезали су се, да ће му за Јакин израдити велику количину степеница, док су Лукша Радојевић и Антун Вукославов имали зготовити двадесет усправних блокова, пола са штапом у среди, а пола с конкавном простом нишом, управ колико му је, сем углова, које је ваљда радио Прибислављић, требало, да опаше шибенску сакристију, због које му је Радојевић имао спремити и сто комада клинова за касетирани бачвасти свод њен[96].

22. јануара 1452. узели су управници цркве на рад за осам месеци зидара Петра Прибковића[97], али се сигурно код њих јавила бојазан, да ће их архитект, забављен толико на страни, потпуно напустити. Тако је дошло до уговора од 1. марта 1452. У њему се најпре истакло, како се Орсини 6. марта 1450. био обавезао градити сакристију и како је онда био пошао на Брач, где је одмах дао спремити барем камење до усправних блокова на њој, што је уз накнадне наруџбе усправних блокова и комада за свод стајало досле цркву око 330 дуката. Сад се сви ти ранији уговори укидају. Орсини преузимље на се тај трошак, али зато на њ прелази све спремљено камење, он преузимље на се и уговоре, што су их до 28. августа 1452. имали с Прибислављићем, а до 12. фебруара 1453. с Филипом Петровим, па ће он да у својој режији ради сакристију уз баптистериј (који је, дакле, потпуно готов) и уз бискупску полачу. Сакристија ће да лежи на пет пилова, три ће од њих (касније су још с два подупрли) бити према кнежевој полачи, а два у зиду бискупске полаче. Над тим пиловима метнуће камене греде, на које ће онда наслонити свод. Побочне зидове сакристије украсиће штапићима и нишама према моделима у креди, али на врху сакристије неће метати корниж (нема га ни сад), што значи, да се и са зидом, барем врх побочних апсида, дошло до те висине. Све то за 600 дуката, док ће му црква дати жељезо за свод, олово и потребно вапно, а дрво и

[93] Not. Siben. C. Vidal 1451. 68., Not. Siben. R. Ferro 1450.—1454. 94.

[94] *Gianuizzi,* Giorgio da Sebenico, architetto e scultore vissuto nel secolo XV (Archivio storico dell' arte VII. 1894.), 413.

[95] *A. Fenzi,* La Cattedrale di Sebenico (Gazzetta di Zara 1842. Nr. 89.).

[96] Not. Siben. C. Vidal 1451. 106. 107., *Frey* 150. 151.

[97] Not. Siben. R. Ferro 1450.—1454. 110., *Frey* 151.

опеке, ако устреба. Извршиће радњу кроз 20 месеци, дакле до конца октобра 1453., а међутим за шест година, дакле до марта 1458. жени и породици му уступиће црква и даље, кроз то шест година, кућу, у којој стануje, а тако и црквене бараке, које су биле испод бискупске полаче при мору, за клесање камена. Кад пак прође то 6 година, он ће морати да изврши још 7 година као архитект, јер је од 1. септембра 1447. до 1. септембра 1450. извршио само три године од уговорених десет[98]. Одмах 14. априла 1452. добавио је Орсини из Сплита Андрију Алешија па му за 220 дуката поверио готово цело прочеље јакинске Лође[99], а 17. априла узео је Бузата, да му за сакристију изради десет хоризонталних блокова према моделу у креди[100]. Сутрадан, 18. априла, нагодио се с нашим Прибислављићем, да му за 144 дуката спреми много детаља за горњи део портала у цркви Сан Франческо але Скале. Израдиће лиснати корниж, што одмах над улазом иде хоризонтално преко целог портала и четири мала капитела под њим, а тако и све капителе уз балдакине, заглавне украсе с фијалама над капом, корниж под њом и на њој као и неке детаље те врло издвојене и живописне капе, што је уосталом већ био почео радити[101].

[98] Not. Siben. C. Vidal 1452. 39., *Fosco,* Documenti 24., *Frey* 151.

[99] Not. Siben. C. Vidal 1452. 58., *Frey* 153.

[100] Not. Siben. C. Vidal 1452. 62., *Frey* 154.

[101] 18 aprilis 1452. Jbique magister Georgius quondam Mathei lapicida, prothomagister fabrice ecclesie sancti Jacobi de Sibenico, ex una parte et magister Johannes Pribislaulich, lapicida de Sibenico, ex parte altera talem conuentionem inter se habuerunt, videlicet quod dictus magister Johannes se obligauit dicto magistro Georgio presenti laborare sibi ad folia unam cornicem ponendam super quadro porte edificij designati in una carta membrana, subscripta manu mei Karoti notarij, et laborare sub dicta cornice quatuor capitella et omnia alia capitella et floretos dicti edificij, videlicet casamentorum ipsius edificij, et totum residuum dicti edificij, quod est super cappa ac etiam cornicem, que est sub ipsa cappa, et complere predictam cappam, que sibi a dicto magistro Georgio dabitur disgrossata, et laborare ad unum botum ad folia illam cornicem, que est designata super dicta cappa, licet in dicta designatione appareat non laborata, et facere totum dictum laborerium bene transforatum et bene laboratum secundum mensuras, quas sibi dictus magister Georgius incepit designare et designaturus est, et laborare duos pogios fenestre secundum mensuram datam sibi a dicto magistro Georgio, quod totum predictum laborerium iam per se inceptum promisit cum pueris suis perseuerando complere et aliud laborerium non laborare, donec illud completum sit et suprascriptus magister Georgius promisit e conuerso predicto magistro Johanni presenti dare sibi omnes et singulos lapides, quos ipse laboraturus est pro dicto laborerio spontatos in littore Sibenici exceptis tribus cacuminibus siue cimis et cappa, quas cimas et cappam disgrossatas tamen dictus magister Johannes debet ire ad laborandum ad insulam Braze iuxta quandam conuentionem eorum notatam in libro ipsius magistri Georgij, uti ipsi dixerunt, et pro mercede dicti magistri Johannis sibi dictus magister Georgius dare promisit ducatos 144 boni auri et iusti ponderis, pro parte cuius mercedis ipse magister Johannes contentus fuit — et confessus se a dicto magistro Georgio — recepisse libras 392 et solidos 9 paruorum (Not. Siben. C. Vidal 1452. 63., *Frey* 155.).

Степенице за Јакин биле су делом готове 1453., јер је 9. јула Дражојевић направио обрачун с Орсинијем[102], а 11. јула примио је и Прибислављић део уговорене своте[103]. Алеши је међутим марљиво спремао јакинску Лођу па, да је слободнији у послу, поверио је 12. августа 1453. Петру Берчићу, да му он сврши капелу св. Николе и св. Јеролима у цркви св. Ивана Крститеља у Рабу[104].

По једној парници, што се почела водити у Сплиту 8. децембра 1454. између Орсинија и тамошњег мајстора Ивана Бежуоле[105], изгледа, да је наш архитект кроз 1453. преузео неку радњу и у талијанском Римину[106], али ћемо о томе знати целу истину, тек кад се темељито проуче талијански бележнички архиви не само у Јакину, него уопште по Маркама.

16. марта 1454. предана је управницима катедрале шибенска сакристија готова, па је о свему записнички учињен обрачун[107]. Занимљиво је, што се ту спомиње, да Орсини од 18. фебруара те године поново прима плату од катедрале, значи, да је архитект одгодио с наступом раније дозвољена допуста. Кроз прве месеце 1454. Алеши му је већ средио и јакинску Лођу[108] па се обишав Раб вратио у Сплит, где се често спомиње од 5. јуна 1454. даље[109]. Орсини је могао, да се мирно заузме око шибенске катедрале па је кроз 1454. хтео да сврши и две последње капеле у аркадама десне стране.

11. априла 1452. Прија, удовица иза племића Фрања Коњевића, одредила је у тестаменту, да се од њезина мираза са 200 дуката сагради капела посвећена Крсту у св. Франи те да јој се са 80 дуката осигура

---

[102] Not. Siben. C. Vidal 1453. 85., *Frey* 155.

[103] 11 iuli 1453. Magister Johannes Pribislaflich, lapicida de Sibenico, — confessus fuit — se habuisse — a magistro Georgio quondam Mathei, lapicida de Sibenico, prothomagistro ecclesie sancti Jacobi, — 142 libras in ratione residuitatis pretij seu mercedis cuiusdam laborerii fiendi per dictum magistrum Johannem dicto magistro Georgio ex conuentione inter ipsas partes facta die 18 aprilis de 1452 scripta manu ser Karoti Vitalis (Not. Siben. R. Ferro 1450.—1454. 174., *Frey* 155.).

[104] Алешијева капела, као и цела црква св. Ивана, сад је жалосна рушевина (*W. Schleyer*, Arbe, Wiesbaden 1914. 101.). Шездесетих година прошлог века била је још прилично сачувана с натписом, који је свршавао речима: MAGISTER ANDREAS ALECXI DE DVRACHIO FECI HOC OPVS MCCCCLIIII. (*R. Eitelberger*, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens², Wien 1884. 80.), али је већ осамдесетих година капела била рушевина, а натпис свршио у плочнику св. Јустине (*Jackson* 233.). Понеке фрагменте с те капеле наћи је још у врту рапског каноника Тамаза, а делом у тамошњој катедрали и у св. Стефану (*D. Frey*, S. Giovanni Battista in Arbe [Jahrbuch des kunsthist. Institutes 1911. Beibl.] 83.).

[105] Com. Spalat. B. Soranzo 1454.—1455. 643.

[106] Com. Spalat. B. Soranzo 1453.—1454. 647.

[107] Not. Siben. C. Vidal 1454. 41., *Fosco*, Documenti 24., *Frey* 156.

[108] Орсинију су послали за њу 50 дуката, ваљда последњу своту, 28. децембра 1454. (Not. Siben. C. Vidal 1455. fragm.).

[109] Not. Spalat. A. Campolongo 1454. 11.

бенефициј, откуда ће се за упокој њене душе у тој капели сваког петка говорити по једна миса[110]. 20. априла 1452. изменила је она тај тестаменат тако, да се тим новцем сагради капела у катедрали[111], а у кодицилу од 27. маја оставила је још једну кућу, из које ће се моћи намирити и олтар у њој[112]. 28. јуна 1452. Прија је умрла[113], а управници њена наследства састали су се 19. марта 1453. и одмах, ваљда, хтели извршити њену жељу, али како Орсини, забављен сакристијом и јакинским предузећима, није могао тад да ради, одложили су тај посао за састанак, одржан 7. јануара 1454., кад су успели, да је Орсини почне градити и да је наскоро сврши, јер је већ 5. марта 1455. склопљен уговор с Прибислављићевим ђаком Јурјем Кушаловић-Ратковићем, да у њој изради камено олтарно подножје и балустраду с десног бока њена[114], а у мају 1455. израдио је за њу и сад сачувано дивно дрвено Распеће сплитски резбар и сликар, каноник, а касније примицир, Јурај Петровић[115].

Уз ту капелу, која има врло богати леви капител, на ком ће да се касније наслони купола, Орсини је у то доба пресводио и капелу код лавских врата, а како му се чинило, да су та врата према прочељним (где је по пракси западних врата у готским црквама приказан цео Последњи Суд) одвећ скромна, хтео је, да их понешто украси. Над ранијим, сва је прилика још са старе катедрале, ликовима Прворoдитеља испружио је он консоле, над којим је онда подигао балдакине, што су слабија радња јамачно његових помоћника, а у њих сместио две одличне скулптуре: св. Петра и св. Павла (св. Петар даје по тадашњем обичају десну св. Павлу), док је врх самих врата узидао три грба: грб бискупа Шижгорића, који је умро негде иза 14. јула 1454., грб бискупа Вињака, који га је наследио свакако пре 20. децембра 1454., и грб кнеза Леонарда Венијера или његова сина Марка, који су били на власти у Шибенику од октобра 1453. до септембра 1454. Орсини је у то време спремио за катедралу, или барем дао нацрт за њ, и рељеф управ преминулог бискупа Шижгорића на саркофагу, који има диске обавите пруђем и лишћем тачно као на прозорима његове јакинске Лође.

Изгледа, да овај пут наш Прибислављић на тим радњама или је врло мало или уопште није никако радио. Он је у Шибенику, истина,

---

[110] Not. Siben. C. Vidal, Testamenta 1451.—1469. 15.

[111] Not. Siben. C. Vidal, Testamenta, 1451.—1469. 18., *Fosco*, Documenti 23., *Frey* 154.

[112] Ep. Siben. Arrigoni LIV. 40.

[113] Not. Siben. C. Vidal, Inventaria 1451.—1467. 20.

[114] Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. У тој капели служи се већ сигурно од 30. новембра 1459. (Vic. Siben. Šižgorić V. 66.).

[115] На клину при подножју крста налази се натпис у готским писменима: MAGISTER FUIT HUIUS OPERIS PRESBITER GEORGIUS PETRI CHANONICUS SPALATENSIS MCCCCLV. MENSE MADIJ.

барем од 18. октобра 1453.[116], могуће је, да је с нове године и понешто радио, али је наскоро тешко оболео тако, да је 9. јула 1454. чинио чак тестаменат[117]. Болест је ипак преболео, па га 9. јануара 1455. налазимо, где, јамачно због неке приватне радње, наручује 12 степеница, које уосталом није никад ни примио[118].

24. јануара 1455. прегледали су благајну управника градње шибенске катедрале, па се том приликом констатирало, да је у њој било само двадесет дуката[119], довољна чињеница, да нам објасни, зашто је Орсини 1. јула 1455. поново напустио место архитекта. Да га може платити, црква је 28. марта 1455. за двеста дуката уступила општини на рушење једну кућу, што је сметала управ на раскрсници код апсида. Он је, дакле, исплаћен, а онда је 30. јуна 1455. обећао управницима цркве, да ће се кроз годину дана вратити, нашто су му они још и позајмили 100 дуката[120]. Као гаранта понудио је Орсини Јакова Николинића, свога друга у оној апотеци, па му је зато истог дана обећао, да, док траје та гаранција, неће од њега тражити обрачун због апотеке[121]. Тај је дан због потраге дугова у Шибенику именовао својим заступницима Илију Лињичића и шуру Ивана Монте[122], те од Михајла Семонића купио за двеста дуката једну кућу према св. Гргуру, одње је и сад прочеље с лепим порталом сачувано, па је обећао платити кроз четири године, али је платио тек 7. маја 1467[123]. Сутрадан, 1. јула, Орсини се поново нагодио с Прибислављићем због портала цркве Сан Франческо але Скале: за нешто преко 15 дуката доћи ће наш уметник с њим у Јакин и тамо свршити још неке детаље на порталу, а онда за лиру и два солдина дневно радити и на другим Орсинијевим предузећима у Јакину[124].

---

[116] Not. Siben. C. Vidal 1452. 69.
[117] Not. Siben. C. Vidal, Testamenta 1451.—1462. 56.
[118] Not. Siben. C. Vidal 1455. 8.
[119] Not. Siben. C. Vidal 1455. 17.
[120] Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 27., *Frey* 156., Not. Siben. C. Vidal 1455. 107. 170.
[121] Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 28., *Frey* 156.
[122] Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 31., *Frey* 156.
[123] Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 30., *Frey* 156.
[124] 1 iuli 1455. Jbique cum sit, quod magister Jeorgius lapiscida, protus fabrice sancti Jacobi de Sibenico, et magister Johanes lapiscida ad jnuicem habuissent conuenciones nonnullas ob laboreria artis sue, ut aparere videbatur in jnstrumento quodam manu magistri Caroti Vitallis, cancellarii comunis Sibenici, in 1452 sub die 18 aprilis, de quibus laborerijs et conuencionibus ambo ipsi calculatis et factis racionibus suis concordes remanserunt vnus alteri plenam remissionem et quietacionem faciens, exceptis de jnfrascriptis et in hunc modum videlicet, quod dictus magister Johannes adhuc laborare tenetur et restat dicto magistro Jeorgio laboreria infrascripta super vno folleo mihi presentata, ut jnfra, pro ducatis quindecim auri, libris quatuor, solidis duodecim paruorum, quos dictus magister Jeorgius pro resto dictorum laboreriorum dicto magistro Johanj dare restat. Tenor follei talis est: 3 fioreti, che uano ne li archeti soura

Иза одласка Орсинијева могуће, да је још који зидар остао забављен на катедрали, имали су, можда, да зготове спојни зид између апсида и капела у десним аркадама: понеке грешке и неприродни спојеви на њему као да упућују на то, да није рађен под архитектовим надзором, али су наскоро и они отпуштени. Лукша Радојевић и Петар Берчић мајстори, који су ваљда почели спремати нешто орнамената, јамачно на Брачу, дошли су у Шибеник и ту 30. октобра 1455. узели од цркве неку ситницу на рачун уз обећање, да ће камење, за које су још под Орсинијем уговорили, наставити радити, кад се врати архитект[125].

У јулу 1456., тачно према обећању, Орсини је био натраг у Шибенику, ту се спомиње на пример 5. и 31. аугуста[126], али га већ 5. септембра нема у граду[127]: побегао је због куге, јер је 16. септембра констатирано, да су се из града склонили сви племићи па чак и градски физик[128]. У октобру је куга за час попустила[129], па је Орсини 8. октобра преко управника цркве узео цео низ мајстора: Матка Стојслављића, Радмила Ратковића, Радослава или Радивца Стипањића, Петра Берчића и нашег Прибислављића[130], који ће најзад бити свршио јакински портал. Орсини као да је овај пут осигурао камење, чим ће да пресводи бачвастим сводовима од плоча просторе пред побочним апсидама вероjатно је требао материјала и ради два источна велика ступа, над којим ће доћи купола, а можда је скицирао и велики корниж, којим ће наскоро да игноришући готски корниж ранијег архитекта обавије целу

---

la capa, el resto del campo, che va fra la cornixe facta a foie e la cornixe facta a soaze, le qual sono soura la capa drauersa tuto l lauorier, del qual campo a facto vno pergol, 4 . . . mezanj, che va sopra le cime, 4 capitellj de le cunche de le figure et 2 cime, che va sopra i caxamenti de le figure cum . . . resto de la cima granda de mezo, de la qual cima ha lauorado 7 piere . . . a foie . . . meza capa cum reseruacion de le raxon de mistro Zorzi, in quanto per vigor del dito jnstromento fosse chiarido, el dito mistro Zuane douer lauorar . . . de piere . . . douer lauorar, zoe quellj 23 pezi, che sono soura el tuto, doue deno star le figure de soura, e luj resta hauer ducati XV d oro, lire 4, soldi 12 per compimento de i soprascritti lauorierj. Insuper de nouo ad jnuicem conuenerunt solemniter juxta formam dicti follei, videlicet de nouo conuenerunt, che l dito mistro Zuane debi andar a compir i soprascritti lauorierj in Ancona cum el dito mistro Zorzi et vlterius star et aiutarlo a compir certi lauori, che l dito mistro Zorzi die far li, stanando li finche stara el dito mistro Zorzi, et el dito mistro Zorzi li promete dar caxa da stacion a suo posta senza fito, jtem donarge moza diexe de frumento do mexi da puo zonto la et pagarlo per la sua persona a soldi 22 al zorno lauorente et darge lauorierj per li suo garzonj soura de si segondo sarano d acordo et sia tignudo pagarlo ogni XV zornj de quello luj hauera lauorado (Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 32., *Frey* 156.).
[125] Not. Siben. C. Vidal 1455. 140. 141., *Frey* 157.
[126] Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 87. 88.
[127] Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 90.
[128] Com. Siben. A. Leoni 1456.—1457. 123.
[129] Not. Siben. C. Vidal, Inventaria 1451.—1467. 182.
[130] Not. Siben. C. Vidal 1457. 33., *Frey* 157.

катедралу. Сви ти лепи снови распршали су се пред кугом, која је одмах затим почела необичном жестином харати. Од 3. новембра 1456., на пример, није се због ње уредовало[131], а морија је потрајала и преко целе зиме, да онда с пролећа удвојеном жестином настави харањем. 1. априла 1457., на пример, кнез се због ње уклонио из Шибеника[132] па га ту није било ни 5. јула[133], а и наши су се мајстори разбежали којекуда, један од њих, Петар Берчић, доживео је том приликом и незгоду, да му је 29. новембра 1456. од куге умрла супруга Клара[134].

Кад је куга нешто попустила, сврнуо је Орсини у Шибеник, па су му том приликом, 21. августа 1457., управници цркве издали пуномоћ, да потражи у Трогиру, Сплиту, Задру, Корчули, на Брачу и на Хвару оне мајсторе те да их присили, нека израде камење, за које су уговарали, или да им нађе заменике[135]. Намеравало се, јамачно, с нове, 1458., године озбиљно најзад наставити радњом, зато су сигурно, 23. октобра 1457., и продали за 650 лира једну црквену кућу[136] те утеривали дугове па и нашег Прибислављића тужили, нашто га је кнез 12. октобра 1457. осудио, да исплати цркви око 30 дуката. Он је одмах сутрадан заложио цркви једно своје земљиште[137], а како је 16. октобра и нешто земљишта продао[138], могао је 17. октобра повратити цркви целу своту, што је у своје доба придигао на рачун неизвршене радње[139], нашто му је његов брат Дон Мартин 19. октобра уступио свој део материнства нагласив, како он може да пристојно живе, док је наш Иван пун деце и у беди[140].

Изгледа, да је Орсини успео све те мајсторе довући у Шибеник, па да се новембра 1457. негде до конца марта 1458. ипак радило на катедрали[141]: 9. јануара 1458. спомиње се у Шибенику Петар Берчић

[131] Not. Siben. C. Vidal, Inventaria 1451.—1467. 173.

[132] Com. Siben. A. Leoni 1456.—1457. 147.

[133] Not. Siben. C. Vidal, Inventaria 1451.—1467. 189.

[134] Com. Siben. A. Leoni 1456.—1457. 134.

[135] Not. Siben. C. Vidal 1457. 33., *Frey* 157.

[136] Not. Siben. C. Vidal, Venditiones rerum stabilium 1456.—1461. 62.

[137] Not. Siben. C. Vidal 1457. 41.

[138] Not. Siben. Ch. Rubeis 1456.—1457. 53.

[139] Not. Siben. C. Vidal 1457. 43., *Frey* 157.

[140] Not. Siben. C. Vidal 1457. 46.

[141] Орсини није био још у Шибенику 17. октобра 1457. (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 90.), али је ту већ 1. новембра (Not. Siben. M. Petrogna 1455.—1456. 30., *Frey* 156.) и 27. децембра (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451. —1472. 90.) па кроз 1458.: 10. јануара (Not. Siben. E. Banjvarić 1457.—1459. 28.), 14. јануара (Not. Siben. C. Vidal 1458. 9.), 30. јануара (Not. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 90.), 5. фебруара (Not. Siben. C. Vidal 1458. 25.), 15. фебруара (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 105.), 18. фебруара (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 99.), 25. фебруара (Not. Siben. C. Vidal 1458. 34.), 28. фебруара (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 107.), 6. марта (Not. Siben. C. Vidal 1458. 34.) и 16. марта (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 110.).

и Матко Стојслављић[142], 14. јануара Радмил Ратковић[143], а биће приспео и Радослав Стипањић, Шибенчанин родом, који се ту спомиње и касније на пример 5. маја и 20. августа 1459.[144] Прибислављић, љутит можда, што су га оно били тужили, није више радио на катедрали, него је, изгледа, ишао на Паг. Тамо је тад боравио амбициозни осорски бискуп Антун Палчић, раније титуларни каноник у Шибенику, спремајући се да своју резиденцију пренесе на Паг. Код њега је било обилато зараде због разних радња, што их је проводио, па штета, што се после није успело наћи пашке архиве, те што смо за историску грађу тога времена упућени само на скромне рукописне списе и фрагментарне изватке Марка Лаура Рујића из XVIII. века. Једну дакле радњу хтео је Прибислављић да спреми Палчићу па је двеста и тридесет лира био унапред примио од бискупа, али како, можда спречен болешћу, радњу није довршио, пашки га је кнез 31. јула осудио на повратак те своте, нашто се Прибислављић 5. октобра 1458. обавезао, да ће до наредног Ускрса или извршити бискупу коју радњу или му ту своту вратити[145]. До наредног Ускрса обећао је, 19. децембра, Прибислављић и још једну радњу племићу Цветку Заворовићу за 16 дуката[146], био је то, вероjатно један од лепих портала, каквих је пун Шибеник.

Од средине 1458. па све тамо до септембра 1462. Орсини је радио изван Шибеника. Требаће, дакако, једном документима утврдити, где је све био. Чули смо, да је пре био у Римину, зна се, да је био и у Равени, јер 16. јуна 1461. сам спомиње једну ранију нагодбу из тог места[147], боравио је и у Чита Нова, јер 26. маја 1472. говори о једној новчаној тражбини у том граду[148], негде 1459. или 1460. био је и у Падови[149], радио је и даље у Јакину, где се 28. јуна 1460. обавезао, да ће израдити портал цркве Сан Агостино[150], што га није ни свршио, а још 12. марта

[142] Not. Siben. C. Vidal 1458. 10.

[143] Not. Siben. C. Vidal 1458. 13.

[144] Not. Siben. E. Banjvarić 1457.—1459. 187. 234.

[145] Not. Siben. C. Vidal 1458. 106.

[146] 19 decembris 1458. Jbique ser Florius Çauorouich — uendidit — magistro Johanni Pribislaflich, lapicide de Sibenico, jbidem presenti, — omnia sua jura, — que — habet — in medietate vnius domus, posite Sibenici in contrata ecclesie sancti Gregorij, — que domus est pro jndiuiso cum dicto magistro Johanne, que jura ipse ser Florius emit a Margarita, sorore dicti Johannis, — pro precio — centum librarum denariorum paruorum, pro quibus libris dictus magister Johannes promisit — facere dicto Florio laborerium de lapidibus albis ac oportunis pro domo ipsius ser Florij usque ad Pasca proxime uentur., prout asseruerunt se iam concordes esse de ipso laborerio quantum et quale debeat esse (Not. Siben. E. Banjvarić 1457.—1459. 123).

[147] Not. Siben. Ch. Rubeis 1461. 48.

[148] Not. Siben. Ch. Rubeis 1472. 58.

[149] *Lazzarini-Moschetti,* Documenti relativi alla pittura Padovana del secolo XV (Nuovo Archivio Veneto N. S. XV), Venezia 1908. 160.

[150] *Gianuizzi* 431.

1464. спомиње се у Јакину једна његова лађа за пренос камења[151], био је најзад тад запослен, можда због оних раније обећаних утврда, и на Пагу, где ће касније, 1466., радити и на полачи бискупа Палчића[152], а вероjатно и на тамошњем кнежеву двору, јер је 8. јануара 1463. учинио обрачун због камења, што су му тамо с Брача пренели[153].

А у Шибенику су понешто, бар у почетку, и за његове изочности радили на катедрали, још 3. новембра 1458. плаћају мајстора Блажа Дијанишевића[154], могуће, да је тај мајстор подграђивао зид над готским корнижем с десне стране цркве, али се наскоро сасвим напустио рад, а мајстори су тражили другде заслужбе.

Кад је једном, 25. септембра 1460., био Орсини сврнуо у Шибеник, управници су га катедрале молили да прегледа њихов каменолом на Брачу[155], али на рад нису још могли мислити, јер је у њиховој благајни још 23. јануара 1461. било једва десет дуката[156].

Стање се међутим наскоро приметно поправило: 29. јануара 1463. било је у њиховој благајни већ око 90 дуката[157], па нам је сад разумљиво, како су управници цркве 31. аугуста 1462. поручили извесну количину камења код Ратка Брајковића, који је мало пре и нашем Прибислављићу спремио материјал за стубе на св. Ивану. Брајковић је део уговорене своте примио већ 17. фебруара 1463.[158], а међутим је Орсини у Шибенику барем од 18. децембра 1462.[159], забављен, док га нису за годину дана позвали у Дубровник, кроз целу 1463. и прву половину 1464.[160] орнаментима компликованих просторија пред апсидама, где ће стари мајстор да почне нагињати на Ренесансу.

Је ли, најзад смирен, и наш Прибислављић радио овај пут на катедрали, не бих знао одговорити, он се, истина, спомиње у Шибенику

---

[151] Not. Siben. E. Banjvarić 1464. 50., *Frey* 159.

[152] *G. Ferrari Cupilli,* Sull' architetto della cattedrale di Sebenico (Osservatore Dalmato Zara 1855. Nr. 132.).

[153] Not. Siben. C. Vidal 1463. 4.

[154] Not. Siben. C. Vidal 1458. 118.

[155] Not. Siben. Ch. Rubeis 1460. 73.

[156] Not. Siben. C. Vidal 1461. 8.

[157] Not. Siben. C. Vidal 1463. 17.

[158] Not. Siben. E. Banjvarić 1463. 28., *Frey* 158.

[159] Not. Siben. E. Banjvarić 1462, 165 , *Frey* 158.

[160] Орсини се спомиње у Шибенику кроз 1463.: 8. јануара (Not. Siben. C. Vidal 1463. 4., *Frey* 158.), 15. фебруара (Not. Siben. C. Vidal 1463. 20., Acta arbitraria 1451.—1472. 187.), 18. фебруара (Not. Siben. C. Vidal 1463. 23., *Frey* 158.), 2. марта (Not. Siben. E. Banjvarić 1463. 45.), 3. марта (Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 226.), 7. марта (Not. Siben. C. Vidal 1463. 36., *Frey* 158.), 31. марта (Not. Siben. C. Vidal, Acta extraordinaria 1451.—1475. 90.), 18. априла (Not. Siben. C. Vidal 1463. 46.), 22. октобра (Not. Siben. E. Banjvarić 1463. 139., *Frey* 159.), 3. новембра (Not. Siben. E. Banjvarić 1463. 148.), 17. новембра (Not. Siben. C. Vidal 1463. 104., *Frey* 159.), а кроз 1464.: 12. марта (Not. Siben. E. Banjvarić 1464. 10., *Frey* 159.) и 2. маја (Not. Siben. E. Banjvarić 1464. 89., *Frey* 159.).

28. фебруара[161] и 3. марта 1463.[162], али даље о њему наши документи само муче, да тек 21. јануара 1471. констатују, како је он већ мртав[163], само не знамо, откад.

*

Видели смо, како Прибислављић није имао да изради балустраду на оним стубама код св. Ивана. На тој балустради одскачу скулптуре двају нежних анђела, што клече у врху, и једног лава, који је, пун живота, изгубио тречентистичку аралдичку позу, а поготово витки ступићи сваки пут, рачунајући јамачно с околином још у готској традицији, с друкчијим дражесним капителом. Прворазредан је то рад из године 1475. архитекта Николе Фирентинца[164] уметника, који је имао замашног удела у развоју Ренесансе код нас, а коме још ни презимена не знамо! Фабричи је једноставно мислио, да је он стари Никола ди Пиеро Ламберти[165], Мијагостовић је за њим трагао у фирентиској породици Алдобранди (управ Фингарели), што се била доселила у Шибеник[166], а Вентури га је држао Николом Кокари из Фиренце, који је трећег и четвртог деценија XV. века радио у Падови[167], али је за научну критику то питање још увек нерешено, поготово, кад знамо, да је наш Никола још у мају 1505. био жив и радио[168].

Фирентинац је споменут, колико досле знам, у нашим крајевима први пут 19. децембра 1467. Тога је дана, ваљда што није био пуно-

---

[161] Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 225.

[162] Not. Siben. C. Vidal, Acta arbitraria 1451.—1472. 226.

[163] Not. Siben. Ch. Rubeis 1471. 5.

[164] 16. octobris 1475. Actum jn ecclesia sancti Jacobi jn capella retro catedram dominj episcopi. — Jbique Jacomellus Michaelis, ciuis Sibenici, nomine fratalee sancti Joannis de Monte, reducte in ecclesia sancti Trinitatis, — ex vna parte et magister Nicolaus quondam Johannis, prothomagister ecclesie sancti Jacobi suprascripti, parte ex altera pro faciendo vnum pozum ad scallas dicte fratalee et apud dictam ecclesiam eiusdem fratalee jnuicem ita conuenerunt, videlicet quod dictus magister Nicolaus omnibus suis expensis tam lapidum, quam feramentorum et plumbi teneatur facere dictum pozelum de bonis lapidibus et sufficientibus juxta formam dessignj, datj dicto Jacomello; et dictus magister habere debeat pro dicto opere ducatos viginti sex aurj, jn presenti confessus fuit idem magister pro parte dicti operis recepisse libras centum decem paruorum et residuum dicti pretij completo dicto opere (Not. Siben. Ch. Rubeis 1475. 115.).

[165] Archivio storico dell' arte 1902.

[166] *Miagostovich,* I nobili 61.

[167] *A. Venturi,* Storia dell' arte italiana VI. La scultura del Quattrocento, Milano 1908. 434.

[168] Archiv. Vallis viridis Siben. Libro A. 46. Вероjатно је Фирентинац умро кроз другу половину 1505., јер кад су га братими Нове цркве у Шибенику 20. јануара 1502. узели за пет година као управника грађње њихове цркве, нарочито су нагласили, како другога архитекта неће узимати пре 1507. (Not. Siben. M. Zampellis 1502. 21., *Frey* 165.), а ипак су они већ 1. јануара 1506. склопили погодбу с мајстором Михајлом Хрељићем за овећу количину материјала (Archiv. Vallis viridis Siben. Recordanze 1457.—1523. 44.).

летан, издао у Трогиру пуномоћ племићу Кориолану Ћипику, познијем ратнику и писцу класичних мемоара, да га заступа, кад му се друг Андрија Алеши, наш стари знанац, буде нагађати с управницима трогирске катедрале за градњу помпозне капеле блаженог Ивана [169]. Већ 4. јануара 1468. дошло је до обимног детаљног уговора, где су се та два мајстора обавезала, да ће ту капелу израдити за две хиљаде и три стотине дуката [170]. С радњом се јамачно одмах почело, јер је 26. априла 1468. примио Никола за њу 70 дуката [171], али наскоро је, како је то био редом случај код већих предузећа на Приморју, почело да понестаје управницима катедрале новаца, долазило је, вероватно, и до прекида радње, па је Фирентинац с Алешијем предузимао по Трогиру друге радње.

С годином 1469. датиран је у цркви трогирских доминиковаца лепи надгробни споменик правника Ивана Соботића, чији саркофаг лежи на лавовима као и рака бискупа Алиотија, што је израдио Тино ди Камаино у фирентиској Санта Мариа Новела, или гроб Антонија д'Орсо истог уметника у фирентиској катедрали. Споменик је у нежном нацрту без сумње рад Николе Фирентинца, ако по неки детаљ и сећа на длето Андрије Алешија. Ваљда су у то доба они предузимали и приватне радње, кад је 30. маја 1470. Никола узео Брачанина Петра Грубишића, да му сече овећу количину камења [172]. Истина, то је камење могло да служи и за спољашни зид капеле бл. Ивана, али и полача трогирског бискупа Јакова Торлона, од које је остала једна дивна трифора, као и дворови Кориолана Ћипика с лепим скулптурама па олтар тога племића у св. Ивану, од кога је камено Скидање с крста још сачувано на трогирском гробљу, а други детаљи, сва је прилика, у магази св. Барбаре, могли су да постану баш у то време, да и не спомињемо понеке трогирске портале, од којих неки леже, нажалост растављени и забачени у цркви св. Барбаре (један пун мотива с прозора јакинске Лође, коју је раније Алеши оклесао), а тад је Никола израдио и богати портик трогирске Лође с датумом „1471. die 15 noue.", где нас канделабри подсећају на Соботићеву раку, на улаз у капелу бл. Ивана и на његов каснији рељеф Скидања с крста у шибенској Новој цркви, док нас анђели сећају на анђеле над побочним вратима Ћипикове полаче и на њихове другове с Порта дела мандорла фирентиске катедрале.

Првих дана 1472. изгледа да су наши мајстори били већ готови с градњом капеле бл. Ивана, разуме се без понеких орнамената у унутрашњости и без великих кипова апостола, које ће тек од 1482. даље

[169] Not. Tragur. P. Brocardi 1466.—1473. 72.

[170] Not. Tragur. P. Brocardi 1466.—1473. 75. Овећи извадак из тог уговора донео је, али у нашем преводу, *Kukuljević* 7.

[171] Not. Tragur. P. Brocardi 1466.—1473. 99.

[172] Not. Tragur. P. Brocardi 1466.—1473. 199.

израдити [173], а онда су, 17. фебруара, поверили Стефану Тести, да он изврши обрачун због те капеле с управницима катедрале [174].

Из Трогира су тад, трагајући за послом, вероjатно кренули у Задар, јер многи прозори, а и понеки портали тамо белодано утврђују њихов боравак у том граду. За Алешија знамо да је био у некој комбинацији поред мајстора Петра Берчића, пошто се овај 28. јула 1472. погодио са задарским бискупом Валаресом, да ће за 800 дуката изменити прочеље ранијег св. Шимуна [175], цркве, која се иначе презивала Санта Мариа деи прети, а од које је сад сачуван само богатим орнаментима украшени леви пилов. Лично Алеши на тој цркви, забављен јамачно приватним пословима, као да није доспео радити, мада је извесну своту новаца био за то унапред придигао [176].

Него наскоро су се оба мајстора преселила у Сплит. Алеши се ту спомиње н. пр. 10. септембра 1472. [177], а обојица су 30. новембра примили од управника цркве св. Дујма 90 дуката због измене неких стубова и неких других, ваљда орнаменталних, радња на звонику те цркве [178].

1. децембра 1472. налазимо Фирентинца поново у Трогиру [179], камо је ваљда ишао по своје ствари, а отуд су оба мајстора кренула у Италију, где су, како ћу другом приликом објаснити, за 700 дуката кроз 1473. годину израдили прочеље цркве Санта Мариа дељи Агостиниани на Тремитима. Већ 20. октобра 1473. имали су обрачун због те радње [180], а онда су вероватно обојица стигла натраг у Сплит.

У Сплиту се Алеши спомиње већ 23. јануара 1474. [181] и том је граду, где је још увек видети, и по прозорима и по порталима, цео низ уметнина његова длета, у колико није због кипова капеле бл. Ивана одлазио у Трогир, остао веран до смрти, па му је и сад видети надгробну плочу у цркви св. Духа, а Фирентинац је наскоро допао у Шибеник.

Ја сам већ доказао, да је ранији архитект шибенске катедрале Ђорђе Орсини умро 10. октобра 1473. [182], али је Шибенчанима срећа била склона, па су му одмах, сва је прилика већ 1474., нашли достојна заменика у Николи Фирентинцу, који није презао пред смелим пре-

[173] *G. Lucio,* Memorie di Traù, Venezia 1674. 488.

[174] *Kukuljević* 8.

[175] *L. Fondra,* Istoria della insigne reliquia di San Simeone profeta che si venera in Zara, Zara 1855. 168., *V. Brunelli,* Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MCCCXV, I, Venezia 1913. 425

[176] Com. Spalat. 1486.—1487.: 15 iuni 1487.

[177] Not. Spalat. M. Ingaldeo 1470.—1474. 164.

[178] Not. Spalat. M. Ingaldeo 1470.—1474. 178.

[179] Not. Tragur. P. Brocardi 1466.—1473. 246.

[180] Not Spalat. M. Ingaldeo 1474.—1477. 80.

[181] Not. Spalat. M. Ingaldeo 1470.—1474. 292.

[182] *Kolendić* 126.

свођењем цркве и пред смештањем куполе наставив градњом у потпуној Ренесанси, којој се и стари Орсини, нарочито после повратка из Дубровника, био приклонио. Познаваоце историје шибенске катедрале, који се сећају, да су управници њени склопили уговор с Фирентинцем[183] тек 2. јула 1477. (али с правном моћи од 1. маја те године), нека не буни моја тврдња, да је он већ од 1474. био архитектом те цркве, јер ја знам за архивске податке од 23.[184] и 24. октобра 1476.[185], а и од 11. фебруара 1477.[186], где је он примао плаћу као архитект њен, а и у нашем уговору од 16. октобра 1475., кад је мајстор склапао погодбу, да ће израдити балустраду, о којој је реч, читамо га спомењута као „magister Nicolaus quondam Johannis, prothomagister ecclesie sancti Jacobi“.

*

Мој посао није, да овај пут пратим богати и обимни рад Фирентинца у Шибенику, откуда је сваки час и он и синови му одлазио због кипова оне капеле у Трогир; намера ми је била само, да документима у руци скренем пажњу људи, што се занимају развојем културе код нас за доба Ренесансе, како се у згодној комбинацији сложило длето Ивана Прибислављића и Николе Фирентинца па нашој историји уметности дало стубе на цркви св. Ивана у Шибенику.

[183] Not. Siben. A. Campolongo 1477. 35., *Fosco,* Documenti 25., *Frey* 160.
[184] Not. Siben. Ch. Rubeis 1476. 114.
[185] Not. Siben. Ch. Rubeis 1476. 116.
[186] Ep. Siben. Tolentis VIII. 9.

Прилог
за студију старе српске црквене архитектуре.

Пера Ј. Поповић.

Господин Андра Стевановић, професор Универзитета и академик, још као студент у Берлину, радио је своју тезу из области старе српске црквене архитектуре,—и од тада, па све до данас, Г. Стевановић се интересује стално за те сведоке наше славне прошлости, пручава их, по могућству, и анимира и друге, и упућује их на студију.

Краљевско-Српска Академија Наука и Уметности у лето, пред рат са Турском 1912. године, по иницијативи и под вођством Г. Стевановића, одредила је научну екскурзију за испитивање старе српске црквене архитектуре по Старој Србији, онда још неослобођеној.

Трошак за ову екскурзију поднела је Академија из фонда „Велимиријанум“, а под погодбом, да се при публиковању материјала, сакупљеног на овој екскурзији каже, да је потмогнуто из тога фонда, — што ово захвалан и пишем.

У тој екскурзији поред г. Стевановића, био сам ја, г. Петковић, ванредни професор Универзитета и г. Боројевић, сликар, наставник Скопљанске Гимназије.

Сакупљени материјал није могао бити чак ни сређен услед редовних дужности наших, а и бурних догађаја који су почели на месец дана по нашем повратку из Старе Србије. — У перипетијама овох епохалних догађаја евакуација је најтрагичнији део, а трагичан је за сав прикупљени материјал у тој екскурзији, јер је упропашћен. И то не само снимци из те екскурзије; већ и ранији — годинама прикупљани — снимци и г. Стевановића и моји . . . снимци рађени чак и са опасношћу по живот у арнаутлуку,

од бугарских комитских заседа и осталих непријатности у бившој турској царевини.

Сав тај материјал био је у мојој библиотеци, од које сам при повратку нашао гомилу разноврсних исцепака од хартије.

Претурајући те остатке нашао сам неке нотице и рефлексије Г. Стевановића и моје, само набацане да послуже као потсетник.

Немогући их допуњавати јер су снимци — блокови, фотографије — уништени, ја их ево овако пуштам у јавност, како сам их пре рата написао, верујући да ће ипак моћи послужити као прилог за студију.

Колика је штета за ово, моћи ће се појмити, кад се зна, да је много што шта неповратно упропашћено и на самим споменицима за време варварске окупације . . .

Из ових забележака се не добива слика свих побројаних грађевина, јер су потсетник само; али импозантан број и сазнање да су то све српске задужбине чак до под Велбужд, јасно говоре о великом културном напретку наше старе државе, као и шовинистичким бугарским захтевима.

Завршујући овај увод, надам се да ће Краљевско-Српска Академија хтети да организује систематско снимање, па за тим и испитивање ових наших споменика, који су несумњиви и скоро једини докази наше негдашње славе и величине као и културе, прекинуте инвазијом Турака.

Оријентације ради напомињем да је екскурзија захватила простор, у главном, у троуглу Врање-Скопље-Крива Паланка, са скопском околином и на запад од тога троугла, идући чак и до Тетова. На тој територији су места која се помињу.

Забелешке су ове:

1. Црква св. Никите у Горњане.
(Скопска Црна Гора.)

Нема података чија је задужбина и из кога је доба. По свему изгледа да је главна грађевина из доба Милутинова. — Параклис је доцније призидан. Са З. и. Ј. стране прислоњена је трошна припрата.

Црква је доста добро очувана, али је скоро све, од великих архиволти на више президана. Кубе је омалтерисано, као и све у припрати (З. Ј. фасада).

Зидање је од наизменично положених цигаља и тесаног камена (врста бигра). — Фуге су са много крупног, туцаног серпентина. Дебљина саставака $4^1/_2$—5, а цигле 3—$3^1/_2$ с. м., камених слојева 10 с. м. (до 11). — Чело цигле 10—12, верт. фуге $2^1/_2$—3, а дужина цигле 29 с. м. — Малтер је у равни зида.

Начин шарања са насатичним циглама види се из детаља а има га и по целој фасади. — Кемпфер и главни венац је од камена са простим профилом.

Многи су прозори — приликом оправке — зазидани или смањени. — У Ј. краку испод кубета има доле (неправилан) несиметричан прозор

испод кога је нов материјал (као да су била врата, налик западној страни, јер изнад прозора споља има и ниша).

Апсида, основа кубета и кубе покривено је неправилним каменим плочама; краци крста пак покривени су великом плитком ћерамидом.

Параклис је заједнички покривен с припратом; а апсида је за себе — ниже — покривена ћерамидом.

На параклису је апсида, пукотином, потпуно одвојена од цркве, и на Ј. страни испод центра архиволте новији је материјал.

Обе апсиде су, споља, до сокла кружне, а горе полигоналне.

Живописа има, но као да је обновљен крајем 17. или почетком 18. века, јер се испод овога виде трагови старога живописа. — Од садашњег живописа има три врсте: старији, бољи (са зеленим сенкама) новији, лошији (с црвеним сенкама); у кубету најновији и најлошији. Живописа има и у параклису, а и споља у припрати.

2. Св. Илија Бањански.
Манастир у Скопској Црној Гори.

Мала црква испосничког типа, припијена уз стену, једва приступачна: од нивоа дворишта до цркве има до 10 метара. Раније се ишло неспретним степенима у цркву; сада кроз дозидане конаке.

Вероватно је да је старија од 14. века по испосничком свом типу; тачнијих података нема. Кажу да је из доба Немањића.

Покривена је засебним новим кровом, који са наквешене стене (далеко више свода) прелази на стубове ходника око цркве. — Споља је сва малтерисана.

Преко старог живописа, живописана је новим рђавим, који се доле отро, те се види и стари живопис.

3. Св. Богородица више села Горњана.
У Бањанском Забелу (забрану).

Црквица типа као Св. Илија. У рушевинама је — без свода, од кога се познају трагови (35 с. м. јачине, од сиге). — Зидана је ломљеним каменом, а отвори нише и свод од полутисане сиге. Нише су полукружне. — Патос затрпан.

Не зна се чија је задужбина и из кога доба. Има запис да је „пописана“ године . . . Налази се изнад З. врата изнутра.

На З. зиду изнутра има живописа (медаљони) а и споља, што значи да је била припрата, од које се познају темељи.

4. Благовештење више Горњана на вису.
Илијина Глава у Горњем Забелу (забрану) у Скопској Црној Гори.

Црквица зидана ломљеним каменом, углови и отвори сигом, грубо фугована, — свод од полутесане сиге, венац груб од камена.

Покривена је ћерамидом, а апсида каменим плочама. — Са. З, дозидана трошна припрата (блато, без тавана).

Записа нема нити се зна чија је задужбина. Има фрагмената од старога живописа.

Н. З. На Ј. фасади има један безразложан упад (в. основу и фотографију).

5. Црква у Бањане.
(Скопска Црна Гора.)

По склопу слична је црквицама у Забелу; само је новија (има запис од 1549. г.) и већа. — Споља у стурктури показује сличност са Св. Никитом јер је зидана наизменичним редовима цигала и камена са широким саставцима хоризонталним н вертикалним. — Камен је тесан пешчар, добре израде. Саставци такође добри и правилни. Венац од камена сличан ономе на Св. Никити. — Засведена полуобличастим сводом. — У зидању има и вертикалних цигала у слојевима камена. — Има дозидану припрату.

Исте овакве цркве има у селу Чучеру, испод Горњана до Бањане.

6. Богородичина црква у Бањане.

Ово је друга црква у истом селу; само је толико у рушевинама и раскопана, да се не могу знати границе без откопавања. — Велика није, и по типу је оних у Забелима. Има и припрату. — Мања је од цркве под 5.

7. Црква Св. Спаса у Кучевишту.
(Скопска Црна Гора.)

Ово је црква врло стара, но нема података из кога је доба. Прича се да је из Душанова времена. Са З. стране има дозидану припрату такође врло стару, са кубетом, испод кога је — изнад свода — капела Св. Николе.

Споља је зидана слојевима камена (бигар) и опека са широким саставцима (3—7 с. м.). — Цигла је 5—6 с. м. дебела; дужина и ширина разна (и до 40 с. м. дугачка).

На припрати, а у висини до архиволте, види се стари зид сличан црквеном.

Горњи делови кубета, цркве и припрате презиђивани су. Нарочито кубе над припратом цело, а над црквом до центра прозора, чак је омалтерисано. По старијој фотографији, види се да је кубе имало око прозора цик-цак луке од цигала са равним-хоризонталним — венцем и било покривено каменим плочама; но и ово није можда првобитно. — Има и ново пробивених прозора, а и преправљених.

Олтарска апсида је оригинална, са нишама и многим шарама од цигала и малтера. Карактеристично је да малтер — фуге — не испада из равни зида, као код доцнијих грађевина; већ је у равни, или чак и цигла старија.

Црква је затрпана са С. стране а с Ј. прислоњена је трошна припрата, у чијем се крову види очуван један део венца, који је био од цигала на цик-цак.

Сем кубета са најновијим покривачима, црква је покривена великом обичном ћерамидом.

Патос је у цркви од неправилних камених плоча и рђав. — Живипис новији, а има га и у капели. — Капела је засведена полуобличастим сводовима, који у средини образују крстат свод.

Кубе има ширих и ужих страна, а и прозора на њима ширих и виших. Међу тим велике архиволте (доње) без обзира на пречнике — једне су висине — чак и олтарске.

Са Ј. у крсту једноставан — узан прозор — а са С. двојни.

Има старе двери.

8. Манастир Св. Аранђела више Кучевишта.

Доба — види повељу! — Правилно и солидно саграђена каменом (бигар) и циглом са спојницама широким као цигла (3—3,5 с. м.). Дужина цигле разна. — Покривена — по предању — сва оловом; сада само кубе, а остало ћерамидом.

На зидовима има шарања циглом, и доста, крстићима од печене земље; осим тога има и орнамената резаних у малтеру па обојених црвено.

Сокла нема.

Покривање оловом је лепо, — завршетак за крст од камена, завршетак као и крст од бакра — особити и интересни.

Венац од камена; на кубету од цик-цак цигала. — Капитела, на стубићима кубета, има од две — сличне — врсте: старији искрзани и новији чисти.

У кубету су делимично сачувана стара окна прозорска. Округла су и облика као дно у флаше и разнобојна (роза, зелено, прозрачно). — Пречника су 12 с. м. — На неким нижим прозорима хилендарски распоред пречага.

Припрата зидана много лошије. Почето као прква са редовима камена и цигала, код цркве због везе, па даље ломљеним каменом.

Живописана је: у цркви новији у припрати старији (17. век).

9. Манастир Побушки.
(Рождества Богородице.)

Мали с апсидом, зидан ломљеним, плочастим каменом (шкриљац). — Са С. Ј. и З. дозидана припрата врло велика, и с тога су ти зидови на цркви провањени великим полукружним отворима.

Патос је од осмоугаоних цигала.

Живипис сав нов (?).

10. Црква у Побужју.

(Св. Петка.)

Мало већа од манастира. Апсиду има петоугаону; док манастир тространу.

Дозидана припрата хвата С и З. страну и З. је страна провaљена као код манастира.

Зидана ја сигом — без опека; малтерисана није; камен је полутесан; патос као у манастиру.

Живопис из 1800. године. Има старе двери.

11. Црква у Побужју.

(Св. Димитрије.)

Слична другим двема; само је апсида плитак сегмент. Стара је и препукла. Зидана ломљеним и притесаним каменом. Има трагова и од припрате. Венац је од тесане сиге. Покривена ћерамидом. Силази се за 40 с. м.

Налази се на једном окомку пешчаном више речице (на обали). Живописа има старог, чак је и споља З. страна живописана. — У цркви има и владаоца насликаног, с дугачком брадом и пише само: „Св. Стефан Краљ". — По г. Петковићу вероватно да је Дечански, јер је уз њега Св. Никола.

12. Црква у Љубанце.

(Св. Богородице.)

Мала као досадање. У рушевинама је; но се познаје полуобличаст свод. — Зидана сигом и ломљеним каменом. — Очуван је рагастов и озго плоча преко врата — целом ширином зида. — Под је нижи за 30 с. м. од прага.

Има трагова од живописа изнутра и споља на З. страни, као и трагова од припрате.

Налази се доста тесанога камена (архитектонски обрађеног) из римскога доба.

13. Црква у Љуботену.

(Св. Николе; а слави Св. Аранђела.)

Велика, лепа, у рушевинама, али се може лако рестаурирати јер је доста очувана; док се од припрате виде само трагови темеља, који казују да је била шира од цркве.

Сокла нема — не познаје се. Фасада је од редова пешчара тесаних и два реда цигала са фугама јаким колико је цигла дебела. — У слојевима камена нема цигле. — Има шарања циглама у нишама и изнад њих. Неке од ниша, преко шара су малтерисане и живописане — вероватно накнадно. — Прозори имају камене рагастове, а око — изнад — њих лук од цигала, који се продужује до каменог банка. — Гезимс је од цигала на цик-цак, а има га и на фирунгу. — Кубе је зидано само циглом.

У темељу је добро зидана — има везе — а горе код свију испада (у хоризонталној основи) нема везе у зидању, те се свуда показују пукотине. — Сводови су правилни од сиге и цигле. — Полулоптасти свод у олтарској апсиди је изведен на шав. — Луци су — као и фасада — сига и два реда цигала; велики луци, који кубе носе само су 30 с. м. јаки. — Пандантифи су изведени хоризонталним напуштањем.

Прозора има простих, дводелних, троделних и округлих. — Прозори у тамбуру и у С. краку, горњи двојни, зазидани су одавно, судећи по старом материјалу. — Полукуг у прозору олтарске нише одвојен је гредом и преко ње испуњен, омалтерисан и живописан.

Стубови, који кубе носе, су од полираног шупљикастог кречњака — Капители су косо — лучно зарезани, омалтерисани па „марморирани"; само је капител С. З. и са скулптуром. — Базе И. су просте; З. са профилом. — Источни су из два комада (горњи два и по пута дужи); а западни монолити. У саставцима има олова.

Има уразан запис над З. вратима (горњи рагастов) на полираном црвеном кречњаку. Зидана за владе краља Душана сазидао . . . (в. запис!). — Изгледа да је овај камен накнадно намештен (и то косо у хоризонталној пројекцији), јер је сва испуна до лука новија.

Живописа и орнамената има доста очувано. Познаје се Душан Јелена и Урош на С. зиду испод кубета. Нешто су преко природне величине.

14. Црква Св. Николе у Радишане.

Тип малих цркава, засведених полуобличастим сводом. — Зидана је ломљеним каменом. Свод је од тесаног пешчара и има — осим доњих прозора — прозора горњих, који продиру у свод — Свод је са С. зидом порушен; патос је доста очуван и од цигала је, и нижи за 55 с. м. од прага. — Главни је венац моћан (40 с. м) од цик-цак цигала.

Познаје се да је било и припрате по З. страни цркве, која је омалтерисана и малана. Иначе није малтерисана споља, и на апсиди има шарања циглом.

Карактеристично је што код ове цркве нема парапета у ниши олтарској, као што је то код осталих овога типа. — Осим тога, врата су на лук, засведена каменом правилно обрађеним, са засецима у лежиштима.

Живописа има доста очуваног, старог. На пољу, између врата и Ј. зида, има Св. Сава и Св. Симеун Српски. — На зидовима изнад маланог сокла, стоје велике фигуре; изнад њих, бордура с медаљонима, одваја слике догађаја на своду. — Има медаљона и око олтарске нише. Карак-

теристично је да је ореол на икони у ниши изнад врата пластичан па малан.

15. Црква Св. Ђорђа у Радишане.

Иста као и Св. Николе, само је дужа за 70 с. м., а широка 3,80 м. — Свод је био порушен па је оправком пре 37 година направљена дрвена таваница. — Живопис стари, само је мало очуван у олтару. Лук над вратима је полукружан од цигала и камена. — Има остатака, као да је споља била малтерисана.

Сада ради.

16. Црква Рождества Богородице у Бразди.

Мала по типу, са полуобличастим сводом, од ломљеног и полутесаног камена. Године 1846. дозидана је припрата Св. Тројици и том је приликом срушен цео З. зид и уништен стари живопис. Сад има нов — без вредности.

Покривена је ћерамидом. Има гезимс од камена, и поред, дозидане припрате има још дозидану и неку оставу са С. стране. Апсида је покривена једном нагпутом плочом.

17. Црква Св. Николе у Глувом.
(Глуво.)

Од старе цркве стоји још олтарски део са апсидом и калканом, а постоји предање да је зидана под Царем Душаном.

По остацима види се да је зидана тесаним бигром и опеком правилно, са доста савршеном техником. Венци од бигра такође су чисто израђени, а испод њих има цигле на цик-цак, што се види на апсиди.

1855. године дозидана је велика припрата са свију страна сем источне, и том је приликом срушен предњи део цркве тако да је цео З. зид срушен а С. и Ј. избивени и свод подухваћен трегерима. — Свод је од полутесаног камена.

Од старога живописа остало је мало трага у олтару. — Нов је без вредности, и карактеристично је да су у припрати све сами српски свеци!

18. Црква Св. Николе у Мирковце.

Ово је црквица иста као у селу Глухом, а тако је исто и преправљена; само је апсида остала стара. Овде место трегера су луци и још има, у олтару, два полукружна отвора лево и десно — као врата.

Материјал и зидање много горе него у Глухом, а дозидани је део бољи. — Венаца нема. — Стари је живопис уништен, и на место њега нов, рђав од 1896. године.

Зидана је полутесаним каменом и јако укопана.

Традиција је да је из доба, кад и Кучевишка.

19. Матејич.

Манастир Матејич је на Скопској Црној Гори; само с Кумановске стране. Велики и леп. Доста порушен; али се да лако рестаурирати. Зидан ломљеним каменом (шкриљцем, белутком, кречњаком, серпентином) и неправилно циглом. Олтарска је апсида пажљиво и лепо зидана правилним редовнма сиге и циглама између сваког камена. Хоризонтални редови цигала су из два (и три на једном месту) реда. Споља није малтерисан; већ фугован широким слојевима малтера. — Велико кубе и два И. зидана су споља каменом и циглом а изнутра је само цигла и зидање је правилно као на олтарској апсиди. Друга два кубета зидана су само циглом. — Испод архиволти има шарања циглом. — Луци су на архиволтама и прозорима од камена и цигала, или само од цигала, и сви су с горње стране оивичени циглом (један ред). — Луци код прозора (у хоризонталним редовима цигала) спуштају се до банка прозорског. — Венац је очуван само мало на олтарској апсиди и од цигала је на цик-цак. — Сокл испада колико лизене, — профила нема.

Вероватно је — због ниских прозора на кубету — да крова није било; већ одмах олово. — На моделу који је прилично оштећен види се да је апсида била покривена оловом.

Цигла је 30/30 — квадратна. Има цигала и разних димензија. Дебљина 4 с. м. За патос, који је местимично очуван, цигла је шестострана са д = 30 с. м. — У рушевинама има и фалц-цигала!

У унутрашњости, где је оштећен малтер, види се да су сводови и луци врло правилно изведени сигом и између по један ред цигала. Свод у апсиди изведен је на шав. — Луци су врло слаби: велики, који носе кубе имају максимум 40 с. м. па одмах хоризонталним редовима дивно изведени пандантифи.

Код улаза, где су извађени стубови, опасност је, да тај део не падне.

Под у цркви нижи је за 65 с. м. од сокла спољњег. — Живописана је сва, и живопис је леп и доста очуван, нарочито неколико слика при улазу на десном стубу с Ј. стране. — Натписи су грчки а има и српских — словенских. — Живопис има прво (оздо) сокл са разним филунзима, па над њим велике фигуре (читаве) и над овима два реда „догађаја," — а изнад Ј. врата је велики Христос и десно — доле — место фигуре велики „брустбилд." — Очувани су и ликови Цара Душана, Јелене и Уроша, на јужном зиду одмах до параклиса, а на С. зиду има — између пиластара код улаза — Св. Сава и Св. Симеун. — Урош и Јелена држе модел од цркве — без припрате — али је прилично избрисан, као и натписи. — Осим Душана има још профаних личности па З. зиду. — Орнамената има много, нарочито на малим испадима. — У кубету има 8 кука за полијелеј.

Унутрашњи стубови су од жућкастог кречњака и стабла су била настављена: имају чепове.

Западни портал је врло загонетан. Рагастов му је од полираног плавичастог мермера, а има и делова неправилно уметаних од белог шупљикавог кречњака. — Има конзола под великом архиволтом; а све испод ње као да је доцније попуњавано (новији је материјал). Има комада, који би могли бити базиси, доле према консолама. — Па чак и у испуни испод велике архиволте имају две консоле од камена са некаквим рупама, које испадају више рагастова.

Има и римског камена са натписима.

Има остатака од дозидане припрате од ломљеног камена. — Очуван је и патос мало.

Осим тога поред С. стуба где долази иконостас збубана је — дозидана — капела полукружног облика, засведена и ћерамидом покривена. Има и живописа.

Код овога манастира има још и ове особитости: на малим кубетима нема свих прозора јер су изостављени они који су окренути великом кубету (дијагонални) и то по један на западним, а по три на источним. Ови прозори нису ни грађени због велике близине црквених кракова крста. Чак ни основа И. кубета није октогона, већ спојена са краком крста и има само шест страна.

Многи су прозори давно зазиђивани накнадно, тако да преко тако зазиданих има и живописа (на С. зиду први доњи код улаза). Прозори на великом кубету зазидани су само делимично доле.

Над Ј. и С. вратима као и над пролазом из проскомидије у олтар — није свођено; већ је зидано преко хоризонталних храстових греда, које су још здраве. — Има и малих лукова са хоризонталним напуштањем цигаља (на С. зиду први прозор лево).

Црква — по казивању — слави Малу Госпођу (сабор); међутим г. Петковић констатује да слави Св. Николу, а параклис Св. Аранђела.

Задужбина је . . .

20. Црквица код манастира Матејича.

На 150 метара од манастира Матејича С., а на истом платоу, има црквица сва у рушевинама, међутим је припрата њена боље очувана. — Зидане су мешовитим материјалом (ломљени камен, бигар, цигла). — Малтерисана није споља; већ фугована.

Лепо су изведени луци од бигра и цигле са једним редом цигала око лука. — Припрата је била засведена крстатим сводом (виде се трагови). Цигла је 42/20/4 с. м.

На З. зиду припрате има живописа свежих боја, који је већом половином пропао. А у цркви има трагова од живописа на соклу.

21. Црквица у селу Матејичу.

У рушевинама је. Зидана мешовитим материјалом (ломљен камен и цигла). Има трагова као да је споља била малтерисана. — Луци су

од цигала лепо изведени. Свод је био полуобличаст, од опека. — Црквица је много затрпана.

Има и живописа, али је много оштећен. Распоред као и до сад: фигуре на соклу, па медаљони, и преко њих „догађаји“.

Карактеристично је што има прозориће врло високо, који задиру у свод (вел. 12/35 с. м.), и што су врата на сегмент са каменим, лепо обрађеним, рагастовима са плитким жљебовима око ивица.

Слави Спасов-дан.

22. Црква св. Ђорђа у Старом Нагоричану.

Недалеко од Куманова на С. И. у самом је селу. Очувана је добро и данас служи. — Скоро је сва од тесаног пешчара (?) само у горњем делу од парапета горњих прозора па на више, има и цигала као шара у виду фигура или између тесаника; осим тога и луци су од цигала и продужују се до парапета. Кубета су такође од цигала и камена (стубови — стубићи имају остатака од капитела и рагостови од камена). — Јављају се крстићи од печене земље као украси (чак има и слова од печене земље). Других орнамената нема; има само профила у камену. — Завршци кубета, кровови и гезимсови поправкама су искварени. Сада се види венац од цик-цак цигала. — По већ избрисаном моделу у цркви, види се да су се кубета завршавала таласасто; међутим сада су хоризонтално завршена и покривена каменим плочама, док по остатку на темену великог кубета, и неким комадима у цркви очуваним, види се да је била покривена оловом, 3 м. м. јаким. Завршеци за крстове, нарочито профилисани, израђени су од камена.

Димензије квадера импозантне су, — а опеке 3—4 с. м. дебеле (малт. фуге толико исто), а дужина и ширина различна. За архиволте има две врсте 13 и 16 с. м. ширине.

Има прозора зазиђиваних још у раду или давно. — На каменим рагастовима доњих прозора изнутра има чепова (ваљда за двокрилне капке); а споља округле рупе за решетку од гвожђа.

Унутрашња је конструкција јасна и очувана. Сводови су од полутесаног камена са циглама. — Стубови од кречњака, на којима је једна база античка — стара, а друга по овој израђена нова, но рђаво. — Има олова на саставцима кôд стубова. Капител је на једноме наивно израђен са $^1/_2$ с. м. плитким жљебом за волуте; други није ни довршен.

Унутрашњост је дивна. Живопис добро очуван (највише пострадао у крацима цркве и на своду). Иначе најлепши што сам ја видео.

Задужбина је Краља Милутина и има и његов и Симонидин лик, на С. зиду код стуба где он држи модел цркве. Осим тога има и запис урезан у каменом горњем рагастову З. врата. — За живопис има запис на испаду „гробнице“ десно од З. врата. — Сачуван је стари иконостас од камена и на њему икона Богородице где љуби несташног дечка,

Христа, који је главу сасвим изокренуо и, милујући по образу мајку брани се. — Осим тога вреди напоменути велику анђелску фигуру у олтарској ниши, која има дивно лице, покрета и коафиру невероватно ренесански. А и остала су лица дивно израђена. — Има доста и орнамената. Чак су главе стубаца израђене од камена (профилисане) па замелтерисане и орнаментисане, као и дрвене стеге.

Патос у цркви, од камених надгробних плоча — новији је, и силази се за 57 с. м. — Спољни су рагастови равни; унутрашњи З. врата богато профилиран. — Има у кубету кука за полијелеј.

Има дозидану припрату, која је већ порушена, са лепим мотивом шарања опеком.

Код ове цркве има ових особитости: спољне велике архиволте на „крсту" испуштене су и стоје на каменим консолама. — Има консола и у цркви на З. зиду на којима леже дрвене стеге. Споља са С. и Ј. стране виде се остаци, или донекле, читави пиластри (70 с. м. испада). Према рђаво очуваној слици модела, изгледа, да су преко ових пиластара били луци, и тиме образовали плитке аркаде. Овоме иде у прилог још и то, што су та поља између пиластара била омалтерисана и живописана (очувано са Ј. стране; а и са З. где је била припрата). — Остали део фасаде је фугован и фуге не испадају из равни зида. — У Ј. З. углу и на З. зиду унутра има један испад као еркер, чији је један крај подухваћен консолом. Кажу да је то гробница бугарског цара Михајила. Има врата и неколико завојних степена на ниже и даље се не може. — Мала кубета као код Матејича имају само 3 прозора изведена, остали су или зазидани, или слепљено с „крстом". — Још ваља поменути правилне (праве — управне и косе) рупе у доњем делу каменога зида споља.

Н. З. На целом реону одавде до Кратова где је год речено пешчар, можда је трахит. В. геологију тога краја.

23. Црква у Добрачи.

Недалеко од Нагоричана стоји усамљена у пољу. У рушевинама је; полуобличасти свод је пропао. — Слави св. Тројицу (а кажу и св. Ђорђа).

Црква је прилично велика, засведена полуобличастим сводом и припрата је једновремено зидана. Сва је од тесаног пешчара са луцима и сводом. Зидање одлично. Гезимс само холкел. Нема ни трага од малтерисања ни споља ни изнутра, отуда могућна традиција, да није била ни потпуно довршена, кад су је Турци развалили. — Има патос од камених плоча са једнаким ширинама камења — плоча у сваком реду. — Има олакшавајућих лукова.

Карактерно је да С. и Ј. зид имају пиластре (по један у цркви и један у припрати), а у угловима консоле, преко којих иду луци и тиме се образују нише. — Апсида шестострана! У опште орнамената нема; што има малих фигура више врата и прозора све је мршаво — слабо пластично. Профили су више од дрвета позајмљивани. — Стубић у прозору несразмеран и особито стилизован. — Оригинална је, и избачена на консоламa, ниша више З. врата испод гезимса. — У опште не опомиње на велику старину.

24. Црква св. Николе у Којинце.

У рушевинама је, мања, али у свему налик цркви Добрачкој. Материјал није све тесан камен; већ само ћошкови; остало притесан. — Свод је пао; унутрашњи луци су од чисто и лепо отесаног камена. — Малтерисана је изнутра и по запису се види да је живопис из 1619 г. Зидао је поп-Тодор из Којинца са сељанима. Припрата је и овде једновремено зидана. — Покривена каменим плочама; има главни венац само косо засечена дебела плоча.

Часна трпеза је од камена, очувана. Апсида петострана. — З. врата су код бораца за лук сужена јер ови испадају, — преко њих је сегмент, лепо срезан лук.

25. Црква Св. Николе у Челопеку.

У рушевинама је, мала и веома стара. Апсида јој полукружна, зидана притесаним каменом а има и цигала, које су врло танке 2 до $2^1/_2$ с. м. а дужине 12 с. м. — На апсиди је шарано циглама. — Од свода нема остатака, а од живописа врло мало. Има и римског камена узиданог и неких грубих камених база.

Припрата је дозидана с Ј. и З. стране на којој се прозори не виде. — Ј. зид је само наслагано камење.

26. Црква Св. Ђорђа у Младом Нагоричану.

Скоро је сва преправљена, те је много уништено од старине. — Зидана је пешчаром — правилним тесаницима, често у луцима шарено комађем затвореније боје. Местимично је и омалтерисана. — Засведена је и има кубе на стубовима; само преко латица одмах долази калота: тамбура нема. — Припрата је зидана једновремено јер има везе у зидовима. Она је само са З. али је с Ј. стране шира мало од цркве. — Била је покривена плочама; сад фалц-црепом.

Има трагова од живописа, али је сва прекречена (што су им „очи биле избодене" — клисар).

Обрадом и неким детаљима потсећа на Добрачу: није велике старине. Отуда је могућно да кубе није ни првобитно имало тамбура због турског зулума. — Склопом — нарочито великом архиволтом „крста" избачене на консолима, — потсећа на Милутинову у Старом Нагоричану.

27. Црква Св. Николе у Младом Нагоричану.

Одмах је више Св. Ђорђа у гробљу, у рушевинама је и затрпана. — Зидана је тесаним пешчаром (стене су више цркве). — Склопа је као Добрачка са луцима.

Има трагова од живописа.

Особитост је венац код почетка свода у олтару.

28. Црква Св. Петке у Младом Нагоричану.

Налази се Ј. З. од Св. Николе на 300 метара. У рушевинама је, без апсиде са великом припратом са З. и Ј. — Зидана је притесаним и ломљеним каменом; луци, ступци довратници и допрозорници као и апсида, од тесаног су камена. — Припрата је склопа као у Добраче са пиластрима (један је $^3/_4$ стуба — округао). — Свод над црквом (од полутесана пешчара) је полубличаст, срушен; у припрати сегмент над З.; а над Ј. $^1/_4$ облице. Такође су и луци у припрати, и над вратима, сегменти. — Главни венац од камена — холкел.

Има живописа, нарочито у припрати. Ту су: Св. Сава Српски и Св. Симеон Српски.

Осим ових цркава, кажу, да има у непосредној околини још 9 црквишта (ми смо видели још две рушевине).

29. Лесновски манастир.

Близу Кратова. — Црква слави Св. Аранђела Михајила; а припрата Св. Гаврила Лесновског. — Цркву је озидао 1341. године, из основа, Јован Сливер, жена Марија и синови (в. запис!). На том је месту била црква раније. Припрата је дозидана 1348. Зидао је . . . , — а друга припрата дозидана је пре 100 година. — Овај је манастир лепо очуван нарочито кубе са старим кровом и прозорима. Спољашњост је доста пострадала код гезимсова и због отварања нових прозора.

Зидан је трахитом полутесаним и редовима цигала шарана је фасада. — Слојеви малтера ужи су, већином, него опека, а и опека је доста танка. — Кубета су од самих цигала. — Апсида шестострана — плитка. — Гезимсова има очуваних: камени профил (холкел) и оздо цигле на цик-цак. Шарања циглом (геом-шаре) има више прозора на кубету, испод венца на апсиди и испод архиволта И. стране. — Припрата је такође добро изведена; као да је мало лошија од цркве. Кубета су скоро једнака по облику и изради. — На припрати има прозора првобитно зазиданих — слепих, а на З. и Ј. зиду имају велики отвори са стубом у средини, од којих је Ј. накнадно зазидан. С. пак има споља само нишу а изнутра пун зид на коме је, преко природне величине слика Душана, Јелене, Уроша (уништен), Оливера, Марије и деце (једно уништено).

И црква и припрата покривена је оловом и то врло добро. По запису више крова друге припрате на З. зиду стоји записано да је кубе препокрио оловом 1581. г. Никола Бојчић, кнез кратовски. На постољу од профилисаног камена, стоји на кубету бакарни крст, сличан ономе у Св. Аранђелу у Скопској Црној Гори. — Око постамента види се као

амрел — звездасто — изрецкан почетак олова, који је вероватно од првобитног.

Сводови (где год су обијени) види се да су искључиво од цигала; зидови мешовито.

Прозора има очуваних старих у кубету са фасунгом у олову. Стакла су разнобојна и као дно од флаше, има: црвених (оранж), жућкасто и плавичасто зелених. Пречника су 12 с. м. и има по 18 комада у прозору. — Сачувана је и друга врста прозора (на зиду из припрате у цркву) са фасунгом профилисаним, звездастим, од некаквог креча, гипса . . .

Стуб у припрати је мермеран, полиран, као и рагастови на свима вратима; само на јужним вратима као да је познији.

Патос је крупан мозаик од разнобојних камених плоча (мермер, трахит, базалт). — Патос је са соклом у једној висини.

Живопис је добро очуван; само није добар: лица су много круто моделисана, очи велике, руке врло рђаве; бисер на оделу рељефан; — док је драперија доста добра. — У цркви више С. певнице има Оливерова слика у грађанском оделу са исписаном великом повељом. — На З. зиду десно, кад се уђе, је слика Св. Саве и Св. Симеуна Српског. — Записа има доста, као и један урезан на рагастову Ј. врата.

Особитости има: што фирунг на кубетима нема кровића; већ је хоризонталан и стубићи силазе до њега, без база. — Кубета имају по 8 страна; само им масе стоје у правцима страна света! — Стубови у цркви су претерано јаки.

Има насликан и модел (са хоризонталним гезимсом кубета) држи га . . .

Осим овога у кубету има 8 кука за вешање верига за полијелеј. — Неке вериге висе и данас, — а у једној соби са старудијама има доста металних старих делова (кадионице, део обруча од полијелеја и др.).

На Ј. И. преко потока има црквиште у рушевинама, по типу цркве у Добрачи. — Затрпана је и није се могла снимити. — Виде се луци од тесаног камена, који деле цркву и припрату на два дела (Добрача).

30. Пирог.

Црква звака „пирог“ метох је манастира Лесновског, посвећена Успењу Св. Богородице, а налази се на С. И. од Злетова на 10 км. уз Злетовску реку у Клисури. — У рушевинама је са многим споредним зградама и једним малим параклисом на 3 метра јужно о главне цркве.

Ивице отвори, лукови, главни венац и цела апсида је од тесаног камена; зидне масе од полутесаног и ломљеног камена; опеке нигде нема. — Полуобличаст свод (цркве и припате) од полутесаног узаног камења: 15—20 с. м. ширине. Припрата је дозидана и нижа је и свод је на њој порушен; док се на цркви одржао.

Патос је од камених плоча, доста очуван.

Од живописа, у цркви, има само трага над З. вратима; у припрати, има нешто више. — Над улазом из припрате у цркву сачуван је мали део неког натписа.

Карактеристике су: лежиште полуобличастог свода је на реду профилисаног камена са испадом (12 с. м.) унутра, и што је апсида цела у горњем делу непресвођена; већ изведена испустима дотесаног камена, и тиме завршен њезин лоптасти део. Камен је дотесан само у колико кривина захтева. — Осим нише над Ј. вратима и архиволте на апсиди (издужене — јајстог облика), — нигде више нема лукова. — Прозори су одмах испод плоче са профилом на којој лежи свод: врло високо, и та им је плоча место лука.

Параклис је у рушевинама и само је — колико је било могућно распознати — снимљена основа. — Апсида као да је била сегментска.

31. Прква у Злетову.

Црква је у самом селу и новија; само је апсида стара. — У апсиди има лош живопис из 18. века. — Обновљена је 1853 г. — Слави Велику Госпођу.

32. Црква Св. Николе у Псачи.

На путу Куманово — Крива Паланка, на 2 часа пред Паланком налази се село Псача. Село је раштркано од друма до под брда. — Под брдом на $^1/_2$ часа од друма налази се ова црква, са шест четвртастих стубова поређаних у два реда, тако да четири у цркви, ближе олтару носе главно кубе, а два ближе улазним З. вратима, са пиластрима на З. зиду, носе предње кубе, које је над припратом. Сачувано је само предње — припратино — кубе, а црквено је порушено, вероватно, приликом оправке и над њим је обичан кров двоводан. Међутим стубови стоје, који су у правцу И. — З. везани луцима, но неправилним — сегментским. Луци у правцу С. Ј. срушени су: непостоје.

Зидови споља показују структуру наизменичног зидања тесаног камена, опеке и дебелих слојева малтера. — Опеке су врло танке: 3—3$^1/_2$ с. м., а слојеви малтера варирају између 4—7 с. м. — Камен је, полутесан или сасвим обрађен, трахит. — Има разних комбинација у разноликим варијацијама градива у зиду, где се цигла јавља по два — ретко по три реда хоризонтална, — а између камена по две вертикалне цигле (често и под 45^0). У опште фасада је врло жива због шарања и многих испада. Са многим рецкавим пиластрима и архиволтама, као и округлим полустубовима, потсећа на прелаз ка Лазаревом добу. Још и велике архиволте код припрате засецају у кров као код Крушевца. — Шара има много и испод архиволта. Орнамената нема. — Има доста и слепих (првобитно) прозора архитектонски потребних. — Венац је

од цик-цак цигала, колико се види очуван, и то: два реда цик-цак и преко њих два реда равно.

Кубе нема фирунга — као да је, преправком, заклоњен кровом. — Кубе је све од цигала; само су капители на стубићима од затесаног камена. — Луци преко капитела не показују цик-цак венац; већ два реда само закошених цигала. — Изгледа као да је било таласасто покривено, јер је испуна над стубићем новија. —

Црква је сад покривена каменим плочама. — Патос је од цигала — вероватно од старих — и од плоча.

Јужни су стубови за 32 с. м. на Ј. више помакнути од северних а према осовини.

Цркву — сем с И. стране — обихвата збубана припрата са свију страна.

Живопис је у доброј половини сачуван, стари је, оригиналан и врло мрачан — почађао. — У предњем кубету на С. зиду сачуване су слике, природне величине, Цара Уроша и Краља Вукашина, чији су записи и слике јасно очуване: Урош у зрелим годинама а Вукашин у дубокој старости са јако упалим образима и седом брадом. — На десној страни, према овим сликама, налазе се слике и записи: севастократор свој српској земљи Владко и севастократорица Владислава, па даље: кнез Паско и кнегиња Озра; испод којих стоји „син севастократора Угљеша“ (дечко од десетак година, коме то пише на огрлици од одела). — Владко и Паско држе модел, на коме се виде два кубета. — Вероватно је да је Угљеша унук кнеза Паскоја и Озре, који су врло стари представљени (кнез има дугу седу, браду и косу). Ове су слике на Ј. зиду много оштећене степеницама, које воде на кубе, — на збубану етажу од дрвене грађе.

Особитост: нема И. прозора на кубету.

33. Двојна црква у Ораху.

На С. страни од друма (на $^1/_2$ часа хода) Куманово — Страцин, — ближе Страцину. налази се село Орах са овом дуплом — двојном црквом у сеоском гробљу.

Свака има своју славу: Св. Никола и Св. Ђорђе (Георгије). — Цркве су напоредо са заједничким зидом И.-З., који има два велика лука са стубом по средини. Олтари су потпуно прегређени са засебним нишама. — Пресвођене су свака за се полуобличастим сводом од тесана камена. — Гранични зидови С. и Ј. имају пиластре и луке преко њих, по три поља, од којих је једно у олтару. — Ово је вероватно био узор за типове цркава као Добрача.

Покривена је каменом, патос тако исто: грубе камене плоче. — Апсиде су цокривене једноставном плочом.

Живописа има очуваног, без велике вредности, и, као да је, у цркви Св. Ђорђа старији.

34. Марков манастир.

У селу Сушици Ј. од Скопља (4 ч.) на Марковој реци (Торбешки крај) налази се Марков Манастир Св. Димитрија. — Црква има шест стубова, јер је препрата у вези с црквом (као С. Нагоричка). Четири стуба у цркви носе кубе, а два друга стуба са пиластрима на З. зиду носе кугласти свод. — Ово је једна од најочуванијих цркава, нарочито кубе и кровови.

Зидови споља су од пешчара тесаног (жућкаст, црвенкаст и зеленкаст) у живим бојама, са слојевима цигала (4—6 с. м. дебљине), изгледа веома живописно због боја и добре израде. — Слојеви малтера су нешто ужи од цигле (2—4 с. м.) и фуговање је чисто и лепо изведено са жућкастим малтером, на косо засеченом малтеру од зидања (као Крушевац). — Орнамената нема, сем шарања циглом у разним фигурама. — Има прозора при грађењу зазиданих — слепих, да би се, ваљда, изнутра добило поље за живопис. Док је прозор на олтарској апсиди до пола зазидан доцније — новијим материјалом.

Кубе је одлично очувано, са, вероватно, првобитним кровом. Завршетак (профилисан висок камен) на коме је крст од бакра, сличан ономе у Св. Аранђелу из Скопске Црне Горе. Гезимс је таласаст од три реда као засечених цигала. Капители на стубићима камени (холкели). — Кубе је по размерама ниско — уписано у квадрат.

Сви остали кровови стари, оловом покривени и са оригиналним, често неархитектонским решењима. — Венаца има само од камена, само од цик-цак цигала, и комбинације једног с другим. — И лизене имају венце као капители. — Венци и рагастови на вратима су од мермера, где-где полирани. — Има цик-цак шарања и на површини зида; но са упадима.

Има и сокла, и појасеве од профилисаног камена испод доњих прозора — банак.

У опште подсећа на „ибергангстил“ ка Лазаревим грађевинама својом спољном обрадом (пиластри са урезаним полустубовима округлим, појаси од профилисаног камена, нише на З. фасади, велике архиволте продиру кроз кров и др.).

Са С. стране је затрпана а с Ј. је дозидан уз цркву параклис, вероватно из познијега доба, засведен, али безначајан по архитектури. — На З. страни према припрати, пре 70 година (за времена Хамзи Паше), сазидан је пространи трем на стубовима са луцима, од камена фрез боје, веома солидно и чисто отесано. — Кажу да га је зидао неки Турчин, из захвалности, што је молитва, у овом манастиру, његовој ћерци помогла у болести.

Живопис је очуван у горњим деловима — изнад 2 метра висине од патоса, — а доње велике фигуре на соклу премазане су мрсном бојом год. 1894. по нардби егзархиског владике Максима (садањег митрополита у Пловдиву), а из лажнога разлога, што су биле исквварене. Међутим се

хтело да се униште слике ктитора, од којих је — по Јастребову — била цела породица Краљевића Марка, чија ће бити и задужбина ова цвква.

Очувани живопис потсећа, — живим бојама и одређеним линијама у цртежу — на модерни. Има полупрофила слободно и дивно нацртаних.

У кубету има 8 кука за полијелеј — оне су испод маса распоређене. — Висе још остаци од верига, — веома су лепе.

У кугластом своду не види се — због висине — добро, да ли је свод полулопта, или лопте у лопти, јер се опажа мали прелом у половини висине.

Греде које служе као „шлисеви“ иду преко капитела и све су у једној висини.

Има очуваних старих прозорских окана у звездастом фасунгу од малтера.

Стубову су октогони и веома танки, тако да је чудно како носе велику масу над собом. — Капитела немају; већ од врата почиње шлајфовано проширење од малтера. Октогони су и сужавају се на више идући.

Од иконостаса очуване су парапетне плоче, које стоје на профилисаном степену, јер је олтар виши за један степен. — Преко парапета долазе четири октогона стуба са орнаментисаним капителима и каменом профилисаном гредом преко њих. — Сачуване су и старе двери, архиволта изнад њих и крст без постоља.

Часна трпеза зидана је и малтерисана па живописана. — Степен за трпезу има орнамент и орла са два лава (као да је однекуд донет).

У цркви је било и много старих књига, но су растурене. Једну је нашао г. Петковић на иконостасу горе, и узео је.

Патос је стари очуван, мозаички, од мермера белих, плавих и црвених.

У црквеној порти на Ј. З. страни налази се старо једно здање купирано новијим грађевинама. — Ово је ТРПЕЗАРИЈА — профана грађевина — и врло је вероватно да је из доба, кад је и црква зидана. Пре 100 година је горела и стога је много оштећена.

Зидана је ломљеним каменом и облуцима, а лизене и углови зидани су као црква; само су опеке велике. Изгледа да је била малтерисана. — Има полукружну апсиду (лучну) и остатака од цик-цак венаца. — Засведена је на „шав“.

У унутрашњости, на пуноме зиду, види се остатак од живописа: преко зиданог банка (ваљда за седење) је сокл, на њему велике фигуре а више тога, мање. — У апсиди се види фриз од светаца, но се у калоти не распознаје, која је фигура. — Преко старих зидова збубан је новији кров. Карактеристично је да је гибл са старим малтером, а испод садашњих тавањача на 1,5—2 м. постоје рупе, за које се не зна чему

су служиле, јер таван ту није могао бити, пошто живопис иде до садашњих тавањача.

35. Црква Св. Богоридице код Марковог манастира.
(Успење.)

На И. низ реку у селу Сушици на 300 метара од Марковог манастира, а на десној страни реке, налази се ова црквица у рушевинама. Размере је мале, а имала је кубе, које се пре десетак година срушило. Сада је и апсида срушена до темеља. — Тип је оригиналан, што се кубе носи на истакнутим појачањима (пиластрима) из С. и Ј. зида. Четири таква појачања која на висини око 2 метра од пода, све више испадају (као конзоли) — до квадрата, над којим је кубе. Ширине квадрата су и полуобличасти сводови, између чијих су пресека изведени пандантифи, који носе кубе. — Сводови су продужени до на фасаду, као луци, и спод њих испуњавано је без везе.

Зидање је облуцима, притесаним каменом и циглом вез реда. Луци су правилни (тесан камен са циглом и озго један ред цигала). — Гезимс је очуван: холкел од камена и ред цик-цак цигле. Карактеристично је да се налази врло много фалцоване цигле, којом је зидано (као обичном). Сводови су од сиге и цигала. — Има и сокла од притесаног камена 20 с. м. испада а 15 с. м. од терена. — Рагастов на Ј. вратима је од мермера, а више њега греде.

Припрате није било.

Старога живописа има доста очуваног, као и орнамената. — Живопис је мало груб, али са покретима као у ренесанса.

36. Црква Св. Николе код Марковог манастира.

Налази се преко пута од цркве Св. Богородице, на левој обали Маркове реке у старом гробљу. — Мала, засведена полуобличастим сводом, има доцније дозидану припрату, без свода и крова.

Зидање је ломљеним каменом, облуцима и циглом, неправилно. — Луци су од цигала са циглом около и иду до парапета. — Има остатака као да је била малтерисана споља. — Свод је од цигала; само у темену је камен са попречно стављеним циглама у ширини од 50 с. м. Свод је изведен до З. фасаде, а зид је попуњен без везе, испод њега. — Очуван је и венац од камена и цик-цак цигала.

Црква је затрпана за 1 метар.

Има остатака од живописа на апсиди и Ј. зиду. Доста је груб, са зеленим сенкама.

37. Црква Св. Аранђела код Марковог манастира.

На 200 метара С. З. — у брду — од манастира, налазе се рушевине ове мале цркве, од које стоје: једна трећина С. зида и цео источни. — Без припрате је и — по траговима — била је засведена полуобличастим сводом. — Зидана је облуцима и ломљеним каменом са нешто цигала. — Доста је и затрпана.

Од лепога живописа има још слика у апсиди и делимично на С. зиду.

38. Манастир Матка.

Храм Св. Богородице, на реци Тресци, пред клисуром, идући из Скопља.

Црква је малих размера, али лепа, са једним пространим кубетом, које носе четири пиластра испуштена из С. и Ј. зида, образујући квадрат. — Сва је црква споља, у новије доба, потпуно облепљена, те се не може знати структура; али се по траговима, где је малтер спао, може закључити да је зидана од мешовитог материјала (камен и цигла). — Патос је од грубих камених плоча. — Иначе све обично, осим оригиналности: да је кубе осмострано, а има изведена свега четири прозора (према странама света). — Један је прозор накнадно пробиван на Ј. зиду.

Судећи по натпису на једној надгробној плочи, која лежи у патосу пред иконостасом из године 1371., — ова црква треба да буде старија и од тог доба. — У запису над вратима стоји да је била у рушевинама, па је обновила 1497. године Милица и Никола (вероватно мати и син: старија жена и младић), чије се слике са записима налазе на З. зиду десно како се уђе. Титула никаквих немају, а у грађанском су оделу, те ће бити да су грађанског порекла.

Живопис у целој цркви је очуван, само је местимично исквaрен и представља позније доба. Местимично је живопис и обнављан у знатној мери, чак и у 18. веку. До ктитора има и Св. Сава и Св. Симеон Српски.

У натпису се помиње да је дозидана и припрата, од које данас нема ни трага.

39. Црква Св. Ђорђа више Старе Матке.

Више манастира Матке, 1 км. на Ј. З., на високом платоу, налазе се рушевине ове цркве, која је припадала селу Матки. Матка је сада расељена са овога места и налази се у долини 3 км. на С. испод ове цркве.

Црква је ова — као запуштена — до пре 3—4 године, била у целини; али је неки Арнаутин, који је заузео све земљиште око цркве, порушио тако, да се сада од ње налази само јужни зид и то не цео.

Око црквишта налази се маса камења: ломљеног, тесаног, а и цигаља. — Има делова од тесаног каменог венца, и друго неко камење чисто обрађено (од врата, прозора). Још има и стабла од већих стубова, за које се не може закључити где су била употребљена.

Димензије ове цркве су мале: око 4—5 м. ширине и до 10 дужине. — Од рушевина се није могло мерити.

Вероватно је да црква није имала кубе, јер нема ни лизена.

40. Црква Св. Недеље.

(Огњена Марија.)

На превоју каменитог гребена, кад се иде од Матке за манастир Св. Андреје, лежи ова црквица на ужасном месту, на једном окомку, без и мало хоризонталног терена око себе!

Мала је, а има кубе. Зидана је ломљеним каменом и циглама скоро искључиво фалцованим, но без правилности. Има и тесаног камена (допрозорници). Луци над прозорима од цигала; сводови од сиге; луци велики 30 с. м. јаки и имају између сиге и цигала. — Слојеви малтера су као и цигле 3 с. м. — Оригинално је што су пандантифи изведени на „шав".

Има мало заосталог живописа. Види се ктитор са једном женском и део модела цркве. Ктитор има округлу главу са раздељеном брадом; лице је и натпис уништен.

Још је особитост: што је изравнање над пандантифима: слој камена, а преко њега венац од цигала. — Стубићи на кубету стоје према странама света (С. И. Ј. З.).

41. Црква Св. Андреје.

(На реци Тресци.)

Налази се у клисури, у ваздушној линији 3 км. од Матке уз реку. Врло је неприступачно.

Зидан је притесаним каменом и циглом са много ниша сегментских и равних, у којима има шара са циглама (а има и врло много цигала сликаних бојом). — Кубе је много прецизније изведено од зидова, са редовима тесане сиге и цигала. Слојеви малтера једнаки су са дебљином цигле. — Сада је покривено ћерамидом у малтеру по своду, а изгледа као да је било таласасто, јер су надзидци код стубића новији. Гезимс му је од камена са два реда затесаних цигала испод њега.

Склоп и размера ове цркве је одлична, а израда — сем кубета — проста.

И остали део цркве покривен је ћерамидом по своду. Главни је венац од камена са цик-цак циглама. — Луци су од сиге и цигле са циглом около. — Испод великих архиволти има шара од цигала. — Сви су венци спољни од сиге; јављају се и над нишама (на Ј. певници и на ниши која је окренута З.). — Има врло много натписа унутра, па чак и споља: у висини парапета доњих прозора иде свуд около трака од малтера са натписом резаним и фарбаним црвеном бојом.

Калота кубета и апсида са свима сводовима од ломљеног су камена; пандантифи такође у хоризонталним напуштеним слојевима. Сводови у конхама су косих редова и на шав.

Има и двојних прозора са стубићима.

Патос је очуван од камених плоча правилно тесаних.

Има дозидану припрату од ломљеног камена, са сводом од полутесаног, а на завршетку од сасвим тесаног камена. — Осим С. и Ј. врата има и на З. зиду вратанца са кривим ходником и степенима, који воде у профане зграде прислоњене уз припрату. — Припрата је мало шира од цркве. — Венац је само камен.

Живописа има доста, али је доста и пропао од влаге. Ктитора и српских светаца нема, изузимајући Св. Саве Српског у С. певничкој апсиди, и што се види лево кад се у припрату уђе: СРБСКИ. — Записа има врло много, а из натписа више З. врата у цркви чита се да је 1369. године зидао ову цркву други син Краља Вукашина: Андреја. Припрата како се види из записа није постојала пре краја XV. века; већ вероватно у почетку XVI. века. Живопис је врло леп и има га и у припрати.

Има очувана једна врата у рђавом стању, као и делови столова прилагођени за певничку апсиду. — Још има остатака од старих прозора: звездаст фасунг од малтера (креч, мало песка и кучине).

Над већим отворима, хоризонтални горњи рагастов је од дрвета, који држи испуну до лука; испод њега је камени рагастов.

Овај је манастир, до пре 60 година појао, са многим зградама за становање. Тада су Арнаути све зграде порушили и калуђере растерали, те је манастир опустео.

42. Манастир Св. Николе на Тресци.

Преко од манастира Св. Андреје изнад реке Треске на високом платоу налази се ова напуштена црква са порушеним зградама. — Иначе је добро очувана. Уз цркву која је врло стара са полуобличастим сводом од камена полу обрађеног и ломљеног, без употребе цигала (сем у венцу на цик-цак — код И. забата), — дозидана је врло лепа и пропорционелна припрата са кубетом. — Кубе је изведено да га носе четири појачања на зидовима (С. и Ј.). — Ова појачања почињу као конзоле постепеним напуштањем, на 3 метра висине од патоса. Зидање ове припрате много је солидније и боље од зидања на цркви. — Материјал је полутесан и тесан камен и опека. — Кубе је лепих размера, солидно изведено са кровом шаторасто изведеним; а не са увалама, што показују: камени венац (нагнут мало на ниже) и назици с ивицама изнад стубића, — све од првобитног материјала. — Доцнијом преправком зазидана су четири прозора. У она друга четири виде се „фасунзи" од малтера за окна. — Капители на стубићима су округли; само је један четвртаст.

Главни је венац од сиге; остали су венци од пешчара одличне израде, са правилним преломима. — Завршетак на кубету за крст, од камена је и лепо орнаментисан.

Луци су од пешчара правилно тесаног, са по два реда цигала између камења; озго нема. Има мало и шарања циглом, чак и мозаика од циглица, као на Крушевцу, испод архиволта. Профили су слични профилима Марковог манастира, а и начин фуговања са избаченим малтером потсећа на прелаз ка Лазаревим грађевинама. — Јављају се и орнаментисане плоче, са наивним фигурама цвећа и животиња.

Рагастов З. врата је од камена и око њега као и ниша изнад врата, омалтерисани су и живописани. — Патос у цркви је од шкриљастих плоча неправилног облика; а у припрати од мермерних плоча правилних и чисто израђених.

Западни зид цркве приликом дозиђивања припрате извађен је, и од њега је горе остао низак лук. — С. и Ј. зид припрате, без везе, обухвата старе зидове црквене.

Живопис је доста очуван у оба дела: цркви и припрати; само је новији из године ЗРЛН, и без уметничке вредности. Има и слике Светог Симеуна и Св. Саве Српског (на З. зиду десно кад се уђе). — У цркви испод овог новог живописа, на опалим местима, види се стари живопис. Ноге великих старих фигура патосом су затрпане. Ово се може констатовати и у припрати. Овај стари живопис је знатно бољи од новога, и има много записа. Вреди напоменути запис мастилом писан у лајбунгу Ј. прозора црквеног.

Постанак цркве непознат. — 1897. г. конаци су изгорели, те је црква опустела, а иконостас пренет у Шишево.

43. Црква у Шишеву.

На реци Треске, 2 часа од Скопља, налази се ова стара црква, за коју кажу да је метох цркве Св. Николе (на Треску). — Црква је од полутесана и тесана камена (има и римског камена узиданог); венци и довратници од тесаног камена; цигала има местимично, мало. — Зидање у опште није много правилно.

Пресведена је полуобличастим каменим сводом. — Прозор у олтару стубом је подељен на двоје и стуб је још одмах парапетом прозорским узидан тако да се само споља види колико је дугачак. — Под је од цигала.

Живопис је добро очуван и леп је. Само горњи, као да је лошији јер је освежаван. На месту где свод почиње, свуд око цркве, налази се запис, делимично доста нечитак.

Црква слави Св. Антанасија, док по запису над З. вратима храм је Св. Николе.

У олтару ове цркве чувају се остаци старог иконостаса и двери из цркве Св. Николе, из које је, пошто је опустела, нешто делова донето. — Значајне су двоје двери. Једне су, извесно из Св. Николе са масивним ораховим дрворезом са великим бобицама, чији је фонд црвен,

а између бобица плав. Такође је фонд црвен и у правоуглом пољу доле (парапет), — а сва је пластика позлаћена. Изгледа веома лепо.

Друге су двери такође донете из Св. Николе, и биће вероватно из Св. Андрије, који је раније опустео, те су пренете у Св. Николу, па кад је и овај опустео, донете у Шишево. — На њима има барељефних фигура са пластиком 5 м. м., и пластичним преплетом. Карактерно је што се између преплета налазе залепљени листови од коже!

Са овим остацима чувају се горњи делови иконостаса, на коме је познати стари запис патријарха Пајсија, који је поклонио за спомен својих родитеља. — Година је на њему ЗРНГ.

44. Манастир Лешак.

Близу Тетова је овај богати манастир, који иначе нема архитектонске вредности. — Мали је, са полуобличастим сводом. Споља на зидовима има рђавих шара циглама, иначе је зидан каменом. — Живописа има; рђав је и новији.

По свему судећи, није велика старина и ако је предање да је задужбина Кнеза Лазара. Ничега нема заједничког са грађевинама из тога доба. — Вероватно је, да је из доба робовања под Турцима.

Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije[1].

Uvod.

Da je romanizacija provincije Dalmacije započela veoma rano, za to nam svjedoči indirektno Velleius Paterculus II, 110, koji kaže za Panoniju: In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantum modo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris armorum erat exercitatio. Vijest se odnosi na veliki panonsko-ilirski ustanak g. 6—9. p. I.

Za sam način, kako se je provađala romanizcija, imamo veoma malo podataka. Pored romanizovanja kulta služe za ilustraciju još i imena. Kao što je u vrijeme madžarskog gospodstva prije nekoliko godina bio običaj, da ljudi pomadžare svoje krsno ime ili da za krunu, kako se govorilo, promjene porodično ime, i da na ovaj vanjski način dokumentuju promjenu narodnosti, tako ili slično bilo je i kod Ilira u Dalmaciji kao i u drugim rimskim provincijama. Po čitavom carstvu čitaju se ilirska imena *Aplius,*

---

[1] Ovdje publikujem dopune i ispravke svojoj studiji, što ju je 1915. publikovala Jugosl. Akademija u Zagrebu među svojim „Djelima“ sv. XXV, držeći se tačno paragrafa ove vadnje. Dopune se odnose ponajviše na novi materijal publikovan u Bulićevu Bullettinu. Od novih kratica dolaze: AflL. = Archiv für lateinische Lexikographie, hg. Woelflin, Tll. = Thesaurus linguae latinae; Diehl = Dr. Ernst Diehl, Vulgärlateinische Inschriften, Pirson = Jules Pirson, La langue des inscriptions latines de la Gaule. 2. éd. Vha = Viesnk hrvatskoga arheol. društva. Ovom prilikom osvrnuću se na kraju i na prikaze, što ih dadoše o ovoj mojoj studiji praški romanista M. Křepinský u „Časopitu pro mod. filologii a lit,“ VI. Deš. 3. p. 267—272 i berlinski latinista Hartmann, Glotta XI p. 251—3.

Raecius, Volsius, Panentius, Plarentius, Pletorius, Dasimius[2], koja su latinisirana s pomoću gentilnoga sufiksa *-ius* (kao Iulius i t. d.).

U ovom je pogledu vrlo interesantno ime, što ga čitamo na natpisu CIL III 3618 *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi natione Dalmata.* Vidi se, da je ovaj Dalmatinac pored svojega rimskog imena imao još i svoje ilirsko ime, koje se sastojalo od osobnog imena u svezi s očevim. Imao je dakle dva imena, jedno nacijonalno, epihorsko, koje je rabio valjda u porodici, među znancima i t. d., a drugo oficijelno rimsko.

Takov slučaj imademo možda i u imenu drugoga Ilira, koji se zove *Aur(elius) Secundianus qui et Itrius.* Ako je ispravno Oštirovo[3] i Lambertzovo[4] mišljenje, da se u *Itrius* sakriva ilirski naziv za „dva", onda bi njegovo rimsko ime bilo direktan prijevod ilirskoga, a ilirskome *i̥o* sufiksu odgovarao bi latinski *-ianus.* Ali oba mišljenja nijesu ništa drugo nego nagađanja, jer se može raditi i o kakvom neilirskom nadimku[5].

Od interesa je, ne doduše za romanizaciju, također i ime jednoga vojnika iz plemena Mezeja iz g. 173.: *Das]ius Bastarni [f(ilius) do]mo Maezaeus* WMBH XII 133[6]. Otac mu je, po imenu sudeći, German iz plemena Bastarna; naselio se je po svoj prilici među Mezejima, i tu mu je sin dobio ilirsko ime, koje je sačuvao i u rimskoj vojsci. Da li je ovo ime romanizirano s pomoću *-ius,* ne možemo doduše znati, jer se za dočetnim *-ius* može kriti i kakav ilirski sufiks. Za romanizaciju ovoga imena govorilo bi možda ime konjanika iz istoga plemena: *Dazas Sceni*[7] *f. Maezeius eques* CIL VIII 9377, ali ima i *Dassius Daetoris fil(ius) Maeseius* CIL XIII 7581.

Upada u oči, da je čisto ilirskih imena u Saloni veoma malo. Uz spomenuta navađam još *Panto* (žena nekoga Dazomenusa, po imenu također Ilira) CIL III 9024. Činjenica može da stoji u vezi s onim, što kaže Strabo VII, 5, 6, kako je rimsko osvajanje potiskivalo Ilire s mora.

*

Period vulgarno-latinskoga jezika završuje se na Balkanu ne samo padom Salone, nego i razorenjem Epidaura i padom Duklje u 7. stoljeću, pa se s Jirečekom Christl. Element p. 7, može reći, da od smrti cara Mavrikija (g. 602) počinje u istočno-rimskom carstvu srednji vijek ne samo u pogledu političkog razvitka, nego i u pogledu literature i jezika. Ako je do toga doba još bio moguć upliv Rima kao centruma latiniteta, od toga doba bilo je to isključeno, jer su veze kao i u drugim provincijama bile prekinute, pa se počeše razvijati zasebni provincijalni latiniteti, koji se sve više diferenciraju i nalaze svoj zadnji izražaj u romanskim jezicima, na našem poluostrvu u rumunjskom, veljotskom i romanskim tuđicama u arnautskom, novogrčkom i srpskohrvatskom jeziku. Od interesa je, da pop Dukljanin razlikuje u cap. 26. i epidaurski dijalekt. Spominje i jednu riječ odatle: *laus* = ripa marina, koja je identična s λαῦ = ὁ κρημνός kod cara Konstantina i lat. *labes* REW 4806. Iz ove se riječi vidi, da je ovaj dijalekat u pogledu *ḗ e* išao zajedno s veljotskim, koji pokazuje ispadanje ovoga vokala, dok rumunjski konserviranje: *habet* > *are, zece.*

[2] Cfr. Schulze, Zur Geschichte lat. Eigennamen p. 44. Ovo je isti metod, kao kad danas netko promijeni svoje ime dodatkom na *-ić, -ović: Kaclerović, Valtrović, Ćepulić* (u Bakru, u starije se vrijeme porodica zvala *Thiepoli*), *Portadić* (u sjev. Dalmaciji kod Novigrada, zove se i *Portada*).

[3] Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft I p. 85.

[4] Glotta IV 133.

[5] Ispor. *Aur. Isidorus quet* (= qui et) *Edasterius* 8935 = Diehl 298 u Solinu.

[6] Isp. i Denkschriften bečke akademije, phil.-hist. Kl. 60, p. 3, 17.

[7] Isp. i ime *Dasati Cenobarbi f(ilio) eq. alae Batavorum* iz prve polovine 2. stoljeća, kod Holdera Altcelt. Sprachschatz I 932.

Odnošaj vulgarnog latiniteta natpisâ i romanskih jezika na Balkanu je isti kao i u drugim provincijama. Malo je pojava, koje su zajedničke jeziku natpisa i romanskim jezicima proizašlim iz dotične provincije. Za dalmatinski latinitet značajna je u ovom pogledu samo riječ *nepotia* mjesto klasične *neptis,* koja se nigdje drugdje ne nalazi već ovdje. Daleko mnogobrojnije su takove pojave na dalmatinskim natpisima, koje se ne nalaze samo u romanskim jezicima Balkana, već i u drugim jezicima izvan Balkana. Napokon ima i treća kategorija vulgarizama na natpisima ove provincije, koje se uopće ne nastavljaju u balkanskim romanskim jezicima, već daleko odavde. Takova je pojava gen. *ipsaius* za dativ, koji se sačuvao samo u provençalskom *lieis.*

Do detaljnije gramatike vulgarno-latinskoga jezika jedne rimske provincije nemoguće je doći. A to za to, 1) što sastavljači natpisa miješaju klasični i vulgarni latinitet, 2) što natpisi pokazuju u najviše slučajeva griješke u ortografiji. Moramo, da istom kroz pogriješnu ortografiju naslutimo vulgarni izgovor. A zna se, da ortografija ne vodi uvijek računa o izgovoru. Vrlo je česta pojava, da na istom natpisu dolazi zajedno klasički i vulgarni oblik, klasička i vulgarna konstrukcija. Odatle se vidi samo to, da je u sastavljača oslabljen bio osjećaj za klasičnu pravilnost, a ne vidi se, kakav zapravo je bio njegov govor.

Borba između jednog i drugog latiniteta nije samo specijalitet provincije Dalmacije, već se nalazi n. pr. i u Galiji: *Hoc tetolo fecet Muntana conius sua Mauricio qui visit con elo annus dodece et portavit annos quaranta*[8]. Sastavljač zamjenjuje muški i srednji rod. Vidi se, da bi htio pisati klasički, jer kaže srednji rod na krivom mjestu: *hoc tetolo;* miješa drugu i četvrtu deklinaciju u istoj riječi: *annus-annos* acc. pl.; mjesto *eius* upotrebljava kao u romanskim jezicima *sua.* Ne zna više posebnog oblika od relativne zamjenice za ž. r., ali upotrebljava *qui* i za muški rod. Za brojeve upotrebljava već čisto romanski *quarranta.* Natpis dakle znači: Ovaj je spomenik

[8] Le Blant, Nouveau recueil d'inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siecle. 1. vol.

Mauriciju postavila njegova žena, koja je s njime živjela 12 godina, (dok je) njemu bilo 40 godina.

Vrlo je lako moguće, da je ovaj hibridni jezik bio i saobraćajni jezik, da se je ovako doista i govorilo. Onaj *qui* za oba roda sačuvao se i u francuskom i provençalskom jeziku, ali se nije n. pr. sačuvao *visit*, jer franc. i prov. polaze od pravilnoga *x*. Kako ćemo tumačiti ovu posljednju pojavu? Najlakše tako, ako uzmemo, da je na galoromanskoj teritoriji nadvladao klasični izgovor *x* vulgarni *ss*. Tako je bilo i u Dalmaciji.

Prosuđujući jezične činjenice na natpisima, moramo imati pred očima, da sastavljači nastoje pod svaku cijenu da pišu klasičkim latinitetom, za koji nemaju dovoljno osjećaja, jer ne govore njime, a niti su obrazovani dovoljno u ovome jeziku. Odatle nastaju pored griješaka, koje su u vezi s klesanjem, krivim čitanjem i nestašicom prostora posebne tri vrste jezičnih osobitosti: 1) hiperklasični, pseudoklasični oblici; 2) naopako pisanje; 3) vulgarni oblici i riječi mjesto klasičnih. Ispitivaču jezika natpisa nastaje dužnost, da tačno odredi svojstvo jezičnih osobitosti.

Pored ovoga gledišta treba držati u vidu još i ovo: 1) da na natpisima dolaze često arhaistički oblici; 2) da su na sastavljače natpisa mogli uplivisati teoretičari gramatičari; 3) da klesari upotrebljavaju bilježnice sa mustrama za natpise. Ovi razlozi ne daju, da se na natpisima pojedine provincije ispolji pravi vulgarni, pučki govor dotičnoga kraja.

Napokon valja istaći i to, da na sastavljače natpisa uplivišu i pisci. Pirson p. 276 sl. je n. pr. opazio, da kršćanski natpisi u Galiji pokazuj u u vokabularu osobitosti, koje se nalaze samo kod kršćanskih pisaca. A vrlo se često opaža, da se na metričkim natpisima primjenjuju versovi pjesnika, koji se ovdje ondje nešto izmjene. I ova dva razloga ne daju da dođe do izražaja čisti vulgarni govor.

Napokon lingvista mora da računa i sa zaboravljivosću. Još uvijek nije izvjesno, da li pisanja kao FILVS CIL XIII 4722 FILE CIL XIII 5843, CALENE CIL III 9360 govore, da L ovdje znači *l* ili je tu klesar zaboravio isklesati *i*, koji je možda imao biti umetnut kao u FIL̇VS CIL III 14.249[2] ili je *i* imao biti izražen u produženju haste od L. Isto tako nije jasno, da li *Caesars* CIL III 14.827 mjesto *Caesaris* i t. d. pokazuju latinske dijalektičke oblike kao *Bantins* u oskičkom govoru ili je tu jednostavna griješka iz zaboravnosti ili nepažnje kao što su *Symeerius* za *Symferius*, *Aniscus* za *Priscus*, *Marintanus* za *Marinianus*, *deeunctus* za *defunctus*, *petttu* za *petitu*, *Umlentinus* za *Valentinus*, *Veronia* za *Verona*, na dalmatinskim natpisama, i koje ne bi smjele figurirati među „Note grammaticali e orthographiche".

*

I. Fonetica.

A. Vokali. α) Naglašeni.

1. Za *i* mjesto *ē* još je primjer *quicant* (Scardona) 2817 = Dessau 2467 = Diehl 137 mjesto *quiēscant*. Kasniji natpis spljetskoga nadbiskupa

Ivana (g. 925—8) ima također *requiiscet*, kako se vidi na slici (v. Šišić, Priručnik. I 124). Mnogo primjera pruža „declinatio semi-graeca": *Sosemini* 1922 = Diehl 849, 9029 = Diehl 592, *Euryalini* 14.269 = Diehl 727, *Nicini* 13.013 = Diehl 970, *Callistini* 13.037 = Diehl 971, *Melitinini* 2434 = Diehl 972, *Marcianini* 14.740[1], *Irinini* BD XXXIX 124 (4617 A) mjesto *-ēni*.

Pirson p. 5 tumači *ficit* kao prijeglas. Ali protiv takova tumačenja govori *tris*, koji se nalazi i u Africi AfIL VII 66, cf. Schuchardt II 96.

2. *Felius* za *filius* ne će biti naopako pisanje, nego pravi oblik. Nalazi se po čitavom carstvu, isp. CIL VI 14.552, XIV 1011. Iz Dalmacije još FFLLIO BD XXXI 69 (3681 A, Klis). Klesar, koji i *q* piše bez donje kvačice, zaboravio je ovdje donji potezić kod E. *felius* mjesto *filius* biće latinski dijalektički oblik, isp. umbrički *feliuf*.

Primenio isp. s *Primanius*, Brambach CIRhenanarum I, 752.

Severenae mjesto *Severīnae* isp. sa „*byzacenus non bizacinus*" u Appendix Probi (konac 3. stolj.?), odakle se vidi, da se je u vl. zamjenjivao dočetak -īnus i -ēnus. *Severenae* je prema tome hiperklasični oblik.

3. Grafija *ae* za ē nalazi se još u *sae* 8412 (Epidaurum) u formuli *se vivis*, *aeius* 2008 = Diehl 134, *posuaerunt* 8599 = Diehl 116. Ovakvih grafija ima i u Galiji. Pirson p. 19 sl. ih dovađa u svezu s onim slučajevima, gdje je kl. *ae* dao u romanskim jezicima *e* (cf. Meyer-Lübke, Rom. Gr. I § 291). Prema tome bi ovo bilo obratno pisanje. Međutim valja istaći i tu mogućnost, da se već u ovo doba kao i u ranom srednjem vijeku u školama izgovarao ē kad i kad otvoreno, od čega ima tragova n. pr. u talijanskom jeziku; isp. *taenia* za *tīnea* u rukopisima (Georges 2811). Cfr. REW 2823. Ovakva grafija dolazi i u nenaglašenom slogu: *Aerasino*, *Paetronio* BD XXXIX 122 (4606 A), gdje također stoji mjesto *e*.

5. *parintes* se nalazi i u Galiji. Pirson p. 5. ga tumači zatvorenim izgovorom - pred *n*.

8. Za *e* mjesto *ĭ* ima brojnih potvrda i u pisanju geografskih imena iz naše provincije: *Resinum* za *Risinum* Cons p. 251, *Ponteluri* Rav. za *Tiluri*, *Bestoensis* pored *Bistue*; za *Bidini* stoji u rukopisima također *Bedini* Rav. 4, 192 (nalaze se prema Scala, Umrisse p. 74 u sjeveroistočnoj Bosni). Sa natpisa još *Glyicenna* 9364 = Diehl 324.

9. *Annuculus* se je sačuvao i srp-hrv. tuđici *onukle* ovče i kozje, *nuklica* = jednogodišnje janje ili koza u vrbničkom statutu Mon. hist. jur. IV 150, 10. Oblik je nastao analogički prema drugim na *-uculus*. Isp. *articulus* pored *artuculus* REW 687, *pedoclu* mjesto *pediculu* Brunot Hist. de langue française I 75, Meyer-Lübke Rom. Gr. II § 423, *cornuculum* pored *corniculu* REW 2239. Prov. jezik zamjenjuje *-ĭculu* sa *-iscu*: *anhesca*, brebis d'un an (Levy).

11. *Leuntius* još na natpisu iz Spljeta BD XXXVII 96 (4604 A). Isp. *Leuninus* u Galiji. Pirson p. 24 veli, da je ova grafija nastala pod uplivom germ. diftonga *eu*. To je sasvijem pogriješno, kako baš pokazuje naša provincija, gdje ovoga upliva nije moglo biti.

u u *octubres*, koji pišu i vrlo kasne listine u našim krajevima, tako a. 1359. *die primo mensis octubris* prema starosjev. tal. *otubrio*, furl. *otubar* isto tako i a. 1225 (Zadar) i u darovnici Petra Crnoga a. 1080 (Šišić, Priručnik I 276, Sm. III 254, XII 629), nastao je pod uplivom oskičkoga *octufri* REW 6036, 2. *octubres* ima i u Hispaniji.

13. Za *o* mjesto *u* još *con qua* 2385, 8921. *voltus* na metričkom natpisu, na kojemu ima vulgarisama, kao što su *Manis* mjesto *Manes*, *flore* mjesto *in flore*, može biti i arhaizam, BD XLIII 109 (4726 A).

β) Diftongi.

16. *filie* mjesto *filiae* 12.949 bio bi važan za historiju glasova, jer se natpis dade datirati, iz 3. je stoljeća, ali je na žalost na koncu vrste, pa je klesar možda htio kratiti. Po Meyer-Lübke-u, Einführung 3. izd. § 107, Brunotu, o. c. I p. 66, bilj. 2, Niedermannu, Hist. Lautlehre des Lat. 2. Aufl. § 21 p. 30 *ae* > *ē* dolazi već u 2. stoljeću.

Philete 6557 ne treba da bude mjesto *-ae*, jer to može biti dativ po grčkoj deklinaciji. Pirson p. 129 sl. navađa iz Galije primjere, gdje lat. gentilicij ide po latinskoj, a grčki kognomen po grčkoj deklinaciji. Isto tako i *Onesime* 9248 može biti grčki padež, tako i *Glycere* 3173, 8876, *Hermione* 2472, *Carite* 2163, *Frunite* 6358, *Dione* 8996, jer su sve to grčka kognomina.

Najstariji sigurno datovani primjer nekonsekventnog pisanja dočetnoga *-ae* bio bi *Eupaterio . . . filie* 12.949 = Diehl 736 iz 3. stolj. BD XXXVIII 31 ima još *Vettiae Igenue. Aeliae que* 2579, *hec Celerine pientissime* 14.292. Sa *-e* se piše i lokativ: *Aelius . . . natus Starue* 14.249[2]. Neodlučnost se vidi i u pisanju ilirskih etničkih imena: *Neditae* 2868 pored *Naeditae* 2871, *Maezaeus* WMBH XII 133, inače *Maezeius* CIL III D VII, CIL XIII 7581, VIII 9384.

Za nenaglašeno *e*, koje se zatvoreno izgovaralo, piše se *ae* još u *Thaedosio* iz g. 426 BD XXXVII 107, *Gaemella* (napisano GAEMELIA (BD XLIII 112 (4732 A).

17. Za o pored *au* isp. i ime grada *Splonum* pored *Splaunum*.

18. *pena* još 9672. Primjere iz Galije navađa Pirson p. 27.

γ) Nenaglašeni vokali.

19. Za *e* u hijatu ima grafija *ae*: *colactanaeae* 8976, *Laeonini* BD XXXVIII 38.

Hiat između vokala *a* i *i* zatrpava se konsonantima: 1. *r*: *Quirenarice* 2063 mjesto *Cirenaice*, isp. rum. *habet* > **ae* > *are aliubi* > *aŭrea*; 2. *v*: *Patavisesis* 2086 mjesto *Potaissensis*.

i u hiatu se piše *y* u *Ticyanus* a. 530, 532 na spljetskom saboru (Šišić, Priručnik I 160, 164.

Stercoria je također i pogansko ime, isto tako i *Stercorina* 2739.

Za *e* > *i* u hiatu potvrđen u izobilju u Appendix Probi (*cochlea* non *coclia* itd.) još *Labioni* 12.953 = Diehl 1043[9].

20. Za *ié* > *e Delminensibus* 3202, *quicant* 2817 = Dessau 2467 = Diehl 137. Na kasnijim natpisima također QESCIT iz g. 976 (Šišić Priručnik I 128 prema slici). Možda ide ovamo i QVET = *qui et* 8935 = Diehl 298, na kojem ima i drugih vulgarisama. Ako je tako, onda bi ovo bio dokaz, da se ova pojava opaža i u sandhi. Nije sasvijem izvjesno, da li ovamo idu *Gallena* 9184 iz 3. stolj. *Galene* 9360, jer se tome protivi *alienus* u rom. jezicima REW 340, gdje pokazuje *li*, ne *le*.

Quetus, decis dolaze i u Galiji. Pojava se opaža i u broju *trīginta* > *trienta* na natpisima > *trenta* u romanskim jezicima. Istaknuti valja, da natpisi zadržavaju *quetus* i u izvedenicama, dok romanski jezici to ne čine: *quìetáre* > stfrc. *quitier*, *pìetáte* > *pitié*. Romanski su jezici u ovom položaju *i* sačuvali, jer je bio sekundarno naglašen. *Quetilla* je prema tome analogički nastalo od *Quetus*.

libiens 3158b mjesto *libens* ne mora da bude naopako pisanje. Takovi se oblik nalazi i u Galiji *doliens*. Može se raditi i o analogiji 4. konj. Cfr. Pirson p. 149.

TII. IV 87 spominje *cuncordiens* 12.863, ali dodaje, fortasse pertinet ad Concordienses'. *concordier* 8938 add. p. 2136 = Diehl 574 ne ide ovamo, jer je očito T ispušten, ili je bio izražen u ligaturi I'E, samo što je klesar zaboravio produžiti gornju crtu. Inače je adj. *concordē* čest na natpisima CIL VI 7579 *quae mecum vixit tan concorde ad fatalem diem*, a isto tako adj. *concordius* TII. 92.

Posierunt dolazi i u Naroni WMBH VIII 111, Patsch, Narona 78. Nije sigurno, da je odatle nastao *poserun* radi toga, što je ovaj posljednji oblik mogao nastati i analogički prema *manserunt*.

Početni slog.

24. *agustas* još 9610.

25. Protesa *e i* vezana je uz konsonatski svršetak prediduće riječi: *Balentes esponsa* 13.124, *fiun Esirmi, hoc iseplucrum, in emmimoriam*. Obratan slučaj nastaje onda, ako prediduća riječ svršuje vokalom. Tada *i*, koje pripada osnovi, a nalazi se pred konsonantskom grupom otpada: *ex provincia Spania* 9541.

Ovamo ide možda i kršćanski natpis BD XXVIII 49, koji doduše obiluje grafičkim griješkama: *ixtabula[rio]*.

---

[9] Piema Appendix Probi izgleda da su Rimljani bili u velikoj neprilici, gdje u hiatu treba izgovarati *i* a gdje *e*. Bilo je dosta naopakog govora. *i* mjesto *e* govorilo se: *palearium non paliarium, lancea non lancia, faseolus non fasiolus, doleus non dolium, brattea non brattia, vinea non vinia, cochlea non cochlia, cochleare non cochliarium, cavea non cavia, balteus non baltius, linteum non lintium*. Obratno, *e* mjesto *i* govorilo se i pisalo: *alium non aleum, lilium non lileum, tolonium non toloneum, lanius non laneo, ostium non osteum, noxius non noxeus*.

29. U *Dalmatia* pored *Delmatia, dalmaticus* pored *delmaticus* ne radi se o pojavi ilirskoga jezika, nego o vl. asimilaciji kao u *salvaticus* za *silvaticus*.

31. *i* za *e* još u *Thriptiano* za *Threptiano* (Vranjic) BD XXXVIII 41, *Filicia* 143.007 i obratno *e* za ĭ *Verginio* 2393. Ovamo ide možda i CRLSCEN (s ?), ali se ne zna, stoji li L za E ili za I, BD XXXVII, 53 (4324 A). Pojava dolazi i u kasnijem latinitetu *diffinivimus* a. 1080 (Šišić, Priručnik I 276); *Mirculano* a. 1119 (Jireček, Romanen I 61), ime lokaliteta u Spljetu, isp. *Mircurius* za *Mercurius* u praenestinskom dijalektu (Walde[2] 380). Galske primjere *mimoriae, vixillatione* navodi Pirson p. 30 sl..

Teško je kazati, gdje je u svim ovim slučajevima samo naopako pisanje, a gdje faktični izgovor. Ako imamo *Quentili* za *Quĭnctilius* (isp. *Quĭntilla, quĭntus* za kvantitet u imenu isp. Schulze s. v.), onda je to faktični izgovor, kako nam dokazuje frc. *Saint-Quentin, Quenciacum*. *i* za *ē*, ĕ bi bio znak zatvorenoga izgovora u nenaglašenom slogu. Primjere za *Trĕbonius* i *Tribonius* navađa Schulze, isto tako; i za *Vĕratia* i *Viratia*. U slučajevima, kao što su *derectus* (isp. šp. *derecho*, u Appendix Probi *dimidius* non *demidius*), *Filicia* itd. moglo bi se raditi o asimilaciji nenaglašenoga vokala naglašenome.

Appendix Probi ima nažalost premalo primjera: *senatus non sinatus, sirena non serena*.

32. Iz listina ide ovamo *funtane* a. 1069 (Rački 75).

Ioventia, *Poblicius* i *Dulicheno* dolaze i u Galiji. ŭ > *o* u *Ioventia* pokazuje možda istu pojavu kao *o* u *iuvenis* u romanskim jezicima. U *Poblicius* stoji *o* za *ū*. Tu se radi o križanju između *poplicus* od *populus* i *pūblicus* od pūbēs (isp. Walde[2] 599). Pirsonova tumačenja p. 13, 43 ne uvjeravaju. On uzimlje za *Dulicheno* keltski upliv. Protiv toga govori *Dulceno* u 14.503[1] u Moesiji Superior. *o* za *ū* bio bi po njegovu mišljenju ili redukcija od *ou* (cf. *pūmex*, u rom. jezicima *pomex, ostium* pored *ustium*) ili „affaiblissement en syllabe atone." Posljednje je nepoznato i u romanskim jezicima i u vl.

Grčko Y za *u* stoji u *Tertyllina* 15.031. Sličnih pojava ima i u Galiji. Tumačiti ih je najlakše tako, da se upozori na činjenicu, kako se je u lat. grč. υ izgovaralo kao *u*. Odatle je nastalo naopako pisanje.

34. U intertonici ima jedan slučaj progresivne asimilacije u grč. riječi στυλοβάτην > *stilibatam* iz 2. stolj. 9302 = Diehl 1319.

37. *e* za ĭ dolazi u *Pertenaci* BD XXXVI 106, XXXVII 101 (4613 A) iz g. 175, *nobelissimo* iz g. 426 (kršć. natpis) BD XXXVII 107.

38. *monimentum* još. BD XXXIX 114 (4526 A). Prema ovoj riječi je stvoren oblik *monisterium* > frc. *montier*, srp-hrv. *molstir*.

39. *consubrinus* dolazi i u kasnijim listinama a 1354 Sm XII 260.

41. Primjera za ispadanje nenaglašenoga vokala u paenultimi ima i u grafijama naših geografskih imena: *Siclis* Tab. Peut. za *Siculis*. U *Sicum* je valjda ispušteno *l*. *Procla* još 13.290, 15.017[1]. *Feliclae* BD XXXIX 110, ΦΕΛΙCΛΕ 1223 s grčkim λ. Ovamo ide možda HRCELI 14.977 = Diehl 293

(Scardona) za *Hercli*, kako je vjerovatnim učinio Patsch WMBH VII 90. E je metnuo klesar na krivo mjesto. Radi li se o sličnoj sinkopi ili o kraćenju u *coig(i)* 14.809 = Diehl 1186, teško je znati.

Galske primjere za *tumolum* i *tumlum* navađa Pirson p. 44, 51.

42. *D]omnica* još BD XXXIX 144; *infelicismo* 2357.

43. Za *e* < ĭ u ovom položaju *fabrece* 12.872, *inf[e]liciseme* 2337 i obratno *i* za *e* *Nemisi* BD XXXVII 31 (4293 A). Interesantna je u ovom pogledu grafija *co]rporiebus* 9566. Za I se kaže tu „fortasse lapidis laesione ortum esse", ali se može tumačiti i kao *annies, requiesciet* u Galiji t. j. sastavljač je metnuo i klasično *i* i vulgarno *e*. Ovamo ide možda još i *anemo* 13.343 (1).

46. Za zamjenjivanje od *e* i *i* u dočetnom slogu imam još *rari* za *rare* 6382, *legionis* I *italici* 2008 mjesto *italicae*. S posljednjim ispor. *miri bonitatis* a. 348 (De Rossi I). U *Laeonini* mjesto *Leoninae* BD XXXVIII 38 mogla bi biti declinatio semigraeca. U *Metri* za *Mithrae* WMBH IX 266 radi se možda o promjeni declinacije prema *matri*.

-is mjesto *-es*[10] dolazi i na olovnoj pločici drogirskoj CIL III 961, ako je ispravnije čitanje u Tll. III 1576; *concedite Manis* BD XLIII 109 (4726 A).

Za *-et* mjesto *-it*: DABE[. . . BD XXXVII 62 (4624 A), *premet* BD XXXVII 73 (4472 A).

Za *-ir* mjesto *-er*: *Apir* BD XXXIX 123 (4609 A), možda i MAIIR, ako stoji za *mater* BD XXXVII 92 (4685 A).

Nije siguran primjer *anno uno* 8923, 14.915 kao potvrda za -ŭ > *o*, jer može biti i ablativ vremena. Na natpisu se miješaju ak. i abl. u oznaci vremena: *vixit anno uno et menses sex et dies* VIII. Takovih slučajeva ima mnogo.

52. Umetanje vokala u konsonantskim grupama radi olakšanja izgovora stoji u svezi i s promjenama u rastavljanju slogova: *liberas* 8652, ako je ispravnije čitano nego 2654, dokazuje, da se je rastavljalo *lib/ras*, isp. rum. *fab/ru* > *faur*. *Avirelia* stoji možda u vezi s izgovorom *av* za *au*, koji se je mogao pojaviti ovdje ondje u provincijalnom latinitetu, cf. Birt, Rhein. Museum LII (Ergänzungsheft 1897). S *Gineo* 8599 isp. *Geneium* XII 3522 = Diehl 1431. *Dafine* isp. s rum. *dafin* i srp. hrv. *dàfina* Ak. Rj. II 219 Primjere za *Dafinis, fratere, frateri, materi* v. u Galiji kod Persona p. 59 i AflL XII 132—3.

53. *mi* iz 2. stolj. 9302 ne treba da stoji za *mei*, jer može da bude i mjesto *mihi*. Sastavljač je natpisa u: *in memoria karae coniugis et mi*

[10] Da su Rimljani imali strahovitih poteškoća u ovom slučaju, dokazuje veliki broj griješaka, koje kori Appendix Probi: *sedes non sedis, proles non prolis, ales non alis, facies non facis, cantes non cantis, vates non vatis, tabes non tavis, apes non apis, suboles non subolis, vulpes non vulpis, lues non luis, deses non desis, reses non resis, vepres non vepris, fames non famis, clades non cladis, syrtes non syrtis, aedes non aedis.*

posui napustio prvotnu konstrukciju s genitivom i prešao u dativ. Takovih nedosljednih konstrukcija ima mnogo na natpisima. Isto tako nije *coiug(i) mae* 12.904 primjer za stezanje, jer *mae* ne stoji za *meae*, nego je to dativ enklitičnoga oblika, cf. § 118, 1.

54. Primjer za asimilaciju pored gornjega *stilibatam* § 34 jest *Sucundus* 8552 za *Secundus*. CIL III p. 1508 misli, da je „errore lapicidae pro Jucundus“ što nije nužno, isp. *kukuta* u srp.-hrv. i rum. za *cicuta* i u Appendix Probi 193: *bitumen non butumen*.

55. Potvrda za grč. υ > lat. *u* je bezbroj: *martures* 9546. Ovamo ide možda i adj. od imena lokaliteta *Marturitanus* a. 530 u spisima spljetskog sabora (cf. Šišić, Priručnik I 160 piše *martaritanus*), ako je izvedeno od lokaliteta, koji bi se imao zvati *Sancti Martyres*.

Nastaje i naopako pisanje grč. υ mjesto lat. V: osobito BD XXXV 46 YT = *ut*, QYIS = *quis*, AIIYS = *alius*, YIIIIT = *villit*, AIIYM = *alium*, CORPYS = corpus, isto tako na natpisu 8935; AYR = *Aurelius*, YIYVS = vivus, gdje se vidi, da se ne pravi nikakova razlika između znaka za vokal i za konsonant. Događa se i to, da se oba znaka pišu zajedno za isti vokal NYVRVS = *nurus* 2649. Isp. još 15.031.

Za υ > *i* imamo *stilibatam* 9302 = Diehl 1319 iz 2. stolj[11]. Kao u Galiji tako i ovdje dolaze *Y i* zajedno za isti glas *Clyicenna* 9364 = Diehl 324. Možda stoji ovakovo pisanje u svezi s izgovorom υ > *ju*: rum. *giur*, tal. *giro* < γῦρος, ἀφύη >* *apiuva* > tal. *acciuga* REW 520, u glosama *apyia*.

Za υ > *u* > *o* ima potvrda i u pisanju naših geografskih imena: *Corcyra* (Mela, Plinius, Tab. Peut) > Κόρκυρα (Strabo), Κόρκουρα (Ptolomej) > *Corcora* (Ravennas); *Absyrtis* (Mela) = *Absyrtium* (Plinius) > *Absoros* (Mela), *Absorus* (Ravennas).

Za υ > *e* isp. *Corcera* i *Gerace* u Kalabriji < Ἁγία Κυριακή kod Konstantina Porph.

Konsonanti.

56. Za ogromnu poteškoću u pisanju *h*, što su je imali sastavljači natpisa i za koju ispravno kaže Brunot I 69: ce fut un des schibboleth des gens de bonne éducation depuis le temps de Catulle usqu'à celui de St.-Augustin, ima još primjera: *Ilarioni* 3107 = Diehl 993, *habe (= ave)* 14.292 = Diehl 1537, *hossua* BD XXXVII 73 (4472 A.) Kao u *filihe = filiae*, gdje *h* zatrpava hiat nalazi se u Galiji *h* u *dihaconus*.

57. *q* za *c* ispred *o u* nalazi se često: *qum coniuge* 10.092, *qulinam* 2811 = Diehl 478. Brojne primjere iz Galije navađa Pirson p. 67. *q* može stajati i mjesto *qu*: *qi* 9507, *qas* 10.107, *qae* 8862 = Diehl 511. *q* mjest *c* pred *u* može stajati u svezi sa labijalizacijom velara. *Aquta*, koje navađa Pirson iz Galije, može da protumači frc. *aigu*, gdje je *cu* > *qu* đao isti

[11] Iz ovakvih slučajeva nastao je naopaki govor i pisanje grč. υ mjesto lat. *i*, koji kori Appendix Probi: *vir non vyr, virgo non vyrgo, virga non vyrga, crista non crysta*.

resultat kao *aqua* > *aiga*. I u rum. ima takovih pojava: *potîrniche* < *coturnicula* potječe zapravo iz *quoturnicula*. Budući da je u rum. *q* > *p*, može da nastane obratni izgovor. Potvrda bi za to bila *colb* < *pulvus* REW 6842. S druge strane opet grafije kao *cot* za *quod* ostaviše tragova u rum. *cum* ≮ *quomodo*, *cä* < *quod*. Meyer-Lübke tumači posljednje tako, da uzimlje da se je *u* stopio vrlo rano s *o* (Mitteilungen des rum. Instituts I 11.). Meni se opet čini, da ovdje imamo istu pojavu, koju i u dočetnome *-m* i u *x*: t. j. borbu između kujiževno-latinskoga i vulgarno-latinskoga jezika. Vulgarno-latinska je tendencija bila *quo* > *co*, a književno latinska *quo*. Ljudi, koji su htjeli, da se korektno izraze, došli su u pometnju. Potvrda za tu pometnju pruža i Appendix Probi: *equs* non *ecus*, *coqus* non *cocus*.

59. Za čudnovate grafije *cx, xx, xs, cs* kaže Densusianu Hist. de la langue roum. I 56, da „ne peuvent rien prouver pour la phonétique“. Obilnost potvrda zacijelo dokazuje, da se radi o glasovnoj pojavi. Radi se samo o tome, da se odredi, o kojoj. Grafije kao UISSI[. . . = *vissi*[. . . BD XXXVII 57 (4721 A) dokazuju, da se je grupa *x* assimilirala u *ss* u vulgarno-latinskom. Međutim ljudima je lebdio pred očima kao ideal klasično latinski *x*. Da se ad oculos pokaže, kako treba izgovarati, klesari ističu *k*: *cx, cs, xs*: *duxsi, infelixs* BD XLIII 109 (4726 A). Primjere iz Galije v. kod Pirsona p. 70.

64. Za grafiju *z* mjesto *di* ima primjera i u pisanju imena gradova: *Ad Zizio* Tab. Peut piše Rav. *Zidion, Assidium; municipium Sarziaticum*, ako je izvedeno od *Sardeates* u srednjoj Bosni.

65. Za *ti* > *ci* još *Ticyanus* episcopus eccl. Arbensis a. 530, 532 na saboru u Spljetu (Šišić, Priručnik I 160, 164). Za *sti* > *sci* primjer u grafiji imena mjesta *Aufustianis* (Ravennas) = *Ad Fusciana* Tab. Peut. Za *si* > *ss* samo *Evassu* 9578.

70. Quintilian I p. 39, 7 kaže, da stanoviti ljudi zamjenjuju *at* i *ad*. Prema tome imamo i u složenicama *atiutorem* 2386. Isto se opaža i u kasnijim listinama: *set* a. 1080, 1090 (Rački 136, 153) kao i još kasnije a. 1373 *reliquid, velud, set* Sm XIV 560 itd.

71. Bez *-t* još *posuerun* 9622, 8652, 2348 = Diehl 571.

72. *opsetrici* na natpisu potvrđuje griješku, koju kori Appendix Probi 166 *obstetrix non opsetris*.

73. *sartofagu* dolazi i u Puteolima CIL X 3168. *t* mjesto *c* može se protumačiti umješanjem riječi *artus*, isp. stih iz Galije: *Multi sarcophagum dicunt quod consumit artus* CIL XII 743[e.] Isp. za ovakovu izmjenu *blastimare* u romanskim jezicime od grč. *blasphaema*.

76. *Plato* mjesto *Plator* dolazi na Šolti doduše na kraju crte. Natpis je uz to oštećen BD XLIII p. 111. Primjer je dakle veoma nesiguran. — Ne zna se, iz kojeg je razloga *r* ispao u *Calpunia* 9769, isto tako ni u FLOE mjesto *Flore* 2467 = Diehl 593.

78. Marouzeau, Notes sur la fixation du latin classique MSL XVII 266 do 280 izrekao je ispravnu misao, da u tome, što se je ustalio izgovor

dočetnoga *-s*, valja gledati pobjedu izgovora glavnoga grada. Ako međutim na natpisima čitamo često puta oblike bez *-s*, onda treba biti oprezan u prosuđivanju ove činjenice, kako je pokazala Carola Proskauer, Das auslautende *-s* auf den lateinischen Inschriften, Straßburg 1910 p. 59 sl. Brojne potvrde za *Pilota* < Φιλώτας ne dokazuju ništa u pogledu neizgovaranja *-s*, jer grčka imena na *-ας* prelaze u *-a* deklinaciju (Proskauer p. 111—7). Ovako se ima možda prosuditi i ilirsko ime *Daza* 13.984 mjesto *Dazas*. *Daza Suttinis* 1262 može biti bez *-s* radi toga, što slijedeća riječ počinje sa *S*. To je jedna vrsta kraćenja. Isp. *pleb Seniensium* 3016. Gdje pred *anno* stoji osobno ime, tu se onda radi o kratici za *annorum*, a ne o *annos*. Tako je u *anno XXVIII*, 8397. *Pompeiu* 2625 ne ide također ovamo, jer je, kako se vidi iz 8651, „*s* in margine scripta". *vixerunt anno XXXV* 2534 (= Proskauer) i slični u Dalmaciji nalazi se i u Galiji: *ex qua creavit filio III*, CIL XIII 2000. Čudan je primjer *annis* XXVI *diebu* / *u XXX*, 2644 = Proskauer p. 103. *u* u drugoj vrsti moglo bi biti iz nepažnje klesareve mjesto *s*. Primjer dakle ne bi išao ovamo. Pirson p. 136 navađa silu latinskih imena u Galiji na *-u* mjesto *-us*. Misli, da je ta pojava nastala pod uplivom keltske deklinacije. To ne treba da bude istina, jer ima i kod nas takovih slučajeva, n. pr. uz ostale *Aproniu* 14.740 = Proskauer p. 186.

Veoma je rječit primjer *Diunan* 10.190 (iz 4.—5. stolj.) za *Jonas*, gdje se vidi, da se *-s* nije izgovarao. Sastavljač natpisa, znajući valjda, da je još slijedio nekakvi konsonant, metnuo je krivi, i to takav, koji se također nije izgovarao. Na drugim natpisima imademo nešto slična: *mensen* mjesto *menses* CIL X 2188, VI 352.002, XIII 2000 (cf. Proskauer p. 154).

Die natalis ima i u Africi cf. Kübler AflL VIII 197. Prema Kübleru je *natalis* genitiv od *natale*, rođendan. Ne radi se dakle o suvišnome *-s* u ovom slučaju, kao u *beati Martinis* VhaD XIV 12, ili u kasnijim listinama *iure vicinos* a. 1368 Sm XIV 144, *pro anime nostre mercedis* a. 1102 Sm II 6.

Isto tako ne radi se o suvišnome *-s* u gen. *-a* deklinacije na *-aes*, *-es*, ako je nastala po imitaciji grčke deklinacije.

Ali se zacijelo vara Proskauer p. 187, 205, kad veli, da gubitak *-s* u rumunjskom i talijanskom ne stoji u vezi s ovom pojavom. Potvrdâ za neizgovaranje dočetnoga *-s* ima po cijelom carstvu. Ali još brojnijih potvrda ima za izgovaranje. I ovdje se vide dvije tendencije latinskoga govora: vulgarna, koja ide za neizgovaranjem, koja je možda potekla iz Umbrije, i klasična, koja je prema Marouzeau-u potekla iz glavnoga grada i ide za izgovaranjem. Prema tome je u jednoj provinciji bila jača vulgarna tendencija, a u drugoj klasična. Na Balkanu je u ovom pogledu nadvladala vulgarna tendencija. Zagonetka je, zašto se održao *-s* u arnautskoj riječi *l'emš* < *glemus*.

79. *s* je ispao još u *quicant* 2817 = Dessau 2467 = Diehl 137. Primjere iz Galije navađa Pirson p. 96, koji ne tumači pojave, nego se ograničuje na primjedbu, da je to „opposition manifeste avec le traitement de l'*s* suivi

d'une consonne dans les langues romanes, où il s'est généralement maintenu".

80. *zm* < *sm* u *zmaragdus* je novogrčka pojava, cfr. Thumb, Handbuch der neugriech. Sprache p. 20 § 29.

81. Glede gubitka dočetnoga *-m* valja biti također na oprezu. *vixit anno uno* 8923 ne dokazuje toga gubitka, jer je sastavljač natpisa upotrebio ablativ vremena, mjesto akusativa. *memoria* 2847 isto tako ne dokazuje, jer to može biti i nominativ; natpis se naime može čitati i ovako: *Memoria* (= spomenik) *Denionis patris. Sex(tus) Thorius Capito f(ecit) sibi et suis*. Isto tako ne dokazuje ni *ob pietate* 3173, jer to može biti i dokaz, da je prijedlog *ob* promijenio slaganje. Isto tako ni *titulumemoriens* 2225 = Diehl 540, jer to može biti dokaz ili 1) da su se početno i dočetno *-m* slili u jedan glas (pojava sandhi), ili 2) da je klesar kratio; mjesto dva puta isklesao je samo jedno *m*. Sigurniji su primjeri *mecu* 2741 (Čitluk), *filioru* 9750. Nesiguran je primjer i *annoro* 2225 = Diehl 540, jer poslije toga slijedi kratica *nm* = *numero*, pak se je klesaru moglo činiti, da je suvišno klesati još jedno *-m*.

Sa *co ea* 2708 ispor. u Galiji: Si quis *cu eo* sepeliri voluer(it) CIL XII 5755. Iz Galije ima Pirson p. 100 za gubitak *-m* u jednoslovčanim riječima samo *su* = *sum*.

nationem mjesto *natione* dolazi dva puta i u listini iz g. 1194 Sm II 268. Po Konjecznome AflL XV 351 ne bi to bio dokaz za suvišno *-m*, nego za to, da je akusativ preuzeo funkciju ablativa. Isto tako nije ni *domo Aquileiam* 2138 dokaz za suvišno *-m*, nego za to, da sastavljač natpisa ne razlikuje više kod imena mjesta različite padeže prema *kamo?* i *gdje?* Suvišno *m* često je i u kasnijim listinama: *pro suam adque suis debita* (= za svoje grijehe i svoje porodice) a. 1015 (Šišić, Priručnik I 131, 21); a. 1033 *bona etenim nostram voluntatem et pro firmam stabilitatem hoc testamentum fecimus* (Rački 41), a. 1368 *set predictam quietationem et securitatem et omnia et singula in hoc contractu contenta firmam et ratam atque gratam perpetuo habere* Sm XIV 158. U poslednjem ravnao se sastavljač u konstrukciji prema *predictam* etc.

82. Varali bi se, kad bi mislili, da je *m* mjesto *n* pred *f*, *v* resultat asimilacije i to radi toga, što stoji i pred dentalom i velarom, a ponajviše zbog toga, što veoma često, obratno, *n* stoji mjesto *m* pred labijalom, kako se iz navedenih primjera tačno razabire. Pirson p. 77 iz prvoga slučaja zaključuje, da je *f* za carstva postao iz bilabialnog glasa labiodentalan. Ali ne mora da bude tako, jer i on navađa primjere za *m* mjesto *n* pred dentalima, a isto tako i *Ponponia*. Meni se čini, da ove grafije upućuju na nasalisaciju prediducéeg vokala. U *tentaverit* 1986 može biti asimilatorna pojava, ali ne mora biti. Ovakve grafije dolaze i kasnije: *inperi* u 9. stolj. VhaD XIV 12, a. 1368 *canpo, inpensa, semtencia* Sm XIV 365, 313.

83. Protiv očekivanja nalazimo na natpisima u Dalmaciji kao i u Galiji dosta primjera, gdje dočetno *-m* nije ispalo, nego je zamijenjeno s *n*. Uz

navedene primjere imamo još *miseran* 9634, *con qua* 2436, 2385, 12.973, *con alumis* 8921; A·VVN 8926, koje Hirschfeld čita *anun* = *annum*. Kako se ova pojava nalazi pred svim konsonantima u rečenici kao i pred vokalima, ne može se ona tumačiti na osnovu sandhi. Pirson p. 77 vidi u njoj „affaiblissement de l'articulation“. I biće tako nešto. Ali može biti i identična s pojavom opisanom u § 82. t. j. može upućivati na nasalisaciju predidućeg vokala. Da se u opće piše na kraju nasal, to tumačim uplivom književnoga jezika. Prema tome je *-n* mjesto *-m* na kraju kompromis između vulgarnoga i klasičnoga latiniteta. Pravi vulgarni oblici su oni, gdje uopće nema ni *-n* ni *-m* na kraju. Ovo *-n* sačuvalo se u romanskim jezicima samo u jednoslovčanim riječima: tal. *spene* pored *speme,* rum. *cine,* sp. *quien,* frc. *rien.*

84. Da je u vulgarnom latinitetu postojala zbilja nasalizacija, dokazuju najbolje mnogobrojne riječi bez *n* pred konsonantima: ALEXADI 9559 za *Alexandri* (isp. *Alexadrus* CIL VI 4428), *incoparabi[l...* 2739. Najstariji primjer iz naše provincije, koji se dade datirati, bio bi iz 3. stolj: *innocetisimo* 12.949 = Diehl 736. Ovamo ide *quiq(uennalis)* 12.680, 13.818 = Diehl 719, ako se možemo pouzdati u kratice, *vixerut* 8775 = 14.660[1]. Ovamo ne mora da ide *defuctus* za *defunctus,* jer se ovdje može raditi i o participiju bez nasalnoga infiksa kao u *relictus,* isp. Lindsay 82 § 70, 542 § 12, za Galiju Pirson p. 93. Takovih primjera ima i u romanskim jezicima, n. pr. **uctus* za *unctus* > piem. *oit,* eng. *üt,* eng. još *tit, ğüt, püt* za *tinctus, junctus* i *punctus,* obratno prema *defunctus* ima **franctus* > rum. *frânt.* Prema tome *defuto* 9438 može biti i primjer za *ct* > *t* (isp. u Galiji *deuta,* Pirson p. 93).

Pirson p. 94., 96. navađa brojne primjere iz Galije, a što se tiče tumačenja, ograničuje se samo na primjedbu: „En attendant qu'on puisse expliquer cette antinomie, on est obligé de considérer cette disparition de l'*n* comme un pur accident orthographique.“ Izgleda, da imamo ovdje pojavu iz oskičkoga i umbričkoga dijalekta, koja se je po svoj imperiji mogla raširiti radi toga, što je vokal pred *n* ispred konsonanta bio nasaliran. Što se ova pojava nije jače raširila i nije sačuvala u romanskim jezicima, osim u francuskom i portugiškom, gdje se je kasnije razvila, razlog je svemoćan upliv klasičnog latiniteta. Isp. i Lindsay p. 73 i 77. Da to nije „un pur accident orthographique“ izvan svake je sumnje. Pojava je odviše obilato potvrđena, da bi to mogla biti; a dolazi uz to i u svim provincijama.

Za *ns* > *s* noviji natpisi donašaju još *mes* BD XXXVII 40 (4536 A, valjda kratica za *menses*) na fragmentu, *Pudes* na Šolti BD XLIII 114 (4735 A), *c]ostru[ere* BD XXXVIII 26 (4503 A). K tome još *Novesis* 2126 = Diehl 702. Osobito je interesantan natpis *Vi]bius Firmus mag(ister) et q(uin)q(uennalis) mesam d(ono) d(at)* BD XXXVIII 26 na pločici, koja je po svoj prilica služila za stô, pa se pod *mesam* ima razumjeti klasično *mensam.* Ova pojava dolazi i kasnije na natpisu kraljice Jelene (Šišić, Priručnik I 127) *icque aspicies vir* (vokativ za *aspiciens*). *ns* mjesto *s* kao

obrnuto pisanje ili govor dolazi često i u Galiji (Pirson 91) i u kasnim listinama: *de Pensauro* a. 1372 Sm XIV 437. Da se je ovako i govorilo u vulgarnom latinitetu, dokazuje Appendix Probi, koji kudi ove grijeŝke: 19 *hercules non herculens,* 75 *formosus non formunsus,* 123 *occasio non occansio.* Kako se vidi, poluobrazovani ljudi bili su u najvećoj neprilici, kad je trebalo izgovarati *ns ili s.* Nijesu znali, gdje da izgovore jedno, a gdje drugo. Spomenuti Appendix kori češće griješke kao što su: 76 *ansa non asa,* 152 *tensa non tesa.* Prema tome su griješke, kao što su *vinxit* (također i u Galiji), *inpsujus, memoriens* hiperklasične, od kojih su se neke uzdržale čak i u romanskim jezicima Griješci *vinxit* za *vixit* odgovara n. pr. u rum. *insor, insura* < *uxorare,* također i u tal. dijalektima, španj. *canso, cansar* < *quassare, ensayo,* staromlet. itd. *insí* < *exire,* u našoj listini iz g. 1354 *ensir de la signoria* (Mon. hSlm III 266) i t. d.

85. Asimilacija *nn* za *mn* dolazi možda i u *Dunnonia* 9515 a. 425, ako je to izvedenica od keltskoga imena *Dumnus* ili od *Dumnius*[12]. Ovakva assimilacija, koja se nije održala u svim romanskim dijalektima, morala je biti češća u lat. jeziku, jer imamo n. pr. od προῦμνον i *prūnus* i *prūma* u rom. dijalektima (cf. o tome REW 6798, Walde[2] 620, Meyer-Lübke ZfrPh XX 534, Jud ibid. XXXVIII 49, XL 318—20).

89. *b* za *v* ima i u grafijama naših geografskih imena: *Abendone* Rav. *Bibium* (isp. Cons 205), stacija udaljena 10 m. p. od Arupiuma, je zapravo lat. *bivium,* raskršće. Za tim u perf.: *quadrabit* 9567, *coniurabit, conparabit* 8742 = Diehl 480. Jednakost ovoga vremena s futurom u 3. licu sg., pa u 1. i 2. licu pl. glavni je razlog propasti lat. futura. *vibis* 8412 = Diehl 123. Sve su ovo slučajevi naopakog pisanja.

Teže je reći, da li se u svim slučajevima, gdje na početku dolazi *b* mjesto *v,* radi o naopakom pisanju ili o faktičnom izgovoru, jer su se mnogi slučajevi t. zv. betacizma sačuvali u romanskim jezicima, n. pr. *bibi* 9927 dolazi na Sardiniji u loguđorskom *biu* REW 9420. Međutim bilo je u vulgarnom latinitetu slučajeva naopakog govora i u ovom položaju, kako nas poučava Appendix Probi: 9 *baculus non vaclus,* 215 *vapulo non baplo.*

Za mijenjanje *b*-*v* poslije *r* imademo primjera i u pisanju imena mjesta i naroda: insula *Arva* Tab. Peut. za današnji *Rab,* tal. *Arbe, fines Virvarinorum* 6418, stanovnici od Οὐαρουαρία (Ptolomej) danas *Bribir*[13] (cf.

[12] O ovim u istinu keltskim imenima v. Holder, Altcelt. Sprachschatz I 1369 sl. Holder identificira *Dunnonia,* ime žene u Saloni, sa *Dumnonii,* imenom keltskoga plemena u Britaniji.

[13] Izvađanjima u Nast. Vjesniku dodajem još ovo. Treći *Bribir* nalazi se u Lici. Tako se zove gora iznad Pustog Polja, zabilježena na spec. karti 28/XIV. U mletačkom izvještaju Antonija Vinciguerra piše se za *Bribir* u hrv. Primorju *Barbreca* (Cicognano *Barbiera*), isp. MhSlm VI 47. Isp. i dopune Bulićeve mome članka u BD 1913 p. 104. I Patsch WMBH XI 121 meće Ptolomejevu *Varvaria* na Krku kao susjedni grad od Municipium Salvium. Ova denominacija dolazi i u romanskim zemljama, n. pr. u Francuskoj *Barbières* (Drôme), odatle kod istoga mjesta *Barberolle. Barbagia* na Sardiniji (prema Dante u

moj članak u Nast. Vjesniku XXIII 441 sl.). S ovom riječi ne može se ispor. arb. *varvat*, jer je to novogrč. posuđenica (G. Meyer, Alb. et. Wbch 464). Ali se s *acerva*, koji oblik sačuvaše i romanski jezici REW 94, *Urveca* (isp. ovaj kognomen u Galiji *Urbeca* CIL XII 491) može ispoređivati starofrc. *arvoire* < *arbitrium*. Appendix Probi citira na žalost samo jedan slučaj: *alveus non albeus*.

90. Za ispadanje *v* pred velarnim vokalom ima samo još ·VIV· 2689. Ali se ne zna, je li to kratica, ili stoji li *viu* za *vius* (= vivus). Ovamo bi mogao ići i *votivus* ‚poželjan, dobro došao, mio' > **votius*, koji se oblik mora rekonstruirati iz *virginia votissima* 14.292 = Diehl 1537, budući da adj. *votus* ne postoji. Moglo bi međutim biti i to, da je *ivi* stegnuto u *i* u *votivissima* kao u perf. *audivit* > *audiit*. S *conserus* 8554 ispor. *arvu* > *aro* REW 692, *ervum* > *lero* ib. 2910. Pirson 63 navađa iz Galije *serus*. Appendix Probi kori često ovo ispadanje: 29 *avus non aus*, 62 *flavus non flaus*, 174 *rivus non rius*.

93 b. U skupini *pl* prelazi *p* u dva slučaja u *f*; *conflevit* 9515. Ovaj je natpis doduše sačuvan fragmentarno, ali ne pokazuje nikavih drugih griješaka u pisanju doli IC za H u TICEO[D]OSIO. Drugi natpis 9623, koji ima *conflectitur*, obiluje i inače grafičkim griješkama. Appendix Probi znade samo za *b* mjesto *p* u ovoj grupi: 187 *plasta non blasta*.

Dvostruka konsonancija.

95. Pirson 88 navađa brojne primjere iz Galije za *n* mjesto *nn*. Od novijih naših natpisa spominjem *ano* BD XLIII 113. Da se iz ovih grafija ne mogu stvarati nikakovi zaključci, vidi se odatle, što rumunski jezik razlikuje *annu* > *an* od *pane* > *pine*, *anima* > *inimă*, iz čega se vidi, da se je *a* drugojačije izgovarao pred *n*, a drugojačije pred *nn*. Naopako pisanje kod *n* i *nn* moraće se dakle drugojačije tumačiti. Ne će biti posljedica jednakoga izgovora. Pirsonu je ova pojava „purement orthografique", a Densusianu-u „négligeable". Cf. Křepinský Čes. pro mod. f. VI 271.

96. I između *l* i *ll* pravi rumunjski jezik razliku: *angelu* > *inger stella* > *stea*. Na natpisima dolaži često *l* mjesto *ll* i u Galiji (Pirson 84 sl.). Iz naše provincije još *Ilyrici* 6416, *colac[l]anaeae* 8976, *Tertulina* BD XXXVIII 31. Cf. Křepinský l. c.

97. Jednostavna konsonancija u *eclesia*, koja dolazi i u Galiji vrlo često (Pirson 89), može se odnositi na faktički izgovor, jer romanski oblici polaze od *c*, ne od *cc* cf. REW 2823.

98. Ovamo još *Patavisesis* 2086, *Paralisensium* 2866. *Thalasia* dolazi u Galiji s jednim *s*: CIL XIII 2368. *possuerunt* 14.969.

Purgatorio XXIII 94 sl. je isto što i naša *Babina Greda*, mjesto raspuštenih žena) dolazi već na natpisima kao *Barbaria*, cf. Thl. II 1731. Na natpisima dolazi počešće *barbaricus* cf. Pirson 245, *in barbarico occisus* Westdeutsche Zeitschrift f. Gesch. 1889, cf. Thl. II 1733 s. v.

100. Za dvostruku konsonanciju pred *i* još su ovi primjeri *Tittiano* 2706 iz g. 245, FELLIO BD XXXI 69 (3681 A) za *filio*, AILLIAE 1262. *Deccius* dolazi i u Galiji (Pirson 89).

Grčki konsonanti.

106. Za φ > *p* možda još *Teles]poris* BD XXXVII 63 (4626 A).

Morfologija.

Rodovi.

109. Sve ako je *ae* u *ossa exterae* izražen u ligaturi, nalazi se ipak na tako lijepo izdjelanom natpisu, te se ne može zaključivati o kakvoj nepažnji klesarovoj. Primjer je stoga dragocjen za romanista. Pokazuje naime, da je tal. deklinacija: *le legna, molte miglaia,* gdje je adjektiv u ž. r. pl., a imenica u lat. srednjem, već vulgarno-latinska. U ranom talijanskom latinitetu su ovakva slaganja veoma česta, isp. u jednoj rimskoj donaciji iz g. 987: *ubi sancte vestre corpora requiescunt in monasterium quod situm est in Aventino* itd. Ovdje ne ću da ulazim potanje u tumačenje ovoga čudnog slaganja u tal. i rum. jeziku (isp. *locuri acella*). Upućujem samo na Meyer-Lübke, Grundriß der röm. Philologie I p. 695 § 104; Rom. Gram. II p. 135; Ital. Gram. p. 195 § 344; Wiese, Altital. Elementarbuch p. 109 § 187. Hoću jedino da Hartmannu, Glotta XI p. 253. objasnim, s kojim romanskim pojavama ispoređujem *ossa* (sr. r.) *exterae* (ž. r.).

Deklinacije.

§ 110, 3. Akusativ mjesto nominativa stoji još u: *aditum ad sepulchrum latum p(edes)* IIII, BD XXXVII 64 (4654 A). Ako se uzme u obzir, da je ak. 2. dekl. bio jednak nominativu, jer se nije izgovarao ni *-s* ni *-m*, onda je ovaj slučaj sasvijem razumljiv. A može se tumačiti i tako, što vulgarni autor nije više razlikovao srednjeg od muškog roda. To su slučajevi naopakog govora ili pisanja.

Slučajevi, gdje dolaze dva padeža u istoj rečenici i istom izrazu za istu funkciju, kao što n. pr. na natpisu 14.237 = Diehl 1322 *nonaginta annos vixerunt adque duobus,* dokazuju, da je nestalo klasičkoga razlikovanja u upotrebi padeža za oznaku vremena. Sastavljač zna, kako se vidi, da se vrijeme uz glagol može izraziti ablativom i akusativom, ali ne zna, koja je razlika, pa miješa oba padeža.

4. Od osobitog je interesa, *ob . . . totiusque sanctitatem* mjesto *totam*. Ima doduše više primjera na natpisima, da se *ob* slaže s gen.: *ob peregrinationis expeditionum* Diehl 1338, *ob memoriae* Diehl 1339. Ali mislim, da se ovdje *totius* ima uzeti kao i *illuius* u romanskim jezicima, t. j. kao opći kosi padež, samo što je ovdje sastavljač natpisa upotrijebio mjesto vulgarnoga klasični oblik.

Prijedlog *de* mjesto genitiva stoji u: *de numero sagittariorum centinarius* BD XXXIII 59 mjesto *numeri* (= čete).

In fiscum mjesto *fisco* još 2634. *Sub d[ie* mjesto abl. bez prijedloga još BD XXXVII 107.

Za hiperklasičke konstrukcije padeža bez prijedloga spominjem još: *ordine primus IIII vir* 2733 mjesto *ab ordine primus factus quatuorvir; pri]mo qui mihi flore perit* BD XLIII 109 mjesto *in primo flore* (sc. aetatis), *C. Octavius Pudes solo suo h(ic) s(itus) e(st)* BD XLIII 114 (4735 A) mjesto *in solo suo*. Primjera, kao što su posljednji, navađa u izobilju iz Galije Pirson 192. Čudnovata je upotreba nominativa mjesto padeža s prijedlogom *per* u ranom natpisu iz g. 14 p. I: *determinati fines Geminus pr(inceps) posterior*, kad na istom natpisu dolazi *restituti* (sc. *fines*) . . . *per A. Resium Maximum* 9973 = Diehl 1473.

113, 4. Primjer za konfuziju genitiva i dativa biće *Ailliae Pietatis domo Aeq. vix. annis XXXX Dasa Suttinis coniug. piiss. f. c.* 1262, budući da na početku nema *DM*. Primjere iz Galije vidi kod Pirsona 165. Isp. *Jovi fulgeratoris* CIL VI 377.

5. Za dativ na *-e* još *iugale* 14.904. Isto tako i kasnije *Maioni scriptore* (Sišić, Priručnik I 131, 21). Primjere iz Galije donaša Pirson 120, koji tumači ovdje *e* kao redukciju od *-ei*. Može biti međutim jednostavni kosi padež mjesto klasično-lat. dativa.

11. *hossua* dvaputa BD XXXVII 73 (4472 A).

12. *vas, -is* je promijenio deklinaciju: *vaso* 2214. Oba oblika sačuvala su se u romanskim jezicima REW 9161.

114. Za *-os* u nom. jednom *domos s(an)c(ti) S[* . . . 14.902 i p. 2682. *domu* pored *domo* dolazi i u Galiji (Pirson 127).

114 a. *Dies* je u romanskim jezicima prešlo djelomice u 1. dekl. cf. *dia* REW 2632. Bila bi vrlo važna potvrda *sub dia* na kršćanskom natpisu iz Ridera BD XXVIII 49, kad bi bila sigurna. Ali je natpis nađen, kako Bulić izvještava, u 2 prepisa. Pored toga ima na natpisu mnošto grafičkih griješaka: P mjesto K, O mjesto Q, I mjesto L, pa nije isključeno, da je i u ovoj riječi A mjesto E samo grafička griješka, a ne faktični izgovor.

116. *unus* se sklanja kao obični adjektiv: *uno* 14.292 = Diehl 1537.

1. U izvedenici zamjenjen je *duum* s *duo* = *duoviratus* 9768.

118. Za enklitični oblik posjedovne zamjenice siguran je dokaz *coiug*(i) *mae* 12.904, isp. *vernae mae* CIL VI 33.981 = Diehl 454. Posljednji oblik krivo tumači Diehl, misleći da stoji mjesto *m(e)ae* ili *maeae*. Uočiti valja položaj zamjenice poslije imenice kao u rumunjskom *domnia ta* ili st. tal. *fratelmo*. Isto tako prikazuje i Meyer-Lübke Einführung[3] § 185 krivo odnošaje, ako uzimlje za vulgarni latinitet méa mater pored ma máter, tos páter pored tóus pater. Stvar se naprotiv prema natpisima ima ovako. *Mea* je proklitički, a *ma* enklitički oblik: *méa máter* pored *máter mā*. Isto je takov entklitički oblik u *con alumis sis* 8921.

119, 2. *Ipse* se diklinira kao obični adjektiv: *ipso* (dativ) 12.716.

4. Kao *hanc arca* za nom. 2108 dolazi u kasnijem latinitetu: *Hanc quidem donacionis paginam lecta est a domno Maio archidiacono post evangelium* a. 1096 (Rački 175).

120. 1. *aliqui* mjesto *aliquis* sačuvao se u romanskim jezicima u vezama s *unus*: *aliqui* + *unus* > **alicunus* REW 339.

2. Najstariji je primjer iz naše provincije za *qui* u ž. fr. *Eupateriae qui vixit* 12.949 = Diehl 736 iz 3. stolj. Ovamo još *coniux obsequentissima qui liberos suos* etc. 2679.

121. *alis* za *alius* se je sačuvao u romanskim jezicima: st. frc. *el*, prov., st. sp., st. pt. *al*, za tim u vezama s drugim neodređenim zamjenicama *auquant, autant, autel* (cf. tal. *altrettale*). Ne treba suponirati *ale* ili *alum*, kako čini REW 348, kad je *alis* potvrđeno. Napokon se *alis* u ablativu sačuvao u rum. *aimintrea* ‚autrement' < *alī mente* (glede *ī* > *i* cfr. *oblītare* > *uita*). megl. *l'umintrulea*, ar. *al'-*. Kasnije je *ai-* bio zamijenjen s *alt* < *alter*.

Mjesto klasičnoga *si quis* stoji *Si aliquis* BD XXXIX 105 (4284 A).

127. 1b. U 3. l. perfekta nema *t* još u *duo corpora iunxi Q. Viscius Valens duplici pietate propinquus* 14.237 = Diehl 1322.

3. *posit* za *posuit* dolazi i na Šolti BDXLIII 113 (4733 A). Sommer, Handbuch p. 573 drži ovaj oblik kontrahiranim, protiv čega govori tal. *puosi*, koji dokazuje, da je akcenat bio na *o*, ne na *i*. Moje mišljenje, da se ovdje radi o prijelazu jednoga *vi*-perfekta u sigmatski, drži Hartmann, Glotta XI p. 253 „verkehrt". Moram dakle da još jednom jasnije objasnim svoje mišljenje. *posi* za *posivi, posui* nastao je naime ovako. Kako je *pono* po svome etimologičkom postanju složeno od *po* + *sino* (F. Walde, Lat. A. Wbch.[2] p. 598), ispravni je perfekt jedino *posivi*, koji takoder dolazi na natpisima i kod starih pisaca. Za latinsku jezičnu svijest ovaj je posljednji oblik bio identičan s *audivi*. Ali kako se zaboravilo, da je glagol složenica, a u perf. je imao *s* u osnovi, nije čudo, što ga je jezična svijest stavila u red sigmatskih perfecta i, držeći, da ima dva perfektivna nastavka — *si* i — *vi*, posljednji nastavak kao suvišan odbacila upravo onako, kao i u *quaesivi* od *quaero*, kako pokazuje starofranc. *quis*, koji potječe od **quaesi* (ili *quaessi* prema Sommeru o. c. p. 569), a ne od klasičnoga *quaesivi*. *posui* je na novo stvoreni perfekt (F. Sommer o. c. p. 573.). To je možda kompromisni oblik između sigmatskog i *vi*-perfekta kao i *cuncesuit* (cf. niže).

4. *cuncesuit* je možda analogički načinjeno prema *posuit*, ali može da stoji u vezi i s proširenjem *-ui* perfekta u vulg. lat., isp. u Africi *leguit, reguit, convertui*, i u rom. jezicima tal. *stetti* < **stetui*.

5. Pored *fet* ima i *feit* 2627 = Diehl 495. Tko zna, ne stoje li ovi oblici u vezi s t. zv. skraćenim tal. perf. *fei, festi, fe, femmo, fenno*, Meyer-Lübke, Rom. Gramm. II § 299.

8. Nije izvjesno, da li je *sculpet* 8509 perfekt ili historički present.

129. d. Prijedlog *causa* ,radi' stoji pred imenicom po analogiji ostalih prijedloga: *causa arae* 9302 = Diehl 1319, cfr. Th. l. lat. 684, 38sq. Isto tako i u listinama: *causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis* (Rački 137) a. 1080.

130. Za miješanje od *hic* i *iste* značajan je metrički natpis: *Si mea fata bona fuissent, hic lapis in titulo, qui premet hossua mea,* (očito umetnuto, da se bolje razjasni *iste lapis* u slijedećem versa) *aequius iste lapis patri super hossua jaceret* BD XXXVII 73 (4472 A). *Iste* za *hic* stoji još u *Sint oculi tui aperti die ac nocte super domum istam clementer* 2674, *in ista sede perenni* 6414. *Ipse* stoji mjesto *is*: *post obitum piseius*, *ex voto ipseius* 2240 = Diehl 1135. I obratno, *is* može stajati mjesto *hic*: *Quod si quis eam arc(am) post obit(um) eius aperire voluerit* 9597; *Quod si quis s[upra] ea corpora al[iud volue]rit ponere* 9674; *Quisq. in eo vico stercus non posuerit* 1966 = Diehl 90.

131 a. Za *de* mjesto *a* ima primjer iz bolje dobe (možda 4. stolj.): *P. Mescenius Dorus em[it] monimentum de Cinc[ia] Placida sibi et Statiae* BD XXXIX 214 (4526 A). *de* mjesto *ex*: *de proprio* 8742. *de, ex, ab* poslije *emere, comparare* zamjenjuju se vrlo često u kasnijim listinama, u Policorionu u darovnici Petra Crnoga: *comparavi servum . . . de Preda et ex Desa, emi terra a Grubizo* i t. d. (Šišić, Priručnik I 282, 284), *anima a corpore egredierat* a. 1144 Sm II 55.

132. c. *bene* služi za pojačavanje adjektiva: *bene concordes vivite* iz 2. stolj. 9302 = Diehl 1319, cf. Tll. V 2125.

134. Dativ u funkciji posjedovnog genitiva, koji Ettmayer zove dativus adnominalis cf. ZfrPh XXXIX p. 2, a pojavljuje se već od 5. stoljeća, čest je u Solinu: *post ovitum filio meo Verantiano* BD XXX 9. *Arca Messori cum coniuge sua Sevenuda* 9603. Dolaze u istoj funkciji zajedno u istoj rečenici i gen. i dat: *Arca J[oh]annis [cur? ar]atori et [Dulcit]iae jugali eius* 14.903[1]. Primjera imade i u Galiji (Pirson 189) i u kasnijim našim listinama a. 1080 *a presbitero Sancto Maximo; filio Dobrovito*; *terras Sancto Maximo*, Sišić Priručnik I 279 sl; a. 1091—9 *paginam testimonio nostro* Rački 180; a. 1144 *ante presenciam Johanni comiti, Petrus Gricine iudici ac aliorum nobilium, L bucellatos optimo pane* Sm II 60.

134 a. Genitiv imena zemlje uz *terra* kao u frc.: *sum Frygiae terra natus* 6380 mjesto *in Frygia terra*, isp. *le pays de France*.

136 a. Historički present mjesto perfekta dolazi i na natpisima: *Miscenius Ampliatus facit Salonas* 8831 = Diehl 1393, *Maximinus sculpet* 8509 = Diehl 1190; *dum pabula poniti dum miser ante perit, cum mihi natus obit* na metričkom natpisu BD LIII 109 (4726 A).

Leksikalne bilješke.

138. 8. *deceptus*, vita privatus, mortuus v. Tll. V 178, 75, 4 s primjerima iz naše provincije: *uno fato decepti* 2008 = Diehl 134. Pored ovoga značenja

imade drugo na natpisu 14.292 = Diehl 1537: *cuius consilis nulla decepta amo*. *deceptum,* jer je riječ o ženi, znači ovdje po svoj prilici „koketiranje". Ne znam, zašto Diehl *amo* razrješava u *animo*. Tll. ne navađa ovoga primjera, niti govori o ovakvom značenju.

13 a. *memoria,* ,grob': *titulu memoriens* 2225 = Diehl 540. Odatle glagol u značenju ,sahraniti': *Valentinianus memoratus est qum coniuge sua Sabbatia* 10.092.

13 b. *monumentum* dolazi veoma često u značenju ,grob'; sinonim je za *arca, piscina, sepulcrum.* U rum. *mormînt* sačuvalo se ovo značenje cfr. Densusianu Histoire de la langue roumaine I 193: *emit monimentum de Cincia* BD XXXIX 114 (4526 A); *ne quis vestru in hunc monument corpus aut ossa exterae inferat* 9450. Da znači isto što i *sepulcrum*, vidi se najbolje iz 2082 *hoc monument sive sepulcrum est extranium.*

14. *natus* u značenju ,dijete' poetička je riječ i dolazi na metričkim natpisima: *natus,* acc. pl. ž. r. *natas* BD XLIII 109 (4726 A), cfr. Funck AfIL VII 85. Ali rumunj. *nat* pokazuje, da je riječ iz poezije prešla i u vulgarni govor. Dolazi i u kasnim listinama a. 1371 *Jacobo nato Veselini* Sm XIV 365.

15. *ordinare* u smislu ,položiti , sahraniti' dolazi možda, ako je ispravno čitanje i kombiniranje, i na natpisu kraljice Jelene: *qu[e hic or[dinata] fuit* Sišić, Priručnik I 127. Za značenje ,iubere' s dopunom u infinitivu brojni su primjeri u Galiji (Pirson 214, 270), kao i u našoj sredovječnoj latinštini: *tale sibi ordinavit jieri testamentum* a. 1260 Sm IV 154.

18 a. *quadrare,* od *quadrum* ,dio', ,dati kome u dio, odmjeriti': *et nefas quadrabit nobis parentib(us) ut puneremu filiam nostram in ac piscina* 9567. Glagol je sačuvan u prov. *cairar*, *carar*, carrer, équarrir', ne u značenju natpisa. Isp. značenje tal. *quadrare* = star bene, convenire (Tommaseo).

19. *virginus* se upotrebljava kao epitheton ornans uz *coniux*: *Aurelie Victorine coiugi carissime virginie* 2741. Ovako i u Africi i u Galiji: *cum coiuge sua virginia* (oboje su starci; suprugu je 75 godina, a živio je sa ženom 48 godina; riječ ne može dakle da znači ,mlada supruga') CIL XIII 2000, *coniugi carissime, virginae suae merenti* VIII 2489. J. Pirson 267 krivo prevađa ,le jeune époux'. Međutim izgubio se osjećaj, da je to epitheton, i riječ je dobila značenje ,suprug, -a': *Flavia Justina virginia inpsujus* 2377, *virgi(nius)* Secundinus 2739, *birginia* 9576 (valjda = uxor); *birginia sua* 9567 (također po svoj prilici = uxor). Začudo je, da se u 1922 razlikuju oba izraza *virginiae et coniugi.* Biće da je riječ bila od mila, kad na natpisu 14.292 Ulpius Gorgonius slaveći svoju suprugu Ulpiju Celerinu, zove je *virginia* i poslije *conpar.*

20. Natpis 13.131 nalazi se na pragu, a ne na sarkofagu. Cijelo tumačenje imade da otpane. Cfr. BD XLIII 107. Egger i Dom Germain Morin čitaju ga *D(eu)s, vita Maxsimo arcep(i)sc(opo)* [sc. *dona, da, concede*]. Od vulgarizama pokazuje dakle natpis samo neizgovaranje dočetnoga *-m.* Cf. Hartmann, Glotta XI 267.

141, 2 a. *-entia* u izvedenici mjesto *obsequium*: *obsequentia* 14.292. Imenica je načinjena po svoj prilici pod uplivom superlativa *obsequentissimus*, koji često dolazi na natpisima.

3. a) *iussio* dolazi i u kasnijoj latinštini (Rački 41, 45, 57, 78). b) *pausare* u smislu ,requiescere' sačuvalo se u rum. *răpăosa* ,umrijeti' REW 7218, isp. *rep(ausa)* 12.396, odmori se.

4. Za deminutivno značenje sufiksa *-īnus* isp. *Carus*, ime Dalmatinca, koji je u 3. stolj. zaustavio barbare. Njegov sin se zove *Carinus*. Ovaj sufix ne služi samo za filiaciju (u talijan, jeziku ima i deminutivno značenje), nego i za oznaku kraja: *in Epetina* (sc. regione) 2386.

5. Veznik *dunc* od *dum* kao *nunc* od *num* dolazi i u Africi (cf. Schmalz AflL XI 348) i u Galiji (Pirson 252).

6. Sufiksi se mogu krivo shvatiti i zamijeniti. U *diaconus* mislilo se, da se nalazi u dočetku *-o, -onis*; pa se piše *dep(ositio) Juli zaconis* 8652 = 2654 (a. 358). Isp. tal. *padrone* za *patronus*.

Primjeri.

A 2. Thermae Licinianae u Mitrovici spominju se još g. 1347: porciones in pallacio et balneo in civitate Sti Demetrii situate, Cod. dipl. patrius VII p. 400. Menander spominje βαλανεῖον u ovome gradu, dessen hohe Söller in den Awarenkriegen eine weite Aussicht in's Land gewährten. Jireček, Christl. Element p. 96. — Prihvaćam mišljenje Křepinskoga l. c. p. 271, da *Licinans* ne mora da bude grijeŝka klesarova, nego da *n* stoji za *ń*. — Dobar prijevod samoga natpisa daje Bulić u Hrv. Prosvjeti VI p. 197.

4. Na kamenu, koji sam kontrolirao u b. h. zem. muzeju, stoji *vixserun in*. Iznad *i* od *in* kamen je malo lediran. Tako piše i Diehl 155.

5. Sličan početak pokazuje i 6416. — *carus* znači ovdje, intimni prijatelj, cfr. *locum monumenti sepulturaeque donavit, vivos sibi posuit carisque eius permisit* CIL XIII 2124, Pirson 265.

6. *beneficio* je prijedlog kao *gratiā, causā*. Isp. Pirson 272, AflL I 174, 574. *queius beneficio* ,radi koje'.

9. Griješkom slagara izostala je poslije *sagittariorum* riječ *centinarius*.

B 2. Cfr. Diehl, Christl. Inschriften 238. *Tradita sepulturae* dolazi i u Gąliji: *quem pater et mater sepulturae tradiderunt* CIL XII 1381.

10. *coniuge sua Aurelia Vernantilla, sorori sue Urse* pokazuje apoziciju pred imenicom. Takovih primjera ima i u Galiji 298. — *eorum* je zapravo pleonasam. Takovih pleonasama ima i drugdje: *F(ilii) eorum*: *Sedatius, Gratus, parentibus pientissimis* f. c. Pirson 303.

12. *cum suis et Altenam Romanam* slaže cum s abl. i akusativom zajedno, kako se češće događa. Primjere za *cum* s ak. v. kod Pirsona 202. Ne treba da bude primjer za suvišno *m. vixit vitam* dolazi i u Galij (Pirson 169 sl.).

13. *accessit* se odnosi na *natis*. Isp. slaganje s dativom Tll. I 271, 45: *et accesserunt ei. nato germano* biti će po Mommsenu ,fratris filio'. Prema tome je *germano* dativus adnominalis, cf. § 134.

14. *reventos* je synaloephe mjesto *reventus est*. Samo je mjesto *u* pisano *o*. O *-ust* ili *-us* za *-us est* isp. Diehl, de m finali p. 118 i Proskauer 203. *potiri*, uživati', u 6. stolj. obično s abl., starolat. i s akus. Ovdje je dakle arhaisam. Cfr. Glotta VIII 101.

17. Nalazi se sada i kod Richarda Wünsch, Antike Fluchtafeln, kleine Texte, hg. v. Lietzman 20, p. 27 s opširnim komentarom. O jeziku ovakih pločica informira sada Maurice Jeanneret, La langue des tablettes d'exécration latines. Thèse. Paris-Neuchâtel 1918 p. VII+172 (isp. ocjenu Meyer-Lübke=d u Literaturblatt f. rom. u. germ. Philologie XLI p. 184—'6), kojemu Hartmann Glotta XI p. 254 s pravom prigovara, što je ispustio kao i Audollent trogirsku pločicu. — *ganea* stoji mjesto *gāneum* (cf. o toj riječi Walde[2] p. 333 i romanske reflekse njene u REW 3672) kao romansko *gaudia* prema kllat. *gaudium*. Značenje će biti identično s tal. *gagno* = staja za stoku, cf. iz Pulci, Morgante 25.202: *Disse Rinaldo allora: Jo son nel gagno De' diavoli*. — Relativna rečenica: *qui habet decemilia barbar* [.... ima se možda dopuniti *victos* prema već kllat. konstrukciji *aciem instruktam habeo* i odnosi se na *Jeso Cristi*. Ako je ova dopuna ispravna, pruža naša pločica jednu od najstarijih potorda za romanski složeni perfekt, pa bi se relativna rečenica imala prevesti: koji je pobijedio deset tisuća barbara. — Mjesto *corsat* čita se i *curret;* biće po svoj prilici pres. konj. *corrat*. Ja ovako prevađam tekst ove pločice: „U ime Isusa Hrista tužim te, nečisti pakleni duše, koga je anđeo Gabrijel okovao u ogńene lance; koji je (sc. Isus Hrist) svladao 10.000 barbara (?). Poslije (ńegova) uskrsnuća došao si u galileju. Tu ti je (sc. Isus Hrist) zapovijedio, da zadobiješ (= nastaniš se) šumovita i brdovita mjesta, kako ne bi ljudima... [valjda: naškodio] ili kako im [ne bi?] istom tada izazvao ustima grad [?]. Vidi, dakle, nečisti pakleni duše, gdje god začuješ ime gospodnje ili saznaš za sveto pismo, da ne možeš škoditi, gdje bi htio. Pred sobom si imao[14] rijeku Jordan, koje nijesi mogao prijeći. Zapitan, zašto je nijesi mogao prijeći, rekao si: Jer njom teče oganj iz vatrene staje (= pakla). I neka ti teče posvuda i uvijek oganj iz vatrene staje (= pakla). Tužim te po mome gospodinu. Čuvaj se!"

Dr. P. Skok.

[14] Moguće je shvatiti *habias* i kao konj. pres, kako čini i Wünsch o. c. Ali je i Křepinskome l. c. p. 271, kao i meni § 126 vjerovatnije, da se radi o vl. imperfektu. Moj zaključak se osniva poglavito na tome, što je pravo zaklinjanje stavljeno istom prema svršetku, dok se pred tim stavom nabrajaju događaji, radi kojih đavo ne može škoditi. Ako je konj., onda je dakako i ova rečenica zaklinjanje i ima se prevesti: Neka bude pred tobom rijeka Jordan i t. d.

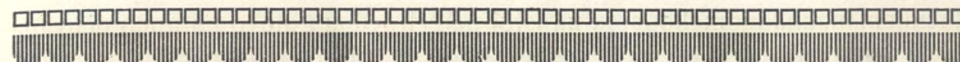

Nalasci iz latenskog doda u okolini Ptuja i Maribora.

Tragovi naseljenosti okoline Ptuja i Maribora u predrimsko doba prilično su mnogobrojni; dok su medjutim mladji neolitik i halštat u ovim oblastima dali istraživanjima bogat materijal, dotle nalasci iz latenskog doba nisu bili tako obilati.

Predmet ovog članka su dva pojedinačna nalaska u grobovima iz latena, i to jedan iz Skorbe, 4 km. zapadno od Ptuja, a drugi iz Pobreža, oko 1 km. istočno od Maribora, oboje u blizini desne obale Drave.

U oblasti nekadašnje južne Štajerske nadjeno je, koliko je meni poznato, dosada latenskih starina u grobovima samo u Deršinjavas u (Dreschendorf), otprilike 5 km. zapadno od Celja na glavnom putu za Ljubljanu[1]. Inventar tog nalaska (sad u lokalnom muzeju u Celju) sastoji se iz četiri mača, više noževa za udaranje, vrhova kopalja od kovanog gvoždja, ostataka od gvozdenog i bronzanog pojasa, jedna gvozdena kopča, jedna fibula od bronze, jedan bronzani prsten, jedno zeleno staklence za balsam, više urni za pepeo iste veličine i jedna šolja, urne i šolja od otvoreno mrke ilovače.

Pored ova dva nalaska idu sad nalasci iz Skorbe[2] i Pobreža.

U proleće 1906 na salašu seljaka Gorčenka u Skorbi pri kopanju bunara na parceli Nr. 11 nadjen je u dubini otprilike od jednog metra jedan mač, jedan vrh od koplja, dva ostatka od jednog gvozdenog pupka za štit, dva fragmenta od posudja od ilovače, kaogod i pri jednom

---

[1] Emanuel Riedl, M. d. Zentr.-Komm. N. F. XVI 1890 S. 223 ff. i Beilage XIII.

[2] Kratak izveštaj o ovom nalasku dao sam ja u zvaničnom dodatku Mitt. d. Zentr.-Komm. 1906 S. 364*—365*.

docnijem naknadnom kopanju na istoj parceli jedna gotovo potpuno očuvana zdela i komadi jedne velike urne, koji se prilično lako daju sastaviti. Tu se našlo i ostataka od pepela i od sagorelih ljudskih i životinjskih kostiju.

Treba spomenuti da je radnik koji je našao mač odmah taj mač odneo seoskom kovaču da mu načini od njega kujinske noževe. Zahvaljujući sporosti kovačevoj predmet je na vreme spasen.

Mač (slika 1) iskovan iz najboljeg gvoždja koje je i danas potpuno dobro očuvano dugačak je 87 sm. Sečivo je debelo otprilike 3·5 sm. na mestu gde je najdeblje a široko je svuda do blizu vrha 43 mm., oštro je s obe strane, i danas je prilično oštro, a oštrice teku paralelno i završavaju se vrhom u obliku luka. Šipka izmedju sečiva i drške ima tipsku formu zvonastog preseka. Odatle se drška, koja najpre ima u širinu 22 mm., sve više sužava do malog iskovanog dugmeta na vrhu. Treba još spomenuti da oštrica na jednoj strani levo pod drškom ima jedan fabrički žig u obliku polumeseca. Drška kao i kanija bili su, kaže se, od drveta i radnik ih je nažalost bacio.

Gvozdeno koplje (sl. 2) dugo je 33 sm. i sužava se ravnomerno (najveća širina 5·5 sm.) prema vrhu. Ono ima s obe strane radi pojačanja po jednu ispupčenu prugu. Šupljina se širi počevši od vrata (širok u prečniku 17 mm) do otvora (šir. 23 mm); pri otvoru ima s jedne strane rupica da bi se koplje moglo utvrditi za drvenu dršku. Ivice su usled rdje delom poprskale.

Pupak od štita (st. 3) rdjavo je očuvan i usled male svoje debljine jako je nagrizen rdjom. On je nadjen u dva odlomka, ali oni pripadaju bez ikakve sumnje istom predmetu. Pupak je imao u osnovi oblik elipse, bio je šupalj i ozgo zasvodjen, a iznosio je u prečniku oko 18, odnosno 14 sm. S obe strane pupka pružale su se dve trake u obliku trapeza. Jedna od tih traka, koja je gotovo potpuno očuvana, ima prečnik od 17 sm. unutra, a od 27 sm. spolja i visinu od 12 sm. Obe trake nose u sredini, po 8 sm. daleko od ivice, po jednu rupicu, kroz koju je prolazio klinac što je učvršćivao pupak za štit.

Slični predmeti nalaze se naslikani kod Hoernes, Kultur der Urzeit (Sammlung Göschen 1912, S. 95).

S ovim gore opisanim objektima nađeni su i idući objekti od ilovače.

Svi sudovi i fragmenti od sudova premazani su sjajnim grafitom, načinjeni su od vrlo dobre, dobro pečene ilovače, izrađeni su svi na točku i imaju proste, ali lepe oblike. Zdela (sl. 4), sačuvana potpuno osim jednog delića ivice, ima trbušastu formu, s ivicom koja ispada napolje. Ona ima gore prečnik od 24 sm. a dole od 8·4 sm. i visinu od 10·5 sm. Kao ukras idu izmedju usta i trbuha na vratu dve paralelne udubljene crte. Dno je savijeno unutra.

Jedan drugi komad istog oblika i veličine nažalost sačuvao se samo u jednom odlomku, otprilike trećina celog suda.

Ima još jedna zdela (sl. 5) koja se sačuvala takodjer u jednom većem odlomku, ali po kom se može nekadašnja forma gotovo potpuno rekonstruisati. Taj komad imao je gore prečnik od 30 sm., dole oko 12 sm. i otprilike u visinu 9 sm. Otprilike na sredini suda nalazi se jedan krug oko njega, a ivica otvora je malo zadebljana.

Urna (sl. 6) je mogla biti iz mnogih fragmenata rekonstruisana toliko da se prvobitna forma može potpuno tačno da utvrdi. Sud ima veliki trbuh, gladak je, ukrašen je s dva polukružna obruča, okrugla ivica od otvora lako je izvijena napolje. Urna je visoka 32 sm. Otvor i dno imaju prečnik od 16 sm., a najveći prečnik trbuha iznosi 35·4 sm.

Da li su se uz ove predmete u grobu nalazili i drugi, ne može se nažalost reći; od radnika se moglo saznati samo to da je kod oba suda nadjeno ljudskih i životinjskih sagorelih kostiju. Manje predmete, kao npr. ostatke od okova kanije, pojasa ili nakita jamačno radnici nisu primetili.

Fragment sl. 5 sačuvao je u svoje vreme profesor Ferk i posle ga poklonio ptujskom muzeju. Pupak od štita prvobitno bio je takodjer svojina Ferkova; on ga je poklonio gradačkom muzeju Joanneumu, odakle je posle došao u Ptuj razmenom. Na taj način ceo nalazak danas se nalazi u Ptuju u Ferkovom muzeju.

Profesor Ferk je 1901 nabavio u Pobrežu kod Maribora jedan nakit i jedno koplje od gvoždja. Ti su predmeti takodjer iz latenskog doba. Ferk je i njih poklonio ptujskom muzeju. O tome kako su oni nadjeni poznato je samo toliko da ih je našao jedan seljak 1901 pri poljskom radu na svojoj njivi u Pobrežu i da su nadjeni u jednom grobu.

Mač (sl. 7) je vrlo tanak s jakim ispupčenim rebrom na obe strane. Prelaz s oštrice na dršku nema nikakvog ukrasa. Mač je dug 77·5 sm., a širok gde izlazi iz drške 5 sm. pa se sve više sužava do vrha. Drška je malo savijena i završava se jednim dugmetom. I ovde je oštrica dobro očuvana i prilično je još oštra. Kao i inače često bio je ovaj otprilike na sredini savijen i u tom što ga je seljak koji ga je našao mogao ispraviti ne oštetivši ga imamo dokaz da je od vrlo dobrog materijala.

U obradi pokazuju naša dva mača velike razlike. Dok se za mač iz Skorbe zbog njegove dužine i ogivalnog vrha s paralelnim sečicama može reći da je služio za udaranje, drugi mač je svakako bio za bodenje, za što govori i njegova relativna kratkoća, oštar vrh i jako rebro na stranama.

Koplje (sl. 8) ima karakterističnu formu. Njegove su dimenzije vrlo velike: dužina 43·5 sm., od kojih ide 35 sm. na list a 8·5 sm. na cev; širina lista 9 sm.; debljna vrlo mala. List ima na obe strane po jedno rebro. I mač i koplje su dobro očuvani, jer ih je vatra lomače usijala, samo su oštrice delom rdjom nagrizene. Cev koplja je prema listu veoma vitka i ima u prečniku samo 12 mm blizu lista a 17 na otvoru. Oko 15 mm. iznad otvora nalaze se dve rupice za klince koji su utvrdjivali koplje za dršku.

I koplje je bilo savijeno a seljak je i njega ispravio. Filigranski rad ovog koplja možda navodi na zaključak da ono nije bilo u upotrebi kao oružje nego pre kao ukras ili votivno oružje koje je s pokojnikom sahranjeno.

Radi potpunosti izveštaja o latenskim nalascima u našim krajevima spomenimo još jedan predmet.

U ptujskom muzeju nalazi se jedan nož (sl. 9), za koji se ne zna gde je nadjen. Pouzdano je samo to da je nadjen u okolini Ptuja. On pokazuje tipsku formu latenske periode; mi znamo slične noževe pored ostalog iz Deršinjavasa kod Celja i Mokronoga u Kranjskoj.

Nož je izradjen od dobrog gvoždja, a dug je 45 sm. Dugme na divšci je okruglo a drška ima na sredini jedno okruglo pojačanje, te ruka može vrlo čvrsto da stegne nož. Hrbat sečiva ima širinu pri divšci 10 mm. i sužava se sve više k vrhu. Najveća visina sečiva iznosi 65 mm. Oštrica je usled upotrebe a i usled rdje jako nagrizena. Već je Paul-u Reinecke palo u oči[3] da grobovi srednjelatenskog doba (La-Tène C) duž južne ivice istočnih Alpa sadržavaju spaljene leševe, dok ce u ostalim oblastima latenske kulture samo retko leševi spaljuju, nego se mahom sahranjuju. Ova čudnovata pojava isključivog spaljivanja u istočnoalpijskoj oblasti konstatovana je tačno od Idrie kod Bače i Sv. Mihajla kod Postojne pa preko Slepšeka kod Mokronoga, Valične — kod Žuženberka i Novo-mesto do Podzemelja i Vinice na Kulpi u mnogobrojnim nekropolama srednjelatenskog doba[4].

Keltsko groblje u Deršinjavasu istina raskopavano je bez naučnog nadzora i stoga je tu teško izreći pravi sud. Ono je bilo u upotrebi još u ranorimsko doba, kao što dokazuju provincialna fibula prvog carskog doba s dva čvora a od jednog člana (na navedenom mestu T. XIII sl. 7), okov (sl. 6) s karakterističnim rimskim ukrasom, lampa od ilovače (sl. 8), staklence za balsam i urne u obliku bureta (sl. 9). Karakteristična je drška mačeva (sl. 1) koja prelazi u sečivo proširivši se u luk i takve drške imaju latenski mačevi[5]. Iz malenih ostataka kanije, na kojima se vide stege, može se zaključiti da je kanija i u svom donjem delu imala stege, kao što ih imaju kanije poznolatenskih mačeva. Treba još spomenuti kao deo opreme i pojas (sl. 5) i komad lanca od mača (sl. 4).

Na osnovu ovih činjenica moramo da stavimo groblje u Deršinjavasu u poznolatensku periodu (Reinecke: La-Tène D) i to zbog ranorimskih sudova na kraj tog doba, u drugu polovinu prvog veka pre Chr.

To vredi i za nalazak u Pobrežu čiji mač ima isti oblik koji i mač u Deršinjavasu. Koplje sa širokim listom javlja se istina već u srednjoj latenskoj periodi, ipak primećuje Reinecke da i u latensko doba D ima vrlo mnogo osobito velikih kopalja[6]. Nalazak iz Skorbe može se pripisati najranije srednjelatenskom doba. Za to govore tip mača i pupka za štit, koji imaju paralelu u nalascima Mokronoga, St. Mihajla i Idrije kod Bače[7].

[3] P. Reinecke, Leichenverbrennung bei den Mittellatencelten Süddeutschlands, Mainzer Zeitschrift VIII. 1914, S. 111 f.

[4] M. Hoernes, Die Gräberfelder an der Wallburg von St. Michael bei Adelsberg in Krain, Mitt. anthrop. Ges., 1888, S. 217 f.; S. Rutar, Gräberstätten aus der La-Tène-Zeit in Krain, Mitt. Zentr.-Komm., 1891, S. 136.; Dechelette, Fouilles en Carniola, Revue archéol. 1913, S. 404; A. Müllner, Die Gradišca in Krain, Argo I, 1892, S. 25 ff.

[5] M. Jahn, Die Bewaffnung der Germanen. Mannusbibl. N. 16, S. 26 f.

Teškoća zadaju samo sudovi od ilovače. Oni su izradjeni na točku a na točku je izradjena keramika koja se nalazi na južnoj ivici Alpa tek u latenu D, otprilike oko sredine prvog veka pre Chr., kao što se jasno vidi iz nalaska u Pošteli kod Maribora i u Altenmarktu kod Slovenjgradca. Ali kako Reinecke tako i Iahn[8] opazili su više puta u severnim oblastima keltske kulture da u njima za vreme latena D i dalje žive srednjelatenski oblici kako mačeva tako i pupaka od štita. Ovu pojavu da stari elementi produžavaju živeti, za koju je Reinecke (str. 18) našao puno jasnih primera u celoj alpijskoj zoni do duboko u Hrvatskoj (Vital kod Otočca) i u Bosni (Jezerine)[9], izgleda da imamo i u Skorbi. Stoga na osnovu posudja izradjenog na točku može se smatrati da groblje u Skorbi pada na kraj latenske kulture, t. j. na kraj prvog veka pre Chr.

Na ovom mestu zahvaljujem se srdačno svom prijatelju Dr. W. Schmidu, prof. univ. u Gracu, što je pregledao ovaj moj članak, osobito za njegova dragocena objašnjenja o vremenu kome pripadaju opisani predmeti.

Na kraju napominjem da će Muzej u Ptuju ovog proleća u Skorbi preduzeti sistematsko otkopavanje, kako bi naučno ispitao to mesto. Želeti je da muzejsko društvo u Mariboru učini to isto u Pobrežu.

Pluj, 22. 2. 1922.

Viktor Skrabar.

[6] P. Reinecke, Zur Kenntnis der La-Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift des röm. germ. Zentralmuseums Mainz. S. A. S. 14.

[7] I. Szambathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača. Mitt. prähist. Komm. der Akad. der Wiss. I S. 334 f.; A. Müllner, Typische Formen des Rudolfinums T. XXXVII—XL; Dechelette, Manuel d'archéologie II/3 S. 1098—1172 f.

[8] Reinecke, Zur Kenntnis der La-Tène-Denkmäler, S. 14. Jahn, Bewohnung S. 27.

[9] S. Ljubić, Popis arh. odjela u Zagrebu. T. XIX. — W. Radimsky, Die Nekropole von Jezerine bei Bihać. Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herz. III S. 1747. — Slično Szombathy za Idriju (Str. 360).

Арадац.

Један прилог преисторији Војводине.

Северо-западно од Бечкерека, удаљено за непуних 8 *km*, лежи село Арадац, које се, насељено Србима и Словацима, дели на српски и словачки Арадац. Југо-источно од овог села, од прилике за 1 *km*, налази се локалитет познат под именом „камените виногради" (сл. 1). У облику неправилна четвороугла, положен између два пута који воде из Арадца, простире се овај локалитет скоро за 1 *km* у дужину, док му и највећа ширина не достиже ни $^1/_2$ *km*. Северо-источна страна везује га за непрегледну бечкеречку раван а са југо-западне је одвојен ниском али стрмом падином од дугог и широког рита, који се пружа све до Тисе, од чијих је излива и постао. До скора, цео је овај простор био под виноградима, а данас му је највећи део засејан житима и другим усевима

На целој овој простории, па и око ње, виде се, растурени по површини, одломци од посуђа и камених оруђа а овде — онде и комађе црвеног лепа — карактеристичне ознаке негдашњих насеља.

Од прилике на средини описаног локалитета, налази се имање Захорец Зузе из Арадца (сл. 1). То је једна подужа њива, правоугаона облика, са краћим стра-

Сл. 1.

нама према северу и југу. Неравну површину, са једним удољем на средини, завршавају, и на јужној и на северној страни, нешто уздигнутији и благо заобљени крајеви. Нарочито је у овом погледу био карактеристичан северни крај, на коме је и извршено ископавање.

I.

Откопавање.

Откопано је око 250 m^2. Откопавање је започето једним пробним ровом у правцу с.-ј дужине 10 *m*, ширине 1 *m*. Чим је дигнут хумус чија је просечна дебљина износила 0·30—0·40 *m*, наишло се, на јужном делу рова, на непрекидан слој рушевина, које је представљало крупно и густо збијено комађе црвено-печеног лепа. Прекинувши копање на овоме делу, продужили смо га на ономе, који није био под рушевинама, а на коме су појединачни наласци такође одавали почетак правог културног слоја. На овом је делу копано све до здравице, која се није јавила једновремено на целој површини. Јер, докле смо је на средини и северном крају нашли на △ 1.50 *m* и △ 1.90 *m*, дотле се на јужном јавља тек на △ 2.80 *m*. Добивши овако прве потребне податке за даљи рад, продужили смо га на овај начин. Одмах до поменутог рова, узевши за ширину целокупну његову дужину, отворили смо, у правцу према истоку, једну површину, дужине 15 *m* (сл. 2 *A*). И овде је горњи слој, представљен хумусом, био приближно исте дебљине. Одмах испод хумуса, на највећем делу отвореног простора, јавила се карактеристично-црнкаста земља као и у пробном рову. Међутим, на ј.-з. делу поменутог простора и готово дуж целе јужне стране, како то обележева искидано извучена линија на плану (сл. 2), поново смо наишли на исте онакве рушевине, какве смо већ у пробном рову констатовали. Идући даље за рушевинама, отворили смо још две нове површине: једну у западном правцу (сл. 2 *B*), а другу у јужном (сл. 2 *C*). Ширину новоотворених површина одредило је само простирање већ откривених рушевина, а дужина је узета према вероватноћи њиховог простирања у дотичним правцима. Пошто је и са нових површина (*B* и *C*) дигнут хумус, откривен је готово цео престор под рушевинама. Кажемо готово цео, јер се још одмах приметило да се овај према ј.-и. простире и даље; међутим, нарочити разлози спречили су даље откривање.

Одмах је предузето чишћење рушевина на целој површини и то у слојевима од по 0.30 *m*. Већ после првог слоја констатовано је да овај није ни једноставан ни подједнаке дебљине. Тако у ј.-з. делу простора *A*, ближе јужној страни, на једном повећем простору, нестаје ових рушевина у опште, а на место њих се јавља црнкаста земља, као и на осталој површини, која није била под рушевинама. Још је боље утврђена ова неједнакост, пошто је дигнут и други слој рушевина; добијане разлике нису незнатне и местимично достижу $^1/_2$ *m*. Тако се

на целој ј.-з. страни просечна дебљина рушевина креће од 0.20—0.35 *m*; напротив, на с.-и. страни нигде она не силази испод 0.50 *m*, а на многим местима прелази и 0.60 *m*.

Са овим другим слојем рушевине су у главном очишћене; у ситнијим комадима продужавале су се још на неким местима, али се и на овима после непуних 10 *cm* јавила карактеристично црнкаста земља, као и на осталој површини. Рушевине су се, као што је речено, састо-

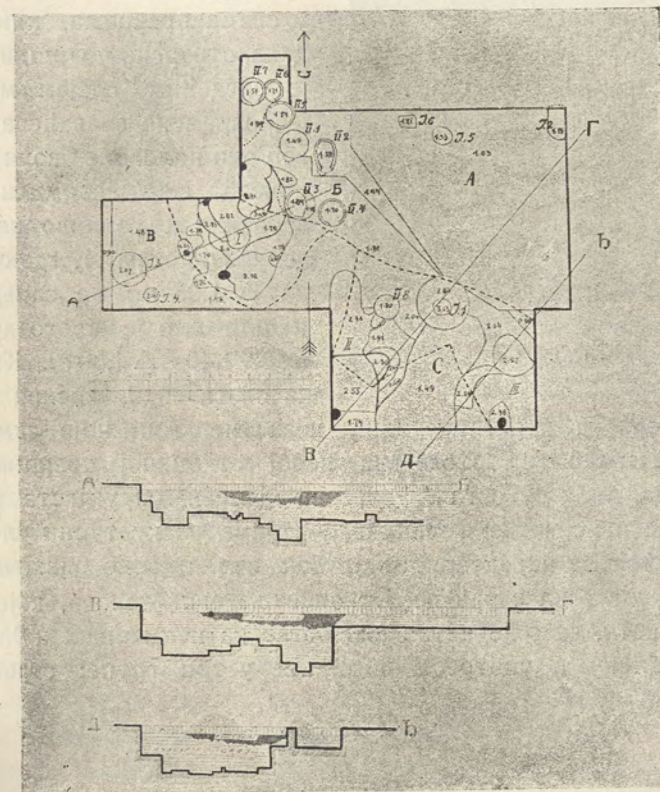

Сл. 2.

јале из земљаног лепа. Веће, често врло велико комађе, црвенкасте боје, с једне стране равно, носило је на другој отиске прућа и греда, често врло дебелих. Неједнаке дебљине, која варира од 6—15 *cm*, било је оно натрпано једно преко другог и тако густо збијено, да је чинило једну тврду и врло отпорну масу, која је потпуно правдала локални назив „камени". При крају, крупнији су комади ређи, најчешће је ту ситно, строшено комађе, измешано са пепелом и гарежи а местимично и црнкастом земљом. У самим рушевинама наласци су били врло ретки; међутим, поред с.-и. стране њихове, од прилике при крају прве трећине њихова простирања, рачунајући од с.-з. стране, нађена

је једна група посуђа, поређаног једно до другога, са отворима устима на доле (сл. 3). Највећи део ових судова потпуно је очуван, врло добре израде и мрко-црвене боје.

Пошто су овако очишћене рушевине, приступило се откопавању остале површине. Откопавало се по слојевима, дебљине од 0.30 *m*. Са два таква слоја, сиво-црнкасте земље, измешане са разноврсним културним остацима, растуреним у свима правцима, нивелисана је цела отворена површина, тако, да је следећим слојем могла бити истовремено захваћена. Међутим, већ око половине овог новог слоја, почела се местимично јављати здравица и то прво на источном делу простора *A*, где се показала на △ 1.03 *m*; на западном делу нашли смо је много дубље, тек на △ 1.40 – △ 1.50 *m*. Као што се из овога види, висина културног слоја није једнака и разлике нису незнатне. Али није само на томе остало. Јер и ако је готово на целој откопаној површини откривена здравица, ипак су остали извесни делови, округласта или дугуљаста облика и неједнаке величине, у којима се културни слој и даље продужавао, чија се карактеристична боја земље јасно одвајала од околног, бледо-жутог тона здравице. Откопавање ових делова, које ћемо појединачно изнети, дало је читав низ остатака негдашњих кућишта, које смо према облику и употреби поделили у три групе: станови, пећи и јаме.

Сл. 3.

1. Кућишта.

a) Станови.

На целокупном откривеном простору откопавана су три стана, односно њихови доњи, укопани делови; један је готово цео откопан, а друга два делимично. На плану (сл. 2) уцртани су облици ових делова пуно-извученим линијама и обележени римским бројевима: I, II и III.

I. Између свију облика, оцртаних на начин како је то напред изложено, највећи је и најинтересантнији био онај, који је захватио предео између простора *A* и *B*, залазећи мање више у оба. И овде је откопавање вршено у слојевима од 0.30 *m*. Чим је дигнут први слој, наишло се, на неколиким деловима откопаног простора, нарочито према средини, на здравицу. Следећим слојем очишћени су још неки делови, тако, да је остало неочишћено само још једно мање парче према северу. Настављеним чишћењем појавила се најзад и на овам делу здравица амо сза читав метар ниже него на осталим. Кад је тако очишћена сва земља, добијена је једна јама, која је, доведена у везу са раније дигнутим рушевинама, потврдила напред изражено мишљење.

Периферија ове јаме, као што се и на плану види, има облик једне неправилне криве линије, која је нарочито изувијана према западу. Дно је још неправилније и подељено, у главном, на две половине, неједнаке и по величини и по дубини. Прва, већа и плића, издељена је, уским и ниским банцима, усеченим у здравици, висине 0.15—0.20 *m* а приближно исте ширине, на неколико мањих делова, разних, махом неправилних облика, неједнаке величине и приближно једнаке дубине. Између осталих, нарочито је карактеристичан онај део на источној страни, уз који је непосредно лежала једна пећ и то тако постављена, да су јој пепелиште и отвор били у њему. Друга, мања, али знатно дубља половина, подељена је једним сличним банком, на два, готово једнака дела, слична облика и скоро исте дубине. На западној страни оног дубљег дела, налази се, у зиду, један широко усечени степен, а на јужној страни плићег дела, начињено је једно овално удубљење, дубине око 0.20 *m*. Као нарочито интересантне детаље помињемо неколике рупе, обележене на плану (сл. 2) пуним кружићима, од којих су три поређане дуж с.-з. дела периферије, махом са унутрашње стране, а четврта нешто већа, у унутрашности саме јаме и ближе јужној страни.

У земљи, која је испуњавала јаму, налажени су разноврсни објекти, најчешће фрагментирани.

Са много мање одређености можемо говорити о горњој конструкцији. Вероватно јој је облик био подешен према овом укопаном делу; свакако је цела конструкција прво у дрвету била изведена, па онда олепљена блатом; то потврђује маса земљаног лепа, са карактеристичним отисцима од прућа и танких и дебелих греда. Међутим, најмање нам је познат начин, како је ова зграда била покривена; све што се о томе може рећи, јесте претпоставка, да је изнутра, од прилике на средини, кров био подупрт. Ни оријентација није довољно јасна; мада би се, имајући у виду неколике околности, могла претпоставити као највероватнија она према истоку.

II. И овде је откопавано на исти начин. Откопан је само један део овог стана. Судећи према њему, изгледа да је ове зграда имала нешто правилнији и више дугуљаст облик, а и у унутрашњости као да је било мало више реда. Тако је једним банком, какве смо напред видели, под био подељен на два дела, један мањи и један већи, неједнаке дубине. Онај већи и плићи, имао је на источној страни једну пећ, са којом је био везан краћим и ширим ходником, неправилна облика. У оном мањем и дубљем делу, у ј.-з. углу, очишћена је једна рупа, слична онима, које смо раније поменули и на исти начин на плану обележена (сл. 2). У оба ова одељења под је потпуно раван. Са два полукружна степена, неједнаке ширине, урезана у здравици, излазило се у једно треће оде-

љење, знатно плиће укопано и опет подељено на двоје. Неравна пода, пружало се ово треће одељење у правцу према с.-и., допирући с једне стране до мало пре поменуте пећи, а са друге до ивице једне велике јаме, о којој ћемо мало доцније говорити. Карактеристично црнкаста земља измешана са разноврсним одломцима оруђа, посуђа и. т. д. испуњавала је унутрашност ове јаме.

После онога што је речено о горњој конструкцији првога стана, не би имали, говорећи о истом делу овог другог, ништа ново да додамо; исто то важи и за оријентацију зграде, мада је она овде нешто јасније изражена.

III. Најмање је откопано од овог трећег стана. У осталом, њено откопавање није ни узимано у комбинацију. Откопани део представља, без мало, предњу половину зграде, која је, вероватно, била окренута северу. Изгледа, да је и овде примењена двојна подела. Јужни и дубљи део, вероватно округласта облика, везивао се, помоћу једног лучног, широко усеченог степена, за северни, ужи и плићи део, неправилна облика, који је допирао до ивице мало пре поменуте јаме. У оном јужном делу, на његовој западној страни, налазио се један пошири, у здравицу усечени банак, који је на северном крају био повијен на исток. На јужној страни овог дела, готово уза сами зид, нађена је једна рупа, слична ранијим, само нешто дубља, испуњена црнкастом земљом, гарежи и ситнијим комадићима угљенисана дрвета. Око рупе, за разлику од осталих, била је растурена једна повећа гомила жућкасте земље-здравице, помешана са земљом из културног слоја, гарежи и ситним, строшеним, црвенкастим рушевинама. И по садржини укопаног дела и по остацима остале конструкције, сличан је овај стан раније описаним.

Завршујући овај одељак, напоменућемо да ни у једној згради нисмо нашли нарочито набијени под.

b) Пећи.

Зграда у којој се станује, па макар то била и најобичнија колиба, не да се ни замислити без огњишта или бар без ватришта. Природно је било да и ови станови не буду без тога. Само у место обичних ватришта или примитивно озиданих огњишта имамо овде праве пећи. Нађено је осам пећи, груписаних највећим делом у с.-з. углу простора *A*. На плану су оне обележене једноставним или двогубо извученим кружићима, поред којих писмена $п_1$ $п_2$ $п_3$ . . . означују ред, којим су пећи откриване. Укопане за 0.15—0.25 *m*, све су пећи лежале непосредно на здравици, претрпане црнкастом земљом, у којој су се очували доњи делови зидова оцртавали у виду црвенкасто извучених кругова. Готово на свима срушен је горњи, куполасти део, али су за то скоро код свију очувани доњи делови зида, који га је носио. Сем једне, која је имала мање више дугуљаст под, све су остале имале округле подове. Црнкасто-беличасти, испуцани подови, по правилу су равни; и код већине нешто

нагнути према отвору. Не знамо облик ових отвора, али су вероватно били у виду ниско повијена лука; карактеристично је да су сви отвори окренути према југу или западу или, што је најчешће, према југо-западу. Напослетку, уз сваки отвор, с преда или са стране, налазила су се пепелишта, која су на плану обележена искиданим, танко извученим луцима.

Нешто више тектонских детаља пружа нам једна пећ, код које је, неким чудним случајем, очуван и већи део горње конструкције ($п_3$, сл. 4). Према подацима које отуда имамо, изгледа да су пећи прављене на овај начин. Пошто је земљиште, намењено за под, добро набијено, оплетен је над њим од прућа ниско засведен покривач. Оплетена овако, цела је конструкција олепљена споља блатом, на горњем делу тањим а при дну дебљим слојем, па потом постепено испечена. Карактеристична је појава да је доњи део горње конструкције, одмах изнад пода па за висину од 0.10—0.20 *m*, био и изнутра олепљен. Дебљина лепа није подједнака: при дну, па за 0.10—0.20 *m* на више, креће се од 0.10—0.15 *m*; изнад ове висине на целом засведеном делу нигде она не прелази 0.06 *m*. Целокупна весина пећи, изгледа, кретала се око 0.40 *m* — то је, у осталом, највећа висина коју смо нашли код оне очуване пећи.

Као што се види, ни по облику, ни по техници не разликују се ове пећи од оних, које су дала друга слична насеља. Имају ипак два детаља, мало необичнија, који заслужују нарочиту пажњу. На оној пећи ($п_3$), на којој је очувано скоро $^3/_4$ горње конструкције, примећен је на источној страни, при дну, један нарочито остављен округласти отвор, који је у моменту откривања био затрпан земљом. Други од поменутих детаља представља очувани део крова једне друге пећи, избушен са неколико рупа, ширине око 1 *cm*, које су ишле скроз (сл. 4, $п_6$).

Али, нарочити интерес представља распоред ових пећи (сл. 2, 4). Поређане недалеко једна од друге, изузев ону последњу, оне су понекад тако близу, да се додирују спољашним зидовима ($п_5$, $п_6$, $п_7$). Нарочито место у овом погледу заузимају две пећи ($п_3$, $п_8$), које су биле постављене непосредно уз станове I и II и то тако, да су отвором и једним делом улазиле у њихов укопани део — однос, који, чини нам се, није констатован ни у нашим ни у суседним познатим насељима.

У самим пећима није ништа нађено; око њих врло ретке наласке престављали су најчешће отпаци од јела, од којих је подоста нађено поред оне последње сл. 4 ($п$ 8).

c) Јаме.

Нарочито укопане рупе, разне величине и облика, представљају једну од најобичнијих појава на преисториским насељима; ни ово насеље не чини у томе изузетак. Откопано је шест јама, неједнаке величине и

облика и различне садржине. На плану (сл. 2) извучене су ове танким кривим линијама и обележене писменима J_1, J_2 итд.

J_1 представља највећу јаму, која је била укопана између простора *A* и *C*, од прилике према средини овог последњег. Сиво-црна земља,

Сл. 4.

местимично измешана са ситним, строшеним рушевинама, јасно је обележавала обим јаме. Пошто је претходно једним уским ровом, ширине 0.40 *m*, извршен пресек у правцу с.-ј. (сл. 5), настављено је откопавање у слојевима од по 0.20 *m*. Набацана земља која се врло лако

копала, дала је, готово у свима слојевима, мање више сличну садржину. Таки слојеви гарежи и пепела, искидани и неправилно распоређени један испод другог, повијени на више или на ниже, ишли су скоро до дна. При дну, преко целе јужне половине, простирао се један моћан слој пепела, чија је просечна дебљина достизала 5 *cm*. Између ових слојева, измешани са земљом, делови оруђа, комађе посуђа, најзад врло много отпадака, представљаху осталу садржину. Очишћена јама имала је облик једне обличасто укопане рупе, при дну благо сведене, са конкавним и нешто ужим дном. На дну, више према југу, налазило се једно округло удубљење, дубине око 0.40 *m*.

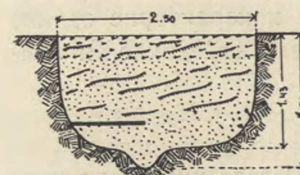

Сл. 5.

J_2. Друга је јама у с.-и. углу простора *A*. Сличне садржине, ова је знатно мања и нешто друкчија облика. Пада у очи околност да су међу отпацима нарочито заступљени они од риба и школьака; ови последњи у толикој мери, да при дну јаме образују читав један слој дебљине до 0.15 *m*. Откопана јама дала је мање више коритаст облик, са благо сведеним и конкавним дном.

J_3. На западној страни простора *B*, уза сами зид и ближе југу, откривена је трећа јама. И по облику и по садржини, разликује се ова јама од обеју предходних. На супрот онима, била је ова испуњена растреситом земљом, мрко-затворене боје и готово без икаквих налазака, тако да је изведени пресек у правцу и.-з. дао један профил, у коме се, сем спорадичних угљенисаних биљних остатака, ништа друго није видело (сл. 5). Међутим, нађен је у овој јами један објекат, који долази међу најинтересантније наласке са овог насеља. То је један фрагментиран суд о коме ће бити говора на другом месту. Брижљиво укопана, са правилно усеченим зидовима и потпуно равним дном, имала је ова јама облик ниске, благо сведене, зарубљене купе (сл. 6). Карактеристичан је детаљ превлака, којом је под био превучен, мрко-затворене боје, дебљине око 1 *cm*.

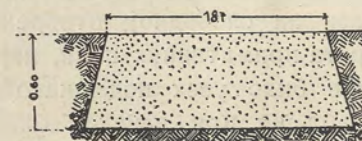

Сл. 6.

Остале јаме, J_4, J_5 и J_6 представљају нарочити тип ове врсте. Тако су J_4 и J_6 мање јамице, округло или четвртаста облика, испуњене отворено мрком, местимично црвенкастом земљом, готово без икаквих налазака. Нешто је интересантнија у погледу садржине пета јама J_5, слична облика и мало већа од предходних. У њој је нађено, поред неких ситних, и комађе једног великог суда, вероватно за оставу, који је некад запремао готово целу унутрашњост јаме. У одељку о посуђу, ми ћемо скренути пажњу на овај примерак.

Описујући остатке кућишта, ми смо само узгред и овда-онда помињали нађене објекте у њима, остављајући да о њима говоримо засебно, заједно са наласцима из осталог културног слоја. Прелазећи сада на опис тих налазака поделићемо их, ради лакшег прегледа, у ово неколико одељака.

2. Посуђе[1].

Од преко седам стотина налазака скоро половину чине цели или оштећени судови и њихово комађе. Целог је посуђа релативно мало, а у колико га има, припада махом горњим слојевима; у средњим и доњим налажени су готово искључиво комади или врло оштећени судови.

Техника, облик и орнаментика јесу главне и карактерне одлике посуђа у опште, па и овог нашег, према томе ћемо га, дакле, и прегледати.

a) Техника.

Материјал је, у главном, локалног порекла. Бледо-жута или црнкаста иловача, које и данас има у непосредној околини овог локалитета, постојала је свакако и у доба овога насеља. И данас је сељаци из суседних села употребљавају за разноврсне домаће потребе, па је, без сумње и код негдашних становника ове околине имала сличну примену. Свеколико нађено посуђе израђивања је слободном руком, један једини примерак, међутим, има све одлике на витлу рађена суда Сама израда све до момента печења не пружа никакву новину; одавде настаје једна процедура, у којој су примећени неки нови детаљи, до сада необјашњени или бар не довољно. Ови се односе на састав и начин справљања превлаке, којом је, као што је познато, већи део посуђа покриван. На другом месту, ми ћемо опширније изложити целу ову процедуру, заједно са резултатима које је дала хемиска анализа ове превлаке; за овај мах да кажемо само толико, да је та превлака на нарочити начин бојена, од чега су једним делом зависили и тон а нарочито сјај посуђа.

Печење је вршено на познати начин; само, да ли је то рађено увек на слободној, отвореној ватри, или је ту имала примену и нека врста примитивних пећи, није увек довољно јасно. Сем тога, то печење није било увек подједнако, тј. и висина температуре и време, употребљени при печењу, били су различни. Од овог двога као и од састава земље од које је посуђе прављено, зависила је у главном боја посуђа.

Узимајући технику за основу, све смо посуђе поделили у две групе, потпуно различне и бројно неједнако заступљене. Прву, боље заступљену, представља посуђе са превлаком, чија боја, из горе наведених разлога, варира од сиво-црне и црне до бледо-жуте и мрко-црвене боје. Нарочито место у овој групи заузима сјајно-црно посуђе, чији метални сјај знатно одскаче од светлуцавог тона осталог црног посуђа.

[1] Стратиграфија појединих налазака обележена је на самим објектима.

Прављено од добро пречишћене земље, танких зидова, солидне израде у опште, представља ово посуђе онај квалитативно бољи део керамичких израђевина. Нарочито се у овом погледу одликује мрко-црвено и сјајно-црно посуђе, међу којим има узорних примерака. Иначе је квантитативно у овој групи најбоље заступљено сиво-црно посуђе; знатно су ређи били наласци мрко-црвеног и бледо-жутог посуђа; а од сјајно-црног нађено је само неколико фрагмената. Напоменућемо узгред, да је готово све посуђе ове групе мале или средње величине; два-три већа примерка представљају само врло ретке изузетке.

Другу, мању групу, представља посуђе без превлаке, бледо-црвене боје и без знатнијих тонских варијаната. Израђивано од рђаво прерађене земље, дебелих зидова, често недовољно печено, у опште аљкаве и површне израде, ово је посуђе права супротност ономе из прве групе. Сем неколико примерака, нешто боље израде, највећи део овог посуђа представља грубу и неугледну керамику. Неће бити без интереса напомена, да је у главном ово посуђе већих размера; ређе оно средњих а изузетно се нађе и који минијатурни судић.

b) Облици.

Напред смо већ поменули оскудицу у целом посуђу, додајмо овде, да је она већа него обично; јер од толиких налазака, једва да имамо двадесетак целих или готово целих примерака. Али и ако главни, није ово и једини узрок. Има и других околности, по себи разумљивих, због којих ће извесни облици остати необухваћени овим прегледом. При свем том, ми држимо, да ћемо и са ово облика, колико имамо, моћи дати једно информативну слику типологије посуђа са овог асељан.

Одмах ћемо рећи, да ће та слика бити прилично једнолика, тако, да се свеколики облици могу свести на ово неколико типова:

Здела. Имају два варијетета. Први и далеко чешћи представља здела са профилираним горњим деловима и по правилу орнаментирана (сл. 7). Косо, унутра повијени обод и лучно профилиран део, који га одваја од трбуха нису правило; шта више, чешће се овакве зделе са правим ободом, оштро одвојеним од трбуха. Све посуђе овога облика налазимо искључиво у првој групи; најчешће су оне сиво-црне или мрко-црвене боје. Међу овим последњим имају неколике целе; једна од њих незнатно оштећена представљена је у сл. 7. Много је ређи други варијетет. То је нешто дубља једноставна здела, коју карактеришу, поред грубе из-

Сл. 7.

раде и бледе-црвене боје, још и орнаменти у виду израсли поређани нешто ниже испод обода и то обично по два са стране дијаметрално распоређени. Зделе су већином средње величине.

Шоља. И овде имају у главном два варијетета. Обичнији је онај са профилираним горњим делом, само не увек једнако. Код плитких шоља, који се својим обликом приближавају зделама, врат је врло низак, унутра повијен и јасно одвојен од исто тако ниског рамена а ово опет, на исти начин, од још нижег и врло широког трбуха. Код дубоких и знатно ужих шоља, поменути се делови често сливају, а и профилирање је нешто друкчије (сл. 8) Други варијетет преставља проста, једноставна шоља, мање више левкаста облика обично са ободом унутра појевиним. Нарочити је тип ове врсте посуђа, шоља са сисаљком, донекле слична другом варијетету, само више кугласта облика (сл. 9). По правилу, шоље су мале величине; врло су ретки примерци средње величине а некад се нађу и минијатурне шољице. Иначе припадају искључиво првој групи посуђа.

Сл. 8.

Сл. 9.

Пехар-чаша. Овако смо назвали суд, познат под именом „шоља са ногом“, „Fußschale“, чије је порекло познато. Судећи по многобројним наласцима, изгледа, да је ово посуђе имало доста широко употребу. Као и код шоље, имамо и овде два варијетета. Први и општији, карактерише, у главном, мање више левкаст, једноставан реципијенат, који носи ваљкаста и пуна нога, са округлим широким и увек конкавним подножјем. Карактеристична су два детаља, констатована на посуђу овог варијетета. На неколиким примерцима примећена је, на средини реципијента, једна округла, оштро усечена рупа, ширине око 1 *cm* а дубине до $^1/_2$ *cm* (сл. 10). На неким фрагментима од подножја, запажене су косо пробушене рупе, кад ближе, кад даље од периферије. Напомињемо, да су ове рупе познијег постања, у сваком случају пошто је суд већ био испечен. Далеко је ређи други варијетет, са профилираним реципијентом и сличним осталим деловима (сл. 11). И ово посуђе припада првој групи; први варијетет има по правилу сиво-црну или црну боју; други опет исклучива мрко-црвену. — Остали тонови поменуте групе нису запажени на пехарима.

Сл. 10.

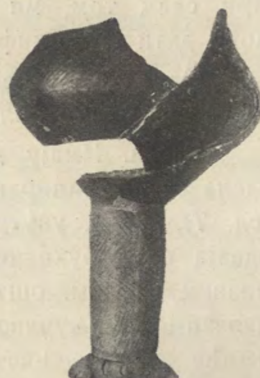

Сл. 11.

Лонац. Ово је посуђе доста ретко налажено, али је заступљено у обема групама. Примерци оне друге групе, поред техничких осибина које су за њу карактеристичне, имају још и ту, што су украшени орнаментима у виду израсли, обичних или двокраких, симетрично распоређеним око средине трбуха, обично по четири. Махом средње величине, ови су лонци по облику слични данашњим.

Ђувеч. Типични облик овога суда, који је, у главном и до данас сачувао своју првобитну форму, тако је познат, да чини сваку дескрипцију излишном. Релативно ретко, обично средње величине, припада ово посуђе искључиво другој групи, у којој, технички, преставља најлошије израђевине.

У сл. 12, а износимо један фрагментиран суд, чији очувани облик подсећа на ведро. Нађен у једној јами (J_3) у којој иначе ништа друго није нађено, уз то са обликом који одваја од свих досадањих, овај би суд већ и по томе заузео нарочито место међу осталим посуђем, али би ипак остао у његовом кругу. Међутим, оно што га потпуно издваја из тога круга, јесте техника, јер је, на супрот свему осталом, овај суд израђен на витлу. Употребу витла одаје већ и спољашна страна, али је она далеко јаснија на унутрашној, где су и на дну и на зидовима констатоване појаве, које се само тако могу објаснити (сл. 12, b). Технички, припада овај суд првој групи посуђа, у којој преставља уједно и највећи примерак.

Сл. 12 a.

Сл. 12 b.

Према свему ономе, што је познато о појави витла, према целокупном осталом материјалу, који је ово насеља дало, присуство овако израђеног суда није се могло очекивати; од куда он овде и како би се његова појава имала обраснити, покушаћемо да одговоримо доцније.

Сем овога посуђа, за које смо имали података било у целим, било у готово целим судовима, у сваком случају за облик довољним, имамо и таквог, о чијим се облицима може само закључивати из појединих већих или мањих комада. Међу овима, као да је најбаље заступљен облик,

сличан данашњим ћуповима. Бледо-црвене боје, обично грубе израде, ово је посуђе махом великих, често врло великих размера; у овом се погледу нарочито одликује један примерак, који уједно преставља фрагменат највећег суда са овог насеља. Његова вероватна висина премаша 0.60 *cm* а највећа му ширина достиже скоро 0.50. Напоменућемо, да је овај фрагменат заједно са још неким ситнијим, нађен у једној мањој јами (J_5).

С друге стране је интересантан један примерак, који прставља део једног суда, ваљкаста облика, избушена ширим рупицама, ширине до 3 *mm*, грубо изведеним, неправилно али густо распоређеним по целој површини. Јајасто дно, без ових рупица, имало је на средини једну ширу рупу, правилно усечену, ширине око 1 *cm*. Црнкасте боје, мање величине, ово је један од најгрубље израђених примерака из прве групе посуђа. Поменућемо још један већи фрагменат шоље, овална дна, и обода, нешто унутра новијена. Према овоме, ово би био један нов варијетет овога облика.

Напослетку, нису без интереса два већа фрагмента малих, вероватно вотивних сточића-жртвеника, округла облика, које су носиле три или четири ваљкасте, при крају нешто тање, ножице. Табла сточићева, мање више удубљена, образовала је као неку врсту плитка и широка реципијента, који је окружавао ниски, мало унутра повијени обод. Понекад је табла без оваког обода и у том је случају периферија украшавана ситним, хоризонтално положеним орнаментима у виду брадавичистих израсли, обично дијаметрално распоређеним.

Поред до сада изнетих облика целих судова, а да би слика била потпунија, изнећемо још неке, који су имали извесни њихови делови. Нарочиту пажњу, међу овима, заслужује једна нарочита врста поклопца, који се обично сматра као саставни део т. з. „антропоморфне вазе". Оваквих поклопаца, односно њихових фрагмената, нађено је врло много, те изгледа, да је и дотични суд био у доста широкој употреби, — фрагмент једног таког суда, заједно са поклопцем, преставњен је у сл. 13. Међу нађеним примерцима могли смо издвојити ова три варијетета. Први и најобичнији је онај, изложен у сл. 13. Кад овога је дно готово равно и увек без орнамената; облигатне дршке, по правилу између дна и обода, којима се не може спорити и извесна орнаментална улога, немају увек онај облик; често су оне у виду дужих рошчића, правих или мало у назад новијених. Други варијетет карактеришу потпуно равно и увек орнаментирано дно и одсуства оних дршки. Ове је овде заменила врвца или нешто слично, провучена кроз нарочито за то пробушене две рупице, начињене обично на средини дна, а не ретко и при крају, ближе ободу (сл. 15). Као прелазни варијетет између ова два може послужити фрагменат примерка у сл. 14, где су негдашње дршке сведене на мале коничне израсли, које су овде задржале само орнаменталну улогу негдашњих дршки, јер се недалеко од њих и ближе ободу, налазе рупице за врвцу, која је вршила улогу дршке. Немамо довољно података о трећем варијетету, јер су фрагменти и малобројни и врло рђаво очувани; констатоване су ипак извесне одлике, које га одвајају од оба предходна варијетета. Прву преставља конвексно и обично орнаментирано дно а друга се састоји у томе, што су дршке на самом ободу.

Сл. 13.

Сл. 14.

Сл. 15.

Код свију се поклопаца ваљкасти обод, почевши од дна постепено проширивао, добијајући тако мање-више коничан облик. Није нам тачно позната висина обода, али имамо разлога претпостављати да није прелазила 0·15 *m*. Без обзира на варијетет, обод је увек украшаван и по правилу урезаним орнаментима; — само два три примерка чине изузетак у томе. Највећи део нађених примерака има црну боју, ређе су заступљени остали тонови прве групе, којој иначе сви поклопци при-падају.

Докле је поклонац везан за једну специјалну врсту суда, дотле је ушица далеко општија и са много више варијетета. У табле I 11—19 изнети су карактеристични примерци ових судних делова, почев од грубе дршке у виду дужих или краћих израсли, разна облика (11—14) па до хоризонталне или вертикалне ушице (15, 16). Нарочито место међу дршкама заузимају примерци 17—19. Пре свега, највећи део оваквих дршака (17, 18) налажен је искључиво на ободу посуђа, која је имало облик дубље, једноставне зделе, обично црне боје и вероватно јајаста дна — један, дакле, нови варијетет суда ове врсте. Али много су карактеристичнији облици ових дршака, који делом подсећају на грубе антропоморфне преставе (17) а делом на рудиментарне животињске фигуре (18, 19) што се тиче намене ових дршки, могли би и овде поновити оно, што смо већ рекли о сличним дршкама на поклопцима само са том напоменом, да су се облици и једних и других развили, највероватније, под извесним религиозним утицајима.

Сем примерака 17 и 18 све су дршке-ушице налазиле на делу између врата и трбуха суда; а ако је суд једноставан, онда обично ближе ободу.

Техници суда одговарају и облик и квалитет дршке-ушице; у томе је владао известан ред, од кога је ретко одступано. Тако су дршке

11—14 употребљавање искључиво на бледо-црвеном посуђу, врло грубе израде. Вертикалну или хоризонталну ушицу (15, 16) налазили смо, исто тако, на овом посуђу, али много боље израде; ређе су овакве ушице на судовима из прве групе. Напослетку, дршке у виду малих коничних израсли, са рупом за врвцу (табл. II, 2, 3) или без ње, када их је често тешко разликовати од сличних пластичних орнамената, сретали смо по правилу, само на посуђу црне боје, а изузетно на мрко-црвеном или бледо-жутом.

C) Орнаментика.

И ако недовољни, ипак су подаци за орнаментику најобилнији. Оно што на први поглед пада у очи, јесте појава, да је један врло мали део, једва једна петина, без икаквих орнамената, све остало посуђе било је орнаментирано; нарочито се ово огледа на многобројним фрагментима.

Орнаментика је разноврсна. Имају неколике врсте, за које су уобичајена имена, дана према техници. Тако имамо врсте: урезаних, удубљених и пластичних орнамената. Има и једна четврта врста, чија техника још није довољно одређена и у којој су орнаменти извођени на један нарочити начин, о чему ћемо мало даље говорити. Најбоље су заступљени урезани орнаменти; на друго би место дошли пластични а најслабије је прeстављена четврта орнаментална врста. Као и код облика, тако и овде нису примећене никакве стратиграфске разлике; једна поред друге, дубином целог културног слоја, налажене су све четири врсте.

1. Урезани орнаменти.

Позната је техника ових орнамената. И овде је употребљено једно шиљато оруђе, вероватно коштано, чији врх, судећи по урезима, није био увек оштар. Урези су обично дубљи и шири; просечна је дубина око 2 *mm* а приближно толика и ширина; врло су ретки примерци танко и плитко урезиваних орнамената. Ни на једном примерку није примећена бела инкрустација у урезима.

Релативно, ова је орнаментална врста највише употребљавана. Између орнаменталних мотива, који се не могу увек јасно разликовати, могли смо ове издвојити: Траку, линију, троугао и четвороугао. Трака је највише употребљавани мотив. Праве косе или угласте, неједнаке ширине, која варија од 1—3 *cm*, најчешће су ове траке испуњене убодима, косо или право убоденим (табл. I, 1—3); ретки су случајеви, да трака остане празна или да буде ретко шрафирана (табл. I, 4, 5). Најчешће је однос између трака паралелан или готово паралелан. Линија је много ређи мотив; обично комбинована са траком или са по једним или два низа убода, поређаним са стране (табл. I, 6, 7). Праве, косе или изломљене, и оне су обично биле у паралелном односу, некад и укрштеном. Карактеристични су завршеци код неких линија (7). Троугао

је нађен само на неколико примерака. Као и траке и троугли су испуњени убодима; интересантно је, да је овај мотив увек налажен на једном одређеном месту на суду — на рамену. Поређани један до другог, са основом на пределу између рамена и трбуха, низали су се они, можда, око целог рамена (табл. I, 8). Напослетку четвороугао је констатован само на два-три примерка (табл. 9, 10), од којих је онај први сумњив, јер је, вероватније, само део неке шире траке. У сваком случају, карактеристични су завршеци на очуваним теменима, какве смо и кад линија констатовали.

Из неких фрагмената, недовољних иначе, даје се наслућивати још један мотив, угласто савијена спирала или можда меандар, на којићемо се још једном вратити мало доцније.

Недовољно смо обавештени о композицији ових орнамената, изгледа, међутим, да је већина слободно распоређивана по целој површини суда. остављајући само врат слободан. Обично је њима украшавано црно и бледо црвено посуђе, на овом последњем, често су ови орнаменти комбиновани се пластичним.

2. Удубљени орнаменти.

Ова је орнаментална врста мање позната, па је и само њено упознавање од скора. Нарочито је интересантно њено присуство у области преко Дунава где преставља, ако не изузетак, оно свакако једну од ређих нојава. Напротив, у нашим насељима са ове стране Дунава, употреба удубљених орнамената је много шира и почиње од најстаријих, па до најмлађих преисториских епоха, у колико су ове у нас утврђене.

Удубљивање је вршено нарочито удешеном оруђем, свакако коштаним, на које ћемо скренути пажњу у одељку о оруђима. Удубљења нису једнака ни по ширини ни по дубини. У овом последњем нема велике разлике, јер и најдубља једва да нешто прелазе 1 *mm.* напротив, ширина достиже кад-кад и 4 *mm.* Ређана једно до друго, остављала су ова удубљена међу собом кад уже, кад шире површине, које су се према њима рељефно одвајале од позађа. Једноставнија од урезане ова је орнаментална врста имала свега два мотива: линију и угао. Најчешће је употребљавана права или коса линија; ређа хоризонтална, врло ретко крива (табл. II, 1—4); однос између линија био је по правилу паралелан. Најобичније су композиције, низови косих линија, поређаних за извесну дужину у једном правцу, па онда опет за извесну дужину у супротном, и тако наизменично, обично по двапут, ређе трипут. И праве су линије употребљаване на сличан начин, често комбиноване са хоризонталним или косим; ретко са кривим. Углови, обично тупи, имали су мало друкчију примену. Сложени у низове као и косе линије, ређани су они на два начина, изгледа, подједнако примењивана. Код првог је узет исти принцип, који смо кон-

статовали код низова косо удубљених линија; код другог су, између низова, иначе знатно ређих, остављања слободна поља, веће неорнаментиране површине које су се, вероватно, наизменично ређале са орнаментираним (табл. II, 5, 6).

Насупрот урезаним, слободно распоређиваним орнаментима, везани су ови искључиво за један део на суду — за раме. Само се изузетно нађу овакви орнаменти на врату (табл. II, 6), а на једном јединим примерку констатован је и на нози (сл. 11).

Употреба ових орнамената знатно је ограниченија од осталих; најчешће је њима украшавано црно посуђе, ређе бледо-жуто, никад бледо-црвено. Врло често налазимо ове орнаменте поред пластичних.

3. Пластични орнаменти.

Техника је ових орнамената двојака: или су орнаменти добијани истискивањем из самог судног зида или су засебно моделирани и готови додавани суду. Први је начин обично примењиван код орнамената у виду испупчења, сви остали орнаменти извођени су махом на други начин. Најобичнији су орнаментални мотиви поменута испупчења, конична, троугла или ваљкаста облика; ширине око 1 *cm* а приближно толике и висине. Увек на прелому између рамена и трбуха, врло ретко на ком другом месту, распоређивана су ова испупчена по правилу на обема страна суда, дијаметрално. Најчешће је употребљавано по једно овакво испупчење ређе по два (табл. II, 2, 3).

Готово искључиво, налазили смо ове орнаменте на посуђу из прве групе.

Слични су овима орнаменти у виду израсли, само знатно већи и грубље израде. Дугуљаста облика, са једним или два крака, распоређени као и они први, украшавали су ови орнаменти искључиво бледо-црвено посуђе.

Ређе је употребљаван мотив у виду прстена, који је увек, обавијен око врата суда, заузимао једно одређено место — превој између врата и рамена. Пуно рађен, дебљине око 1 *cm*, овај је прстен, и ако орнаменат, често украшаван; по правилу урезаним орнаментима. Као и предходним и овим је орнаментима украшавано поглавито бледо-црвено посуђе (табл. II, 7).

Говорећи о дршкама, ми смо поменули орнаменталну улогу неких од њих; наглашавајући то и на овом месту, ми их наводимо и као нарочиту врсту орнаменталних мотива.

Као и удубљени, тако су и ови орнаменти били на известан начин везани за суд који су украшавали, само је та веза овде знатна компликованија. Јер докле су код предходних свеколики орнаменти везани, у главном, само за један део суда, дотле је овде сваки орнаментални мотив имао нарочито место; тачност примене овога принципа више утврђују, него што оспоравају два-три изузетка.

Засебну орнаменталну врсту претстављају украси на примерцима 8, 9 и 10 табл. II. Први преставља мрко-црвену зделу, какве смо већ познали (сл. 7) на чијем се дну налази орнаменат у виду крста, који својим тамно стакластим сјајем одваја од мрко-црвеног позађа (табл. II, 8). Други је примерак једне плиће зделе, црне боје, слична облика, чија је унутрашња страна била украшена широм, сјајно-црним тракама (табл. II, 9). Не знамо ни број, ни распоред ових трака, али судећи по очуваним деловима, изгледа, да је једна ишла око целог суда, украшавајући површину између трбуха и обода, док су друге, две вероватно, укрштајући се на дну, красиле сам трбух. На очуваним деловима ових трака, виде се јасно трагови глачања, за које је употребљено нарочито оруђе, вероватно коштано, слично ономе а можда баш и исто, којим су извођени удубљени орнаменти. Напослетку, и трећи примерак (табл. II, 10) фрагменат једне веће, иначе сличне зделе, споља сјајно-црна а изнутра сива тона, имао је на унутрашњој страни такође један тракасти орнаменат. Уска, сјајно-црна трака, али без трагова раније поменутог глачања, извучена вероватно око целог обода, покривала је само један мањи део његове горње половине; остала унутрашњост била је, чини се, без икаквих орнамената.

Ова је орнаментална врста најслабије заступљене; имамо само неколико примерка и сви припадају посуђу прве групе.

Познате су хипотезе о техници ових орнамената; ми ћемо се њима нарочито забавити у другом делу овога чланка, када ћемо изнети и своју.

На завршетку, да поменемо још неке орнаменталне мотиве, који нису могли ући ни у једну од поменутих врста. Прве престављају округласти утисци, изведени на још влажном суду, свакојако прстом. Сложени у гушће или ређе низове, обично су украшавали врат, ређе који други део суда (табл. II, 7). Много су ређи орнаменти у виду огреботина, плитко угребени и без реда разбацани по целој површини суда (табл. II, 11). И једне и друге орнаменте налазили смо искључиво на бледо-црвеном посуђу, прве обично у друштву са пластичним а не ретко и са урезаним орнаментим, друге увек саме.

Још није дефинитивно решено питање, како треба сматрати известне отиске, изведење на познати начин, на днима неких судова. Међу посуђем са овог насеља има доста таквих примерака и сви припадају групи бледо-црвеног посуђа (табл. II, 12, 13).

3. Оруђа.

Другу, мању половину нађеног материјала престављају оруђа. Обична је појава, природна у осталом, да су наласци ове врсте боље очувани, па је тако и овде. Од целокупног броја, скоро је једна четвртина цела или готово цела; нарочито су добро очувана коштана оруђа.

Сва су израђена од камена или кости, од метала није нађен ни један примерак.

а) Камена оруђа.

Релативно, ових је оруђа мало нађено, из чега се може препостављати да га није ни било много. Ова појава има и других разлога, али један од главних, свакојако преставља оскудица у камену. Употребљени камен је тројак; плавичасто, силакатно стене; кремен, бели, жућкасти итд. најзад обсидијан.

Ни технички ни типолошки не показују ова оруђа никакву нарочиту одлику. Глачање је потпуно и вршено на познати начин. Међу нађеним облицима, који услед фрагментарног стања нису увек довољно јасни, издвојено је ово неколико врста. *Секира,* потпуно углачана, разне величине (5—12 *cm*). Имају у главном три типа: *калупасти,* правоугаона облика, широка правоугаона чела, дуже, благо повијене оштрице; *пљоснасти,* мање више троугла облика, уска чела и праве оштрице; *ваљкасти,* клинаста облика. Сви су ови облици тако познати, да је излишна свака даља дескрипција. Најбоље је заступљен други, пљосњасти тип; ређи је први, врло редак последњи. Камена длета, међу којима се извесни типови не могу увек довољно разликовати од врло сличних, тз. „вотивних секирица", престављају другу врсту камених оруђа. Типолошки, длета су једноставнија од секира а и бројно су слабије изражена. Потпуно углачана, мале величине (3—5 *cm*) имају и длета два типа. Први, општији јесте у ствари минијатурна калупаста секирица али обично са фасетираном предњом страном. Ређи је други, ваљкасти тип.

Маљ. Ово је оруђе ређе од предходног; нађена су два типа. Обичније је онај калупасти, мање више трапезна облика. Четири су му стране, оне усправне, потпуно углачање; остале две су неуглачане, испупчене и са очигледним траговима употребе. Други, кугласти тип, престављају само неколики фрагменти; један најбоља очувани преставља само половину једног оруђа овога типе. Поред нарочитог камена (мелафир?) који је једино овде употребљен, оруђе је било пробушено на средини. Рупа је ишла скроз; ширина јој је 11 *mm* и била је потпуно углачања. Не знамо да ли су и остала оваква оруђа била бушена, али наглашавамо, да је ово, у опште, једини примерак тз. бушених камених оруђа (табл. III, 1).

Међутим, главни део камене индустрије чине ситна, често минијатурна оруђа од кремена и обсидијана, која се иначе ни по чему не разликују од оваквих објеката са других сличних насеља. И кад су цела, не могу се ова оруђа увек тачно одредити, јер многима од њих и не знамо употребе; са фрагментираним, каква су наша, то иде много теже. Обично се при класирању оваквих оруђа помињу ове три врсте: ножеви, струшке и тестерице. Међу многобројним фрагментираним примерцима, које ми имамо, заступљене су, изглада, све поменуте врсте.

б) Коштана оруђа.

Многобројнија су и боље очувана коштана оруђа. Израђивана су од костију домаћих и дивљих животиња; ређе од рибљих. У највише случајева кост је цепана, нарочито за израду мањих оруђа; за она већа, намењена грубим и тежим радовима, употребљавање су целе кости.

Као и камена, и ова су оруђа глачана, само овде глачање није увек једнако, јер поред потпуно углачаних, имамо доста само делимично а известан број и неуглачаних примерака. Овај је последњи случај доста честа појава код оруђа прављених од рога. На супрот прилично једноставној типологији камених оруђа, показују ова коштана оруђа много више разноврсности. Између свеколиких врста, које се не могу увек довољно одредити, најбоље је заступљено *шило*, обично од цепане кости, пљоснато, са врло дугим оштрим врхом (табл. III, 2). Ређа су, ваљкаста шила. Упоредо са овим иде *игла,* најчешће од рибље кости, са сличним врхом, али више четвртаста, карактеристично завршена на горњем делу. У највише случајева ове су игле без ушица, неке је опет имају (табл. III, 3), а на другим је само започета (табл. III, 4). У опште узев, игле су боље израде; сломијене, често су преправљане у какво друго оруђе. Примера ради наводимо једно, са оштрицом у место врха, које вероватно служило за урезивање орнамената на посуђу (табл. III, 5). Ваљда су као гладалице служила извесна мала оруђа, обично од цепане кости, величине 4—7 *cm*, завршена на једном или на оба краја уским, длетастим врхом. На сваком оваквом врху разликујемо два дела: један преставља лучно повијена доста оштра сечица, а други, одмах испод првог, једна потпуно углачана и нешто искошена површина, дужина око $1/2$ *cm*. Врло је вероватно, да је оваквим оруђима вршено глачање извесних орнамената (табл. II, 9) али је исто тако могуће, да су баш ова оруђа служила за извођење удубљених орнамената, који су, како се држи, и постали из механичког глачања посуђа. Длета долазе међу већа коштана оруђа. Најчешће су израђивана од целе кости, већином од ребара крупнијих сисара. Било је и мањих длета, од цепане кости, обично боље израде. Карактеристичан је један примерак са зарезима на средини, који су могли служити или за притврђивање оруђа за држаље, што је вероватније, или за вешање (табл. III, 6).

Долази сада читава једна серија коштаних оруђа, која се и поред врло добро очуваних облика не могу или не могу довољно одредити, Проблематична је, на пример, употреба оних пљоснатих објеката, у виду краће или дуже палете, са дршком која није увек јасно одвојена тупих ивица, како на странама, тако и на завршном делу (табл. III,

7—9) Исто се ово може рећи и за она друга оруђа, која извесни детаљи чине још проблематичнијим (табл. III, 10—12). Ове детаље на горњем делу оруђа довољно изражава и сама слика, ми ћемо додати само још неке, на доњем, који се иначе не виде. Тако је доњи лучно повијен део примерка 10, завршен доста оштром сечицом а на делу изнад оног окрзнутог места, види се на ивицама неколики отисци, које, као да је нека веза оставила. Напротив, код примерка 12, не само да немамо сечице на доњем делу, већ је он, изгледа, нарочито шири остављен и врло добро углачан. У осталом, овај се примерак и горњим делом разликује од предходног. Карактеристична је, најзад, она таласасто изувијана ивица на примерку 11. Сви су ови објекти од цепање кости, врло добре, често изванредне израде.

Остали примерци (табл. III, 13—15) имају ту заједничку особину, што се на свима, на горњем завршном делу налази по једна рупа, за вешање или за притврђивање уз какво држаље. Нарочито је у овом погледу интересантан примерак 13, чији је горњи део са обе стране, донекле равно засечен а испод овог засеченог дела, од прилике на средини оруђа, виде се маркантна удубљења, која је најпре могла оставити каква веза. Скрећемо пажну на оне урезе на доњем делу оруђа — појава која је једино на овом примерку констатовано. Примерак 14. нема ништа од свега тога, сем рупе и затубаста врха, какав је и у предходног оруђа, има с њим још ту заједничку особину, што су оба израђена од рога. Напослетку, примерак 15, који је такође имао рупу на горњем делу, начињен је од цепане кости; нејасно је, чему је могао слутити његов тупи, копљасти врх?

4. Оружје.

Као и код оруђа, употребљен је и овде исти материјал и готово у истој сразмери. Ређе је на пример камено оружје, за које је у главном употребљен кремен а изузетно и обсидијан. Две врсте, копља и стреле, које се више разликују величином, њего обликом, престављају свеколику типологију каменог оружја. Све је оружје готово у фрагментима, карактеристична је; једна скоро цела стрелица од обсидијана (табл. III, 16).

Боље је заступљено и боље очувано коштано оружје. И овде имамо исте оне врсте, а поред њих и харпуне само врло слабо престављене. Примерци 17—20, табл. III, престављају главне типове свих врста; међу стрелицама, рећи је онај са перцима (табл. III, 20).

Као и оруђа и оружје је прављено већином од цепане кости; нађени су само неколики примерци од целе.

5. Накит.

Десетак објеката, који су свакојако служили као украси, престављају само један незнатан део накита, који је на овом насељу употребљаван. Материјал је био разноврстан: кост, љуштуре од шкољака, земља и разнобојно камење. Од земље су прављени ситнији, јајасти или округласти објекти, на средини пробушени за вешање, нека врста ђинђува или мерџана. Другу врсту накита од истог материјала престављају тз. „привесци“, обично четворокраки и по правилу са рупом за вешање (сл. 16, 1). Од камена су рађени извесни украси, округласта облика, пљоснати и врло добро углачани, са рупама за вешање или без њих, нека врста брошева или медаљона (сл. 16, 2, 3). Зуби појединих животиња, који су поред орнаменталног, имали и религиозно-мађиски значај, употребљавани су вероватно у оба смисла (сл. 16, 4). Коштане гривне, нарочито оне од љуштура извесних шкољака, четвороугле или округле, имале су, изгледа, доста широку употребу (сл. 16, 5, 6). Напослетку, коштано прстање, са карактеристичним полукружним украсима или без њих (сл. 16, 7, 8), завршују ову скромну серију украса.

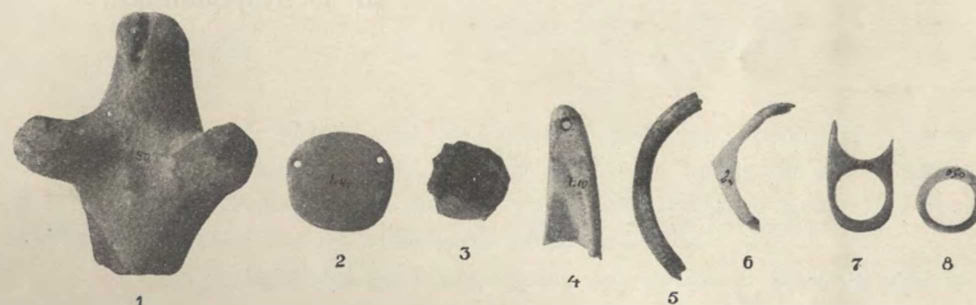

Сл. 16.

Међутим, сама израда не одговора увек имену. Ово нарочито важи за земљане украсе, који својим изгледом врло често изазивају оправдану сумњу, да ли их као такве треба сматрати; боље у томе погледу стоји камени а нарочито коштани накит.

6. Остали објекти од земље, камена и кости.

Говорећи о коштаним оруђима, врло смо често помињали као материјал нарочито цепану кост. Таквих цепаних кости, тек припремљених за обраду, налазили смо врло често, нарочито су за ово употребљавана ребра. Поред осталих камених израђевина, нађен је један повећи број камених жрвња и лоптастих каменова — „тучкова“. Жрвњи су обично округласти или четвороугаони, са неравном доњом а са заравњеном и нешто угнутом горњом страном, на којој се јасно опажају трагови негдашне употребе. Један већи фрагменат точка, углачаног како на периферији, тако и на бочним странама, допушта претпоставку о употреби неке врсте точила.

Међу земљаним објектима прво место, по броју, заузимају они кугласта, крушкаста или двогубоконична облика, пробушени на средини и познати под разним именима: тегови, висци итд.; налажени су појединачно и у групама. Одмах за њима долазе округласти, пљоснати предмети, такође пробушени на средини тз. „пршљенци“. Обично су ови нарочито прављени али су за њих употребљевани и обични одломци од посуђа.

Сл. 17.

Нарочито место, међутим, заузима примерак изнесен у сл. 17. То је фрагменат једног ваљкастог земљаног објекта, који је на предњој страни имао један карактеристичан урезани орнаменат који је једино овде констатован. И о објекту и о орнаменту, као и о осталом, говорићемо у другом делу овога чланка.

Д. Ђ. Карапанџић.

Мегалит из Срндаља.

1.

Прошлога лета[1] нашао сам у Срндаљу (општине рибарске, среза расинског) један мегалит, који је нарочито привукао моју пажњу и о коме сам написао једну расправу. Желео бих да о њему дам нека најближа обавештења и читаоцима овог часописа.

Мегалит је једна од ератских стена, донет можда воденом снагом а можда и пренет човековом руком. По мишљењу г. Dr. J. Жујовића, мегалит је део вулканске-трахитоидне стене.

Мегалит се налази више самога села Срндаља, на левој обали Срндаљске реке, на обронку који је стрм до 15 метара. Његова општа слика види се на фотографији (сл. 1). Горња површина мегалита покривена је маховином, која је у току времена нагризла камен, стварајући на њему веће или мање поре. Време је учинило, а маховина је припомогла, да површина камена буде веома трошна. Мало јачи додир руком скида и маховину и камену површину. Тако су може бити и нестали многи цртежи са овога камена; од њих се данас једва виде по неке утрвене црте. Цртежи, које још има овај мегалит, боље се виде под маховином но тамо где ове нема.

Мегалит је у горњој површини нешто лепезаст, на једном крају ужи и виши а на другом шири и нижи. Од једног краја до другог пролази гребен, који се у близини ширег краја рачва те тако дели мегалит на три неједнака дела. Камен је несумњиво раније био јаче углачан на својој површини, што не мора бити извршено човечјом руком. Глачање је пре могло бити природним путем, водом, шљунком, ледом.

[1] Јула 1921.

Унутрашња страна овога мегалита, окренута земљи, потпуно је углачана, али тако да више води на мисао да је сам човек глачање извршио. У средини је, у овом унутарњем делу, мегалит удубљен и његов целокупни унутарњи изглед одговара донекле издубљеном срцу.

Дужина овога мегалита износи 3,20 а ширина, у најширем делу, 2,50. У својим разним деловима овај мегалит се види на приложеним фотографијама (сл. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

У непосредној близини овог мегалита, на истој обали реке, налази се једно прастаро, напуштено гробље, које не мора или и може имати

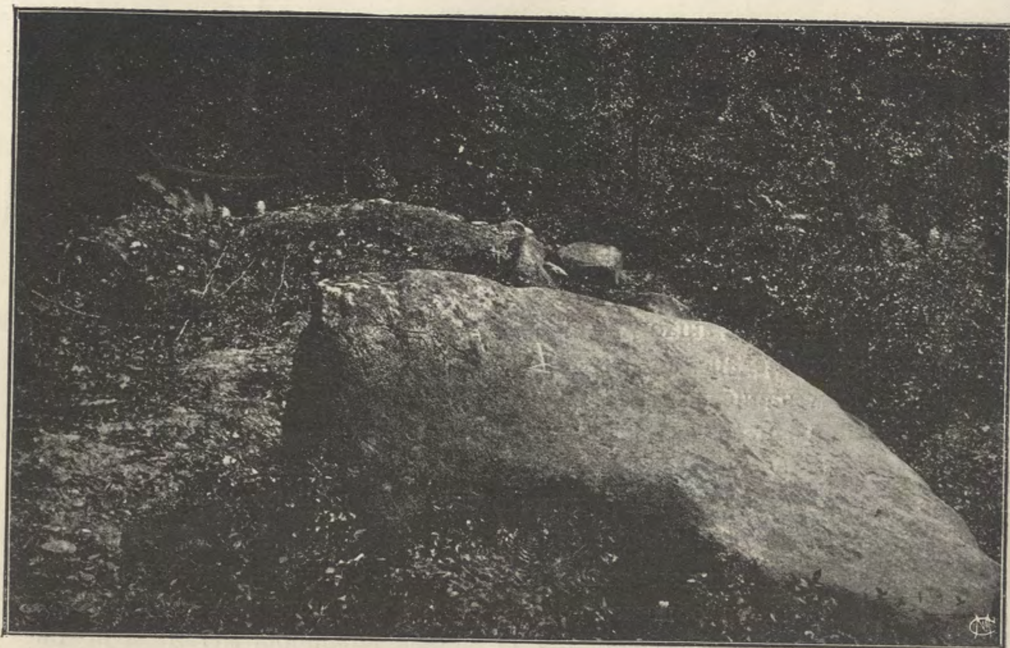

Сл. 1.

везе са овим мегалитом. Гробови су у овом гробљу у правилним редовима са малим надгробним каменовима, без плоча. Ово гробље је у једној нешто нагнутој равни, малога простора. На њему се сада може приметити 30—40 гробова, судећи по каменим белезима.

У селу Срндаљу, које је нешто ниже од овога гробља, а које нема више од 7—8 кућа, налазе се још три оваква гробља, чији трагови већ ишчезавају. Камење са ових гробља разнето је скоро све, а земљиште се употребљава за пољске потребе. Два гробља налазе се на истој страни реке, на којој је и мегалит, и то једно на косој страни брега; а треће гробље је на једном ћувику, с десне стране реке.

Становници Срндаља сразмерно су скорашњи досељеници, па у селу ни о овим гробљима („гробиштима“) ни о мегалиту не постоје никакве традиције.

Оваквих гробља, старих, напуштених, правилно уређених, са малим и неприметним каменим споменицима, има повише у општини рибарској, у Рибарима, Рибарској бањи, Бољевцу, Крушинцу и под самим Јастрепцем. Сви су готово на ћувицима. Ни о једном не постоји никакво предање; али су око понеких (као у Рибарима) налажени жртвеници, стрелице и некакви каменови о којима сељаци сада не умеју ништа тачније да кажу. На жалост, и то што је некада нађено на овим местима, временом је потпуно уништено. По мишљењу, које се још одржава у селу Рибарима, некада је било повеће насеље у непосредној близини данашњег села Бољевца. Становници Рибара показују на коси више свога села остатке некадањег пута, који је, по њиховом веровању, преко Вел. Шиљеговца ишао у Крушевац а са друге стране продужавао ка Нишу. Њиме је, како предање тврди, кнез Лазар слао војску на Ниш.

Срндаљска река и данас има добре пастрмке, иако се ова јако треби због гостију у Рибарској Бањи; а има и доста воде. Несумњиво да је њено корито некада било пуније и водом и рибом. Исто тако Рибарски и Бољевачки поток мора да су некада имали више и воде и риба, што се можда види и из самог имена села Рибара.

У шумама планине Јастрепца, које још и сада, иако веома истребљене, настају одмах од означених села општине рибарске, има и данас доста лова. Тица је у овим шумама ретка; али зечева, лисица, вукова и другог звериња још има. Земљиште је овде уопште такво да се ту може говорити о некадањим прашумама, о лову на дивљач и на рибе, па и о преисторијском човеку коме би такво земљиште добро дошло. Прастара гробља, расејана по појединим местима ове општине, најбоље казују о насељима, која су некада била овде а која су можда била многобројнија но садања. Живот је, како изгледа, текао у овим крајевима још из најранијих давнина, па је доцније одржаван око првобитних насеља. У самом селу Срндаљу, које једва има неколико досељеничких кућа, налазе се, као што је већ речено, четири прастара гробља, која би била довољна и за какво многољудно насеље. Котлине Срндаљске и Бољевачке реке као да су биле врло погодне за најстарије становнике ових крајева.

Ни на једном од ових гробља није нађен какав камен са натписом или са каквим цртежима. Само је на једном јединοм камену у селу Срндаљу, управо на трећем гробљу почевши од мегалита, нађен надгробни камен са цртежима. У целој општини рибарској гробља су дакле без цртежа и без натписа, сем овог једног у селу Срндаљу.

2.

На мегалиту, као што се види из фотографија, налазе се разноврсни цртежи.

Цртежи мегалита могли би се поделити на геометриске облике, слике животиња и слике човека.

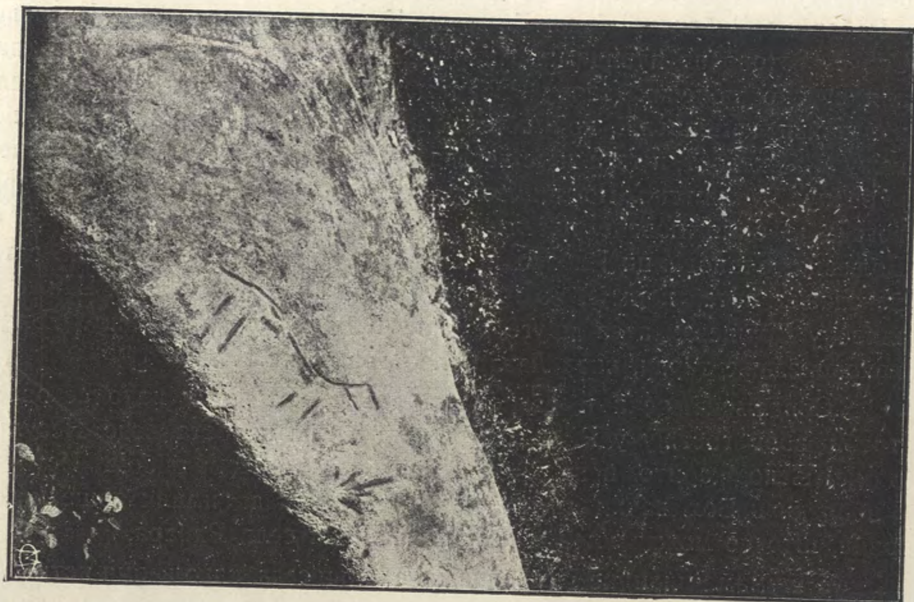

Сл. 2.

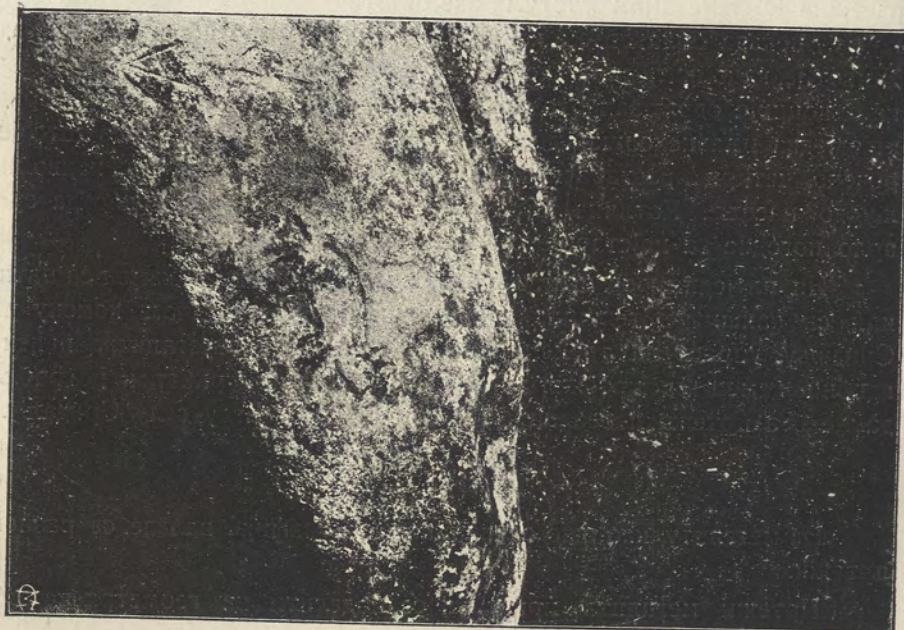

Сл. 3.

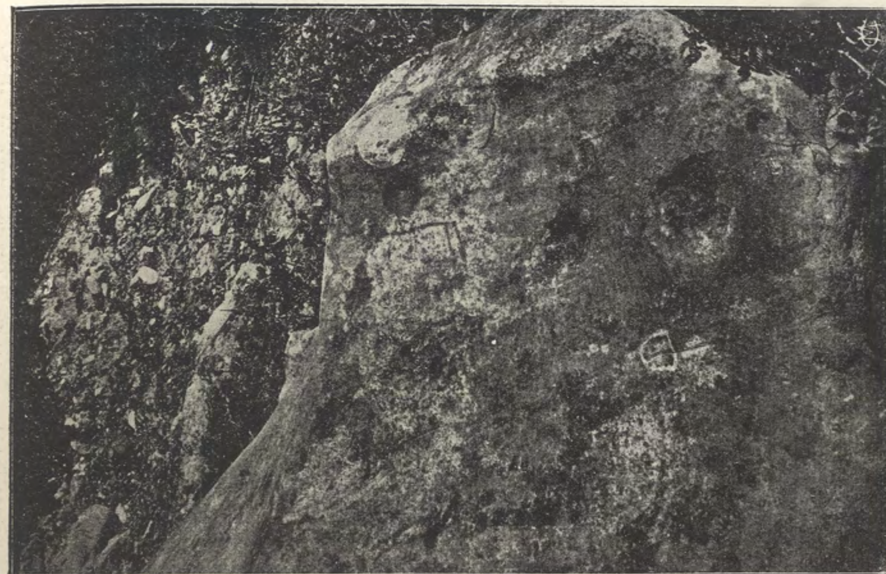

Сл. 5.

Сл. 4.

Сл. 6.

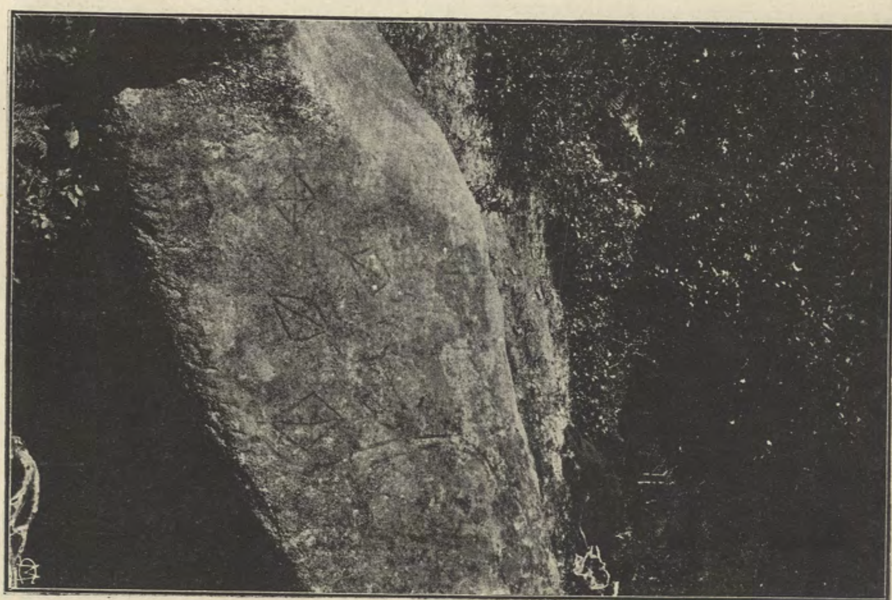

Сл. 7.

Сл. 9.

Сл. 8.

Геометриске слике састављене су од правих линија, са једним изузетком полукруга и круга. Слике животиња и слике човека израђене су одлучним и главним потезима, или потезима који су били довољни да обележе мисао цртачеву онако како је он био схватио. На сликама животиња и људи, поред правих црта, виде се и овалне и кружне. Сликар је, види се, већ био довољно способан за израду кривих линија.

Цртежи су на овом мегалиту слабих уреза, а танко и лепо удубљени. Слике, нађене на овом мегалиту, први пут се овакве јављају у нас. Оне су несумњиво од великога значаја[2].

На овом камену налазе се и три удубљења (чанчића), врло карактеристична за многе мегалите. После мегалита г. Dr. С. Трojановића, ово је, мени се чини, први у нас са чанчићима. Само су овде чанчићи на усправној страни, а не, као код г. Трojановића, на положеној. Ови чанчићи налазе се, сва три, један више другог.

На овом мегалиту налазе се разне геометријске фигуре. Неке од њих виде се јасније на фотографијама. Од ових фигура највише се јављају ⟠ , које су повезане или неповезане једна с другом. Оне су све на једној страни камена и међу њима као да има некаква реда. Потом се ↑ налази три пута, ⫤ два пута, а све остале по један пут. Све остале фигуре налазе се разбацане по мегалиту а нигде нису тако груписане да би се на њима могао приметити какав ред. Од ових фигура неке су крај самих животиња а неке ван њих. Време је морало утрти многе од ових цртежа, а ни рука човекова као да у том погледу није била беспослена. Да је време уништило неке од ових цртежа, види се на самом мегалиту, а то се понегде примећава и на фотографијама.

Слике човека на овом мегалиту налазе се само два пута, и то оба пута као јахача. Но виде се трагови још од 2—3 јахача, који су сада скоро сасвим уништени. Израда човека на овом камену одговара доста слици човека на надгробном камену, нађеном у селу Срндаљу. Само овде на јахачима нема ничега што би подсећало на одело, док се на слици човека надгробног камена из Срндаља налазе по две попречне цртице, које полазе од бокова на ниже, те доводе на мисао да је цртач тиме хтео да представи одело.

Један од јахача носи некакав предмет, ⍏, а на надгробном камену из Срндаља види се знак ⊞, који се такође држи у руци. Поред тога, на надгробном камену из Срндаља налази се знак —⦵—, кога нема на мегалиту.

---

[2] Велика важност овога мегалита је и у томе што је први ове врсте нађен на Балканском Полуострву. То је приметио и г. Menghin, професор бечког универзитета. Он још мисли да цртежи припадају халштатском стилу; да им старост треба тражити од 4—600 год. пре Хр.; и да цртежи имају сличности са извесним наласцима у Немачкој.

Животиње употребљене за јахање налазе се два пута са јахачима (не рачунајући и оне, које се не виде добро) и два пута саме, без јахача. Јахачи су представљени у ходу један за другим, а пред њих, с друге стране камена, излази једна од ових животиња, слободна, без јахача. Друга од ових слободних животиња (без јахача) налази се сасвим засебно, на другом крају камена, а до ње се примећава још једна, такође слободна. Поред овога, на мегалиту се опажају још три животиње, сасвим различне од оних што су употребљене за јахање.

Из ових цртежа види се да је цртач имао доста слободну руку и сразмерно лаке покрете.

Крушевац, 1922.

Живко Д. Петковић,
професор.

Најстарији споменици о археологији Балкана у опће, а поименце у Србији.

Археолошко испитивање Балкана у опће па тако и Србије даде се дијелити у три периоде.

У прву периоду би ставили најстарије биљешке о археолошким објектима у опће, па до године 1870. т. ј. до градње жељезнице на Једрене.

Друга би периода била много краћа т. ј. до године 1883., када почимају прве специјалне предхисторичке публикације, а трећа пако периода почима од времена кад се испитивање прехисторичких старина ставило на модерну знанствену базу, којој је темеље за Србију ударио професор Васић.

Прва се периода одликује ријетким спомињањем старина на Балкану и тиме су ти спомени веома драгоцјени. Ко је у она времена Балканом путовао, није то чинио у знанствене сврхе, него су то била разна царска посланства у Стамбул, па по гдјекоји члан мисије забиљежио би штогод и о старинама. Ове биљешке дијелом су штампане а дијелом се налазе у рукопису и које сам могао добити, овдје сам их исписао. Члан оваковe мисије из године 1577. види на пољанама око Софије громиле камења, које изгледају као навиљци сијена, те вели: „Das unter solche Hügel die Leute seyn begraben worden — bezeygt die Geschichte der Tartaren — welche heutigs Tags ihre Königs unter dergleichen Hügel begraben.“ (Да су у тим громилама покопани мртваци свједоком су нам Татари, који и дан данас своје краљеве овако покопавају). Опис пута носи занимиви наслов: „Eine neue Reysebeschreibung aus Teuschland nach Konstantinopel — darin Gelegenheit derselben Länder — Städte — auf fleissigst eigner Person verzeichnet und abgerissen durch Salamon Schweiger. Nürnberg MDCVIII,

страна 35, XI. Reyss vom *Grichisch-Weissenburg* (Београд) bis gen Nissa“ а на страни 45. је ванредно занимиво скицирао громиле, које назива Kenotaphia, Tumuli, Honorarij, — Vel Manes d. i. Ehrengräber (из поглавља XII).

У извијешћу „Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel“ читамо да Турци тврде, да у оваковим громилама леже покопани њихови војници, који су се борили за освајање Европске Турске.

Још је занимивији извјештај „Drieschio Gerardo Cornelio Autore Historiae Legationis Caesareae, quam Caroli VI. Auspiciis suscepit Damjanus Hugo Vormondius 1721. II./252:

„Frequentes hos terrae Cummulos, qui per eam planitiem spectantur *INDICIA* velit esse pugnarum in his campis pugnatarum, ut sepulchra credi hominum debeant, quos belli furor absumsit *etenim per omnis Sultanis diciones quas tetigimus istiusmodi aggeres varios invenimus*, sed non nullos quidem noviter eductos, quos educi et priscis quoque temporibus excitatos accepi, ut belli tempore noverint exercitus, quam tenere viam profecturos opporteat. (. . . . . . . има у овим земљама по равницама много тумулуса, који свједоче о војнама, те су у њима покопани војници, који у рату погинуше — и по свим земљама Султановим, кроз које смо прошли, видјесмо овакве громиле — али су многе из новога доба, а многе су из старијег и служе војсци као биљези, којим путем да ударе.)

Посве другу задаћу даје громилама хисторичар Енгл у свом дјелу „Geschichte von Ragusa 1807“ стр 327. ред 18. одозго: „Alcuni ben alti tumuli di terra fatti ad arte di tratto in tratto, per indicare ai passagieri la strada in tempo di neve“. (Високе громиле су биљеви, који путнику показују пут у вријеме снијежних намета (мећава). Куда ћеш љепшега тумачења, као н. пр. за Купрешко поље, које је пуно тумулуса. Купрес је највише мјесто у Босни, те лежи око 1000 м. над морем. Туда је водио главни трговачки пут у западну Босну. Зими нијесу ријетки смртни случајеви ради студени и кошаве. Само највиши врхунци тумулуса могли би да вире из снијега, ако би их кошава од снијега очистила, и тако би се путник могао ориентирати.

Занимиво је славенско дјело кнеза Sapieha: Podroz do Krajow Slavianskih obywana w 1802. i 1803. roku. Sapieha лучи двије врсте громила: старије кршћанске и млађе турске. Посмотримо, вели кнез, најприје старе громиле, које Славени Градином зову. То су хумци и громиле чуњаста облика попут омота од главе шећера. Некоје су громиле навучене на врх брежуљака, те се не може рећи чему су служиле. Chodakowski употпуњује мисли кнежеве, те вели: „По Русији сусрећемо громиле камена потрпане циглом, бусијем, грмљем те сламом и сијеном. Обично их видимо на раскршћима. На таквим мјестима покопавају оне људе, који погинуше напраситом смрти. Когод мора туда проћи, узме собом било штогод, да баци на гроб несретника, који не имађаше среће, да га по кршћанском

обичају покопају. Од туда, вели Ходаковски, наш обичај да сваки човјек при укопу мртваца и данас баци у гроб покојника барем шаку земље“.

Sapieha наставља своје мисли о громилама те вели: „Из вијести о вјеровању Тибетанаца сазнајемо да погани и дан данас приносе жртве и изводе свечане обреде на оваким громилама . . . . Друга је врста громила у пољима и по шумама, те су без сумње гробнице.“ За тим говори исти кнез о стећцима, мраморима и иним гробовима, а Ходаковски вели, да славенско поштовање мртваца није допустило кнезу да који гроб отвори.

Професор Др. Menghin наваћа у Anthropos 1917/18. рукопис Фрањевца Катанчића, но ја га нијесам никако могао добавити на увид да повадим што би било од важности за нас.

Француски учењак Ami Boué путује по Балкану у научне сврхе, те је по мом знању први културни радeник који је и археолошке објекте побиљежио. У дјелу La Turcie d'Europe набраја резултате својих опажања из године 1836. до 1838. Ту се за нас налази и попис свију до тада познатих тумулуса.

Француз Champoison копа 1865. неколико тумулуса са слабим успјехом, а Dumont га криви, што је одвише плитко и мало копао.

Прву биљешку о прехисторичким објектима у Србији налазимо у Revue Archéologique 1868. са насловом „Note sur quelques objets antiques conservés au musée de Belgrade“. У уводу тога чланка наглашује писац велике заслуге француског конзула Енгелхарта око оснутка музеја, а онда наваћа ове прехисторичке објекте:

1) Trois haches de bronze dans un état de conservation excellent,

2) Quatre figurines également en bronze,

3) Quatre colliers de perles d'or.

Ad 1) Elles sont analogues pour la forme aux marteaux appellés celts et doivent être rapportés fin de la période néolithique.

Ту наводи исти писац и Хрвата Верковића, да се бави изучавањем старина у Београду.

Сада већ сусрећемо у литератури Kanitza, Weissera i Hochstettera.

Kanitz је од свих мени познатих писаца по опсегу највише написао о Балкану, а напосе о Србији.

О животу Каницовом пише карактеристично Menghin у цитираном часопису и вели, што се тиче предхисторичке и римске археологије, био је Каниц лаик, али тиме не дира Menghin у велике заслуге Каницове за изучавање Балкана. У свом првом великом дјелу Serbien, Leipzig 1868. само спомиње музеј и каже „у њему се налазе келтске и римске старине“. У другом издању свога великога дјела доноси Каниц све што је могао сабрати о археологији у Србији, али све је то веома мало, готово би рекао са археолошког гледишта штета силног времена које се тражи да се тако дебели свесци прочитају, а да се побере што је за нас важно, тим више, што је Каниц све то извео у „Mitteilungen der anthropologi-

schen Gesellschaft in Wien" 1886 и 1889. Код градње жељезнице преко Једрене морадоше неколико тумулуса раскопати, а бечко антрополошко друштво шаље Хохштетера и Каница да пазе на старине.

Први извјештај том згодом објављује Хохштетер у „Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft" 1872, II.: Ueber die ersten Ausgrabungen einiger Tumuli bei Papazli in der europäischen Türkei.

Hochstetter ту пише да му је инжињер Zeller уручио објекте ископане из турских тумулуса . . . Површина громила, које леже на ораницама, је преорана и тако се висина тумула смањила. У једном се тумулусу нашло 80 cm по прилици испод наравнога тла (то би било испод саме громиле, чиме би се мишљење Dumont-ово проти Champoison-у утврдило) сила костију, три урне са четири избочине на боковима и двије рупице на горњем рубу. У једној се урни нашле двије бакрене парице из XIV. и XV. стољећа, што никако није могуће, те је то нетко наумице учењаку подметнуо. Лијечник Wiesser забавио се громилама мало брижније, па је, како сам вели, помно сабирао материјал и опажања, те да тиме помогне позванијим учењацима те струке.

Све што је ископао, послао је Хофмузеуму без тачнијих података и тај је материјал послужио као први и једини из наших крајева покојному свеучилишном професору M. Hoernesu у дјелу: Urgeschichte der bildenden Kunst 1868. (Dr. Menghin).

Тражећи прва домаћа врела, узмем Милићевићеву Србију из године 1876., те прочитам 1733 странице и резултат је сав да сам нашао на страни 714. ове речи: „Још се ту находе неке гвоздене и тучане ствари". На страници 1029. пише: „На тој равници (Костолац) виде се многе громиле зване Умци и Могиле. Веле, да су са њих пољари чували поља."

За нас је свакојако најважније у том погледу учењак К. Јиречек, који је са љубављу изучавао наше крајеве и „који се топио од радости", штоно се вели, када би о нама научавао.

У свому дјелу: Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, Prag 1877, покупио је Јиречек све што је о тумулусима до тада нашао, а ја сам његове цитате потражио. Тако пише Herodot V. 8: „Када одличнији Трачанин умре, изложе му мртво тијело кроз три дана. Том згодом кољу се разне жртве, које се иза оплакивања и јадиковки поједу. За тим мртваца спале или неспаљена покопају. Оба начина покапања су у обичају. На гроб се набаца громила, на којој се изводе јуначке игре у славу покојника". Ту надовезује Јиречек своје опаске, међу којима је ова значајна: „Др. Ваизер је нашао испод лубање једнога мртваца у громили римски новац, а то значи, да се тај начин покапања мртваца дуго одржао. Но нијесу све громиле тракијске. Келти и Славени су копали своје мртваце у громиле". Овдје бих ја додао биљешку о задњем спаљивању мртваца у Србији, о којему говори Каниц у свом дјелу „Serbien 1904, књига 3, страна 63. Ту говори Каниц о вукодлаку. Из

тога доба (аустријске окупације Србије 1719. до 1739.) имам два извијешћа, која написаше краљевски стражари дне 7. и 26. јануара 1732. а које су царски официри потписали. У тима се извјешћује како су биле спаљене љешине двају мртваца, за које је народ држао да су се повампирили, па ради којих је многи свијет умирао. То се збило у Кисиљеву у рамском и у медвједјем срезу.

Felix Hoffmann је први изнио чисто прехисторичку радњу из Србије у Гласнику Српског Ученог Друштва под насловом: Трагови прехисторичког човјека у Србији. Ту радњу допуњује Жујовић (1883.) чланком: Прилози за палеонтологију српских земаља. Жујовић описује 14 објеката и то: 1—6 у Просвјетном Гласнику, а остале у Старинару (1886.).

Године 1893. издаје Српска Књижевна Задруга у свесци 11 „Камено доба" од Жујовића.

То би био темељ трећој периоди изучавања Србије у предхисторичком добу. Резултати изучавања на том пољу су красни.

Овдје ваља са захвалношћу споменути имена туђих учењака, који су директно или индиректно много допринели за предхисторију наших крајева, као што су Evans, Hörnes, Menghin, онда Radimsky, Fiala, Čurčić, а напосе и особито Др. Ћиро Трухелка за Босну.

За изучавање Србије на том пољу стекоше особите заслуге С. Тројановић, Валтровић, Вулић, а напосе Васић, који се специјално предхисторичком знаности бави и који је уређивао Старинар новога реда, у коме су прехисторички чланци прворазредни.

Радње ових учењака и ако се у многочем косе са назорима разних стручњака одговарају потпуно савременом стању изучавања предхисторије па с њима почима нова периода, и ови ће у тој знаности далеко дотјерати, ако нађу потпоре и разумијевања са стране народа и управе.

Сарајево.

Др. Јозо Петровић.

Археолошка истраживања у области старог Poetovio.

Dr. Балдуин Сариа.

I.

Г. 1911 у лето извршено је једно откопавање[1], под руковођењем тадашњег вицедиректора археолошког државног музеја у Сплиту Dr. М. Абрамића на брегу званом „Панорама“ код Птуја и оно је дало врло драгоцене резултате. Гроф Јосиф Херберштајн наставио је то откопавање у јесен 1913, од средине септембра до средине октобра; оно је вршено под руководством потписанога. За живи научнички интерес који је гроф Херберштајн поклонио у последње време испитивању Петовија и за његову дарежљивост која је омогућила то откопавање, нека му је на овом месту топла хвала. Исто тако срдачно захваљујем Г. конзерватору Скрабару у Птују, који ми је увек био делом и саветом на услузи[2].

Потребно је објаснити што овај извештај о откопавању излази тако доцкан. Пошто откопавање није завршено г. 1913, него је требало да се продужи идуће године, потписани је хтео да причека с објављивањем резултата свог рада. Светски рат је омео план, јер је потписани морао да иде на бојиште. На жалост, и сад нема изгледа да ће се откопавање наставити и зато ћемо овде у кратко саопштити шта је при том откопавању нађено. Предмети нађени на брегу „Панорама“ чувају се у замку Горњег Птуја.

---

[1] Österr. Jahreshefte, XVII. Beibl., Sp. 87 ff.

[2] За слике малих предмета захвалан сам пријатељу Mag. pharm. Л. Бербалку.

Као што је споменуто, откопавање г. 1913 било је наставак откопавања од г. 1911. Места где је откопавано означена су већ на карти која је изишла у „Österr. Jahreshefte“, XVII. Beiblatt, Sp. 151 ff.[3] и која ће овде бити наново штампана, захваљујући предусретљивости Археол. Института у Бечу. Реч је о три места назначена с 2а, то јест о дугом попречном каналу и о два места која леже нешто ниже и која се налазе југоисточно одатле.

Најпре је ископан један пробни шанац око 20 m југоисточно од тригонометријске сталне тачке (на карти кота 264) на ивици вохњака, дугачак око 80 корака, од пута који води преко Панораме у сев. ист. правцу до границе парцеле. Намера је била да се нешто ближе сазна о згради коју је Абрамић делом откопао у своје време на врху брда. Шанац је показао особито у свом јужном делу известан број зидова, али који нису имали, како изгледа, никакве директне везе с том зградом. Зидови су се састојали из грађе која је у Петовију обична, тј. из речног шљунка с малтером и ретком циглом. Међу тим циглама нашао сам одломак са жигом ΞROM, дакле L(uci) Val(eri) Rom(ani), као што показује слика Österr. Jahreshefte, XVII. Beiblatt, Sp. 117. Пошто жиг овог фабриканта није досад нађен у околини Петовија на другом месту, може се ипак мислити да су ови зидови стајали у некој вези са зградом на платоу. У рушевинама нађене су велике и мале цигле у облику саћа. Од зидова нађен је комад фриза од штука који има јајасти орнамент (Eierstab), затим комад малтера који показује отиске од прућа, те је дакле био на таваници. Од новаца нађен је један Трајанов дупондије, један Хадријан и један Марко Аурелије, напослетку један Валентинијан.

Северни део шанца показао је друкчију слику. Прво, на крају шанца пресечен је један зид око 90 cm дебео и поред њега нађен је један тесан камен од кречњака из Св. Барбаре који је припадао овом зиду (Mauerzinne) (сл. 2).

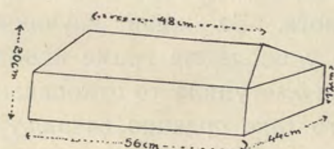

Сл. 2.

При даљем откопавању нађено је под једним моћним слојем леса (Löss) у дубини од 70—100 cm више гробова у којима су били сахрањени спаљени лешеви с мршавим даровима, нпр. један комад лампе за зејтин с рељефом гладијатора, даље комади урна од црне иловаче с много песка и одломци сигилате. Од металних предмета нађена је само једна игла и једна оловна плоча, као и један предмет од бронзе толико оксидиран, да се не може рећи шта је. Споменимо још да је код једног гроба нађена угљенисана слама.

Већ г. 1857 помислио је Т. Момзен да на Панорами има римских гробова. О том пише Фердинанд Рајсп (Raisp) у својој историји Птуја:

[3] У овом чланку ће се цитирати као карта №...

„5. Септембар. Присуство чувеног историка Момзена, професора из Бреславе, који мисли да је нашао једно римско гробље на Панорами“.

Ту су откривени и други гробови, кад је г. 1915 прављен водовод који је ишао од потока Грајене до врха Панораме. Г. Скрабар ставио ми је на расположење свој необјављени извештај о том и ја узимам из њега ово што иде:

„Приликом ископавања која су предузета да би се поставиле водоводне цеви од потока Грајене до брда Панораме наишли су радници у том каналу отприлике у 2. и 3. петини те пруге идући од врха брега на остатке једног римског гробља. Коса брега пада овде доста стрмо према СИ и у целом каналу пресечено је 8 римских гробова у дубини од 1—1½ m. Реч је о гробовима у којима су били сахрањени неспаљени лешеви. Гробови су били саграђени од цигала: једни су имали косе зидове, а једни су били покривени циглама у облику крова. Као материјал употребљене су квадратне цигле, какве су познате из хипокауста у околини. Ови гробови нису могли бити проучени стручњачки, јер су их радници били потпуно уништили. Нађене су само људске кости без икаквих других предмета. Тачније је могао бити испитан само један саркофаг, који је нађен у дубини од 1½ m на коси у средини између највишег и најнижег гроба. Овај сандук састојао се из великих мраморних плоча које су служиле као дно, стране и поклопац и чији су саставци споља били врло добро облепљени. Сандук је био оријентиран север-југ и у њему се налазио само један скелет с главом окренутом на север. У њему је нађен још само један потпуно разбијен стаклени суд, какве познајемо већ из позноримског гробља у горњем Брегу (Oberrann) код Птуја. Обе плоче на источној страни биле су везане једним квадратним стубом који се идући к врху сужава и који има преко средине један жлеб, и изгледа да је тај стуб служио као подупирач да не би сандук склизнуо низ брдо. Кад је тај стуб ближе проучен, опазило се да је то био један олтар,

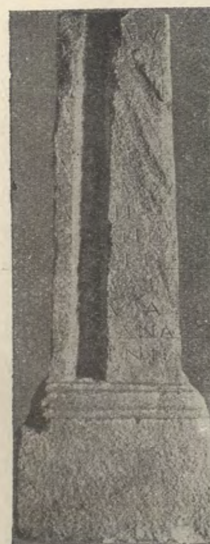

Сл. 3.

ALV

CF I
R

V
D V
A I L
P F·PR
I I·D
I VSE
S VIA
IANA
I ENTES
S

Сл. 3а.

коме је горњи део одбијен длетом, док је база остала потпуно недирнута. Нажалост, површина на којој је натпис преко целе средине пресечена је поменутим жлебом (сл. 3).“

Због тога, као и зато што је мрамор јако изело време, натпис се може само непотпуно прочитати. Он је првобитно имао 16 реди, а сад је први сасвим уништен длетом. Тај ред је садржавао име божанства коме је био посвећен олтар. Кад је камен нађен, каже се да су се на његовој горњој ивици још видели незнатни остаци од слова који би допустили да се чита I· O· M· а то би у исто време упућивало на њихово место налажења. Данас се ни од тога не види никакав траг. У идућем реду још се види јасно . . . ALV . . ., што треба попунити са [pro s] ALV [te. Идући део натписа показује данас само више слова која не стоје ни у каквој вези. Тек од седмог реда може се натпис опет попунити: D[ec(urionis)] C(oloniae) V(lpiae) [T(raianae) P(oetovionis)] / A(edi]LI[s . q(uaestoris?)] / PR[ae]F · PR[o = pr(o)] / II [viris] I(ure) D(icundo) / IV[li]VS · ET / S[al]VIA / [Iul?]IANA / P[ar]ENTES / [v(otum)] S(olverunt). Натпис је дакле подигнут за здравље једног општинског одборника колоније Ulpia Traiana Poetovio а подигли су га његови родитељи. Име његово не да се више прочитати. Један praefectus pro II viris iure dicundo за Петовијо познат нам је из натписа CIL III 4111. Висина целог олтара износи 95 cm, површина натписа 68 cm, доња ширина 34 cm, а горња 20 cm. Висина слова, која по свом карактеру припадају 2ој половини $2^{ог}$ в. по Хр., износи око $2^{1}/_{2}$ cm.

Откопавања г. 1913 морала су бити из више разлога на жалост прекинута на наведеном месту. По жељи грофа Херберштајна ископани су неколики пробни ровови око 10 m северно од атле уз култни простор који је Dr. Абрамић открио. И у овим рововима нађени су само незнатни остаци од зидина, по којима се не може закључити да је ту била каква знатнија грађевина. Због тога они нису потпуно раскопани. Исто тако нађено је врло мало ситних предмета. Ту су нађени комади од једног суда са дршкама у облику змије. Слепљени, они су дали најбоље очувани од досад нађених судова те врсте (сл. 4). У дубини од отприлике 40 cm нађен је један мали олтар од кречњака, данас без натписа. У једном каналу који је лежао нешто више нађен је одломак једног надгробног ципуса од похорског мрамора (сл. 5). Слова су врло правилна и у њима се види још црвена боја којом су била превучена. Висина слова износи 6 cm. Натпис, изгледа, припада још првом веку:

Сл. 4.

допунити a] NN · X [?..] / [stip . . .] XII · H(ic) . S(itus) [e(st)] / [. . .] P [. . . . Реч је дакле о једном војничком надгробном натпису. Тај војник је служио војску бар 12 година. Остатак једног слова у 3. реду може се различно попунити. Ја га нпр. попуњујем према Ber. d. Ver. Carnuntum 1897/8, Sp. 116, у P и читам h(eres) P(osuit), где најпре, према величини простора, треба додати једно лично име.

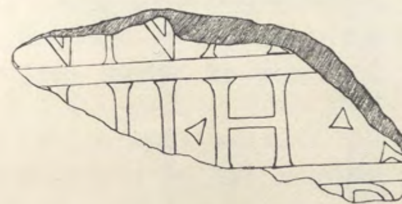

Сл. 5.

За датирање ове зграде од значаја је то што је ту нађено 11 бронзаних новаца и 10 бронзаних прстенова. Новаца и 10 бронзаних прстенова. Дакле, остатак једне косе. Најмлађи су новци од Антонина Пија и његове жене, старије Фаустине, а најстарији од Трајана.

Око 30 m далеко од места где је копао Абрамић ми смо наишли на једну зграду која заслужује већу пажњу због својих апсида. Нажалост, она није могла бити потпуно откривена. Откопани део има ширину од $16^{1}/_{2}$ m а дужину око 20 m. Судећи по томе што се могла грејати и по каналима који су делом сачувани, то је било једно купатило. (сл. 6.)

Најпре се наилази на један четвороугаони простор 5 m дуг и 4·65 m широк, који је проширен према СЗ и СИ апсидама D и E. У простору C и D сачували су се још делимице стубићи од цигле на којима је почивао патос. У D нађен је у једном углу један tubulus in situ. Овај простор ложен је јамачно из простора H, у ком по својој прилици имамо praefurnium. Оба простора била су одвојена један од другог ниским зидом на ком су стајали велики блокови од пешчара. Један од њих лежао је још на свом првобитном месту. Он је био дугачак не мање од 1·33 m а широк 0·50 m. На горњој површини налази се једна шупљина дубока 3·5 cm. Чему је она служила, није могуће рећи. Под тим каменом у каналу за грејање нађен је један новац од Клаудија II и један од Галијена. У апсиду D води исто тако један мали канал d из једног простора који није даље раскопаван. Јамачно је то један споредан канал за загревање, који је постојао поред другог, главног канала. Тај канал био је у апсиди продужен малим зидићима саграђеним уже један поред другог.

У апсиди E и у простору G показало се да наша зграда није из једне периоде зидања, него да је једанпут оправљена. Споменута апсида и источни угао простора G имали су два зида један поред другога који нису могли стајати у исто време. Због тога смо у простору C код F копали под патосом. Показало се да је тај патос лежао на једном слоју рушевина дебелом око $1^{1}/_{2}$ m и који је био измешан са жутим песком. Комади лепа с бојама показивали су да је зид био обојен црвено и отворено-плаво. Један одломак надгробног камена нађен у апсиди D изгледа да је ту доспео из горе споменутог гробља. На њему се види

десна половина забата који се налази над натписним пољем. Угаона акротерија је проста. Камен јамачно припада још 1. веку по Хр.

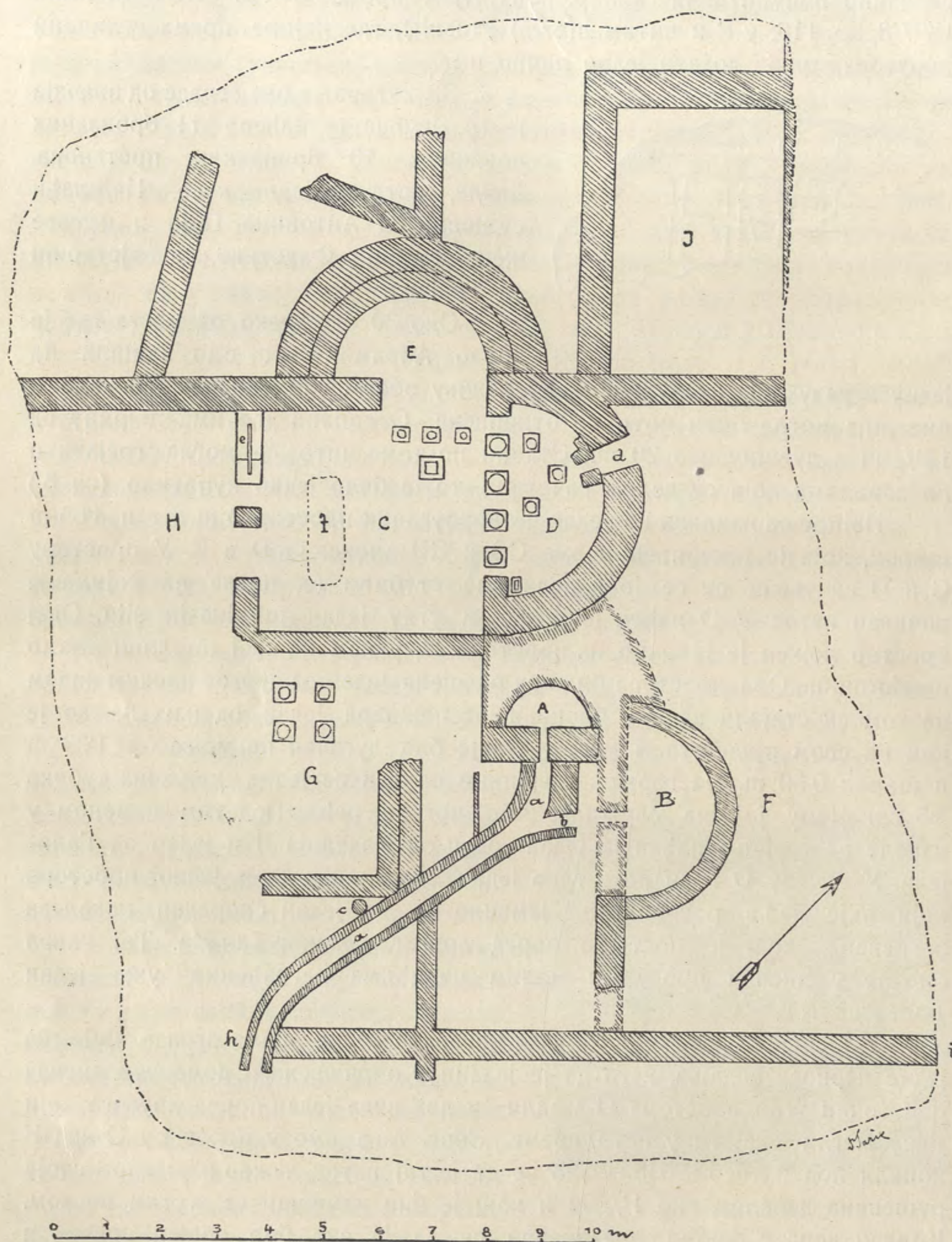

Сл. 6.

Комплициранија је ствар с остацима нађеним код оног дела зграде који се спушта низ косу. У простору G који се сучевљава с C нађена су 4 стуба те се дакле и он грејао. Према ЈЗ тај простор није могао бити даље испитан, јер су ту зидови и патос били потпуно уништени. Према СИ код A нађен је један полукружни, потпуно бетониран простор дуг 1·75 и широк 1·30, свакако када за хладно купање за једно лице. Зид је био на једном месту још 60 cm висок. Из овог простора водио је према ЈИ један око 10 cm широк канал (a), поплочан плоснатим циглама. Пошто изиђе из зида, тај канал се шири до 30 cm, окреће се ка Ј и прима у себе други канал b који долази из простора B. Он после неког времена скреће опет према ЈИ и оставља код h кућу. Канал, који је био испуњен рушевинама и пепелом, има дубину од 50 cm и изгледа да је био покривен мраморним плочама, јер су нађени остаци од њих. У каналу је нађен и један мали бронзани предмет. Горе споменути простор B, из кога долази канал b, исто тако је полукружан, али већих димензија него A. Пречник апсиде износи 1·6 m. Зид је порушен до испод патоса. Патос се састојао доле из цигли, а изнад тога из мраморних плоча положених на малтер и од којих су нађени незнатни остаци. Око зида од апсиде налази се уздигнут патос F који се састоји из малтера од креча и комада од цигле. Није се могло утврдити да се он шири на С и З. Зид h—i изгледа да је обграђивао целу зграду на ЈИ.

Као што је већ горе споменуто, ово је једно купатило. Не може се са сигурношћу рећи да ли је било јавно или је припадало некој приватној вили, пошто је откривен само један део. Ја ипак помишљам да је било приватно, јер изгледа да постоји веза с перистилом који ћу доцније описати. Што се тиче питања чему су служила поједина одељења, ја мислим, хипотетички, да је C caldarium. Онда је простор G, који је такођер почивао на стубићима, могао бити tepidarium. Полукружни простор B био је јамачно frigidarium, и ако су димензије врло мале. Није сасвим јасно чему је служила апсида A, али вероватно је то била када за једно лице. Нејасно је и то како је вода довођена у купатило, особито ако се има на уму да је оно око 25 m изнад Грајене а око 35 m изнад Драве. Али да је вода доведена била и у зграде које су биле на још већој висини на брду, то показује један канал код перистила о ком ће још бити говора. Једино је могуће да се на Панорами налазила једна цистерна за кишницу, одакле је вода одвођена у купатило испод цистерне. Слична купатила нађена су често у јужној Истри[4].

Услед тога што ово купатило није потпуно откривено и услед тога што немам при руци потребни материјал за упоређивање, није

[4] A. Gnirs, Römische Wasserversorgungsanlagen im südlichen Istrien (Programm der Marinerealschule Pola, 1901). Jahrbuch für Altertumskunde II. (1908), S. 127 f. Österr. Jahreshefte, IX. Beibl., Sp. 30 f., XVIII. Beibl., Sp. 129 f.

могуће доћи до сигурног резултата. Али толико се може рећи да овде немамо збијени облик купатила, који је иначе тако чест[5], него више један развијен тип.

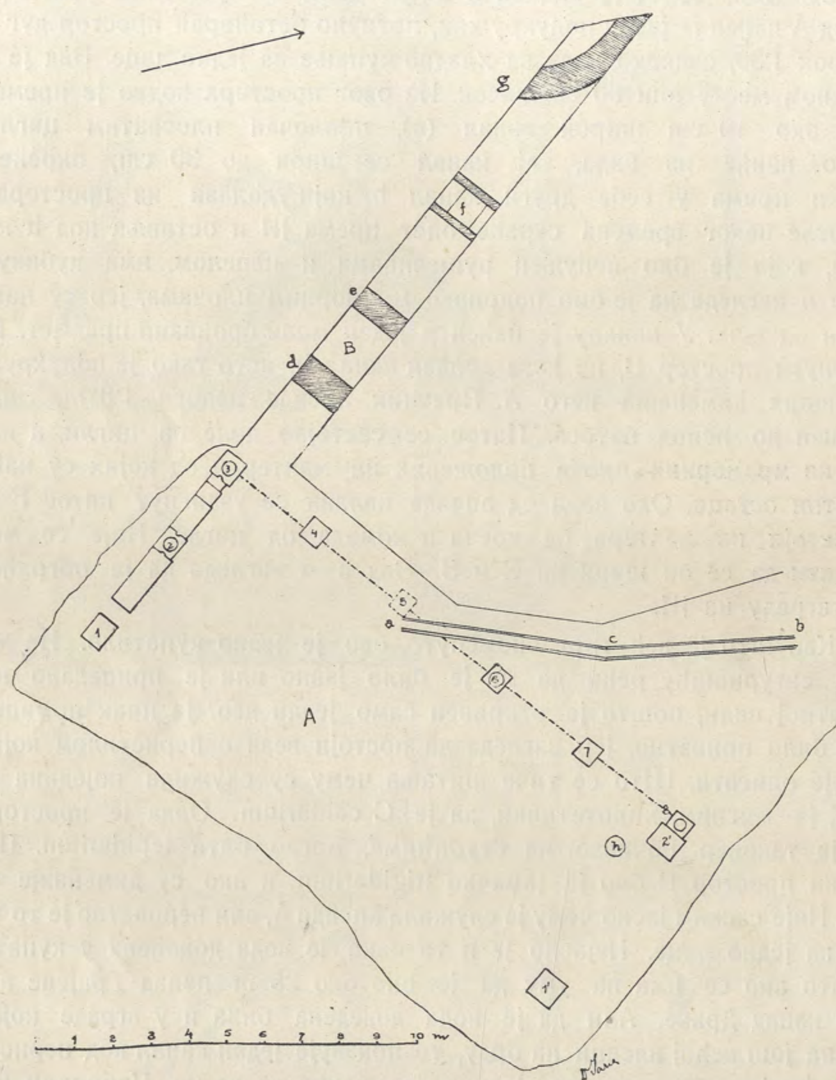

Сл. 7.

Отприлике 15 m северно од овог купатила нађени су јаки постаменти и базе за стубове од кречњака из Св. Барбаре (сл. 7). Они припадају једном перистилу, дворишту ограниченом стубовима. На жалост југоисточни фронт стубова није откривен. Сачувало се 7 постамената, од којих су још 4 носили на себи базе од стубова. На југозападном фронту између камених коцки које су носиле базе од стубова лежали су велики каменови који су служили као темељи. Коцке 2 и 3 имале су на бази на странама које су биле окренуте једна другој издубљења у која су јамачно улазиле шипке од једне решетке. Четвороугаоне плинте, између коцке и торуса базе, имале су на све 4 стране фине удубљене линије. На северном фронту лежала су још два камена блока 1′ и 2′. Не види се чему су они служили. Цео перистил је имао 14·5 m у дужину. Ширина није могла бити утврђена, пошто, као што је споменуто, јужни фронт није могао бити нађен. У перистилу нађен је под слојем рушевина црни хумус, по ком би се могло мислити на врт. Овде нађен је у хумусу један црн лонац, пун пепела и костију. У перистилу је нађен и остатак ноге од мраморног стола с лавовском главом. Код 4 лежао је капител једног полустуба. Од малих предмета из дворишта споменимо још само један бронзани прстен који има натпис: L · VALL/ERIVS TA/GILVS. (натписно поље 0·017 m : 0·013 m; сл. 8.). Новац ту нађен иде од Августа до Константинових времена, особито из 1. и почетка 2ог века.

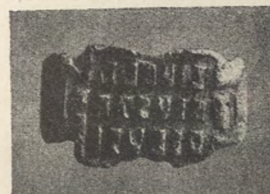

Сл. 8.

Зид који је опасивао перистил био је потпуно разорен. Није се могло утврдити на којој се даљини од стубова он налазио. Приликом рушења зграде он је пао споља унутра и велики комади од њега нашли су се на СЗ на оним коцкама. Услед пада зида базе стубова делимице су померене на својим коцкама, као што се могло јасно видети. Али зид се, изгледа, није порушио одмах пошто је зграда остављена, јер се на старом земљишту налази најпре слој рушевина и хумус па тек на њима порушени зид. Покушали смо да дигнемо веће комаде бојеног зида на онај начин на који се дижу мозајици, али нисмо успели. Зидови су били бело окречени и онда нашарани црвеним пегама. Сличан украс на зидовима нађен је 1914 г. у једној вили на горњем Брегу (Oberrann) близу III. митреја.

У унутрашњост перистила водио је са С један канал од цигле а—в, који је делимице био још покривен. Код с нађено је изнад канала на патосу угљенисано жито. Куда је даље преко b ишао канал, није могло бити испитано, јер је откопавање обустављено због ружног времена. Из истог разлога није ближе испитан ни простор у ком је нађено жито. Пре тога ископан је један ров у продужењу југозападног фронта стубова у правцу СЗ. Код d и е наишло се на зидове порушене до темеља, а код f један канал с јаким падом низ брдо. Патос канала био је, као обично, начињен од tegulae. Између е и f лежали су камичци од

[5] Од најближих терма овде би требало споменути терме које је Lorger одкрмо близу Шмарје при Јелзах В. Jahrbuch für Altertumskunde III [1909], Sp. 113. Исто тако в. и римско купатило које је нађено код Mühldorf у Корушкој (слика ibidem). Упор. и VI. Bericht der röm.-german. Kommission [1913], S. 61 (römische Villa bei Pforzheim).

мозајика. Напослетку, код g наишли смо на један округли зид, који је јамачно припадао апсиди једне зграде сазидане изнад тог места.

И ако терен између купатила и перистила није испитан, ипак је вероватно да ова два комплекса припадају један другом, особито пошто су једнако оријентирани. Нажалост, рат је омео испитивање ових интересантних грађевина.

У исто време кад је извршено ово откопавање, испитана је и једна тачка на југозападној страни Панораме. Пошто канал није могао бити ископан много дубоко због трошне земље, испитан је терен сондом. Нашли смо дубље слојеве хумуса до отприлике 2·60 m дубине измешане с циглом и остацима малтера. Јамачно је место насуто доцније.

Овде ћемо споменути још најважније цигле и мање предмете.

Цигле:

Жигови на циглама нађени су ретко.

Један одломак цигле има жиг L. Valerius Romanus.

Сл. 9.

Већ је напред споменут. Код купатила нађене су две цигле с угребеним натписом. Једна показује јасно слова AF (сл. 9). Од натписа на другој, која има још један округао жиг, може се прочитати само један број. Изгледа да је на тој цигли био исписан број цигала, датум кад су те цигле направљене и име радника (сл. 10).

Сл. 10.

Керамика: Што се тиче керамике, она има облике који су обични у Петовију. Најчешћа је керамика за свакидашњу употребу, од делимице црне иловаче, јако измешане с песком. Споменућемо један суд с три дршке, готово потпуно очуван, ногу једне зделе (облик Behn 248) какве су, изгледа, биле код нас у домаћој употреби, даље један поклопац за лонац и напослетку једну малу зделицу с врло дебелим зидовима. Суд с дршкама у облику змије, једини који је нађен цео у Петовију, већ је напред споменут. На грлићу једног суда непознатог облика угребен је овај натпис: . . .] VS PRIM(us?). Многобројни су били комади сигилате, једни без украса а други с украсима. Што се тиче лончарских жигова, на дну једног суда нађен је натпис REGINVS·FEC у једном четвороуглу (упор. CIL III 13.552, 16, такођер из Петовија). Од terra nigra нађен је поред осталог грлић једног лонца без дршке и већи део једне зделе (облик се не налази у Behn) с лончаревим жигом MARIVS на дну (упор. CIL III 12.014, 361 у Јоанеуму у Грацу, такођер из Петовија).

Лампе за уље. Нажалост, није нађен ни један цео примерак од две главне врсте римских лампи за уље: од тзв. рељефних и лампи с фирмом. Код гробова споменутих стр. 192 нађена је једна разбијена рељефна лампа која има у рељефу једног стрелца. Он носи огртач и корача десно.

Остатак једне лампе с једним нагим човеком који корача лево и држи мач (?) у десној руци.

Лампа с розетом која се према средишту свршава у два круга, слична № 1855 збирке Nissen. Један други примерак у птујском градском музеју.

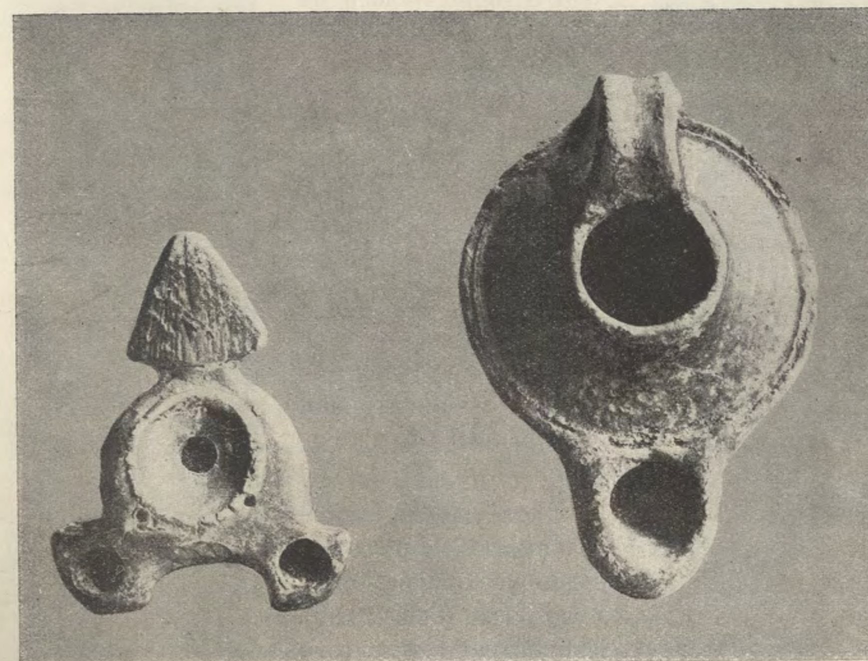

Сл. 11.

Од тзв. лампи с фирмом нађени су само остаци простих примерака без украса на предњој страни. Задња страна са жигом фирме недостају редовно.

Врло мала лампа с два фитиља с дршком у облику листа (сл. 11 лево). Горњи део дршке украшен простим линијама.

Код перистила нађена је једна лампа глазирана мрко-зелена с дршком (сл. 11 десно). Рупа за сипање уља је врло велика и посувраћена на спољашњу страну. Досад тај облик није нађен у Петовију; он изгледа да долази с грчког истока. Један сличан примерак налази се у музеју у Љубљани а више комада има у Нар. Музеју у Београду.

Предмети од бронзе:

Поклопац од крчага (сл. 12) ш. 0·052 m. Ивица је украшена низом финих тачака. Према шарниру код испупчења који служи за подизање поклопца такођер низ финих тачака у облику таласасте линије.

Аташа од масивне бронзе (сл. 13), дуг. 0·093 m.

Бронзани предмет у облику капље (сл. 14), дуг 0·052 m, шир. 0·035 m. Не зна се за што је служио. Он је на доњој страни шупаљ, а зидови су дебели 3 mm. Не види се да је за штогод био утврђен. Нађен је у каналу који излази из купатила.

Сл. 12.

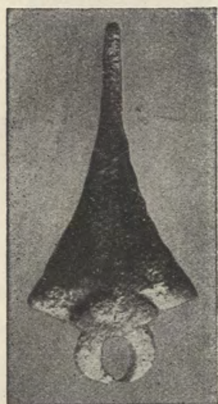

Сл. 13.

Сл. 14.

Поклопац кутијице за мирис (дуж. 0·03 m, шир. 0·018 m, сл. 15) с емаљем у три поља који је данас сасвим испао.

Оков (сл. 16) од посребрене бронзе; у средини и на 4 угла рупице око којих се налазе концентрични кругови као украс. Величина 0·052 : 0·042.

Оков сличан претходном, такођер од посребрене бронзе, само мало мањи (0·048 : 0·36). Концентрични кругови само око средње рупице (сл. 16).

Пређица (сл. 17). Величина 0·045 : 0·043 m.

Слово R у бароко-облику (сл. 15), вис. 0·025. Лева црта сломљена. На задњој страни налази се један мали клин којим је ово слово било утврђено за основу.

Сл. 15.

Прстен од бронзе, с плавом гемом. Представљена је једна нага прилика која, изгледа, седи на једној цисти. У десној руци она држи један предмет (крчаг?), а левом се подбочила (Дионис?).

Прстен с натписом L. Vallerius Tagilus већ је горе споменут (сл. 19.) Осим тога нађено је више одломака од фибула, један тинтинабулум, више игала, међу њима и једна с две ушице. Један мали прстен с плочицама на којима је био сребрним клинчићима утврђен један предмет.

Оловна плочица с четири рупе на ивици, с обе стране на средини мале тачке које чине број 8.

Од гвоздених предмета споменимо један кључ (тзв. лаконски кључ, Schubschlüssel), један жиг за жигосање, дуг. 0·1 m, са словима LN·S, даље једно гвоздено оруђе с дршком од кости.

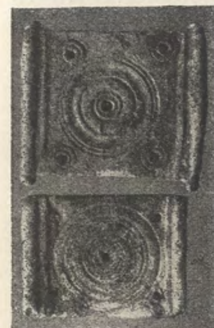

Сл. 16.

Сл. 17.

Предмети од кости. Више коцки за играње и марке за играње, игле за косу, један калем или пршљен за вретено, комадић украса од рога који очевидно представља акантусово лишће. У средини рупа би се предмет могао учврстити.

Од стаклених предмета нашло се само мало одломака, тако од тзв. флашица за сузе, од једне четвороугаоне флаше и од многих шарених стаклених судова.

II.

У идућим редовима хоћемо да проучимо заједно досадашња истраживања на брду Панорами и у Вичави (Waidschach) и да их употребимо за топографију Петовија.

Прво систематско испитивање на северној, левој обали Драве у Птују извршио је Др. Абрамић, који је копао 1911 на Панорами. Резултат тог копања[6] био је тај, што се утврдило да је брдо било насељено све до платоа, иако су остаци зграде која је овде откопана само недовољно откривени[7]. Затим долази идући низ брдо комплекс зграда који смо горе споменули с перистилом и купатилом. Око 30 m јужно одатле Др. Абрамић је открио један комплекс зграда који се састоји у главном из два реда правоугаоних просторија, који, као што показује план објављен у Jahresh. l. c. стуб 91 и даље, припада већ једном делу вароши. Поред југоисточног фронта овог комплекса већ иде један пут. Терен који је нижи, особито удољина која се налази између Панораме и брега на коме је замак, још није испитан. Да ће испитивање овог дела дати важне резултате за топографију Петовија, јасно је, пошто је ту пролазио главни пут који је долазио од дравског моста и водио у Панонију. Тај пут откривен је тек с оне стране Панораме

---

[6] Види Öst. Jahresh., XVII. Bbl., Sp. 87 ff.

[7] В. карту № 1.

(на карти где су забележена налазишта код 5). И ту су поред пута с обе стране нађене зграде. Да је овде терен био на далеко засејан зградама, то су показале старине нађене приликом грађења једног водовода паралелно с вурбершким путем г. 1907 (в. на карти № 4). Нису испитане ни југозападне косе Панораме изузевши место № 3 на карти. Али су ипак ту приликом копања у једној башти за поврће нађени тесаници и многе цигле.

Да је Вичава била густо засејана зградама, то су показала многа ископавања, која су нажалост само малим делом објављена. Особито су богата старинама била откопавања у дворишту пионирске касарне. Већ при зидању ове касарне г. 1904 наишло се на римске зидове[8]. При копању подрума за официрски павиљон откривен је један моћан бетонски масив, за који Скрабар на наведеном месту мисли да је припадао неком утврђењу. Систематска откопавања, која је вршило музејско друштво г. 1912 у дворишту касарне (карта № 11), довела су до открића једног пута са зградама поред њега. Испод пута налазила су се два паралелна канала. У те канале утицали су мали канали који су излазили из кућа. На површини земље скупљала су мраморна корита воду која је отицала. Нека су од њих нађена. Она су имала полукружни облик. Откопавање је дакле показало да смо ми и ту били у вароши. Овај део вароши јамачно је разорен у позноантичко доба, пошто је насред старијег пута саграђен један подрум, чији је под добро бетониран. У овај подрум водиле су степенице саграђене од цигле.

И при откопавању темеља зграде за војнике откривено је више зидова од речног шљунка, нажалост јако оштећених.

Терен који се налази јужно од касарни није још испитан, али је нађен један порушен римски зид на нагиву садашње обале у башти која припада кући Вичавска пот 3 и која се спушта стрмо ка Драви. У овој башти види се још један део средњевековног градског шанца. Приликом копања тог шанца јамачно су уништени римски остаци који су се ту налазили.

Већим делом није испитан ни терен северозападно од касарне, али су случајно нађени често културни остаци из римског доба при зидању од зграда и при пољским радовима. Г. 1910 музејско друштво ископао је у пољу који припада *Бергхаусу* више канала који открише веома оштећене зидове (карта № 10). Приликом грађења виле *Гајлхофер* г. 1907 ископан је овде један пробни ров (карта № 9), у коме су такође нађени незнатни остаци из римског времена. Из записника о тим радовима покојног директора музеја у Птују Карла Трагау[9] видим да је ту откривен низ зидова, за које, истина, није утврђено у каквој су вези били, али за које је ипак утврђено да су припадали разним временима, а то значи

[8] *Skrabar,* Röm. Funde in Pettau. Jahrbuch der Zentralkomm., II, (1904) S. 189 ff. Карта № 12.

[9] Рукопис у музејском архиву. Кратак извештај о том откопавању изишао је у „Grazer Tagespost“, № 279 од 9. октобра 1907.

да је ово место било настањено дуже време. Старији слој је датиран жиговима на циглама из краја 2. века. У башти, која се налази поред виле Гајлхофер и која припада учитељу Лукасу (сад вила Штеринг), нађен је један пут ограђен паралелним зидовима, широк преко 5 m, који је био покривен једним бетонским слојем. За јужне зидове хоће Трагау да припадају једном храму, пошто је ту нађен један рељеф који он сматра за култну слику богиња matres, док по свакако тачнијем мишљењу Скрабаровом он припада култу лара[10]. Ту је нађен и одломак од једне мраморне плоче шир. 13 cm и 17 cm вис., који носи остатак једног натписа:

I · O / F — I(ovi)·O(ptimo) [m(aximo)]
E[t . . . .].

Слова су имала кад је камен нађен још трагове од црвене боје. Вероватно је да је овај комад ту са стране донесен, пошто ми имамо с оближњег брда Панораме, односно од Фербершека два натписа посвећена Јупитеру: CIL III 4018 и 4024, а осим тога, ако је натпис тачно прочитан кад је нађен, и горњу вотивну ару (стр. 193).

И у суседним њивама Г. Јосифа Мацуна и Г-ђе Велшег (карта 7 и 8) при копању пробних ровова откопане су зграде које су истина биле јако оштећене, али су ипак показивале да су остаци бољих зграда. Поред осталог нађени су остаци од белих мраморних плоча и полустубови, црвено обојени зидови и већи број камичака од мозајика. На имању Г-ђе Велшег нађен је осим тога доњи део једне фигуре за чесму од мрамора. Још се види да је горњи део био наг до бедара, док је доњи део тела био покривен огртачем. Статута представља јамачно једну нимфу. На хаљини се виде још трагови од црвене боје. Остали део Вичаве нажалост још није испитан. Али комади цигле и посуђа који се налазе овде и онде по пољима показују да је овде било густо становништво. Само на имању иза виле Хаклове наишло је музејско друштво на продужење горепоменутог пута код виле Штеринг, као и зграде које се налазе на том путу с обе стране.

Докле је овде ишло насеље, то има тек да се утврди. На њиви иза Велшакове крчме, Вичава 33, открио је професор Гурлит пре једно 20 година једну римску зграду. То је по мом мишљењу најудаљеније место на ком су нађени остаци од зграда. Да ли та зграда припада још вароши, то је сумњиво, у толико пре што је у башти раније Циленшекове виле, која се налази даље према вароши, г. 1897 нађен један римски саркофаг од кречњака из Св. Барбаре, један мали оловни сандук и неколико цигли[11]. Да се ту налазио и један пут поред кога су били гробови, то показује и надгробни натпис CIL III 15 186, који је нађен

[10] Österr. Jahreshefte, XIX/XX. Beiblatt, Sp. 283.

[11] Mitteilungen der Zentralkommission NF., Jahrgang XXV (1899), Seite 32.

г. 1901 у башти Г. Коленца. Гурлит га приписује 1. или 2. веку по Хр.[12] Напослетку, нека је ту споменут још CIL III 4043, посвећен Нимфама, на основу кога можемо мислити да су Римљани овде у Вичави, заштићеној од ветра, имали купатила. Нажалост, тачно не знамо где је овај камен нађен.

Из овога што је речено излази дакле да је Вичава у римско доба, и то, како показује новац, већ у првим вековима после Хр., припадала вароши и да се по свој прилици пружала и преко доњих делова Панораме чак до потока Грајене. С те стране нађено је иза градског гробља на имању минорита, г. 1898 и у почетку 1899, 36 скелета и 159 гробова са спаљеним мртвацима, на основу којих се може мислити на прве векове после Хр. и на једно веће насеље (упор. Mitteilungen der Zentralkommission, N. F. XXVII, 1901, Seite 18. На приложеној карти отприлике у десном горњем углу). Као што име Poetovio показује, најстарије римско насеље наставак је предримског насеља, које нико неће тражити на десној обали Драве, потпуно незаштићеној. Оно што је нађено у гробовима халштатског доба А у Горњој Хајдини и оно што је досад нађено из латенског доба у Скорби показује да је и десна обала Драве већ у преисторијско доба била насељена. Ми немамо убедљивог разлога да доведемо ова насеља у везу с предримским Poetovio. Илирско насеље халштатског доба у Горњој Хајдини могло је пропасти при келтској инвазији у почетку млађег гвозденог доба. Латенски предмети из Скорбе сувише су далеко нађени од римског насеља.

У научној литератури при свем том свуда се говори да се центар римске вароши налазио на десној обали Драве а још Pirchegger[13] мисли у свом делу Geschichte der Steiermark, I. Bd., стр. 42 да је варош ишла до хајдинске дравске терасе, до брега Рохуса и Драве „чији је стари рукав био можда где сад тече Студенчница (Brunnwasser)“. Овде ћемо приметити само толико да је овај крај у свом већем, јужном делу не само сад, него да је био и у старо доба, као што су показала откопавања, мочаран. Јужно је осим тога ишао један пут поред кога су били гробови. Горе споменута испитивања последњих година, остаци римског моста на Драви, и други разлози доводе нас до закључка да је језгро вароши било на левој обали, али да је Драва у току векова све више своје корито померала према СИ и да је један велики део старе вароши однела са собом. Остаци римског моста који су нађени год 1913[14] показују још где је била лева обала. Ови остаци с олтарима подигнутим божанству Dravus Aug., који зацело нису били далеко од десног краја моста, показују не само да је Драва текла даље на СИ, него још и да је место данашњег тока који има правац готово тачно СЗ — ЈИ имала више западно-источни

[12] Mitteilungen der Zentralkommission NF., Jahrgang XXVII (1901), Seite 221.

[13] Pirchegger противуречи овде своји ранијем мишљењу о реону старог града. Упор. Der Stadtbezirk von Poetovio у Zeitschrift des hist. Vereines f. Steiermark, IX [1911], S. 100 f.

[14] Öst. Jahreshefte, XVII. Beibl., Sp. 155 ff.

правац. Један поглед на карту показује јасно да хипотетични правац римског моста не стоји косо према једном току који би био паралелан данашњем. Доњи део данашње вароши био је дакле јамачно у римско доба делом под Дравом. Стога ми и немамо на том месту никаквих римских остатака. Тек доцније је Драва ту нанела земље и то у толико у колико је изнад тога однела терена. Сад разумемо, зашто је средњевековна варош напустила своје место, па побегла тако рећи под заштиту брежуљка на коме је замак и опет се раширила полако по ново насутом месту.

Још један доказ да се ток Драве изменио јесу скулптуре које су пре неколико година извађене из њеног корита, као и то што је нађено остатака од рим. зида иза доминиканске касарне на стрмим обалама. У удољини између Панораме и брежуља на ком је замак и на терену према ЈИ треба да тражимо место где је била стара варош. Брежуљак на коме је замак био је изван вароши, ако се узме — а ми за то имамо разлога — да се palatium extra muros који помиње Амијан Марцелин тамо налазио.

У пољу Горњег Брега, нађене су само куће украј друма који води к мосту. То што се преко остатака тих кућа налази једно позноримско гробље доказује да ово место у доцније доба није било више насељено, него да је била насељена само супротна обала. Што се напослетку тиче „vicus Fortunae“ који се помиње на натпису CIL III 10.875, не треба под њим подразумевати део вароши, него, као што је већ означено на карти у суплементу CIL III, као предграђе, слично оним vici римског Мајнца.

Наше мишљење подудара се дакле делимично с мишљењем професора Ферка, који је мислио (Mitteil. d. hist. Ver. f. Steiermark, XLI [1893], стр. 18) да су на Горњем Брегу биле villae suburbanae и да су ове villae „спајале римску војничку варош, односно колонију Poetovio“, која је по њему била у Хајдини „и грађанску или нову варош истог имена која се развила на месту данашњег Птуја из једног прериmског доста знатног насеља“, а које Ферк стр. 14 тражи у близини данашње доминиканске касарне. Изузевши то што Ферк тражи војничку варош[15] у Хајдини у vicus Fortunae, што међутим не можемо доказати, ми не можемо примити да се тзв. грађанска варош назове новом вароши. Као што су показала откопавања на левој обали Драве, ово је место било дуго и без прекида насељено и ако смемо веровати новцу ту нађеном, насеље је цветало баш у првом и другом веку по Хр.

За топографију Петовија треба узети у обзир и једну салцбуршку листину (Hauthaler-Martin, Salzburger Urkundenbuch II, N. 34*). Ту се говори о познатом поклону краља Арнулфа салцбуршком архиепископу

[15] Ферк подразумева под војничком вароши легијонски логор који досада није нађен. Трајанови ветерани и ветерани који су водили порекло од једне раније missio могли су истина, бити овде насељени, пошто се њихових надгробних споменика нашло на римском гробљу у Хајдини.

Питање о логору који Тацит hist. III. 1, изреком спомиње није још решено.

од 20/XI 890. Архијепископија добива варош Птуј „exceptis subnotatis rebus, quas uxori illius (sc. Carantani) propter fidele servitium concessimus, id est in superiore civitate in origentali parte civitatis ipsius curtilem locum, ubi nova aecclesia incepta est atque in inferiore civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilla loca, que in potestate tunc habuit . . .“ Ова је листина, истина, фалсификат, написан јамачно кратко време пре 977, али место које је за нас важно јамачно није без историјске основе и јамачно потиче из неке праве листине, пошто и Auctarium Garstense (MG. SS. IX стр. 565. 2. 18) под годином 874 каже: „Dietmarus archiepiscopus ecclesiam ad Bettowe Gozwini comitis consecravit“. Паралелно с тим иде извештај Annales Salisburgenses о истој години (MG. SS. IX стр. 770. 38) и Chronicon mundi који је сад објавио E. Klebel (Mitteil. d. Gesellsch. f. Salzburger Landeskunde, LXI [1921], стр. 33 и даље. Али се мора споменути да и Conversio Bagoariorum et Carantanorum (MG. SS. XI. 12) говори о посвети једне старије цркве „ad Bettobiam — temporibus Luiprammi“ (дакле око 850—859). Кад се дакле у листини од 890 говори о једном источном уздигнутом делу вароши и једном нижем западном делу, то значи за онога који познаје данашњу варош само да је Драва променила свој ток, почевши мењати га рано у средњем веку, јер ми данас *не можемо говорити више о некој доњој западној вароши*[16]. Тим се објашњава и што је сагрeђена *једна нова црква у источном вишем делу вароши.* Драва је запретила целом том делу вароши па и старој цркви коју сад хоће да замене другом и која можда стоји у вези са старом владичанском црквом Св. Викторина. Ми имамо доста примера за то да су старе цркве средњег века често после дуге паузе зидане на месту ранохришћанских базилика. За Петовијо није вероватно да је живот у њему макар и за кратко време прекинут. То што је име вароши остало кроз средњи век непромењено доказује довољно да је место било стално насељено. Надајмо се да ће доцнија систематска откопавања на левој обали Драве, особито у околини доминиканске касарне, дати ближе податке о том.

Dr. Балдуин Сариа.

---

[16] Пирхегер у XXXIV. Jahresbericht des Gymnasiums zu Pettau [1903] стр. 12 каже: „der untere, westliche Teil wird wohl der Draugasse (сад Muršč̌eva ulica) und den Gassenzügen entsprechen, die zur Herrengasse führen; der obere, östliche Teil war schon um 890, oder besser seit zirka 860 durch die Kirche gekennzeichnet . . .“ Али кад се тако мисли, за западни део остаје само сувише мало простора. Никако се пак не може усвојити мишљење М. Љубше (Christianisierung der heutigen Diöcese Seckau стр. 199) који започету цркву у горњој, источној вароши идентификује с црквом Св. Освалда. Ова црква која је била парохијална црква за околне општине налазила се до 23. октобра 1878 изван вароши и зато се уопште није могло о њој говорити као о варошкој цркви. Осим тога ова црква не лежи више данашње варошке парохијалне цркве.

Херцеговачки манастири.

Завала.

I.

Изнад једноликог Попова Поља, на хридинама невисоког, оголелог и нарочито стрмог Острога, на крају једног дугог кланца, који иде од морске обале од Сланог све до Попова, подигнут је мали скроман

Сл. 1. Положај манастира.

манастир, управо усечен и исечен од оштрих, сивих литица. Име Завала добио је од оног суморног пепељавог села, које је старије од њега, и то по свом склонитом, „завадитом“, природном положају на падини кланца и на стецишту једне старе комуникације.

Манастир је, вели народна традиција, подигнут у давно, тамно доба од цара Константина, који је ту био са царицом Јеленом на путу из Рима у Цариград (преко Стона и Сланог!) и лепо српски говорио: „ово је мјесто завалито[1]!" Традиција та, врло честа у хришћанским земљама Балканскога Полуострва, приписује цару зидање готово свих важнијих манастира херцеговачких: Завале, Тврдоша, Добрићева и Косијерева све према карактеристици терена, дана по народној етимологији тих места[2].

Озбиљних вести о постанку овог манастира немамо данас. И ако Јиречек наводи, да се у дубровачким књигама до XIV столећа не налази спомена манастиру, него само селу Завали (Рароа de Çaualla)[3], ја ипак мислим, да манастир није из каснијег времена. И то држим нешто због начина његове градње, нешто због његова положаја у средишту једне старе и значајне православне области и најзад и највише по том, што му је у XVI веку дата дозвола, да може оправљати своју трошну цркву. Натпис на печату манастирском[4], који има 1271. годину, није поуздан ни сигуран доказ за старину његову, јер је из каснијег времена и са сумњивим писањем године (ѿ χ соа) и јер се у ту годину ставља почетак и Требињског Манастира[5] (асо; — није немогуће, да је мајстор завалског печата невештином преместио слово а). Да није тих великих подозривости сам податак не би био невероватан, тим пре, што има једна ствар у његову корист. У *Општаку Завалском*[6], у поменику архиепископа, нема у то време говора о каквом митрополиту Василију, као што је случај у требињском, него се тачно нижу архиепископи до Јанићија закључно. Јаниће је, као што се зна, живео баш у то време, а напустио је своје место после пораза краља Уроша[7]. А зна се, да су и краљ Урош и краљ Драгутин, за чијих је времена он живео, много радили на ширењу православља по нашим областима.

Најстарији докуменат о манастиру, несумњив и потпуно сигуран, имамо истом из 1514., од зилкадета 919 год. Неки Божо, син Радославов

[1] Ј. Памучина у Гиљфердингову зборнику, Боснія, Херцеговина и Старая Сербія. С. Петербургъ, 1859., стр. 487. Н. Дучић: Књижевни радови I, Биоград 1891., стр. 6—7.; Х. Михајловић: Манастир Завала. Босанска Вила 1888., стр. 263; Гласник Зем. Музеја 1890., стр. 134.

[2] Л. Нинковић: Српски споменици из травунске околине, Биоград 1910., стр. 50.

[3] Властела хумска на натпису у Величанима, Гласник Зем. Музеја, 1892., стр. 285.

[4] V. Vuletić: Starobosanski nadpisi u Hercegovini, Viestnik hrv. ark. družtva 1886., стр. 36—37 с исправкама И. Чрнчића, ib., стр. 114—15. Ср. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, 1893., стр. 366. К. Јиречек мисли, да би место 1271 имало бити 7271, што би одговарало години 1763 (т. ј. зсоа). Претпоставка би могла бити тачна. Archiv für slavische Philologie, XXI (1899), стр. 619.

[5] Ср. Гласник Земаљ. Музеја, 1911., стр. 507.

[6] Издан од В. Вулетић-Вукасовића у Гласнику Зем. Музеја 1889., 4., стр. 84—78.

[7] Ђ. Даничић: Животи краљева и архиепископа српских. Загреб 1866., стр. 289.

из Орахова Дола, потврђује, да је продао један виноград Серафијону, игуману манастирском. Кадија је на то одредио манастиру порез од 100 акчи годишње за тај виноград[8]. Даље су вести прилично честе и разноврсне и на основу њих се да створити доста прегледна слика о животу и активности манастира.

Ту се, пре свега, пишу књиге за манастирску потребу. 1566. писао је јерођакон Мардарије по наредби јеромонаха Григорија *Богородичник* али врло слабо и невешто. Он, који се у поговору чуди: како мє зємлѩ поносить на себе, како ли слнце сиѩѥть на мє, како ли мє нѐ ѿпалѩеть м'льниѩ, писао је, вели, ову књигу: при храмоу вьвѣдѣниѩ прѣстие влдчце наше бце й прсно дви Мрие вь Завали вь покрилѥ Вѣлѣжа планине, ӥже бис вь с'транахь магѥдониискихь[9]. Као већина наших писара онога доба и он се тужи на злу владу цара Сулејмана. Год. 1560. преписан је *Минеј за месец фебруар*. Имају осим тога три друга оштећена рукописа из XVI века (*Панегирик*, *Минеј за јануар* и *Псалтир са синаксаром*). Ту се, даље, налазе и четири комада књига из српских штампарија XVI века: *Октоих* и *Служабник* Божидара Вуковића (1536. и 1554. год.); *Триод* Стефана Скадранина и *Еванђелије* из Мркшине цркве; и, што је много важније, и ранији од тога доба, непотпуни *Цетињски Псалтир* Ђурђа Црнојевића. И ако књига нема поговора познају се ипак њезини лепи иницијали, чиста штампа и насловни грб[10].

Реџепа месеца 995 год. (1587.) дат је ферман манастиру, да се оправи трошна црква његова, али да не сме бити никако већа од првашње[11]. Потпуно онако, како је гласио царски ферман и за друге наше и католичке цркве издан 1553. године. (У прилогу.)

Из тих се вести може закључивати, да је манастир старији од XVI века. Ако се 1587. добио ферман за оправку трошне цркве онда значи, да је црква требала дуже времена док се оштетила, нарочито црква као завалска, која је половином у самој стени. После, куповина винограда у 1514. год. претпоставља, да је манастир морао постојати раније, да би могао имати уштеђених новаца или нужног кредита. *Завала је,* према томе, старија од XVI столећа; она је, у опште, *најстарији одржани православни манастир у Херцеговини.* Требињски Манастир (Тврдош) и Житомишљић потичу из XVI века, Добрићево из XVII, а Дужи из XVIII; сви су, дакле, каснији од Завале[12].

[8] Ман. архив, док. бр. 31.

[9] За то одређивање ср. Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр. 621 и 655.

[10] Ср. Босанска Вила 1888., стр. 347, 364, 328 ff.

[11] Ман. архив., неинвентарисано.

[12] 1593. спомиње се панагија проигумана Завалца Разарија, а крст Азарија Завалца у манастиру Савини нема године. Ср. Стојановић, бр. 855, 4678.

Крајем месеца јануара 1600. (средином Реџепа 1008. год.) купио је манастир за 3500 акчи највећи део својих поседа у Ораховом Долу. Ту је још крајем јуна 1618. (почетком Реџепа 1027.) прикупио од неке Маргарите виноград Груду за округлих 1000 акчи. Тако је манастирско имање у Ораховом Долу, које и данас постоји, захватило велик комплекс на једном месту[13].

За год. 1616. и 1621. бележи манастирски хроничар два чуда у његовој околини. Прве године дошла је у Попову вода велика мимо обично, те је однела многе куће, подушила нешто чељади и наваљала велико камење. То је било 3. новембра, за игумановања Серафимова. Друге године било је за Херцеговину чудо још веће. 30. јануара 1621. заледило се Попово тако, да су људи ишли по води као по суху и да су с оне стране из Величана дошли до готово под сам манастир[14].

Године 1619. живописана је црква у доба заузимљивог и у том погледу нарочито заслужног патријарха Пајсија и за времена херцеговачког митрополита кир Симеона[15]. Живопис тај очуван је и до данас, у главном, добро и заслужује да му се обрати нарочита пажња. Живописац „изограф“ није нам познат. Његово име, записано изнад врата, отпало је и од свега записа, који се односи на њ, остало је само ово: писа и сьврьши . . .] їа з днь. А на другом стубу налазе се опет само ове речи: +[ск]он чахъ сь братиами, бь да и проти.

Манастир развија и извесну активност у писању књига. Игуман Герасим, за ког се вели, да је имао „вѣл’ми оусрьдїе ѿ црковнихъ книга (â й ѿ др8гы црков’ни сас8де й оукрашенїемъ ѥже ѥ на потрѣб8 8 ван8тарь стои цркви) дао је 1602. преписати минеје за месеце март и новембар (овај други можда и нешто доцније). 1610. преписано је ту једно *Еванђелије с поукама* по наредби игумана Саве а 1630. *Минеј за мај.* Осим тога, ту има још доста рукописа из XVII столећа (минеји за јануар, фебруар, јули, септембар, октобар, децембар, еванђелије, апостол, законик), од којих је несумњиво један део преписан у манастиру. Проигуман Петроније преписао је за Завалу Теодосијево *Житије Св. Саве* са похвалама њему и Симеуну и *Хилендарски Типик*[16].

Осим тога Завала има веза и са другим манастирима. Ту је у првом реду Света Гора, главни извор православне мудрости код нас и у то и у раније време. У њој је 1622. завалски постриженик поп Максим преписао за свој манастир један типик; одатле је 1627. јеромонах Јоаникије приложио Завали један пролог за прву половину године; ту је 1628.

[13] Архив манастира, бр. 13.
[14] Бос. Вила, 1888., стр. 362.
[15] Стојановић, сп. д., бр. 1069.
[16] О том рукопису писао Павле Поповић у Наставнику XIV, 1904., стр. 33—5 и ја у Јужнословенском Филологу, II, 1921., стр. 120—1.

добрунски јеромонах Венијамин преписао другу полу пролога, а откупио је за 3000 аспри и послао је с првим заједно можда исти Јоаникије, у свој постриг, у манастир Завалу „близ града Доубров’ника“.

У Завали се, поред тога, налази рукописа и са других страна, који су ту дошли куповином или поклоном. Један посни триод поклонио јој је поп Теофил из Студенице; у једном знатно оштећеном еванђелију чита се с једног записа само име Ст8деница[нина]. *Лествица* Јована Схоластика, без почетка и свршетка, припада бугарској рецензији и несумњиво је однекуд донесена. Из наших манастира има *мајски минеј* писан у Косијереву 1605. год. под тешким утисцима турских прогона; *Минеј за август* писан по свој прилици у Требињском Манастиру 1612. и један *Минеј за јуни,* који је купљен 1742. године од Дужи, наследника тог тада већ разрушеног манастира. Ту је и *Трговишки Триод* из 1648. године. Гаврил даскал Завалац продао је опет 1684. неком Милошу (по свој прилици у Сарајеву) један псалтир[17].

Манастир је имао и неприлика. По свој прилици односи се на завалске калуђере ова вест, што је забележио фра Паво Шилобадовић под 3. мартом 1663.: „Пава Орљаш, само 12 јунака, доведе изнад Попова 6 калуђера и учинише сваки по двисти гроша, али залуду“[18]. Ту се јасно види, и ако је белешка врло штура, да се радило о неком насиљу, сигурно не јединим те врсте у мутно доба четовања за време Кандијског Рата. Мало доцније, 11. априла, јавља се, да „Габељани отеше брод хајдуком и у броду два калуђера озгора речена, и још доста робе свакојаке.“ 1675. год. тужили су се калуђери на спахије, који у великом броју, по четрдесет и педесет, долазе у манастир и ту се уз бесплатну храну бане и башкаре[19]. Заштита је у турских власти била мала, а она, коју су им могли дати ускоци и хајдуци, врло опасна. За једног хајдучког вођу из тог краја знамо по овом податку. Сердар Дамјан Кадијевић из Завале претио је Дубровчанима, да ће једном оделењу њихових турских штићеника направити великих неприлика, осим „ако прођ8 преѡ ѡблака“, ако не даду „добр8 ѩб8к8“ њему и његовим „харамбашама“[20]. Такви пријатељи и заштитници манастира, ако су то били по ондашњем обичају, били су врло опасни, и по себи самима и по том, што би ражљућени Турци постајали због њих кивни и на сам манастир.

У борбама Светог Савеза против Турака манастир је, по причању братства[21], много страдао од Млечана. Ови су, као што је познато, у том рату продирали врло дубоко у Херцеговину, чак до Стоца и Невесиња, па су заузели и Попово с манастиром. Како Завала није била много

[17] Стојановић, сп д., бр. 1833.
[18] Starine, XXI, 1889., стр. 90.
[19] Манаст. архив, неинв.
[20] Дубровачки држ. архив. Lettere e relazioni, LX, Nr. 1973—84., бр. 3. (XVII. sec.).
[21] Гласник Зем. Музеја, 1890., стр. 136.

удаљена од мора и млетачке границе природно је, да је раније заузета и дуже држана. У непосредној близини манастира, у Равном, била је 1695. јака борба између Турака и Млечана, од којих је пало 317 људи[22]. После Карловачког Мира (1699.) Завала је остала у турској власти. Али неколико година иза тога, 1714., букнуо је поново рат између Млечана и Турака и манастир је и овога пута имао неприлика. Христифор Михајловић казује, да је био „вас осим цркве срушен“ 1722., „кад су Млечићи сасвијем из Херцеговине у Далмацију протјерани“[23]. Међутим, Млечићи су напустили Херцеговину после Пожаревачког Мира, 1718. године.

Добри хришћани гледали су да манастиру помогну на сваки начин. Влашки спахија из Стенице Ивоје са синовима Радулом и Секулом, неки Дапола и Василије уписаше се још 1691., да ће давати манастиру на годину по уборак шенице или по сребрен грош. Године 1718., одмах после рата, прекривена је црква прилозима добрих људи; међу прилагачима, уз игумана Василија, налазимо Кнеза Милоша, војводу Јову Тадића, војводу Алексу Кадијевића, војводу Михајла Михојевића и многе друге чланове најугледнијих поповских породица и часнике у млетачкој војсци[24]. Год. 1732. приложио је Никола Радонић манастиру једну петохлебницу скована у Сарајеву[25].

Кад је за време руско-аустријског ратовања против Турске изгледало ослобођење хришћана врло могућно, упутили су херцеговачки главари 30. маја 1738. једну молбу Карлу VI и у њој му се понудили на верну службу, наравно с претпоставком, да им вера отаца остане зајамчена. Међу потписницима на тој молби налази се и Данило Завалац[26]; несумњиво један члан манастирског браства, ако не игуман сам. Како је Аустрија у том ратовању лоше прошла, није од ове понуде било никаквих стварнијих последица.

Манастирска управа настојала је свима начинима, да повећа приходе и поправи штете, које су претрпели. Она шаље своје људе у све наше крајеве, да купе милостињу. Занимљиво је, уопште, видети куда су све допирали и налазили одзива ти убоги калуђери из малих и далеких места. Завалски *Оиштак* бележи приложнике из све Херцеговине, па из Сарајева, после из левањског поља („Хлиемно“), па из бањалучког краја („жоупа Змињана“); иза тог има имена из Бачке (изрично наводе „Сωнборь“); после из Срема (Рума); касније из Хрватске (од „Хрьвата“) и из крчког санџака и Бјелајског Поља. Као многи просци калуђери тих времена, нарочито као њихови другови из Требиња, знали

[22] S. Bašagić-Redžepašić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1900., стр. 85.

[23] Гласник 1890., ibid.

[24] Белешке из Општака лоше и непотпуно издане од В. Вулетића Вукасовића, Гласник Зем. Музеја 1889., (4), стр. 88, 91—2.

[25] Стојановић, сп. д., бр. 2589.

[26] Летопис, књ. 184, стр. 151.

су и за Влашку и ишли и тамо[27]. У Русију, међутим, колико се данас зна, нису ишли. Иза имена архиепископа, игумана и монаха долазе имена побожних хришћана. Као први спомињу се славни Храбрени оснивачи манастира Житомишљића, и то овим редом: Радоје, Вукосав, Богавац, Вукосав, Раде, Иван, Никола, Петар, Матијаш, Вук, Радивој. У писму српских калуђера папи Клименту VIII из 1597. вели се изрично, да су у Доњим Власима (у области око Стоца и Жабљака) „главе Храбрени“[28]. Један Радивој Храбрен, син Милисављев, спомиње се 1638. као приложник Житомишљића, а Радоје, први на списку, биће можда онај, што је 1534. обновио цркву Св. Николе у Тријебњу[29]. Овде је, по свој прилици, према општем обичају нанизана читуља чланова породице. Иза Храбрена долазе породице Додојевића, Милорадовића, Мириловића, Глушаца.

Манастир је 1741. (зилкадета 1154.) добио дозволу од турских власти, да уз годишњу кирију од 500 аспри може пасти своју стоку у планини Бјељавама[30].

Инвентар манастирски знатно се богати, понајвише прилозима. 1743. поклонио је Михајло Симић од породице Кадијевића из Величана полијелеј цркви „за телесно здравие и дѹшевнѹю пользѹ“. 1746. освештан је антимис[31], који је имао да замењује један папирни из 1733. Јован Вукић приложио је 1753. једну пафту. Лазо Вучетић Сарајлија, родом из Нецвијећа код Требиња, даровао је 1763. читав свештенички окрут, „све свилено и каницѹ србрнѹ“. Теодор Милинковић Дабић обнови исте године све иконе и двери, „по цркви исправи ѱо се бьеше ωсѹло, испѹцало, исправи и сарани своием трѹдом потрѹди“[32]. 1768., на путу у Јерусалим, Манојло Лучић посети Завалу и записа парусију, а после упути у манастир фелон, 2 петрахиља „ωко двери“, 10 сахана, ђугум, 2 ћасе и 40 гроша у готовом, и поново покров за часну трапезу

[27] Списак имена у том Општаку врло је важан. Он даје богат материјал за многа питања црквене хисторије (на пример, име манастира Добрићева—Дубочани; за монаштво женских и др.); исто тако много за питања наших насеља и етничког елемента у њима (н. пр. у Дувну (Доумъно, Брѣшникъ) имена приложника: Радул, Дракул, Клара, Маргарита, Секула и др.); најзад врло много занимљивих података, језичних и других. Ево, примера ради, једне мале листе личних имена, која се тамо наводе: Субота, Паун, Комненија, Бајчета, Шимрака, Малета, Чава, Цвија, Драгобрат, Лиљан, Ћеран, Жива, Богавац, Вуковој, Балин, Прибиша, Вукмир, Грлета Бавк, Дмитрашин, Мимахна, Гвоздана, Германка, Дафина, Гвозден, Огњана, Казимир, Продана, Трњина, Радота, Јањат, Сладоје, Бороје, Јагљика, Наранча, Русан, Хубава, Славуј и сл.

[28] Dr. K. Horvat, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja Sarajevo, 1909., стр. 58. Ср. Гласник Зем. Музеја XXX, 1918., стр. 305.

[29] Стојановић, сп., д., бр., 1309, 473.

[30] Архив манастира, бр. 52.

[31] Стојановић, сп. д., бр. 2875.

[32] ibid., бр. 3232—3.

„ѿ свиле дамашка“[33]. Алекса Миросављевић за спомен свој и свог синовца Еутимија поклонио је 1776. нову петохлебницу, а 1778. игуман Максим фин орар, рађен на кадифи, окићен сребром и позлаћен. Никола Маријашевић кујунџија приложио је једну „певвицȣ“ од 600 аспри[34].

У XVIII веку саградио је јеромонах Азарија „себи задȣжбинȣ Бованъ водȣ живȣ“; то јест подиже две чатрње у селу, покрај пута. Подигавши их он заклиње браство, да их поправе, ако би се порушиле, „ради свога дȣшевнога спасенїѧ“[35]. Жеља му је остала неиспуњена, јер су обе данас готово сасвим затрпане.

Манастир је током XVIII века добио и доста књига. На смрти оставио је сарајевски митрополит Мелентије Миленковић († 1740.) познату руску *Трубу* Лазара Барановића Завали „на прочїтанїе ї ползȣ їнокомь“. 1754. купио је један пролог за манастир Драгутин Нинковић из Полица „за своє здравле и напредакъ и вечни поменъ“. Михајло Николић из Сарајева поклонио је 1785. једно руско штампано еванђелије. Јеромонах Леонтије донео је 1792. велико руско издање живота светаца. Ристо Петровић Гатало поклонио је *Исповедање вере*. Руских књига, издања XVIII века, има у манастиру врло много. Ту је *Острошка Библија*, два еванђелија московска из 1754. и 1760., *Камен Вере* (1730.), Гедеонова *Недељна слова* (1760.); неколико обредних књига; служба Св. Николи (кијевско издање 1747.); шест месечних минеја издања 1741. и *Акатист* 1731. Јеромонах Саватије купио је за два цекина *Чин архијерејске службе* (издање од 1721.).

Манастирски игуман Максим, који се спомиње у том чину у записима од 1742. до 1778. тужио се дубровачкој републици, како су њихови кметови Трновљани нанели штете манастиру секући им дрва у шуми без хака („посекоше толике закресе ѡко долаца, посекоше лазине ȣ нашои гори и трави“). Он је с калуђерима довео ради тога судску комисију, 21 Турчина са 20 сведока и слуга, који су три дана остали у манастиру, да утврде штету. Манастир је тражио од Дубровчана да штету накнаде[36].

Током XIX. века манастир се није много развио. Оскудан и у крају ван великих комуникационих линија он је остао прилично заборављен, исто као и Добрићево, и без нарочито штедрих приложника. У двадесетим годинама, па готово све до наших дана, у њему обично живе само по два калуђера, јер је за више живот одвише тежак. 1811. године манастир је имао свега оволико кметовске земље: 42 рала под Чваљином, 20 под Равним, 25 под Галичићима и Величанима, 17 под Грмљанима, 3 под Пољицем и $6\frac{1}{2}$ рала меће и винограда у Подубљанима. Један

[33] ibid., бр. 2317—9.
[34] ibid., бр. 3452, 3475, 4654.
[35] ibid., бр. 4576.
[36] Дубр. држ. архив, Fasc. CLXXV, sec. XVIII.

врло занимљив катастиг манастирски из 1817. године, писан српским језиком а грчким словима, вероватно од неког човека из полугрчке околине херцеговачких владика фанариота, даје у неколико измењен посед: под самом Завалом наводе се само 32, а под Чваљином и Равним 20 рала. Приходи су били доста оскудни и тај исти катастиг бележи више лица, која нису платила свој ћесим и то од назад 12—14 година. Нарочито су знатне штете нанели манастиру неки Грубјешићи, који су притисли неке земље под Вишњицом и кваре виноград у Ораховици. Из једне недовољно јасне белешке излази, да су они и похарали манастир, свезали игумана Хрисанта и с околним кнезовима узели тамо 75 бакрених суда, а и остало „συνήμεχα πήλι ή διέλιλι“, т. ј. с њима разграбили[37]. Кад је умро манастирски игуман Исаија Шојић († 1839.), манастир није имао да исплати посмртнице мостарском владици Аксентију и он је с тога дигао сребрени крст с часне трпезе и однео га у залог. После га је од њега откупила мостарска општина за 250 гроша.

Књиге, које манастир добива у ово доба, и опет су већином руске. Врло ретко у нашим крајевима тога времена, у Завали је почетком XIX века умро један калуђер из Попова, Саватије Мркоњић, који се једанаест година школовао у Кијеву[38]. Велик део својих руских књига, нова издања од четрдесетих и педесетих година, добио је манастир од мостарског јеромонаха Прокопија Чокорила, који је у Русији просио за оскудне цркве херцеговачке. Исто је тако и руски конзул у Мостару В. Безобразов поклонио манастиру, односно његовом игуману Софронију Вуковићу, нешто књига, па међу њима и Амвросијев *Увод у Нови и Стари Завет* (1826.). Из Карловаца има само једна књига, а из Београда неколике, и то остале од јеромонаха Никодима Вуловића, који се ваљда тамо школовао шездесетих година.

Један од најактивнијих радника у манастиру, унесен у списак његових приложника, био је игуман Исаија Шојић, родом Гачанин. Он је поправио манастир, прекрио цркву, оградио авлију, подигао споредне просторије и обновио ћелије. У Ораховом Долу засадио је леп виноград. После њега је најзнатнији Христифор Михајловић Кораћ, пореклом из саме Завале. Он је примио управу манастира за време херцеговачког устанка, 1876., па је одмах, иза Окупације, почео са поправкама и допунама. Сазидао је велику нову зграду манастирску, подзидао и проширио авлију, украсио цркву иконама. Све четири главне иконе у манастиру његов су поклон. Али највећа му је и најчаснија заслуга, да је 1886. отворио српску школу у Завали издржавајући је у главном од скромних манастирских средстава.

У Завали се све до XIX века чувала стара народна традиција, која је име Попова доводила у везу с неким попом Стеваном прародитељем

[37] В. Скарић, Гласник Зем. Музеја, 1920., стр. 207—8.
[38] Памучина, сп. д., стр. 480.

Немањиним. Око чувене и тајанствене пећине Ветренице били су, саопштава Памучина, двори тог „грчког попа“ и одатле управо вуче лозу династија Немањића[39]. Ми данас не можемо сасвим сигурно утврдити у колико је та традиција у истину народска, а у колико потиче из старије књижевности почињући са Орбинијем[40]. Али је, и ако не одговара истини, карактеристична за националну свест тог далеког западног дела наше старе државе, као и за немањићску традицију у њој с једне стране, а за утицај старе књижевности и формирање народних предања по њој с друге стране.

Ред настојатеља установили смо према белешкама и распитивањима овако:

1514. Серафијон. Купио виноград у Ораховом Долу.

1566. Григорије јеромонах (по његовој заповеди писан је те године *Богородичник*).

1593. Азарије, проигуман.

1602. Герасим књигољубац.

1610. Сава (дао писати *Еванђелије с тумачењем*).

1616. Серафим. За његова времена велика поплава.

1630. Никифор (платио један минеј).

Без датума, у XVII веку проигуман Петроније.

1718. Василије. За његова времена прекривана црква.

1738. (?) Данило. Потписник молбе цару Карлу VI.

1742 – 1778. Максим. За његово време доста прилога; сам дао један орар. Тужбе на Дубровчане.

1783. Саватије. Умро те године.

Око 1810. Хрисант. За његова времена харан манастир.

1816. Данило Пјаца. Умро од куге око те године.

1816. — 1839. Исаија Шојић, један од највреднијих чланова братства.

1839. — 1841. Мелентије Ковач.

1841. — 1874. Никодим Вуловић Добрићевац. Због пића свргнут с управе 1874. Умро 1884.

1874. — 1876. Софроније Вуковић из Житомишљића.

1876. — 1903. Христифор Михаиловић, најзаслужнији члан. Био игуман од 1876. — 1883. Онда ишао у Карловце, да учи богословију. Поново игуман 1885. – 1891. Тад постаје парох у Мостару и бива затворен, с добрим друштвом грађана и калуђера, ради фалзификовања тестамента Стефана Черовића у корист српске школе у Требињу. Од 1900. до 1903. поново игуман. Од 1903. игуман и после архимандрит Житомишљића († 1920). Он је дао и први, од нас чешће навођени, опис манастира 1888. године.

[39] Сп. д., стр. 486.

[40] О тој традицији расправља Љ. Ковачевић, Глас LVIII, 1900., стр. 33—50. Ту се покушало с доста вероватности на неким местима одредити, колико у том предању има домишљања и бркања, а колико старије народске традиције.

1903. — 1908. Никифор Вујиновић. Он чешће замењивао Христифора у наведеним паузама.

Од 1908. је игуман Никанор Дутина.

Игумани у Завали бирају се уз учешће народа. На избор долази 12 тутора из 12 главних општина и они онда, с братством, изаберу старешину. Пред тим туторима прима игуман кључ и инвентар манастирски.

II.

Као ниједан други манастир у Херцеговини Завала, читавим својим положајем и грађњом, чини општи утисак старих испосничких, дубоко мистичких, анахоретских пребивалишта. Сав у камену, повучен у брег, половином узидан у једну пећину, он нема ничег што би опомињало на светску сујету.

Манастирска црква својом североисточном половином улази потпуно у једну карсну пећину, где су, да не би цурила киша у унутрашњост и да се не би ронио камен, подзидани њени делови. Други делови су сасвим озидани, са југа и запада, али светлост пада тако косо, да црква стална остаје у некој полутмини и даје утисак пећине. Изгледа, да се пробијањем малих уских прозора и намерно ишло за тим. Црква је мала; хвата свега 12·50 м. дужине, а ширина јој је, ради пећине, неједнака. Олтарска ширина, највећа, има 6·10 м.; на средини између стубова 5·90 м., а доњи део хвата 3·90.

Сл. 2. Манастирска црква.

Изнад манастира подигнуте су у камену три старе ћелије, данас трошне и једва на окупу. Дрвени уски трем спаја их изнад камених

пећина, а с њих се одмах улази у само брдо. Кад удари суви оштри ветар кроз Вратла или кад почне силна јесенска киша отворени трем не даје никакве заштите и у тој беспомоћности мора да су врло језиве мрачне октобарске вечери са овом пустињом. Све ово, ти старински иструлели станови, пећинска црква, пустош камене околине изазивају осећање нечег несветског, прадавног и у ствари оданог Богу и није никакво чудо, што прича манастирски калуђер Јоаникије Памучина, да је најкрвавији зликовац Херцеговине, Хаџи-бег Ризванбеговић, био дубоко дирнут, кад је дошао у тај манастир, и полазећи препоручио калуђерима, да наставе тај живот.

У брду, изнад манастира и ћелија, као у Студеници, постоји испосница, у коју се одвајао по један члан братства, да буде још осамљенији. Исто тако у брду, изнад манастира, одакле је отворен поглед на читаво Попово Поље, стоји манастирско гробље. Стари један зид око манастира чувао је, да се земља и камен с тога брда не рони у сам манастир. На брегу, да се види, подигнут је, место старог дрвеног, 1899., нови пресличасти манастирски звоник, најобичнији у Херцеговини, какав у непосредној близини имају и католичке цркве у Ораховом Долу и у Равном.

Мало пред мој долазак у манастир (1911. и 1913.) проширивана је манастирска авлија, срушен је стари прилаз кроз доњи свод и ударен је нов прозор изнад црквених врата, која су, исто тако, „модернисана“ и проширена. Општи утисак изгубио је тако нешто од првобитне мистике и слика манастира има сад нешто друкчији изглед, него што је био 1904., кад сам први пут долазио овамо.

Манастирска црква је живописана 1619., у доба опште обнове изографске уметности, нарочито осетне у свим нашим земљама турског подручја. У доба од почетка па до средине XVII века живописане су, „потписане“, како веле савремени натписи, ове цркве и манастири: 1605. и 1626. Пива, 1606. Бељаковац, 1607. Слимнички Манастир, 1609. Ломница, Озрен, Житомишљић, 1610. Добриловина, 1616. Морача, 1619. Завала, 1620. Градиште, 1621. Хиландарска Трпезарија, Крива Река, 1622. Пустиња, 1624. Св. Јован Хиландарски, 1626. Поповљани, 1627. Слепче, Чукојевићи, 1630. Треска и Мостаћи, 1632. Благовештење, 1634. патријаршија у Пећи, 1637. Никоља, 1639. Никољска црква (Морача), 1643. Стеванова црква (Морача), 1646. Плоча. Не зна се које су године тога доба живописани Штав, Требињски Манастир и Добрићево. Од манастира ван турског подручја потписано је 1608. Хопово. „Ако је судити по подвизима, који су за цркве учињени“, вели с разлогом г. Влад. Р. Петковић, „морала је свест народна у то доба бити на достојној висини[41].“

Живопис није свуда очуван, нарочито не по доњим деловима, а оштећен је понекад и на другим местима, посебно при пробијању про-

[41] Нова Искра, 1906., стр. 302.

зора. Изнад стубова, с десне стране, а не изнад улаза, како је обично, налази се натпис о „потписивању“. Извесни ликови и сцене познају се ипак врло добро. Као обично на ступцу западног и јужног лука стоји архангел Михаило с мачем, поред њега Св. Јеврем, а изнад њега у углу, еванђелист Матеј; изнад њега Христово крштење. Изнад певнице оштећене фреске приказују Христа на престолу. Олтарске слике новијег су порекла, руског типа. У олтару је позната слика *причешћа апостола* са карактеристичним орнаментима шаховског поља и крстовних комбинација на одеждама[42]. Од ликова јавља се Св. Кирил, без ознаке да је александријски, али са познатом капом на глави исто у материји ткања шаховског поља. У његовом свитку налазе се речи: Г҇и б҇е нашь, с҇пи свое и бл҇вы достоꙗнїе твое. Необичнија је појава да се у том низу налази и Св. Сава, с јасном ознаком с҇ты Сава срьбкы. Његов свитак има речи, које се понекад пишу уз Св. Макарија Јерусалимског: иже ѡбщеє сїе и сьгл҇анїе нам даровавь м҇литвы. Друге слике су: ваведеније богородичино, на левој страни код олтара, велика слика полагања Христова у гроб; Св. Ђорђа, како пробада аждају. Изнад пасца са великим орнаментом налази се низ светаца мученика, од којих се могу прочитати Св. Евгеније, Авксентије, Мардарије и Орестије, у доста једноликом реду, сви са крстом у десној руци. Од српских светаца поред олтарских врата има још Св. Арсеније, чије је тело чувано у манастиру Косијереву и чији је култ у источној Херцеговини био врло велик. Један светитељ, на зиду према вратима, са тророгим шеширом с пером, у борбеном ставу, са широким плаштем, биће Св. Меркурије, који опомиње читавом фигуром на неког западног витеза. Испод њега је, без наслова и у пола оштећена, сцена како Св. Димитрије пробада

Сл. 3. Св. Сава у причешћу апостола.

[42] Ср. те слике код нас у Жичи, приказ дра В. Петковића, Старинар 1909., стр. 65—9; у Раваници, В. Петковић, Манастир Раваница. Београд 1922., стр. 62—3; у Богородичиној цркви у Бијелој у Боци, слаб приказ П. Д. Шеровића, Гласник Зем. Музеја, 1920., стр. 274—8; у Петковици у Срему, приказ дра Л. Мирковића, Црква Петковица. Карловци 1922., стр. 17—25.

свог на земљу срушеног противника, чија се капа у паду откотрљала. Слика коња ту и код Св. Ђорђа има врло много живости и уметности боље врсте; уопште, те су сцене рађене с извесном световном примесом. Иначе, читав живопис и техником рада и општим утиском својих тамних боја нема ничег што би било ван савремене традиције тог посла. Напротив, подударања са досад познатим живописима цркава, специјално у Мостаћима и Добрићеву, дају више него просте аналогије[43].

У овом убогом манастиру нема апсолутно никакве скулптуре. Зидан без икаквих претензија, у удубини пећине, он није требао никаква украса, нити се на њ мислило. Живопис је рађен знатно доцније, два-три века иза оснивања, и дошао је тек онда, кад се манастир био развио и добио известан локалан значај.

III

Одмах испод манастира, близу железничке станице, налазе се рушевине једне старе цркве. Мештани те рушевине зову Петковицом, и ако знаду, да је ту била црква посвећена Св. Петру. Чак је, како казује бивши игуман завалски Христифор Михајловић[44], народни дернек о празнику Св. Петра, који се и данас одржава код Завале, и ако је она посвећена веденију богородичину, традиција светковина око те цркве. Он нам саопштава, да су се до 1867. у гробље код те рушевине сахрањивали и католици и да су држали, „да је ова црквиштина њихова". Те године они покушају, да ту цркву поправе и узму за себе и то доведе до парнице између њих и православних. Најзад суд досуди, по облику цркве (куд је окренута) и по неким документима, да је то православна рушевина и предаде је у власништво манастиру.

Из докумената, које Михајловић наводи, види се, да је црква постојала још 1591. и 1599. и да је имала неких добара у Ораховом Долу. Има, даље, једна молба поднесена турским властима од манастира и те цркве, да им се опрости десетина са добара, која су обоје имали у Ораховом Долу. Још 1652. долазио је турски муфетиш, да се увери, да није штогод у цркви Св. Петра поправљано без потребне дозволе турских власти. После је, не зна се када, та црква срушена. Из тих докумената не излази, међутим, никако, да је црква морала бити православна и овисна о манастиру. Да су обе цркве упутиле турским властима заједничку молбу ради опроста десетине у једном месту, где су обе биле подједнако заинтересоване, није нимало необична ствар. Тако раде и данас у сличним стварима разне корпорације и приватне особе.

---

43 Орнаменат пасца испод слика потпуно одговара очуваном орнаменту старог Требињског Манастира. Ср. Wissenschaftliche Mitteilungen, XIII, 1915., таб. I. По саопштењу колеге г. Влад. Петковића сличан пасац има и у пећској цркви Патријаршије.

44 Црква Св. Петра у Завали. Гласник Зем. Музеја II, 1890., стр. 271—3.

Црква Св. Петра у Завали није била православна, него католичка. То излази из овог податка у дубровачкој хроници Николе Рањине[45]. 1525. год. открили су Дубровчани једну заверу, која је ишла за тим, да се Стон изда Турцима и трагали су за саучесницима у тој ствари. Један фрањевац, фра Кристо, помогао им је знатно у том послу на овај начин. Он је пошао из Сланог, из манастира Св. Јеронима, да оде у Попово цркви и свечаности Св. Петра у Завали, јер се, вели се тамо, на ту свечаност слегне много света (. . . per andar in Popovo alla chiesa e festa di S. Pietro in loco Savalla, alla qual chiesa molto populo si congregava). У разговору, после свршене мисе (finita la messa[46]), он је ту дознао од једног младића за опасне нити завере и за везе једног оптуженика с највише компромитованим људима. О том би одмах обавештена влада и она предузе енергично суђење. Од тога времена било је наређено, да се у Стону о Петровдану чине свечане процесије за вечиту успомену, да се тога дана открила та издаја.

Сл. 4. Плоча из Петковице.

Из рушевина те цркве очувана је једна плоча у манастиру, која са своје стране даје нешто потврде за западно порекло њене архитектуре. (Види сл. бр. 4). Онај мотив плетера у горњем делу плоче карактеристичан је за далматинске грађевине и то чак из доста раног средњег века, из VIII—X. столећа[47]. Чак у најближој околици Завале, у Јањини на пример, има остатака тог

---

45 S. Nodilo: Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina (Monumenta spect. historiam XIV) Zagrabiae 1883., стр. 278—9. Друга, не много различна верзија налази се и у додатку Гондулиној хроници. Nodilo: Chronica Ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae. (Monumenta XXV), Zagrabiae 1893., стр. 438. О том Dr. N. Z. Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata. Split 1921., стр. 142—3.

46 У додатку Гондулиној хроници вели се, да је био позван фра Кристо a dire la messa in un casale vicino, detto Hatrovo e fu convitato a desinare in casa d'un huomo, док у Рањининој стоји, да је иза свршене мисе био позван на ручак. Први податак умањавао би донекле сигурност тврдње о католицизму цркве Св. Петра. (Зашто да служи мису у кући, кад има црква? Међутим, може се мислити, да је он на ову другу мису био позват из нарочитих разлога као болести или нечег другог.)

47 Ср. F. Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici. Zagreb 1888., таб. XI, сл. 33, 34, 41, 43. Dr. L. Jelić, Dvorska kapela sv. Križa u Ninu. Zagreb 1911., таб. III, сл. 4, XVI, сл. 29, 30.

познатог и честог орнамента[48]. У баптистерију сплитског дома, у крстионици, постоје плоче, чији је горњи део код једне са истим орнаментом плетера као и овај завалски, а у друге са симболичким фигурама тица, као и код нас, само са далеко више уметности[49]. Међутим, за овакву преставу двају тица, какву имамо овде, ја досад нисам нашао никакве аналогије. Свакако иде у ред, ако не потпуно осамљених, оно несумњиво у низ врло ретких споменика оваквог положаја. Овакве фигуре у православним црквама по Херцеговини апсолутно не постоје. Утицаји с источне стране, н. пр. каленићског типа, далеко су од вероватности, нарочито кад се узме, да је тако близу и непосредан и са сто веза утврђен утицај далматинске уметности.

* * *

Прилози.

1.

Средином маја 1553.

Царска дозвола, да се у Попову смију обновити све католичке цркве, које су оронуле.

Comand[to] diretto al Sangiacco di Hercegovina ed al cadi di C. Novo.

Algiungervi di questo Imp.[le] mio segno sappiate, che i bei di Ragusa mandarono alla F(elice) mia P(orta) una lettera facendo mi inteso, qualmente dal tempo antico avevano nelle cortee di Popovo alcune chiese, in cui i preti in certe ore andando leggono il vangelo, mà siccome sono prossime à cascare e rovinarsi hanno ricercato il mio nobile Comand[to] per ripararle. Se ciò è cosi ho camandato, che all' aviso del d[to] mio comandamento da ubbidirsi vediate, che, si le d[te] chiese siano in procinto di cascare e di rovinarsi, le riparino e riaccomodino secondo la stessa loro pristina positura. Non fate che alcuno operi contro giusticia alcuna cosa, sappiate cosi ed à vista di q[to] Imp[le] mio comando lo confermarete nelle loro mani prestando fede al nobil segno. Scritto sulla metà del mese Gemaziul ewel 960 (1540)[50].

У дубровачком државном архиву у фасциклу: Traduzioni di capitolazioni e di firmani, Nr. 2, fol. 168—9.

*

---

48 Bjelovučić, сп. д., таб. III.

49 М. М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века. Београд 1922., стр. 166—7, сл. 125, 126.

50 Према рачунању са подацима у књизи Dr. F. Wüstenfeld: Vergleichungs-Tabellen der Mohammedanischen und Christlichen Zeitrechnung, Leipzig 1854., стр. 40—41., год. 960 џемазул евел одговара не 1540. него 1553. године.

2.

1566.

Слава съвршитѣлю боу и прѣчтои єго матери вь вѣки вѣкѡ амь. Повѣлѣнїемь їер'мона Григорима азь грѣш'ни и ск'врьн'ни и ман'ши и ѡкаан'ни и хоуди вь иноце їеродїаконь Мар'дарїе ѿ срьбьскиє землѣ съписа сїю стоую бжатв'ноую и дшеспаноую к'нигоу глємоую млбникь прѣстиє бце, та бо непрѣстан'но мол'би т'ворить сноу своемоу и боу нашемоу за хрїстиан'ски ро. Та бо єсть зас'тоуп'ница наша и прѣстател'ница на васакомь местѣ дшамь и тѣломь нашимь. И аще к'то дрьз'нѣть ѿнимити ю ѿ храма сего, да поидѣть пос'рамлєнь ѿ соудоу и да примить честь сь Ариємь и Несториємь и сь ѡнеми рѣк'шими: вьз'ми, вьз'ми, расп'ни єго. Тем'же молю ви, ѡци сти и братиѡ, чатоуще или прѣписоующе или ѿглѣдающе ге що ѡбрѣщете погрѣше[но] люб'вве ра хви исправ'лмите и мене грѣш'наго не к'льните, оум' бо мои вьпаль би вь раз'боиники м'ноги и оуяз'влєно би срце моє ѿ них. И паки азь грѣш'ни чюждоу се како ме землѧ поносить на себе, како ли слнце сиѧєть на ме, како ли ме не ѿпалѣеть м'льниѧ сьдѣвав'ши м'нога злаа и боу неоугодна, доб'раа николиже. И паки в'тороє млю се вьшои стни, ѡци чтни, не рап'щите на ме ѡкаан'наго и оунилаго и ѡм'рачен'наго дѣли непоб'ними и бѡу мрьс'ками и не к'льни ме. Аполь Пав'ль глєть: к'льноующеи же прок'лѣти, блвещеи же блвени; и паки пррк вь фал'ме глєть: и млтва моѧ вь нераа моѧ вьз'вратит се. И сїє неки ѿ ѿць глєть: к'лѣвѣт'никь гор'ши є члкооубиице; члкооубиица оубивь ишь каєє се, клѣвѣтни по вьсе дни члчьскоу к'рьвь пролѣва єзикомь. Коуп'но сь вашими стнми и азь грѣш'ни да оуслишоу ѡнь блги гль изидоущеи на праведниє ѿ блгаго влки: придете блвєни ѡца моєго, наслѣдоуите оуготованоє вьмь цртво небноє ѿ сьложенно (!) мира.

Съписа се сїѧ ста и божастав'на к'нига ѿ битиѧ вь лѣто зод, а ѿ рожаства хва афнѕ ле мца априлѧ ка днь Сьврьши се при х'рамоу вьвѣдѣниѧ прѣстие влчце наше бце и прино дви Мрие вь Завали, вь

покрилѥ Вѣлѣжа планине, ꙗже би вь с'транахь магедониискихь. Тога би кроугь слнца нı, а лоуне ѕ, єпахта з, злáто чи́сло ѳ, темелиωнь ѳ. Сиꙗ вйше писан'наа план[и]на би по в'ластию вѣликаго Кон'стан'тинь (!), тогда вь нѥмь вь то в'рѣме ѡбдрьжещомоу прѣстоль стаго и с'лавнаго Кон'стан'тинь цра и ѡбладающомоу вьсточ'нимь ст'ранамь и инимь многимь иконобор'номоу цроу тоурскомоу соул'тань Соулѣиманꙋ. Тога би ѿ нѥга вѣлика тоуга на земли и велико гонѥнѥ на Х'рïстïанехь и попѣрѣнию ѿ Ис'маил'тень, ꙗкоже би вь дни цра Ирода июдѣискаа. Тога по странахь магедониискы сьбравь чѥда чльчьска и тога се мнози ѿменоуше стго крьщенꙗ и вѣри хрïстïанскиѥ и похоулише на стоую и нера[з]дѣлимоую тройцоу. Не исповѣдоуѥи и невѣроуѥи вь ню да примыть и ωнь честь сь ѿнеми рек'шими: вьзми, вьз'ми, расп'ни єго. Доѯа си ω тѣωс.

Друга белешка: Сïю к'нïгꙋ при́ложи го́спожа Ка́та воєводѣ Ми́ло́ша Попрано́вића храмꙋ вьвѣ'дѣниꙗ прѣстïе бце ꙋ Завали. Бь да ѥ про́стïи.

Трећа белешка: На аѱмѳ ꙋ Сараєвꙋ. Нека се зна како є ꙗ исти Митарь Ђетковић ωбретоъ ꙋ тꙋрскиемь рꙋкама и ωдкꙋпи є и прида є храмꙋ семꙋ за свои поме, само да ми сатворе единоъ вдение ωбще домꙋ моємꙋ и прида є гнꙋ игꙋмнꙋ Максимꙋ. И простите, ωци свети, немоите насъ заборавити на молитваъ. И молимо васъ, ωче игꙋмне, када примите книгꙋ, пошлите ми книгꙋ[51], како ви є дошла. И то ми тако саврѕшитеъ.

Записи у Богородичнику манастира Завале. Објавио их у лошој транскрипцији Х. Михајловић у „Босанској Вили“ 1888., стр. 364—5.

*

3.

1602.

Съписа се сïа книга повѣлѣнïемь и троудω ѿца игꙋмена ïермонаха Гера́сима са братïамъ и имаше вѣл'ми оусрьдïе ѿ црковнихъ книга, да

[51] Народски израз за *писмо*.

не ѡскꙋдеѥть црков'но пра́вило, а и ѿ дрꙋгы црков'ни сасꙋде и оукрашенïемъ ѥже ѥ на потрѣбꙋ ꙋ ванꙋтарь стои цркви. На вѣл'ми мꙋч'но беше въ то врѣме крьмити стïе цркви ѿ звѣроωбразнии и немилостиви на стïе црквы и на хртïанскы роь измайтельскыи чедь. И мене мꙋч'но бѣше писав'шй сïю кни́гꙋ и самꙋщень оумь име слꙋшаѥ насилïе тꙋрьско на стïѥ цркви и на митро́полите и на игꙋмене и на калꙋге[ре] и на Хртïане ωвога капичïе, ѿвога чаꙋше, ѿвога ꙗни́чаре дочекꙋюћи ꙗкоже звѣроѡбразне льве. Тѣм'же млю ви ωци сты и братïω чьтꙋще или прѣписꙋюще или ωглѣдꙋюще гѣ що ωбрѣщете погрѣшено любве ра хви вашимь добримь оумомь исправлꙗйте и мене грѣшнаго не кльните, оумь мои вьпаль бы вь разбойники многи и оуꙗзвлѥно бы срце моѥ и ꙋмь сметень. Азъ грѣшни и ман'ши вь инóцехь калꙋгерь Лꙋка писа сïю книгꙋ въ лѣто з и р и ı.. вавѣенïа прѣсте бце рекоми монастирь Завала.

Запис у мартовском минеју манастира Завале. У транскрипцији објавио Х. Михајловић у „Босанској Вили“ 1888., стр. 347. Задње две речи чита „при цркви“.

*

4.

Слава съврьшителю бгꙋ и прѣчтои єго мтры въ вѣкы амïн. Съписа сы минеи повѣленïемь ïер'мона игꙋмена Герасима са братïами азь грешни и маньши и ωкаанïи и хꙋди вь иноце старацъ Лꙋка. Тем'же млю ви ωцы сты и бра́тïω чьтꙋще или прѣписꙋюще или ѿглѣдающе гдѣ що ωбрѣщете погрешено люб'ве ра Хви исправлꙗите и мене грѣшна ни кльните. Писа єже оуме и мого и сïю книгꙋ ꙋписахь и повѣза на блвенïе хра́мꙋ прѣстïе бце рекоми Завала. И пакы в'торицею млю се ωци чтнïи не рап'щите на мене ωкаа[ннаго]. Съписа се сïа ста и бжтв'на кни́га ѿ битиа въ лѣто з и р и..

Запис у новембарском минеју истог манастира. У транскрипцији ibid., стр. 361.

*

5.

1605.

+ Изволѥніе ѿца и поспѣшеніе сна и сьдѣйствіе в'сестго дха сьписа се сіа ста книга минеи повѣленіемь ми и потрѹжденіе бжен'нагѡ и прпоб'наго ѿца ігѹмена кѵр Висаріѡна въ монастире рекоми Косіерево и настоѧніе проігѹмена Діѡнисіа и еклисіар'ха Пайсеа съ чтнимй ѿци и братіами. Въ та лета правещѹ стльски прѣстоло срьб'скимъ и блъгар'ски страна и все на патріар'хѹ кѵр Лєѡнтію, въ лета нѹжна и оусил'наа ѿ йзмаил'тескога єзика, йх'же нѣ мощ'но йзрещи бѣди и гонѥніа и скрьби нарѡдѹ хоімѣнити лю, наипа на црква и на сщенничьскомѹ чинѹ, понѥ пріидѣ днь гнѧ гла: въстане, ре, бра на бра и ѿцъ на чедо и боуть рати и браний и глади и в'семи знамен'ми въ послѣдни днь. Нъ да трьпи, братіе, Ха ра, єда бисмо оугонез'нѹли вѣчнагѡ мѹченіа въ днь сѹд'ни. И пакй млю вй, чтни ѿци и братіе, аще бѹе что пописано и неисправлѥно йсправ'лѧите и мене грѣшнаго не клъните, нь блвите ба ра. И писа Гєѡргіє іер'мона, такй йменѐ званъ, а дело никако. Въ лѣ з и рді, мца де кд днь въ наверіе рожьства Хва. Тогда бе паша Татаринь и погѹби Иванъ воєводѹ Дроб'нѧка оу Плев'лѧ се мца. Вена мѹ паме.

На крају рукописа тајни запис: ѯвев ѯлєѳѡѿвцѳ плѡвацниѳ (= минеи монастира Косиерева).

Запис у мајском минеју манастира Завале. У непотпуној транскрипцији објављен од Х. Михајловића у „Босанској Вили“ 1888., стр. 347. Он није споменуо тајног записа, који се чита по обичном кључу замене слова, са необичнијом изменом д = е, е = н.

*

6.

1622.

Везе Завале са Светом Гором.

I. † Сіа книга писа се въ покриліе Стые Горы Аѳона глѥми типикъ сй рѣчь правитель цр'ков'ни, съ оусрьдыемь и мьзою срдачны

желаніемь своемоу постригоу и братіи смѣрени иже въ иноце попь Маѯимь свои ємоу монастирь глѥми Завала, храмь введѣніе прѣстые бце. И се писа се вь лѣ зрл и да за ню а аспри и завѣщаніе положи: аще сію книгоу кто ѿними ѿ мѣста єже є нареченое глѥ зѣ да єсть проклеть ѿ ба и ѿ прѣчтые єго бгомтри и ѿ всѣ сти єго. Аминь.

Запис у типику манастира Завале. У транскрипцији објавио Х. Михајловић у „Босанској Вили“ 1888., стр. 363.

*

7.

1627.

II. Изволеніе ѡца, поспѣшеніе сна і съвршеніемь стгѡ дха сьписа се сіа бжтвна книга реми прогь, въ нѥмже є ѿ мца се до фефа. Изволи мнѣ послѣдовати сіа а ѹбо мьньши въ іноць Іѡаникіє іер'мо, настоѧ, потрѹженіемь мои съставити ю и прилѡжи є въ стоую ѡбите зовоміе Завале, йде є хра въвеніе пртіе бце стаа въ сты, да бѹде въ споминаніе мнѣ грѣшно и мои роделе. Да аще кто дрьзне изѣти ю или проті ю из домѹ пртіе бце бе благвеніа ігѹме и събона да мѹ є съпьрница прчта въ страшніи днь и да причете съ въпіющи: възми, възміи распни є и да є прокле ѿ тиі сты ѿци. Съписа въ текѹщее лѣ зрлє въ Стѣи Горѣ Аѳѡн'стѣи въ Кареа въ келію хиладарскіе; и се ѹписа въ лавре Хиландара бившомѹ мнѣ йногда съслѹжабнык ѡбители тои.

Запис у прологу истог манастира. У транскрипцији ibid., стр. 363.

*

8.

1628.

III. Изволеніе ѿца, съпоспѣшеніе сна и съвршеніе стго .... (оштећено) ѿ небытіа привѣдыи въсачъскаа, съ поможеніе бжіи .... троудне изволеніе боу на славѹ стыи же на чть и на .... нам'же желающи на-

слáдити се спни и бжтвни . . . . и что̀ сїе и ѿно, паче же въ кратце глю . . . . ѥзици попрани и поработени паче . . . .] тени мрьзость и ненависть велїю . . . . и на Хртїани ѥже оумалити стадо Хво . . . [сьпи]сати сїе книгы глемие прóлози ѿбъдръжеще все годище мцы вı и ценою срéбра искоупи за три хилꙗде аспри тамо прѣбивающи ми въ покрилїю Стые Гори Аѳона, сапи́са се въ Кареа на келїи Хиландара монастира, храма рожьствоу прѣстые бце глеми Кожина. Въ истиноу вéликотроуне ѿбъдрьжещи въсоу бѣда и скръбѣмь, паче же хртїанскы ро вéлми попрань агарен'скими чеди, ѥгоже бь надежа и помощь на. И млих се всеблгомоу влцѣ Хоу моѥмоу, да ми поспѣши къ желанїю моѥмоу, и присла сїе книгы въ свои мóнастирь и постригь срьбскые земле въ хра въвѣденїа прѣстые бце глѥми Зáвала, бли гра Доубров'ника. И млю ѿце и брáтїю много завѣщанное ѿ сего мéста неѿѥмлемо быти; вемъ мое недоиинство пáче нь дхомь апълкыи завѣщаю: аще ктô покоусит се сїе ѿнимити да боу́де проклеть въ са (!) вѣкъ и въ боудоущи и да моу боудеть прѣчтаа съпáрница на вторемъ пришьствїи, амїнь.

Други запис, на очи од исте руке: Сїе сьпи́са се ѿ бытїа въ лѣ зрлѕ при ıгоумене филандáрскомъ кѵ иларионе. Троудих се ѿ сéмъ азъ грѣшни и маншїи въ иноце ıермона Венїамин ѿ монастира Дóброуна. И молю се и мили се дею чьтоущїимь или прѣписоующїимъ: аще боудеть что погрѣшено любве ра Хви исправлꙗите и на оусрьд'но троудив'ших се блвите а не кльнете . . . (даље оштећено).

Запис у прологу истог манастира. У транскрипцији ibid., стр. 363-4.

Владимир Ћоровић.

Maskirana glavica od pečene gline iz Vinče u Srbiji.

Prilog prehistoriji na zemlji južnih Slovena.

Dr. Niko Županić.

Nedaleko od Beograda, gotovo u njegovoj široj okolini prema istoku, leži na obali Dunava prehistorijsko naselje Vinča. Nalazište je upravo identično sa Belim Brdom u Vinči, koje često Dunav roni pri visokoj vodi i blagodareći ovoj okolnosti otkriveni su kulturni slojevi, koji bi se po moćnosti mogli uporediti sa Hisarlikom u Troadi. Odavde potiče i prehistorijska glavica od pečene zemlje, koju ovde opisujemo, i koja se sada nalazi u zbirci „Istorijsko Umetničkog Muzeja" u Beogradu. Ona nije pronadjena prilikom sistematskog raskopavanja 1908—1914 Belog Brda pod vodstvom profesora Miloja M. Vasića, već je bila tamo slučajno nadjena i donesena u spomenuti muzej. Pošto dakle ova glavica stratigrafski nije odredjena, to je valja datirati drugim načinom, putem tipološkog uporedjenja, tehnike izrade i drugih okolnosti.

Glavica od pečene gline predstavlja po svoj prilici fragmenat jedne statuete o čijoj se celini ne može ništa reć, jer je odlomljena na vratu te tako nedostaje trup sa ekstremitetima. Pravljena je od gline, ali nije dobro pečena te je zato srazmerno i teška (380 grama). Površina je prilično glatka a boja na licu crna ili zatvoreno smedja, u pozadini pak na potiljku i vratu otvorenija. Na prelomu vrata gde je bila glava sastavljena sa ostalim delom statuete boja je otvoreno siva ili žućkasto bela.

Lice vinčanske glavice je pokriveno maskom i to vrlo grubom, kao što se vidi iz priložene fotografije Maska pokriva lice gotovo do ušiju a pericranium tako visoko da se ne vidi regio frontalis, a regio parietalis je vidna tek iznad meatus acusticus externus. Gornji rub maske na temenu je dosta širok, 67 mm, ali se sve više sužava u pravcu ka bradi;

udaljenost od pretpostavljenog korena nosa do gornjeg ruba maske meri 37 mm. Nije naime izraženo ulegnuće nosa, gde se pretpostavljaju sutura nasofrontalis, već profilirana predstava nosa, ili bolje rečeno futerala za nos, prelazi širokom osnovom u gornji deo maske. Usta maske su naznačena udubljenjem u obliku široke elipse i prave utisak kao da neko glasno govori ili viče[1]. Uši su markirane u vidu školjke ili spirale i zaokružene su. Razmak od predstavljenog uha (meatus acusticus externus) do sredine donjeg ruba brade iznosi 48 mm, visina lica pak od pretpostavljenog korena

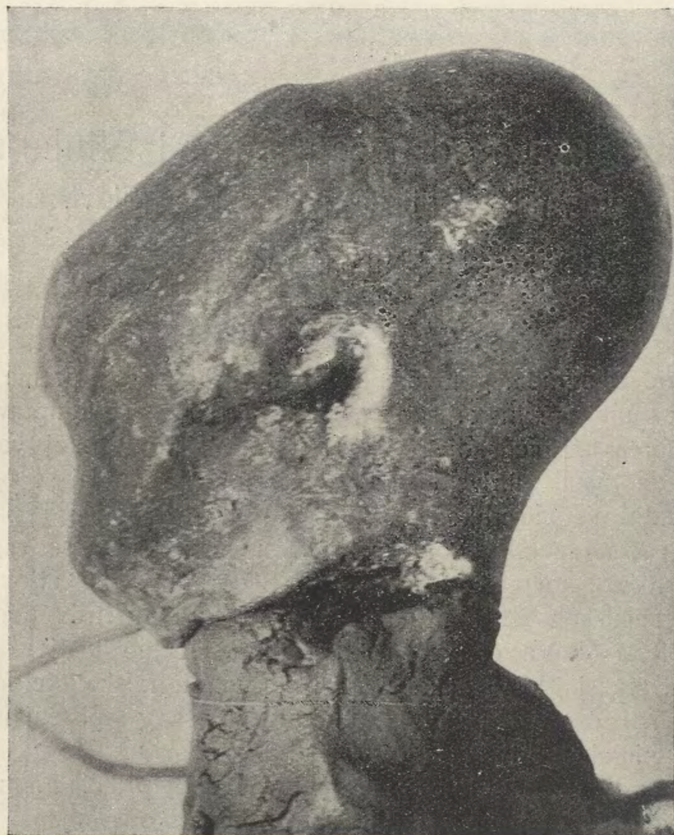

nosa do sredine donjeg ruba brade 41 mm. Predstava nosa je samo površno izradjena kao da je umetnik hteo izraditi samo futeral za nos dotične osobe. Oči su naznačene plitkim udubljenjem u obliku koso položenog trougla, čiji je unutrašnji ugao vezan udubljenom linijom koja prolazi izmedju regio

[1] Izraz ove maske me podseća iz daleka na pročelje (norma facialis) preistorijske glavice iz Gradca kod Zlokućana severoistočno od Leskovca. (*M. M. Vasić*, Gradac. „Glas". Srp. kr. Akad. LXXXVI, drugi razred, 51, tabla VII. fig. a.) Beograd 1911.

nasalis i regio infraorbitalis ka uglovima rima oris. Time je dat donekle glavni značaj lica.

Potpunosti radi budi još spomenuto, da meri dijametar od pretpostavljene glabele do najudaljenije tačke u potiljku glavice 76 mm, a najveća širina 68 mm. Prema tome iznosi *index cephalicus 98·47* što pak znači da je glavica hiperbrahikefalna. Na prelomu vrata, gde je bila glavica sastavljena sa ostalim delom statuete, iznosi antero-posteriorni premer 40 mm. Donji deo slike nije prehistorijski već recentan glinen podložak dodat maskiranoj glavici u cilju lakšeg snimanja.

Pošto dakle pokriva lice grubo izradjena maska, te su verovatno zbog toga glavne oznake lica samo naznačene, to je teško nešto više kazati o načinu modelovanja kao i o većem ili manjem savršenstvu rada. Umetnik po svoj prilici nije ni imao nameru da predstavi čovečje lice potpuno i da u sličnosti dostigne prirodu, već mu je glavni cilj postignut ako sakrije lice nečim što iz daleka liči na ljudski obraz, kao što danas n. pr. slovenački seljaci prilikom svadbe ili „Na pust" (poklade) iz šale pokrivaju lica („larfama")[2], da se mogu nepoznati kretati po selu i tudjim kućama, šaleći se.

Etnografija zna, da su narodi upotrebljavali maske i za života i u slučaju smrti, no teže je pronaći uzroke za to, naročito kod pogrebnih običaja. Da navedemo jedan primer iz naše domovine, iz oblasti uskočkih planina (Gorjanaca) u jugoistočnoj Kranjskoj[3]. Kad tamo mrtvog ukućanina polože u sanduk, pokriju mu lice maramom, na kojoj su pre izrezali otvore za nos, oči i usta, da bi „siromašak" mogao i u grobu gledati i disati. Je li verovanje da čovek živi i u grobu posle smrti nateralo ljude da prave proreze za oči i za usta na marami ili šta? Hrišćani veruju u besmrtnost duše ali ne u besmrtnost tela i konstatovanjem da je čovek prestao disati konstatuje se kod naroda i smrt dotičnog. Meni se čini da n. pr. spomenuti stanovnici Kranjske u oblasti Gorjanaca iseku rupe na mrtvačkim maramama više iz saučešća prema dragom pokojniku i to iz naivnog saučešća, jer u prvom momentu dok ga vide još u kući gotovo kao živog pred sobom zamišljaju kao da on mora imati sve kao i za života i da bi se patio u grobu kad ne bi mogao u grobu gledati i disati. Žele pokojniku lepu

[2] *Larfa* („Lafra") od lat. *larva* „avet, zli duh, larfa, maska" je izvedeno iz Lāra „božica donjeg sveta" WLE 413, pod uvetom, ako je Lāra heterogenog izvora nego što je Lăr (stariji oblik Larses „duši"). Kad bi se još moglo dokazati da je Lara prvobitno značila „zastrtu osobu", onda ime ovog božanstva ne bi bilo arijevskog već etrušćanskog porekla i moglo bi se dovesti u vezu sa bask. *larru[w]* „peau cuir".

[3] *W. Urbas.* Die Slovenen. Ethnographische Skizze. (Dritter Jahresbericht der deutschen Staats-Oberrealschule in Triest für das Schuljahr 1873, str. 44, 45. Trst 1873): Am Uskokengebirge herrscht ein Brauch, der lebhaft an die Zeiten des Heidentums erinnert. Ist jemand gestorben, so legt man seine Leiche am Tische auf, auf den Platz, wo er bei Lebzeiten gesessen. Wird der Todte hingesargt, dann wird sein Gesicht mit einem Tuche bedeckt, in welchem man für die Augen, für Nase und Löcher geschnitten, damit der Arme auch im Grabe schauen und athmen könne. Dem Sterbenden wird ein brennendes Wachslicht in die Hand gegeben (Fackel des Genius).

udobnost kao i za života. Grozno im je i pomisliti da dragom pokojniku zemlja zapuši očne duplje i usta! Zato su možda lice pokrivali platnom[4]. Živi sami sebe zamišljaju u položaju milog im pokojnika.

No kad ima mrtvačka marama jednom proreze za oči, nos i usta, to je već u glavnom primitivna opšta predstava lica, to jest maska[5]. Docnije, kad se razvila umetnost i počeli se upotrebljavati novi metodi za maske, izradljivali su potpuno izradjena lica, fizijonomije, portrete. Poznate su sepulkralne maske iz takozvanih „Schachtgräber" u mikenskom gradu, koje je našao H. Schliemann (g. 1876 i 1877). Ove maske, date mrtvim gospodarima uz ostale darove, bile su od zlata, pokrivale su lice mrtvoga i treba da izražavaju fizijonomiju dotičnog. Sličan običaj imali su u Egiptu, gde su pravili na drvenim mrtvačkim sanducima izrezane ili naslikane maske lica, u pozno doba čak i mumijske (Fajum).

U našem slučaju teško je nešto pozitivno kazati o karakteru i cilju maske na glavici od pečene zemlje i zbog toga što nedostaje svakih okolnosti, osobito pak zato što je ostali deo statuete, trup sa ekstremitetima, nestao. Možda je služila funeralnim, možda sakralnim potrebama ili kojem drugom običaju. Svakako biće verovatno da ideja postanka i upotrebljavanja maski ima svoj izvor naročito u animizmu.

Po tehnici izrade i po arheološkom karakteru treba tražiti našoj glavici mesto u donjim, starijim kulturnim naslagama preistorijskog naselja u Vinči. Pišući g. 1918 u Londonu raspravu „Etnogeneza Jugoslovena[6]" spomenuli smo i ovu glavicu kao i neke druge statuete od pečene zemlje i nalazili sličnosti i analogija u predstavi čoveka i božanstava u primitivnoj umetnosti Prednje Azije, Egipta i Podunavlja u Srbiji. U tom delu se govori i o glavici iz Vinče u odeljku pod naslovom Bronzano doba. Mi smo tada pisali i radili po sećanju, jer nam nije bio pri ruci ni predmet niti radovi g. Miloja M. Vasića o raskopavanju i datiranju Belog Brda u Vinči[7]. Posle povratka iz emigracije u Beograd potražili smo vinčansku glavicu u „Narodnom muzeju" i ona je bila sačuvana, dok su mnoge znamenitost preistorijskog muzejskog inventara, kao n. pr. čuveni „Kličevački idol", propale. Na

[4] Kao što sam izvešten, na poluostrvu Pelješcu u Dalmaciji (Kučište) još danas pokriju mrtvacu lice šarenom maramom pre sahrane, ali bez rupa za oči, nos i usta. To je valjda i prvobitnije i starije nego običaj u oblasti Uskočke planine. Isti običaj postoji i kod Slovenaca oko Ljubljane, kao što me je izvestio vratar „Deželnog muzeja" g. Šenk; samo je ovdje krpa obično bez ukrasa.

[5] Mislim, da ne grešimo, ako ovom prilikom primetimo da je *mas-car* „ugljenom lice pocrniti" (bask *i-ka[r]-tz* „ugljen", Oas 110) nearijevskog porekla i Latincima pozamljeno od jednog alarodijskog plemena, verovatno od Reto-Etruraca.

[6] *Niko Županič,* Etnogeneza Jugoslovena. (Separatni otisak iz Rada Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti knj. 222, razreda historičko-filologičkoga i juridičko-filozofičkoga, 96, str 14.). Zagreb 1920.

[7] *Miloje M. Vassits,* Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908. (Prähistorische Zeitschrift, Bd. II.). Berlin 1910. — *Idem*, Die Datierung der Vinčaschicht (Prähistorische Zeitschrift, Bd. III, str. 126—132). Leipzig 1911.

osnovi novog ogleda glavice i čitanja radova g. M. Vasića o Vinči, mi mislimo da je ona starija i da je treba datirati po svoj prilici u bakarno doba. Starija svakako nije.

U prvi mah M. M. Vasić je nalazio da su najstarije statuete iz Vinčanskog naselja one koje su masivno izradjene (tip A), dok bi šuplje statuete (tip B) bile mladje. Naročito karakteristične za najdublje slojeve jesu statuete sa trouglastim licem sa ispupčenjem nalik na bradavicu koja predstavlja nos. Analogije za ove primere nalazi Vasić[8] u Knososu na Kritu (Early Minoan III), a prema antropomorfnim vazama nalazi da su one iz istog vremena sa Trojom II—V. Dalje je isti arheolog utrdio nove značajne oblike za relativnu hronologiju i tipologiju. Granicu izmedju starijih i mladjih kulturnih naslaga pravi tehnika „zagasito-crvene-slikarije" na keramičkim predmetima. Ova tehnika zapažena je naime samo do dubine 4·5 m ispod površine Belog Brda a javlja se i u slojevima na više. Rukotvorine nadjene ispod 4·5 m, dakle ispod najdublje pojave spomenute tehnike „crvenog-slikanja", sačinjavaju u arheološkom pogledu jednu odvojenu celinu i treba da stratigrafski (hronološki) odgovaraju Tsountas-ovoj „drugoj neolitskoj *periodi" u Dimini i Sesklo u Tesaliji*[9]. Uporedjujući vinčansku glavicu sa preistorijskim statuetama i tehnikom izrade ostalih predmeta od pečene zemlje, nalazimo da spada u doba pre pojave „crvenog-slikanja" i da je od prilike istovremena s antropomorfnom vazom i šoljom s nožicom (Fußschale); tačnije odmereno, biće da potiće iz poslednje faze pojave ova dva značajna keramička tipa, tako da se već približava pojavi bronze.

Od važnosti je naime naglasiti da je ovaj predmet iz preistorijske vajarske umetnosti u Srbiji izradjen u glavnom naturalistički i ako nosi tragova izvesne tehnike i izvesnog stila. Naturalizam se odnosi na onaj deo glave, koji nije pokriven maskom i koji je umetnik bez sumnje onako predstavio kao što ga je mogao posmatrati svakodnevno kod naroda „bakarnog doba". Vinčanska glavica, posmatrana u norma lateralis, pravi u prvom momentu utisak negroidnosti. Glavica je naime pre svega crna ili crnomanjasta, drugo je partija oko vrha zajedno sa potiljkom izvučena u nazad. Tu impresiju bi neko tim pre kao stvarnost prihvatio, što su već izvesne pojave u preistoriji Balkanskog poluostrva izazivale uspomenu na prisutnost negroidnih plemena. To je bio slučaj sa izvesnim crnim glavicama i statuetama iz neolitskog Butmira u Bosni kao i koštanim idolima iz Sultan-sela u Bugarskoj[10]. U Troadi pak, koja leži quasi na dodiru sa Balkanskim poluostrvom imamo jakih razloga da se tamo pretpostavi za vreme prvih naselja na Hisarliku jedno negroidno (ili protomordno medi-

[8] *Idem,* Die Hauptergebnisse, str. 33, 35.

[9] *Idem,* Die Datierung der Vinčaschicht, l. c. str. 129.

[10] *Нико Жупанић*, Тројанци и Аријевци. Прилози преисторији и палеоетнологији Мале Азије, Егеје и Балканског полуострва. („Глас" LXXXVI Срп. Краљ. Акад., други разред, 51; стр. 252—257.). Београд 1911.

teransko) stanovništvo, kojemu za danas još nije moguće naći plemensku srodnost u obimu naroda tamne boje kože. Na kraju da spomenem i to da su se nekim antropolozima kod posmatranja neolitskih lobanja iz Ljubljanske bare radjale misli, da li nisu možda negroidne[11]? Ipak smo ostavili na stranu ove obzire, kad smo ponovno uočili oblik potiljka i partije oko vrha vinčanske glavice. Ovde je izvučenost u nazad drugog značaja nego kod Crnaca i čistokrvnih Semita iz Arabije. Plastična predstava temena i potiljka glavice predočava jedan naročiti rasni tip, tip koji nas podseća na stare i nove narode u Prednjoj Aziji, koji su se mogli raširiti putem migracijâ i na Balkansko poluostrvo. U tom slučaju trebalo je da bude već tada kulturnih jezikovnih i krvnih sveza izmedju našeg poluostrva i Male Azije, jer migracije povlače za sobom rasnu, jezikovnu i kulturnu mešavinu.

Čelo vinčanske glavice je dosta nisko, položeno i diže se polagano. Isto tako se ispravlja i teme ka vrhu u sagitalnom pravcu. Što kod strukture glave naročito odskače jest to da partija oko vrha glave stoji visoko i u pozadini iza meatus acusticus externus tako da lubanja izgleda natrag izvučena i „štulasta"[12], kao što bi kazali Slovenci. Ova izvučenost glavice podseća zaista na Crnce, no ipak je ova osobina drukčijeg karaktera nego kod punokrvnih Crnaca ili Semita; kod ovih naime stoji najviše udaljena tačka potiljka mnogo niže i razmak je veliki izmedju ove i najviše tačke na temenu, dok je kod naše glavice n. pr. kao i kod jermenskih i arnautskih lubanja mali. Tubera frontalia se nalaze dosta visoko, dok medjutim srednji deo lica (naročito nosna partija), koji je pod maskom, ispada napred.

[11] Idem, op. c. str. 252, 253.

[12] *Štulast* adj. „einem Stumpf ähnlich", od *štula* „stumpfer, hervorragender Gegenstand", „der Hutgupf", „ein hoher Kopfputz" (*M. Pleteršnik,* Slovensko-nemški Slovar II, 649, Ljubljana 1895).

Вотивни рељефи у београдском музеју.

Први део.

Увод и опште ствари.

У почетку г. 1914, Г. Н. Вулић, проф. београдског универзитета, био је љубазан да ми пошље фотографије једно двеестак споменика за које је мислио да ће имати интереса за мене због свог порекла или предмета, пошто се односе на Тракију. Сви су, изгледа, неиздати, изузевши четири, који су изишли само у часописима руским, бугарским и мађарским те су стварно остали непознати европској науци.

Кад ми је у почетку ове године 1922. Г. Вулић учинио част и замолио ме за један чланак за *Старинар,* прва ми је помисао била да понудим један чланак о тим старинама. Мој предлог би примљен у толико пре што су те старине сматране за изгубљене приликом аустријског бомбардовања Београда. Фотографије које сам имао једино ја изгледале су једини документ на основу кога се могао пружити научном свету опис и слика тих рељефа. За мене је била као нека дужност пијетета да саставим о њима један кратак илустрован каталог за употребу археолозима и као знак љубави према нашим српским пријатељима.

У то у београдском музеју нађоше у сандуцима готово половину, тих *ex-voto* за које се мислило да су за навек изгубљени а могуће је да ће се и неки други наћи. Међутим врло је невероватно да ће се икад наћи сви. Осим слике ја имам од њих само неколико мера[1] и неколико података о њиховом пореклу. Изгледа да већ пре рата управа музеја није о њима имала много података. На 20 предмета за 14 није

[1] Те мере добио сам опет од Г. Вулића, коме сам и за то захвалан.

се знало порекло. Између 6 других, за 3 се знало само неодређено да су из „Македоније" (№ 1, 8 и 2)[2], а за три да су из Параћина (№ 19, 11, 20; ова два последња са знаком питања). Шта да се мисли о њиховом пореклу? Да ли се може о том рећи што ближе и тачније?

На први поглед, човеку дође да помисли да се за ове рељефе узело да су из Македоније за то што су боље израђени него што су обично израђене старине из Мезије.

Доиста, особито № 1 показује једну сигурнију технику. Али ми смо у стању да кажемо одакле тај рељеф долази. Он је из пловдивског краја. Текст који нам то казује приписује исто трачко порекло рељефу № 14 и ми можемо то потпуно веровати, пошто ово обавештење долази од бившег директора београдског музеја, Мих. Валтровића[3].

Што се тиче Параћина[4], ту је нађен известан број старина о којима исти извор даје ове податке: датум, пре 1900, број (10), рељефи ископани

[2] За № 2 тај податак дат је не мени него Г. Ростовцеву, који је очевидно добио од музеја и слику и мере објављене г. 1911.

[3] Добруски, који је објавио у *Сборнику,* 1900, стр. 17—19, № 25 фиг. 8, наш № 14 и стр. 52, № 4, фиг. 25, наш № 1 био је добио, као директор софијског музеја, од свог српског колеге фотографије које су директно репродуциране у његовом чланку. Он каже да је два рељефа поклонио београдском музеју пре једно тридесет година, т. ј. око 1870, један Атињанин Манакис, некадашњи грчки конзул у Београду. Овај конзул, према мојим информацијама, био је раније вице-конзул у Пловдиву. То је довољан разлог да припишемо ове рељефе пловдивском крају. Али за наш № 1 постоји и један доказ. Он је реплика једног сличног *ex-voto* који је поклонио исти Манакис и који *је нађен у Пловдиву,* према сведочанству Калинке (*Antike Denkmäler in Bulgarien,* стр. 122 и 130).

Што се тиче нашег № 14 који представља Асклепија као бога ловца, ја бих га приписао радо светилишту у Баткуну (45 km источно од Пловдива, 13 km југо-источно од Татар-Базарџика, на подножју Родопе). То светилиште било је једино познато у тој области око 1870, према примедби A. Dumont-a 1868 *(Rapport sur un voyage arch. en Thrace,* стр. 219 у збирци Dumont-Homolle, коју ћемо унапред скраћивати са *D H*). У том светилишту нађено је много *ex-voto* са ликом коњаниковим. A. Dumont познавао је око 15 примерака једног простог типа без натписа (ibid., p. 323—324; 328—329; № 5, 6, 7, 23, 24, 24a; можда би требало додати тој листи један примерак сачуван у оближњем селу Ели-дере, № 22). Од то доба, наше се знање прецизирало (Кацаров, у Pauly-Wissowa, *RE* s. v. *Heros,* p. 1134, № 13): капела је била посвећена Асклепију (Сборникъ, 1896, p. 427—428, № 1—4; (*Извѣстия на Народн Музей* 1907, фиг. 68), који има често изглед коњаника (ibid., фиг. 69). Тачно место где је био тај храм зове се *Хајдучко кладенче.* То је један извор у околини манастира Св. Петра и Павла, који често помиње A. Dumont. Старо доба приписивало је овом извору, као и толиким другим у Тракији, лековитост. Мало доцније наћи ће се, кад буде било речи о № 2, разлози Ростовцева у корист једне друге хипотезе која би приписивала рељефе № 1 и 14, као и један велики број других, једном само пловдивском храму у ком је бог-ловац био поштован у првом реду.

[4] Параћин представља свакојако једну војничку римску станицу која је чувала границу Дарданије и Горње Мезије (упор. Besnier, *Lexique de géographie anc.* s. v. *Horrea Margi* и карту на коју се он позива у *Atlas Antiquus* од Van Kampen).

из земље, од којих се четири могу идентификовати[5]. Ниједан од ових рељефа није међу онима за које су ми рекли да ће вероватно бити из Параћина. То су наши № 1, 5, 6 и 15. За № 11, 19, 20 мислим да имам јаке разлоге да их уврстим у ту листу[6]. По мом нахођењу може се ту уврстити чак и № 10 и 18 с неким оградама[7], а № 17 готово с апсолутном сигурношћу[8].

Према свему томе било би осам на двадесет рељефа за које не би знали порекло. Овај би се број могао свести на шест, чак и на пет, ако би се повели за неким разлозима, признајем, више осећања него разума. Осећам да су ми № 8 и 9 упућени зато што су трачког по-

[5] *Сборникъ,* 1900, стр. 16, прим. 1.: Врло је интересантно откриће које је учинио Г. М. Валтровићу један трговац из Параћина. Радећи у свом винограду, он је открио један извор који је био пресушио и који је био ограђен малим мраморним плочама. Кад је извадио те плоче, он је приметио да су њихове стране окренуте земљи биле украшене рељефом. Било је 10 плоча, 6 целих и 4 сломљене. Међу тим плочама, чије су димензије варирале од 0·285×0·23 m до 0·12×0·10, биле су три које су представљале Аполона, који стоји en face и држи у левој руци лиру наслоњену на једно постоље поред њега (наши № 4, 5, 6). На две плоче представљен је трачки коњаник: једна 0·22×0·19, а друга 0·285×0·23. На плинти је стајао латински натпис: *M. Aur. Lucius* итд." (то је наш № 15 који има 0·225×0·19; према томе реченица је нејасна и рђаво састављена).

[6] № 11 једина је цела плоча за коју ми је речено, и то не као сасвим сигурно, да је из Параћина. Њене димензије 0·12×0·125 m одговарају димензијама оних *ex-voto* који су нађени у том месту. Али оне показују да овде није реч о другом коњанику чије су димензије много веће. Да је овде ипак реч о једном коњанику, то излази као сигурно из горње белешке, и ако изгледа да она говори само о два. Јер се не може веровати да је М. Валтровић, чије речи Добруски само преписује, могао рећи 6 целих плоча, од којих 3 представљају Аполона где стоји а 2 Аполона на коњу, а да није ништа споменуо о типу који је био на шестој плочи, ако је он био различан. Напротив, могло би се још претпоставити да директор београд. Музеја мање навикнут него његов софијски колега на простоту која карактерише извесне варијанте хероја-ловца, није смео да да̂ то име једном коњанику чудноватог изгледа и лишеног свих традиционалних атрибута. Зато он не би био описао ниједног од 2 коњаника о којима говори. Ако смо ми успели да их идентификујемо, то смо учинили напред за једног због његовог натписа а за једног, мало доцније, због његовог стаса.

№ 19 и 20 су фрагменти трачких коњаника. Они припадају серији високих рељефа које називају, често нетачно статуицама. За један од ова два одломка речено ми је изреком да је из Параћина, а за други са сумњом. Немам никаквог разлога да то оспорим и што сам рекао за целог коњаника вреди *a fortiori* за одломке.

[7] № 10, једини одломак у листи који остаје, изгледа ми да се већ по том може уврстити међу предмете нађене у Параћину. С друге стране, пошто је он део једног рељефа с мигриним натписом, № 18, који има сличну инспирацију, говорио би такођер за то да је он нађен у Параћину. Остаје, истина, тешкоћа да је друга плоча с коњаником коју је требало идентификовати имала димензије 0·285×0·23 m, док би мере № 18 биле 0·21×0·15 (те мере, истина, даје један писац који није тачно обавештен о другим тачкама).

[8] На њему је представљена лира, атрибут карактеристичан за Аполона у Параћину. Тај рељеф, с № 16, чини везу, у том храму, између Аполона с лиром који стоји и Аполона с лиром на коњу.

рекла[9]. Што се тиче № 7, ја му приписујем грчко порекло, смео бих чак рећи атинско, толико је он, у сваком погледу, сличан с једним рељефом у атинском музеју[10].

Из овог што је речено види се да се о пореклу ових рељефа може говорити с више тачности и појединости но што би се на први мах могло помислити, али да ипак недостају многе појединости те се о њима не може написати расправа у пуној мери детаљна.

Из ових разлога ја желим да овај чланак буде само један каталог и ништа више. Саставио сам га што сам могао брижљивије. Свуда сам наводио паралеле; захваљујући томе моћи ће се с појединачних случајева прелазити на питања општијег карактера. У осталом, пошто ја доносим слике свих тих рељефа, сваки ће стручњак моћи из моје монографије и из слика извући закључке који су за или против његових обичних студија. Што се мене тиче, мени изгледа да ће неки од ових рељефа допринети решењу извесних специјалних проблема трачке археологије. Н. пр. састав личних домаћих имена или класирање варијаната народног типа бога ловца.

I. Трачки ономастикон.

Рељефи № 1 и 14 носе посвете у којима уз име лица које је посветило рељеф стоји и његов патроним:

Δορζένθης Δίνεος
Δωλενόρις Ζορδέγονος

Ниједно од ова четири имена није грчко. Три имају редак или можда и јединствен облик. Срећа је што су ови рељефи сигурно пореклом из Пловдива, јер је тако искључена свака сумња у неки варварски (не трачки) утицај, који би се огледао у графији, у композицији, чак у пореклу ових имена.

Δίνης је најмање чудно а најраширеније. Познато је једно двадесет примера, не помињући варијанте[11] и деривате[12]. Δίνεος је обични облик

[9] Види стр. 240, прим. 160.

[10] На лађи он је могао доспети, у старо или ново доба, на неку тачку маћедонске или трачке обале, које су биле увек у живом саобраћају с Атиком. Одатле је могао доћи, не знам зашто и како, на север и у београдски музеј. Можда га је поклонио какав скупљач, као н. пр. споменути конзул.

[11] *Dinis* (Tac., *Ann.*, IV, 50: може бити јотацизам); *Dinens* (*CIL*, III, 13.044); *Dina* (*CIL*, III, 11.430, 14.316); *Dinus* (*CIL*, III, 15.196^{3}); Δήνας (Dimitsas, Μακεδ., № 452); Δύνας (Arch.-Epigr. Mitth., 1895, p. 108, № 7). — Овим облицима су слични и ако не идентични с њима, беотски облици: Δῖνος (Collitz, *Dialektinschr.*, 785), критски: Δείνις (Perdrizet, *Abydos*, № 125), еолски: Δίννυς (*Jahresh.*, 1912, p. 52, № 18; овај облик био би еквивалентан са Δίονυς), далматински: *Dineus* (Riv. stor. Dalm., XIV, p. 50) или *Dinaeus* (*CIL*, VI, 5034; cf. атички Διναῖος: *CIG*, 165).

[12] Аугментатив: Δίνων (*CIG*, 2158); диминутиви *Dinilas* (*CIL*, III, 6129 c), варијанта Δινειλας (*Извѣстия* VII, стр. 5, сл. 3) и *Dinentilla* (*Jahresh.*, 1903, Beibl., стр. 51, № 60).

генитива[13]. — Δορζένθης[14] је сложеница коју је тешко објаснити. Томашек пре 30 година, већ је сумњао да је треба раставити у Δορ-ζένθης[15], а још мање треба мислити на сложеницу од четири слога са синкопом: Δορ(ο)-ζένθης, по типу Δορο-στόρος[16], *Doro-turma*[17]. Тешкоћа не би долазила од

Патронимик: Δινίας и његове варијанте (сумњиво; по Fick, *Personennamen*, p. 91, и по другима чисто грчко име). Вероватно треба правити разлике према областима. Δινίας је првобитно тесалско; али Δεινίας *IGR*, 1400, 1403, су Трачани, као и *Dinnius* *CIL*, III, 14.412^{1} и *CIL*, X, 3573.

Тетрасилабичке сложенице нормалног типа (*REG*, 1913, стр. 251): *Dinibales*, на једном помпејском графиту (*CIL*, IV, 1397); — *Dini[b]ithus*, у једном неиздатом тексту који ми је љубазно саопштио Ch. Picard, директор француске школе у Атини; — Δινικένθος (Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, № 161); cf. *Dinicen[t]is* у *Jahresh.*, 1903, стр. 60, № 99: *Mucas Diniceni*; варијанта *Dincen* (*CIL*, III, 5128; cf. Δινικεν (*Извѣстия арх. Друж.*; 1914, p. 282); — *Dini[tra]lis*, *CIL*, III, 14.579 (*Index*). Додај имена вароши Δινισκάρτα (Proc., *Aedif.* IV, 11) и Δινογετία (Ptol., III, 8, 2).

Сложеница од шест слогова: Δινικεντυτράλις (*REA*, 1920, стр. 13, прим. 1).

[13] Mendel, *Catal.*, № 882, транскрибира Μοκαζοίρη Δίνεως натпис који сам ја прочитао Μοκαζοίρη Αἴνεως у *BCH*, 1901, стр. 317, № 17. — У *CIL*, III, 13.044 има латинизиран генитив: *Dinentis*.

[14] Kalinka, *op. cit.*, № 34, I, ред 66; № 161 (№ 130 спомиње исто лице које и наш текст). — Варијанте: Δορζίνθης (*DH*, стр. 366, № 62 a) и можда Δορκενθίας (G. Seure, *Nicopolis ad Istrum*, № 57 = *RA*, 1908^{2}, стр. 56); чини ми се да овде није корен Δορκ-, како сам мислио у том чланку, јер не одговара обичним правилима локалне ономастичке композиције, која спомињем ниже. Што се тиче облика Δορζένθης и Δορσίνθης које наводим под № 17 = *RA*, 1907^{2}, стр. 426, они су погрешно прочитани код Dumont-Homolle (исправљени су доцније код Калинке).

[15] *Die alten Thraker*, у *Wiener Sitzungsberichte*, vol. 130, стр. 35.

[16] Једна од многобројних варијаната имена дунавске вароши, ортографирана *Durostorum* код Римљана.

[17] Једна диплома од г. 120 по Хр. (*RA*, 1909^{2}, *Année épigr.*, № 105), помиње једног војника који се био оженио женом родом из *Tricornium* у Горњој Мезији. Ова жена, *Duroturma Dotochae f(ilia)*, била је можда Трачанка, кћи једног Беса, који је припадао као и њен муж *cohors I Flavia Bessorum*. Ми би у том били сигурнији кад би се очево име могло везати за неки сигуран трачки корен. Њено име изгледа да је трачко, особито ако треба усвојити исправке Mateescu-a (*Emendations au CIL*, у *Bulletin roumain de la Commission des Monuments historiques*, VIII, fasc. 33, стр. 29; стр. 30, прим. 4; стр. 41, № 1), који поправља *Du*[*r*]*otorm*[*ae, A*]*luzeni* *filia*[*e*] и *Du⟨ro⟩tuorme* у мезијским текстовима *CIL*, III, 12.431 и 12.362. Завршетак подсећа на трачка имена * Ῥησκουτόρμος (*Resculurme; CIL*, III, 1195) и Σμορδο-τόρμος (Head, *HN*, 1910, стр. 254). Тај завршетак налази се неокрњен у тесалском Βου-τόρμος (*IG*, IX, 1103, 1269) или Βου-τόρμα (*BCH*, XI, стр. 365, № 35). Тесалски диминутив Δρόμισκος (Heuzey, *Macéd.*, 200) односи се без сумње на једну варијанту метатезом * Τρόμος, који је отприлике хеленизиран. Слично објашњење вреди за име одриског краља Δρομι-χαίτης: прави облик био би Τρομι-γαίτης и Грци су га двоструко покварили да би добили једно име које би изгледало сложено од две речи њиховог језика, δρόμος и χαίτη. Ова лажна етимологија има још бранилаца код модерних. Fick везује за χαίτης име * Γαίτης (Γαιτέας: Dimitsas, *op. cit.*, № 201).

Све то потврђује унапред закључке идуће примедбе. Немамо потребе да прибегнемо келтском, да би објаснили *Doroturma* с *tormo* — (Holder, II, 201), које је у осталом почетно, а не завршно.

почетног елемента δορο-, било да је он келтски[18], било да је трачки[19], него од завршетка ζένθης, који није познат ни вероватан[20]. Једно слично објашњење, преко облика * Δορο-κένθης, довело би нас до једног имена које би се теоријски могло примити, пошто је завршетак — κένθης један од најчешћих[21]. Али оно наилази на немогућност да се објасни лингвистички или ортографски прелаз од κένθης у ζέντης, јер у транскрипцијама трачког домаћег ономастикона ми не познајемо никакав пример да се Z замењује са K.

[18] Према Dottin, *Manuel,* стр. 57. Писац ипак признаје на стр. 24 да је име *Durostorum* може бити трачко. Не треба у то сумњати због завршетка — στόρος, варијанта στύρα, који се налази у више домаћих месних имена скупљених код Томашека (*op. cit.,* III, стр. 81). Етимологије које он предлаже и које су Roesler и Pauli предложили пре њега не могу се примити с обзиром на текст *Acta Sanctorum* (Св. Александар) који преводи *styron* са *locus.* Лигурско — *stura,* које наводи d'Arbois de Jubainville (*Premiers habitants de l'Europe,* III, стр. 3, 3), очевидно нема овде места.

[19] Mateescu, *op. cit.,* стр. 30.

[20] Ми знамо две речи које се завршују на — ζίνθης: на жалост, обе су сумњиве. — Нема никаквог озбиљног доказа да је Мисирац Κοζίνθης (*Ägypt. Urkunden,* III. стр. 797, № 3) Трачанин пореклом, као толики његови земљаци (упор. међутим име места *Cosinto* у *Peutinger-овој шабли;* али варијанте других итинерара, *Cositon, Cossimon, Confiton* чине да је тај доказ врло несигуран.) — Што се тиче *Numulizinthes, Diogyridis filia Thraciae regis* у Валерија Максима, IX, 2, 4, врста свирепости коју му пребацује писац показује да је ту реч доиста о сину Диегилисовом, кога стари историци називају обично Zibelmios (Diodor., XXXIV, 12). Узевши да је *Numulizinthes* надимак или друго име истог лица, његова графија је сигурно искварена, као што је искварeа исто тако ортографија очевог имена Διήγυλις (диминутив од Διήγις: Dio Cass., LXVII, 7; cf. ипак генитив Διηγύριος на једној итачкој цигли: *BCH.,* 1905, стр. 167, № 14). — Изгледа да се кроз име *Numulizinthes* назире име *Aulizinthes* које одговара речи *Aulucentus* или *Aulucentius,* латинским транскрипцијама речи Αὐλουκένθης (G. Seure, *op. cit.,* № 44 = *RA,* 1908^2, стр. 46). Али из тога не треба никако закључити да може бити еквивалентност између — κένθης и ζένθης. Понављам да нема ни једног примера да је $\varkappa = \zeta$.

[21] Сложенице сад познате: 1. Ἀρακένθης (*BCH,* 1898, стр. 486, ред 89), које није прочитао Калинка, *op. cit.,* № 34 (према томе сумњиво). — 2. Αὐλουκένθης (*Nicopolis,* № 44), варијанте *Aulucentus* (*CIL,* III, 4378, исправљено *ibid.*), *Aulucentius* (*CIL,* V, 940). — 3. Βειθυκένθος (*Извѣстия Муз.,* стр. 37, № 3, сл. 9; Kalinka, *op. cit.,* № 190), варијанте *Bithicentus* (*CIL,* III, 703), *Biticentus* (*CIL,* III, 2984). — 4. *Dizacentus* (*CIR,* 990), варијанта Δεσακένθος (*BCH,* 1897, стр. 136, № 29). — 5. Δινικένθος (Kalinka, *op. cit.,* № 161); скраћенице Δινικεν (*Извѣстия на Археол. Дружество,* 1914, стр. 282); *Dinicen* (*Jahresh.,* 1903, Beibl., стр. 60, № 99); *Dincen* (*CIL,* III, 5128), — 6. Ἑπταικένθης (*DH,* стр. 325, № 12), варијанте Ἑπτηκένθος (*BCH,* 1897, стр. 124, № 1), Ἑπτακέντος (*IGR,* III, 1374); Ἑπτεκέθος *Сборникъ,* 1896, стр. 408, № 1), Ἑτεικένθος (Kalinka, *op. cit.,* № 214), Ἑπτεκένθης (*Извѣстия на Археол. Дружество,* VII, стр. 82, № 4, сл. 54); *Eptacentus* (*CIL,* III, 10.411), *Eptacintus* (*Ephim. Epigr.,* IX, 1354), *Eftecenthus* (*Извѣстия Муз.,* стр. 79, № 109), *Eptacens* (*CIL,* VI, 32.571). — 7. *Zelicentius* (*Acta SS.* Jan. 1). — 8. *Zipacenthus* (*CIL,* III, 703). — 9. Κοζεικένθης (*BCH,* 1911, стр. 116). — 10. Μακένθης (*CIG,* 5317), варијанте Μακέντης (Luc., *Toxaris,* 44), Μακέντιος (*CIG,* 9144), Μακίνθος, графит у Палатину (*Bull. comun.,* 1893, стр. 260). — 11. Μεστικένθος (*IGR,* I, 682). — 12. Μουκακένθος (*BCH,* 1897, стр. 132, № 17). — 13. *Reticentis* (*CIL,* III, 7565). — 14. Ῥηβουκένθος (*Arch.-Epigr. Mitth.,* 1894, стр. 220, № 123), варијанта *Rabocentus* (Cic., *in Pisonem,* 34, 84). — 15. Ῥησκύνθος (Ni-

На против, замена Z са Δ и обрнуто обична је[22]. Зато би се могло пристати уз скорашњу хипотезу Arkwright-a (*JHS,* 1918, стр. 59), који мисли да је Δορζένθης еквивалентно са Δορδένθης. Ја бих међутим препоручио једну допуну и једну измену овој хипотези. Допуна: да је она оснажена тиме што постоји сигурно једна слична тросложна реч Καρδένθης[23]; измена: да речи * Δορδένθης, Καρδένθης не треба класирати међу обичне тросложне речи трачког језика, него у једну серију која је већ веома многобројна и која ће расти у колико ће се боље познавати правила домаћег ономастикона. То је серија четворосложних речи синкопираних[24] на тај начин што је испао вокални наставак који, у унутрашњости речи, везује обе двосложне речи из којих се она састоји[25]. Првобитне речи биле би дакле * Καρ(ι)-δένθης, типа Καρι-στόρος[26] и * Δορ(ο)-δένθης, типа Δορο-στόρος. Ја сам намерно узео примере четворосложних речи с истим наставком. Примедба да друге четворосложне речи серије — δένθης нису синкопиране — као Βεσσο-δένθης, Δερο-δένθης, Ζαικα-δένθης — није основана из два

candr., *Theriac.,* 460). — 16. Σουδικένθης (*Извѣстия Арх. Друж.,* VII, стр. 83, № 5, сл. 55), варијанте Σουδεικένθης (*BCH,* 1913, стр. 138, № 42), *Sudicentius* (*CIL,* VI, 2785), *Sudicentus* (*CIL,* V, 900), *Sudecentus* (Pauli, *Veneter,* стр. 357). — 17. *Tralicentus* (исправка Dimitsas, *op. cit.,* № 996). — 18. *Ursucentus* (*CIL,* III, 14.207^9). Вероватно је да ради потпуности треба додати ове грчке облике, у којима је ϑ постало τ као у многим претходним латинским варијантама: — 19. Δεκέντης (Kalinka, *op. cit.,* № 200: Φλ. Μόδεστα Δεκέντου, може бити *Fl. Modesta Decentis,* од *Decens,* што би се објаснило доста добро, у сваком погледу). — 20. Προκέντης (Аполонов епитет: Mendel., *op. cit.,* № 854). — 21. Σατροκέντης (етникон: Hecataei Fragm., 129).

[22] Ја сам резимирао те доказе у својој монографији о *Nicopolis ad Istrum,* стр. 60, прим. 1 = *RA,* 1908^2, стр. 59. — Додај *Hermes,* 1910, стр. 217 и Kretschmer, *Einleitung,* стр. 196 и 231.

[23] *IGR,* I, 721; *BCH,* 1901, стр. 322, № 24. Латински облик *Cardentis, Извѣстия Муз.,* стр. 112, № 161, сл. 91.

[24] Ја овде наводим само оне за које смо сигурни, јер позната су истовремено два облика: Βοσπάρα = Βουσιπάρα (о тим речима ја сам казао своје мишљење у *Documents d'arch. thrace,* II^1, стр. 141 у примедби = *RA,* 1918^2, стр. 78); Βουρδάπα (*BCH,* 1897, стр. 119) = Βουριδάβα (Ptol., III, 8, 5), латин. *B[ur]ridava* (*CIL,* III, 14.447); — *Burvista* (Iord., *Get.,* 49) = Βυρεβίστας (Strab., VII, 3, 11); — *Derzenus* (*Histria,* стр. 617, № 24, у *Annales de l'Académie roumaine,* XXXVIII, fasc. 15 = Δερειζένις (Kalinka, *op. cit.,* № 34, III, 64); — Σπαρτόκος (*CIA,* II, 2756), варијанте Σπαρτάκος (Perdrizet, *Abydos,* № 377) и Σπαρδάκος (Thuc., II, 101), лат. *Spartacus* (*CIL,* V, 7956) и *Sparticus* (*CIL,* X, 769) = Σπαραδόκος (Thuc., IV, 101), лат. *Sapardacius* (*CIL,* VI, 647); — Συργάστης (Head., *op. cit.,* стр. 518), латински *Surgasteus* (*CIL,* V, 4206) = Σουρεγέθης (*DH,* стр. 323, № 2). Први од ових примера показује да је Кречмер (*op. cit.,* стр. 228) погрешио кад је ову синкопу приписао самим иницијалним саставним речима чији се корен свршава са ρ.

У *REG,* 1913, стр. 250, прим. I, наћи ће се једна листа која се делом слаже с овом, али која садржи осим тога имена од пет и од три слога која су ту уврштена због њихових синкопираних облика.

[25] О правилу слагања: *REG,* 1913, стр. 251. — Од то доба ја нисам нашао још какав очевидан изузетак који, кад се добро објасни, не би ушао у ово опште правило.

[26] Изведено из етникона Καριστορηνός: *Извѣстия Арх. Друж.,* 1914, стр. 80—112.

разлога. Прво, ниједна од ове три сложенице није потпуно сигурна[27]. Друго, лако је навести у истој породици четворосложних речи примера нормалних облика поред синкопираних[28].

Једном речи, не треба делити речи Δορζένθης у Δορζ-ενθης, као што је чинио Albert Dumont[29] нити сматрати да има везе с речима на εντης[30] и сличним именом Δόρζας[31]. Она се састоји из Δόρος[32] и Δένθης[33].

[27] Два прва налазе се у јако оштећеним деловима декрета о оснивању Пизоса и, према томе, читање није нимало сигурно. У реду 77, где сам ја прочитао најпре (*BCH,* 1898, стр. 486) Βεσσοδραίθης, затим Βεσσοδένθης (*ibid.,* стр. 548), Kalinka, *op. cit.,* усваја ово друго читање. Исто тако у 170 реду, он се слаже са мном и претпоставља Βεσοδένθης читању Βεσοκένθης. Напротив, у реду 118 он чита Δεροδένθης где се мени учинило да видим Ἑπταικένθης. — Што се тиче Ζαικαδένθης, то је име једна исправка предложена у *BCH*, 1900, стр. 309, № 1 у тексту Флегона из Трала (*FHG,* III, 608), где пише Ζιακαδένθης. Овај последњи облик има за себе аналогију Ζιακατράλης (*DH*, стр. 335, № 40); први се односи на Ζαικίθης (*Bull. du Comité des travaux hist.,* 1894, стр. 427, № 21) и на *Zaecethuris* (*Procès-Verbaux du Comité des trav. hist.,* 1911, стр. 11). У сваком случају завршетак, који нас се овде једини тиче, није оспорен.

[28] То излази из дублета сакупљених у примедби 24.

[29] *DH,* стр. 553.

[30] *Ibid.*: „наставак-ένθης (стр. 554, *s. v.* Καρδένθης) изгледа да је, у грчком, -εντης (стр. 553, *s. v.* Δορζένθης).“ Видели смо горе, стр. 242, примедба 21, која сразмера постоји између ова два правописа. Кад би Δορζένθης требало делити у Δορ(ι)ζ-έντης, противуречило би се апсолутном правилу за прављење четворосложних речи. Ако би се претпоставило растављање Δορζ(α)-έντης, аналогије би показале да је синкопа немогућна. Ми доиста познајемо речи Βαρσα-έντης, Σιτιο-έντης, Ὀρ-έντης. За последњу, која се налази у једном позном хришћанском тексту из Добруџе (Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, 1918, стр. 99, № 7, сл. 25) има мало вероватности да је доиста трачка. Βαρσαέντης је име једног персијског сатрапа (Justi, *Iranisches Namenbuch*), Σιτιοέντης налази се као дачко име у Ptol.. III, 10, под изгледом Σιτιοέντα (варијанта Σιτιοκέντα; исправка коју је предложио Müller [Αἰγυφ]οέντα).

[31] Сва потребна обавештења о тој речи и њеним варијантама прикупио сам ја у *Documents d'arch. thrace,* II[1], стр. 142, прим. 5 = *RA*, 1918[2], стр. 80.

[32] Δόρος је надимак Δρομιχαίτης-а у Орозија, III, 23, 52: *Dorus* (cf. *CIL*, III, 7373; *Ephem. Epigr.*, IX; 223). Варијанте: Δώρας (*DH*, стр. 393, № 74[t] II; *CIA*, II, 3045); Δούρας (Dio Cass., LXVII, 6); *Doras* (*CIL*, III, 11.111). Женски род Δόρις (*BCH*, 1894, стр. 424, № 6); варијанта Δώρις (*DH*, стр. 471, № 114). Упореди Δούριες, варош (Procop., *Aedif.*, IV, 4), Δορου-κώμη у Лидији (*IGR*, IV, 1371); име трачког места Δόρισκος; име трачког роба у Делфима Δορύπολις-Δορίπορις (*BCH*, 1898, стр. 13, № 5).

[33] Упор. Δένθις (Nonn., *Dionys.*, XXXII, 22) и име народа Δενθηλητοί (Polyb., XXIII, 8, 4) с његовим врло честим варијантама. Треба приметити да свуда иначе у сложеницама Δέντης замењује Δένθης као почетни елеменат: *Dent[illa]* (*CIL*, III, 13.736); Δεντούπης (*BCH*, 1897, стр. 534), *Dentubrisa* (*CIR*, 990); *Dentustaina* (*BCH*, 1901, стр. 323, № 26); Δεντουσύκος, човек (*BCH*, 1897, стр. 133, № 21), Δεντυσύκον, жена (*BCH*, 1901, стр. 315, № 13), варијанта *Dentusucu* (*Nicopolis*, № 77); Δενδουπόρις (*LBW*, № 558), варијанта Δintiπόρις (*Jahresh.*, 1898, *Beibl.*, p. 104; везати радије с обликом Δίντας: *CIA*, III, 2843 и *BCH*, 1904, стр. 332, № 18); Δένδιλος (*IG*, IX, 234; Fick, *Spitznamen,* стр. 24, спори овде сличност).

Д. Detchev (*Le Thrace et le Celtique, parallèles linguistiques*, чланак на бугарском језику с француским изводом у *Годишникъ на Софиския Университетъ,* 1922, св. XVIII, 4, стр. 33) дошао је, као и ја, али другим путовима, до закључка да треба упоре-

Као што Δορζένθης не долази од Δόρζας, исто тако Ζορδέγων не долази од * Ζόρδης, имена које, истина, не постоји, али које претпоставља сложеница Ζορδησίοσος[34]. У ствари ни Δόρζας ни Ζόρδης не могу образовати четворосложне речи, јер нису двосложне речи које су потребне за образовање таких сложеница: за то су потребне синкопиране тросложне речи и њихова права графија била би Δορ(ι)ζας[35] и Ζορ(ι)δης[36]. Ја намерно стављам заједно ове две речи, да бих показао да су сродне, можда чак и идентичне, али то је друго питање које прелази границе овог рада[37].

Ако Ζορδέγων, име иначе непознато и ретког изгледа[38], не може да се растави у Ζορδε-γων, једини је спас да се растави у Ζορ-δεγων. Аналогије за завршни саставак изгледа на први поглед да не постоје или да се не могу усвојити[39]. Ипак Прокопије познаје у провинцији Хемимонту,

дити Δορζένθης с Δοροστόρος и да треба везати почетак речи с елементом δορο. Ја остављам њему одговорност што идентификује ову речи с келтским *duro* и што упоређује Δορ-ζένθης и *Dur-captum*, *Dur-clarum* и друга особна имена из Holder-овог келтског речника. На истој страни, ја не бих могао усвојити ни то да је Δόρζας = *Durazis*, а особито не да то треба раставити у *Dur-azis*. Али овде није место да о том говорим.

[34] Натпис из Абрита у Калинке, *op. cit.,* № 306; Ζείνης Ζορδησιόσου. Не видим који би могли бити саставни делови овог чудног имена (облик његов је сигуран, према једном отиску на упијаћој хартији). Растављање на Ζορδη-σιοσος доводи нас до речи * Σίοσος за коју не постоји аналогија. Најближа имена као графија су Σῶσος = Σοῦσος с њиховим многобројним варијантама, као н. пр. Ζῶσος. Ништа нам не даје право да мислимо да је Σι = Ζ. — Растављање на Ζορδης-ιοσος је немогуће; растављање речи Ζόρδης Ἰόσου доводи нас до необјашњиве номенклатуре. Ипак ове две хипотезе имају то преимућство што претпостављају једно просто име, * Ιόσης, које, чини нам се, добро познајемо прво по деминутиву *Iosista, vicus Scordiscorum* (*RG Korrespondenzblatt,* 1911, стр. 75), затим по облику *Ioses arcisinagogus* у *Oescus* (тумачење једног текста које је дао Dessau; в. моје *Documents*, II[1], № 160, стр. 167 и прим. 1 = *RA*, 1919[2], стр. 146).

[35] Она постоји: *IOSPE*, IV, стр. 153, № 254.

[36] Познат под обликом Ζυρίδης (*DH*, стр. 408, № 83 c). У *REG*, 1913, стр. 248, ја сам ово име довео у везу с Θουρίδης и показао да ове и друге варијанте одговарају елементу — σουρδος у Σβελσοῦρδος. На истом месту примио сам растављање Ζορδε-γων и Ζορδη-σιοσος које објашњава моје разлоге. Али о том како су оне сложене није тамо било речи нити се из онога што је тамо речено може што извести против мишљења које је овде изнесено о том како их треба раставити.

[37] Разлог почива на идентичности Δ = Ζ у трачком језику. Да би се та идентичност могла извести из извесног броја пермутација констатованих између ова два сугласника, требало би начинити потпун списак појединачних случајева и извести одатле стриктан закључак, који би сад било прерано чинити. Ја сам горе, стр. 243, прим. 22, навео радове који би се могли сад употребити.

[38] У трачком познато је само једно име са завршетком на-γων. То је Γείγων (*Сборникъ*, 1894, стр. 77, № 3; прочитано Τείγων у *Bull. Comité tr. hist.*, 1894, стр. 421, № 9). Додај скитско Βοστάγων (*IOSPE*, III, стр. 65, № 71) и македонско Βρύγων (Steph. Byz., име вароши; упор. име човека *Brigo*: *DH*, 114[h] , № 3, стр. 474).

[39] То су: Δεγ-ιστίων (*Histria, loc. cit.,* стр. 598, № 20, I, 1. 12) и Δεγγι-ξιχ, Атилин син. Што се тиче Δείγη-πις (*BCH*, 1900, стр. 306), вероватно је да је боље да се

т. ј. у Тракији, једно место по имену Τζονπολέγων[40]. Место да идемо да тражимо, за објашњење завршетка, аналогије код песника[41], можда би било простије и истинитије читати Τζονπο-δέγων[42]. Четворосложна реч оснажила би са своје стране, што се тиче завршног саставног дела, четворосложну реч * Ζουρ(ο)-δέγων (синкопирану у Ζορ-δέγων), која се налази потврђена с друге стране, што се тиче почетног саставног дела, речју Ζουροβάρα (= Ζουρο-πάρα), како се зове једна дачка варош[43], а особито именом Σουρε-γέθης[44]. Ова последња четворосложна реч убеђује, јер она има синкопиран облик Συργάστης[45], у ком је с првим елементом тачно тако поступљено као што мислим да је с њим учињено у Ζορδέγων.

Закључак: Ζορδέγων треба уврстити у ред деривата Ζούρης[46] = Σούρας[47], без потребе да се бринемо о скраћењу ου у ο у почетном слогу: еквиваленција ο = ου = ω констатована је одавно у трачком ономастикону[48].

Ова еквивалентност допушта без тешкоће допуну у [Δ]ωλεπόρις као очевидну варијанту од * Δουληπόρις, четворосложне речи изведене правилно од Δόλης = Δούλης[49] и која одговара познатим типовима[50]. Ако би се

растави Δει-γῆπις и доведе у везу с Γηπαι-τράλις (*DH*, стр. 333 и 567, № 33а) и Γηπαι-πύρις (човек: *IG*, XII, 218; жена: *BCH*, 1898, стр. 586, и *Klio*, 1910, стр. 303).

[40] *Aedif.*, IV, 11, стр. 306, edit. Bonn.

[41] Οὐκαλέγων, тројански (*Iliad.*, III, 48); Πολλαλέγων (Alcman, *Fragm.*, 29). Објашњење овог последњег имена са πολλὰ λέγων = брбљив чист је каламбур за који је чудно да се налази у Bailly, *Dict.* Али је интересантно да би се с више вероватноће могли почетни саставни делови ова два имена довести у везу с трачким коренима Ὄκος, Πόλλης (*Ucus, CIL*, III, 7330, 14.351: Πόλλης, многи примери и варијанте; између осталог један одомантски краљ: Thuc. V, 6).

[42] *Haury,* у свом издању Прокопија, не даје никакве варијанте која би допуштала ту исправку, а ни ону коју даје Томашек, *op. cit.*, III, 76: Τζονπολόγα, која мало подсећа на име епирске вароши Ἠλέγα (Proc., *Aedif.*, IV, 4).

[43] Ptol., III, 8, 9.

[44] *DH*, стр. 323, № 3.

[45] Head, *Hist. Num.*, стр. 518. — *Surgasteus*: *CIL*, V, 4206.

[46] Ζούρης (*Извѣстия Муз.* стр. 150; *IGR,* I, 1438). — Ζούρης је и име реке, према Tomaschek, *op. cit.*, III, 98; cf. Plin., *HN.* IV, 44: *Zyras amnis alluit Dionysopolim.*

[47] Σούρας: варош у Хемимонту (Proc., *Aedif.*, IV, 11); Σούρα (*REG*, 1913, стр. 228; можда женски род, cf. *Извѣстия Арх. Друж.*, VI, стр. 167, № 170: Σούρα τῇ γυναικί); варијанте Σοῦρις (Kalinka, *op. cit.,* № 34, I, 68, I, 70; II, 18), Σοῦρος (*IG*, VII, 3201), *Surus* (*EE*, IV, 894, *C* 22; *CIL*, VI, 3195, 3201; *Année épigr.*, 1913, № 239; *CIL*, III, 5984, 9816, 12.422, овај последњи можда = *Syrus*).

[48] Два примера биће довољна: Μουκαπούρις (Kalinka, *op. cit.*, № 343) поред Μωκαπόρις (*CIG*, 3795); Μοκιανός (*DH*, стр. 316,0), и Μωκιανός (*Jahresh.*, 1898, стр. 107, № 2), варијанте обичног облика Μουκιανός. Примедбу је учинио већ A. Dumont (*DH*, стр. 551).

[49] О корену δολ-, δουλ-, који би припадао азијским језицима cf. Lambertz, Δοῦλος, у *Klio,* VI. 1. — За име Δόλης и његове варијанте треба погледати списак који сам ја дао *REG,* 1913, стр. 256, прим. 5, додајући *Dolis* (*CIL*, XI, 3533) и Δούλλας (*JHS,* 1887, стр. 248, № 25).

[50] Δουληζέλμις (*CIA,* II, 964); *Dulazenus* (Ἀθηνᾶ, 1911, стр. 144).

узело, као што је учинио, без много доказа, Ch. Picard[51], да је Δόλης облик мало различан од Δάλης, могло би се рећи да је реч већ позната у облику Δαλεπόρις[52]. Али ова хипотеза претпоставља разне тешкоће које нас се овде не тичу, особито сумњиву еквивалентност α = ο[53]. Напослетку могли бисмо наћи ову реч и у варијанти Δυλυπόρις[54], да не изгледа пре да ову варијанту треба довести у везу с Διλιπόρις[55], дакле с простим Δίλις[56].

II. Чудновати типови коњаника.

Из једно десетак вотивних плоча посвећених народном трачком Херосу, које су објављене под № 11—20 у другом делу каталога, било би прерано[57] извући закључке општег карактера. Јер слични закључци претпостављају колективну студију и упоређење свих познатих споменика, а ови чине једва стоти део целокупног броја[58]. Могло би се додати да су, у осталом, београдски рељефи, можда мање него други репрезентативни што се тиче правих и обичних појединости локалног култа, пошто у већини они долазе из области које се налазе не само на периферији трачке земље него и на граници трачке цивилизације[58a]. Аргумент, ипак, није солидан, пошто се може употребити ако се обрне: баш на границама једне земље уметничке или религиозне варијанте

[51] *BCH,* 1912, стр. 312.

[52] *Сборникъ,* 1901, стр. 796, № 8. Варијанта Δαληπόρις: *BCH,* 1898, стр. 486, ред 73.

[53] Потврђено ипак дублетима Σπαρτάκος — Σπαρτόκος (гл. горе, стр. 243, прим. 24); Ζουράζεις = Ζουρόζις (*BCH,* 1898, стр. 486, l. 26; *Arch. Anzeiger,* 1906, стр. 122); *Densala* — *Densola* (*CIL*, XIII, 7049; III, 12.395). Али треба приметити да два прва случаја представљају тачно скитски изговор гласом ο, који замењује трачки изговор α. Ништа слично за Δάλης — Δόλης; највише би се могло закључити да је први мање трачки него други. С друге стране имена Σάλας — Σόλας, за која се поставља исто питање, су оба трачка и оба скитска. Ја не закључујем ништа из *Densala* — *Densola,* приближног латинског превода (налази се и *Densela:* Kalinka, *op. cit.*, № 408, и *Dansala: CIL,* XIII, 3808, 7050) једног етника чији је грчки облик Δανθηλήτης или Δενθελήτης.

[54] *CIG,* 2143 g (Егина).

[55] *AM,* 1892, стр. 81 (Битинија).

[56] О овом имену и неколиким питањима која нас занимају овде, види расправу коју сам објавио у *REG,* 1918, стр. 390, прим. 5.

[57] Ускоро ћу ја моћи, надам се, дати у *Revue des Etudes anciennes* један други низ *Etudes sur quelques types curieux du Cavalier thrace* (упор. први низ који је изишао г. 1912). Ту ће изићи још једанпут неки од ових споменика, с многим другима, и тако ће поткрепити извесне наше закључке и класификације.

[58] Рачунам да има око 600 представа бога ловца и тај рачун су усвојили неки научници. Али разуме се по себи да ја говорим само о онима од којих имамо бар један ембрион описа. Кад би требало том додати све ненаучне помене „трачког коњаника обичног типа“, дошло би се до хиљаде, па би се вероватно чак и прешао тај број.

[58a] Ја сам се више пута изразио о археолошком смислу који треба дати речи Тракија. В. особито почетак мојих *Documents* I, стр. 1, где се каже: „земља између доњег Дунава и Јегејског Мора“. Моравска и вардарска долина или, ако се претпоставља, железничка пруга Београд-Солун, чине сигурно западну границу.

добивају већу вредност, као сведочанства промена које треба приписати спољним утицајима и докази мешавина, компликација или симплификација које долазе било од уступака идејама или обичајима суседа, било од објашњавања и прецизија, да би се боље објаснила дела, покрети, костими, симболи, декори, који су мање познати тим областима.

У овом степену, реткости константоване на споменицима пограничних зона од велике су помоћи и особитог значаја за објашњавања обичних типова. Могло би бити од користи да се извуку и из једног јединог и локалног примера закључци који ће се доцније применити на низове типских појединости извучених из целокупног познатог броја проучених споменика. „Изузетак оправдава правило“ каже пословица: збирка чудних или непредвиђених варијаната утврђује, стојећи у противречности с њима, карактеристике уобичајене сцене, могло би се рећи ритуала. Ево варијаната за које ми се учинило да заслужују да буду овде забележене:

А. Бојење и сликање (enluminure et peinture) рељефа.

Употребљавам намерно ова два израза да бих могао тачније одредити две радње, различите по својим поступцима и својим резултатима, а које ћу сад имати прилике да разликујем и проучим у неколико специјалних случајева на представама описаним у овом каталогу.

По дефиницији, бојење је „рад којим се, помоћу кичице, додају живе боје на слику чије су црте и контуре претходно урезане[59]“. Сликање је „имитација свега онога што се види начињена на равној површини помоћу црта и боја[60]“. Сликање ствара представу материјалних предмета; бојење оживљује или истиче представе већ створене пластичким средствима.

Употреба сликања и бојења изгледа као истовремена на оним вотивним рељефима бога лова који су били обојени. Није овде место да доказујемо да ли су сви били бојени у свима својим деловима, а нарочито да ли су имали једнобојну основу, нити да ли су бојени и сликани споменици, који нису постојани, по неки пут делимично или у целини били оправљани[61]. Али хтео бих да уклоним једну двосмисленост

[59] Дефиницију је дала Француска Академија, а репродуковао је Литре *Dict.*, с речима *enluminure* и *estampe.* Први израз, у данашњем специјалном аматерском језику, има значење ограничено на бојење украса или цртежа као по рукописима.

[60] Дефиниција Poussin-a коју је примио Littré.

[61] По мом мишљењу тај смисао треба дати врло интересантном натпису који наводи Forrer *(Mithrasheiligtum von Königshofen bei Strassburg,* Stuttgart 1915, стр. 70): *In h(onorem) d(omus) d(ivinae) Deo Invicto M(ithrae) C. Celsinius Matutinus vet. leg. VIII Aug. Alexandrianae typum de suo repinx(it).* Овај текст брижљиво урезан у једном нарочитом картушу каже да је средишна или главна слика у светилишту наново обојена. Реч је врло вероватно о једном барељефу, каквих је нађено у већини познатих Митриних храмова. Реч τύπος значи скулптурни рад; тако Паузанија

која у мојој свести није никад постојала, али која је, бојим се, могла бити сугерирана другима неким, мало збијеним, објашњењима, која сам дао при описивању сличних споменика.

Ма какво се мишљење имало о суштини самог питања, немогуће је претпоставити да је један рељеф могао имати сликаних партија, а да се у исто време не закључи да су други делови извесно били обојени. Јер, збиља, не може се схватити какав би то мешовити систем био, кад би се на једној слици, извајаној на површини какве материје необојене вештачки, ипак остављала бојењу брига да помоћу боја представи извесне усамљене детаље, у исто време кад би сви остали били представљени у рељефу самом скулптуром.

Дакле, ако је при опису неких трачких коњаника речено да су споредни делови, н. пр. коњска опрема, одело, чак и оружје, „морали бити назначени бојењем“, онда то треба разумети тако да су ти споредни делови, за које је утврђено да нису могли бити представљени пластички, различитошћу нивоа, могли бити представљени сликарски, различитошћу колорита. То не значи да су линије које ограничавају предмете представљене, на једном истом вајарском делу, једне рељефно, а друге бојама, и то тако да нема рељефа тамо где има боје и обрнуто. Само, неки детаљи — најмногобројнији и најважнији — били су истовремено представљени и рељефом и бојом; други — мање бројни и мање важни — представљани су само бојом.

Постоји много разлога за такву израду:

I. Најважнији су техничке природе: 1º. скулптор — нарочито кад је неискусан и невешт, или кад ради с рђавим материјалом и на плочицама с врло ограниченим површинама, као што је то случај у великом броју балканских ex voto — не може успети да на рељефу изради више слојева један изнад другога и да на тај начин правилно представи предмете који су и у природи постављени једни изнад других; тада он оставља бојењу да представи предмете мање битне (н. пр. покривач за коња), или више површинске (н. пр. узду), или удаљеније предмете (н. пр. шапе четвороножаца постављених према гледаоцу); — 2º. скулптор се

(II, 19, 7) каже πεποιημένα ἐν τύπῳ за борбе између животиња извајане у праисторијско доба (у време Данаосово, како је причала легенда) на зидовима пећине која се налазила у дворишту храма Аполона Ликијског у Аргосу. Платон (*Epist.,* 343 A) пише у истом смислу: γεγραμμένα τύποις, можда с том нијансом, која је овде за нас од битне важности, што он наводи један обојен баљереф (Bailly, *Dict., s. v.,* греши кад сматра да је с Платоновим изразом идентичан израз γραπτὸς τύπος у једном Мелеагровом епиграму, књ. VII, № 51, у *Антологији Грчкој;* на том месту, као и у № 111, реч је о *цртама* драгог предмета које остају *урезане* у срцу драгана = γραπτὸν ἔχω ψυχῇ σῆς τύπον ἀγλαΐης).

Из тога излази да нема места, као што предлаже Keune (*Röm.-Germ. Korrespondenzblatt,* 1912, стр. 26), упоредити за смисао натпис *CIL,* VII, 39: *aedem conlapsam refici atque repingi (curavit),* где је очевидно реч о оправци зидова и лепа.

осећа неспособним да представи сувише компликоване (н. пр. вез на оделу, накит) или сувише ситне детаље (н. пр. животињска длака).

Овим су примедбама објашњене следеће особености:

1º. На № 11 и 13 (сл. 13 и 15) коњски покривач био је насликан бојом; али ивице, облик и, може бити, делом, дебљина били су назначени скулпторски. Тако, једна врста чипке на сл. 15 изгледа да представља ивице једне животињске коже можда са шапама које висе. На сл. 13 низ удубљења у лаком рељефу представља удвостручен покривач, а можда и ресе и кићанке на њему.

2º. На сл. 16 (№ 18) узда, представљена пластично све до гриве, нагло се прекида на том месту као да ту улази у неку врсту рупице за дугме, да изађе из ње на супротној страни. Ова неспретност у изради објашњава се неспособношћу да се с успехом представе, једно изнад другог, кожни кајиш од узде и праменови гриве. Вероватно да је један потез исте боје обележавао узду и на њеном рељефном делу као и после места где она нестаје: непријатност за око због те промене равнине ублажена је била без сумње помоћу колорације која је спречавала сенку да се заустави на том месту и да појача различитост нивоа.

3º. Мислим да исто објашњење вреди и за необичан простор, брижљиво углачан и очевидно спремљен за боје, који је резервисан, на сл. 15, између коњског репа и његових зауњих ногу. То место које је скулптура оставила неиспуњено не може и у стварности бити празно, и око, нагнано једном логичком потребом, одмах ту ставља леви део пратиочевог тела чији је десни део правилно представљен у рељефу. Поређење са сличним сценама допушта нам да верујемо да је лева рука те личности, гледане спреда, висила низ тело. Тако постављена та рука била би делом испод коњских сапи, а лева нога делимично испод двеју задњих коњских ногу које су сасвим изнад ње. Јасно је да је скулптор претпоставио да мрамор неће издржати или да он неће умети да моделира ту сукцесију двеју или трију дубина. Он је, дакле, оставио сликару бригу и заслугу да испуни драговољно остављени простор. Да се успе у раду, била је потребна умешност у вештини обмане ока, а она је мало вероватна код уметника полуварварских једне слабо цивилизоване области.

II. Али без сумње треба водити рачуна и о разлозима трговачке природе. Ма како примитиван био менталитет купаца, а може бити баш и због тога, може се десити да купац жели да изабрани рељеф садржи или не садржи извесне детаље који се њему допадају или не допадају. У добро снабдевеној трговини налазимо увек ствари по свом укусу. Али у рђаво снабдевеном атељеу купац се може задовољити само додавањем или одузимањем извесних делова већ израђеним моделима. Међутим ако се скулптура, у најгорем случају, може подвргнути одузимању, помоћу одбијања чекићем, на њој се не могу лепо извести додавања.

За ову ствар имали бисмо ипак један врло интересантан покушај додавања извајаних делова, ако би се смело поклонити потпуно поверење једној опасци која нас мало буни, а која је не само сугерирана, него и наметнута, оним чудним одсецањем које је изведено, јасно и истоветно, у десном горњем углу на плочама № 14 и 15 (сл. 16 и 17). Неизоставно се мора помислити да су те плоче тако засечене, да би се могло што додати: тај угао тако резервисан одговарао би или једној неизрађеној површини која се може извајати по захтеву купца, или попунити потпуно готовим деловима између којих се може непосредно бирати. Оно што појачава ову хипотезу — или радије ово објашњење, јер оно је и више и боље него једна хипотеза —, то је да се на другим сличним плочицама на тој површини налазе израђене различите споредне представе (дрво са змијом или без ње, једна или две жене с велом) и између тих варијаната може купац бирати по свом укусу. Други један доказ од вредности за то јесте готово несумњиво античко порекло тог зареза[62]; али сумња ипак остаје, пошто се не може наћи траг каквог слепљивања[63].

Друго једно средство, простије, али примитивно и неспретно, јесте додавање потребних делова au petit bonheur[64]. Али најприроднији и најпрактичнији начин јесте оставити један празан простор који ће се, по жељи купца, испунити бојом. По мом мишљењу, на тај начин треба објаснити углачане и неупотребљене делове који се опажају испод коња на сл. 13 и 15. На овој последњој слици представљена је пластично једна животиња, вероватно пре дивљи

[62] На сл. 16. зарез је јасан, правилан, смишљен, на целој вертикалној површини, глаткој и без икаквих засека или удубљења за углављивање каквог додатка. Исто је тако на сл. 17 (али задржавам право на накнадну верификацију коју сад нисам могао извести: cf. стр. 276, прим. 179). Плочица № 15 извесно, а № 14 врло вероватно, долазе у колективне наласке из светилишта и прешле су одатле право у руке скупљача или у музеј. Не може се, дакле, претпоставити да је тај зарез начинио један модерни сопственик у циљу нове употребе предмета. Остаје, дакле, да је зарез антички и, пошто је истоветан у оба случаја, да је начињен при самој изради рељефа.

[63] Вредност горње примедбе ослабљена је делом тиме што на сл. 16 изгледа да нема никаквих трагова који би указивали на ма какво додавање, у колико се о томе, у осталом, може судити по једној доброј фотографији и по ћутању првог издавача.

Пошто ми је сада немогуће истраживање по музејима и на самим предметима ради испитивања неоштећених плочица и ради утврђивања, да ли на некој од њих има трагова слепљивања које ја претпостављам, то сам прикупио многобројне познате ми репродукције сличних представа, да видим има ли још примера таквог зареза и да ли на истом месту. Интересантне опсервације, учињене том приликом, створиле су у мени уверење да ће се тај проблем разјаснити, али ми нису дале научних елемената потребних за решење.

[64] Сетити се македонског погребног рељефа о коме се говори овде у прим. 154, стр. 271.

вепар него пас: иза њега могао је бити представљен само пас. Не може се потпуно објаснити какви су разлози могли нагнати скулптора да остави неизрађено место за једну представу која не изгледа да зависи специјално од маште купца. Напротив, потпуно се разуме за какву је употребу одређено слично место на сл. 13: пошто ту никаква животиња није представљена, купац ће моћи по свом укусу да варира сцену, број паса, положај и врсту дивљачи; чак ће моћи да представи лава, и помоћу тог додатка да претвори баналну плочицу традиционалног ловца у слику Митриног култа.

III. Напослетку, има и осећајних разлога, то јест разлога који се оснивају једино на личном укусу уметника или купца.

Машти каменоресца приписао бих идеју да је за јахачев огртач спремио једну глатку и оивичену површину на којој ће сликар израдити огртач чији набори и савијутци чине иначе срећу скулптора (сл. 13). Исто то вреди за воду што тече из оборене урне на сл. 16: тиме што су пресечена она два реда натписа[65] остављен је за њу један простор на коме ће се, цртама или бојом, представити таласи који се често могу врло лепо извести и у лаком рељефу, као што доказује поређење са суседном сл. 17.

Напротив, жељи купца, мислим, резервисан је велики простор, који је тако често остављен сликару да на њему изради одело, изузевши лепршаву хламиду, која је тако рећи стилска[66]. И у самој овој малој серији коју приказујемо важи ова примедба за цело одело или само за један део, с обзиром на сл. 13, 14, 15, 16 и 17. Имао сам прилике да на другом месту[67] покажем колико важно место, могло би се чак рећи главно, заузимају војници међу онима који су даровали вотивне предмете трачком ловцу. Па и овде где само две плочице носе посвету, једна је дар неког војника. Показао сам такође да војници имају специјалних тенденција да представљају божанство у свом сопственом облику, и та жеља да га, у неку руку, одену у униформу, довела је вајаре до чудних мешавина разних коњаничких типова пластично представљених. Помишљам да је балкански вајар створио, и ако помоћу различитих средстава, тип ловца-војника онако исто као што је римски вајар створио тип ловца-преторијанца, а рајнски вајар тип ловца-легионара.

Тип је замишљен у облику подесном за сваки случај. Остављајући познијем сликару да, по поруци, прецизира детаље одела, да у неку руку уведе божанство у легију његовог обожаваоца, уметник је начинио практични *ex-voto* за мала провинцијална светилишта. У Параћину, на пример, где су се насумњиво сусретали представници свих војних одељења која су кантоновала у Горњој Мезији и свих војски које су

[65] Или обрнуто, прекинут је низ слова ради раније насликане представе.

[66] *REA,* 1912, стр. 244; *BCH,* 1912, стр. 583.

[67] *REA*, 1912, стр. 139—140, 162, 166.

пролазиле великим римским путем од Јегеје на Дунав, превага бојења у представљању одела омогућавала је да се задовоље сви укуси, смео бих скоро рећи да се израде сви портрети: то је искушење коме војник тешко може да одоли[68].

Можда је било корисно употребити ову прилику и објаснити овај поступак којим је задовољаван читав низ верних: пешака и коњаника, легионара и ауксилијара, грађана римских и варвара, урођеника и странаца, ветерана и регрута.

B. Утицај култова многобожачког и хришћанског оријента.

Сложена сцена представљена на сл. 20 није јединствена; али због тога није мање загонетна. Наш примерак у сваком случају задаје један проблем који је лакше поставити но решити. Међутим карактер тога проблема толико је општи, да је немогуће не рећи неколико речи о том предмету.

Коњаник са фригијком капом својим коњем гази обореног човека кога прождире или не један лав, то је варијанта оних сложених рељефа, пореклом из дунавске долине, поводом којих је Cumont показао наше садашње незнање и немоћ да класификујемо њихове детаље у један или више познатих култова[69].

Најважнија и најбогатије илустрована збирка још и данас је она која се налази у низу чланака Хампела[70]. Најстарији од тих чланака има двадесет година, а најмлађи десет[71]. На жалост, збирка је публикована на мађарском језику непознатом великој већини научне публике. Требало би је прерадити и допунити помоћу споменика доцније нађених[72].

[68] Тиме се даје објаснити зашто је сликарству остављен тако велики удео у израђивању узда, коњских покривача итд., јер наоружање и опрема допуњују униформу. Можда то исто важи и за случајеве где ловачко оружје није израђено. Али не инсистирам на томе, пошто у овој садашњој збирци нема ни једног таквог примерка.

[69] *Mithra,* I, стр. 248—256, 332; II, стр. 526. Стр. 158 детаљи за човека који лежи на земљи; сл. 376 за лава који га раздире; стр. 102 и 192 за змије; стр. 80 и 101 за кратер; стр. 156 за три жене.

[70] Cumont је био љубазан да ме извести да никакав важнији рад није објављен после дела набројаних у идућој тачки и изврсног интерпретативног прегледа првог Хампеловог чланка (али који вреди и за друге) што га је J. Siehen публиковао у *Arch. Anzeiger,* 1904, стр. 11—17. — Наиме монографија von Schneider-a, коју спомиње Cumont у својој библиографији, није издана.

[71] *Archaeologiai Ertesitö: Богови коњаници представљени на античким споменицима из дунавске низије.* Прва серија, 1903, стр. 305—365, са 46 слика; друга серија, 1905, стр. 1—16, са 11 слика; трећа серија, 1912, стр. 330—352, са 20 слика; додати 1909, стр. 114—116, 1 слика; и 1908, стр. 82—85, 2 слика. — Свега једно стотинак споменика, а осамдесет четири репродукована.

[72] Вероватно би сада било тешко прикупити их све, због последица рата који је зауставио издавање неких часописа, док се други скоро не могу ни наћи. У колико се тиче мезијске обале, ја не знам, да ли је објављен какав нов споменик

Оваквим радом[73] добио би се доказ да култови о којима ови споменици сведоче нису локализовани скоро искључиво на левој обали Дунава, у Дакијама и Панонијама, као што се дуго веровало и доказивало. У ствари, они су се распростирали дубоко у провинције на десној обали Дунава, у Мезијама, — ако одатле нису и потекли. С тог гледишта, и у колико се односи на Горњу Мезију, где је данас ова врста вотивних споменика врло ретка, наша № 18 је од првокласног значаја.

Потребно је, може бити, поделити тешкоћу, да бисмо је лакше решили, тиме што ћемо оставити на страну споменике који се, било по грађи (плочице од олова, гравиран камен итд.), или по свом предмету (више коњаника, итд.) и сувише удаљавају од обичног типа, а то је од прилике наша сл. 20. Не знам да ли ћу имати могућности да предузмем, у целини или делимично, такав један посао на који ме упућују и моје студије и врло ласкави позиви[74]. У сваком случају, ја немам намере да дам овде ни скицу таквог посла, коју бих могао доказивати само на једном јединoм примеру. Али је тај примерак тако изузетан, да сматрам да овом приликом морам проучити питање детаља које се овде намеће. То су три знака састављена од плитко угребених цртица, а налазе се у горњем пољу с обе стране јахачеве главе. Две подједнаке линије које их сачињавају полове се под правим углом и стварају на левој страни знак X, на десној два +.

Ја знам само још два слична знака који би се могли поредити с горњима; то су два X праћени знаком O, урезани на исти начин и на истом месту на две плочице коњаника из Никопоља на Истру. Ја сам их и публиковао[75]; друга од њих, за коју сам једино и имао неких података и снимак, потпуно је истог типа са сл. 20 и компликована је истим детаљима као и ова. Данас не бих потписао без икакве измене мој некадашњи опис и тумачење. Ова два споменика, скоро идентична, који се узајамно објашњују, дају ми погодну прилику да се на ту ствар вратим[76].

после једног чланка Кацарова, штампаног пре десет година *(Archiv für Religionswissenschaft,* 1912, стр. 153—161: *Die Kultdenkmäler der sogenannten thrakischen Reiter in Bulgarien).* И поред оваквог наслова у чланку се третира само мешовити и комплексни тип о коме је и овде реч. Он проучава 8 споменика, од којих је 6 већ био објавио Добруски у *Извѣстия Муз.* стр. 140 и даље. Њих је уосталом узео и Хампел, на стр. 332—335 свог последњег чланка који је штампан такође 1912 (види претходну примедбу).

[73] Генерализацију је покушао да изведе Ростовцев, 1913, у својој студији *Приказ монархијске власти у Скитији и на Босфору;* гл. III, стр. 30—62, под насловом *Митра коњаник и споменици његовог култа.*

[74] Cumont је био љубазан, на чему сам му веома захвалан, да ми стави на расположење споменике које је он прикупио по овом предмету.

[75] *Nicopolis ad Istrum,* № 104; Appendice, № 8 = RA, 1908^2, стр. 74 и 77.

[76] № 104 представља хероја са знацима XXO; о њему не знам ништа више. — № 8 из Додатка познавао сам само по осредњој плочици XIII^2 из Сборника, 1894; она

Наиме, ја сам тада изнео хипотезу да знаци такве врсте[77] „не припадају може бити првобитној скулптури." Дакле, погрешио сам, кад сам замерао Антонеску, који је проучио и репродуковао[78] рељеф београдског музеја (наша сл. 20), и када сам тврдио „да су та три знака урезана много позније." Свакојако, он је имао да суди само о једном простом цртежу, врло нетачном, док сам се ја ослањао за никопољски рељеф на поузданији доказ, а то је да је на њему било, поред урезаног знака O, још једно O у рељефу, дакле савремено скулптури, и оно је изазивало неповерење према другом које му није слично. Видећемо доцније шта треба мислити о тим знацима у рељефу. У сваком случају, радо признајем да мишљење и Антонесково и моје остају само мишљења а не констатације и да према томе заслужују и изискују ревизију.

Исто је тако и за тумачења која смо и он и ја предложили. Када смо хтели тачним изразима да објаснимо несигурне и неодређене знаке које смо пронашли, ми смо, ја држим, били жртве тираније речи које смо сами усвојили. Пошто сам их назвао X и O, ја сам дошао на помисао да су то слова, дакле тражио сам трагове писања. Ово што ћу мало даље рећи утврдиће промену мога мишљења, ако то већ одавно није била свршена ствар. — Што се тиче Антонеска, пошто је он изједначио зна-

---

је репродукована поново на сл. 116 у *Извѣстия Муз.,* на сл. 6 и на стр. 332 у чланцима Кацарова и Хампела наведеним у прим. 72. Захваљујући трима последњим репродукцијама и описима последње двојице научника, могао сам да променим и прецизирам своје мишљење овако:

„Божанство с кратким хитоном, лепршавом хламидом, фригијском капом, чије је тело и глава представљено en face, а десна нога подвучена под коњски трбух, јаше на десно на коњу, непомичном, а коме су представљене само десне ноге. Коњаник диже десну руку као да баца копље које пластички није означено. Његов коњ, с уздом и с кићанком на челу, спушта копите на врат и ноге једног човека који лежи потрбушке на земљи, а прождире га један лав што чучи крај њега. Иза коња једна жена (?) стоји, представљена en face, с десном руком на устима (?). Испред коња жена, en face, седи (?) за троножним столом на коме је један хлеб (?) и једна велика риба. Изнад женине главе нека врста даске, хоризонтално, с три хлеба (?). У горњем десном углу једна биста en face *(Luna ?)*; у горњем левом углу као неки прстен у рељефу (нејасни остаци главе, бисте *Sol ? ?*). Између коњаникове главе и бисте с десне стране три урезана знака, XXO, у оваквом реду свуда с лева. Линије које састављају X просто су угребене, не секу се тачно под правим углом, нити се полове. Ови знаци нису ни симетрични, нити су слично нагнути. Знак O урезан је шире".

[77] Има и друкчијих, где су x у већини, као на извесном броју плочица с коњаником (*Nicopolis,* примедба поводом № 104). На жалост, као што се често дешава за балканске старине, ја их познајем по тако несигурним описима, да не могу овде чинити никакве закључке. Међутим било би интересантно знати на каквим се типовима, простим или сложеним, урођеничког хероја или других богова, налазе извесне врсте знакова. Ја мислим да је ту реч о стварима исте врсте, и да ће закључци до којих овде можемо доћи вредети и за те слабо познате *ex-voto.*

[78] Извештаји и детаљи поводом № 18, в. стр. 287.

кове с крстом, сасвим је природно што је дошао на помисао о хришћанском симболу. А одатле је био свега један корак до мишљења да су ти мистериозни знаци нека врста религиозне консекрације стављене на пагански споменик из сујеверја и незнања свештеника или савремених верних, и он је тај корак и учинио. У ствари, он није рекао ни своје мишљење ни своје доказе, али је лако наћи их и то треба учинити, да би се једном учинио крај оваквим тумачењима.

Без сумње ова хипотеза, неизречена, али очевидна, ослања се делом на једну утврђену чињеницу: у балканском земљама нађене су по црквама разних вероисповести неке плочице тога коњаника, које су у тим црквама постале иконе Св. Ђорђа. Ова забуна сведочи о раду народне маште, која је кроз векове наставак и последица оног менталитета хришћана првобитне цркве који су неке од својих светаца представљали у облику паганских божанстава на коњу што су их у тако великом броју гледали око себе[79]. Па и сада примитивно и неуко становништво истих области не може замислити да је антички коњаник што друго него стара, и према томе света, представа неког свеца на коњу.

Али ако Антонеску није нашао у Румунији, у својој отаџбини, ниједне цркве у којој се обожавају оваки рељефи са знацима у облику крста, израђеним око коњаника, на сцени сложеној као што је наша сл. 20, ми можемо, на основу нашег искуства и докумената, тврдити следеће:

1°. да ни једна плочица с коњаником сачувана у којој од балканских цркава нема карактеристике оног сложеног типа који нас овде интересује. Или се коњаник јавља сам и без икаквих додатака[80] или је поред њега олтар[81] или каква звер[82] у којој верни могу видети или симбол свечевог култа или оно дело које га је прославило[83].

2°. да ни једна плочица с коњаником сачувана у којој балканској цркви нема натписа[84], слова, знакова или симбола, урезаних или насликаних, раније или позније, који би означавали посвећивање култу. Право рећи, могла би се навести једна мраморна плоча узидана у црквеном

[79] Cf. Grégoire, *Saints Jumeaux et Dieux Cavaliers* (1905) и Delahaye, *Les légendes grecques des Saints militaires* (1909).

[80] Црква Карбоне, у Јамболу (*DH*, 62[23]).

[81] Бугарска црква у Ели-Дере, близу Пловдива (*DH*, 22).

[82] Бугарска католичка црква у Пловдиву (*DH*, 49).

[83] У јерменској цркви у Пловдиву има једна плочица с коњаником, истог типа као претходна; али на једном другом месту у истој цркви представљена је даћа за коју се не види јасно какво јој тумачење може дати народна машта (*DH*, 57). Уосталом, даћа, чак и сама, сасвим добро пристаје међу вотивне предмете у једној цркви (*ibid.*, 48).

[84] Јерменска црква у Силиврији (*DH*, 62 b[21]) има коњаника с олтаром, који у тој области носи назив локалног хероја: ἀρχαγέτης (*BCH*, 1912, стр. 584). Лако је разумети да је та реч довела књижевну публику у забуну, пошто је ἀρχηγέτης литургијски израз којим се означава вођа небеских чета.

зиду једне трачке вароши на Пропонтиди[85], плоча која је украшена као и наша сл. 20, с два крста и два круга. Али распоред и израда тих знакова потпуно су различити[86], и на плочи су изваjане само две палме које одговарају обичним моделима византиске орнаментике. Уз то на плочи је исписан словима XI века натпис у славу црквених отаца и то специјално оних с никејског концила[87].

Иако је ова плоча сасвим извесно хришћанска, тумачење предложено за њу претпоставља да су ти кружни знаци козмичног или магичног значаја, и сматра их као представе небеских тела[88]. Оно се слаже с античком традицијом сачуваном у Средњем Веку, као што доказује A. Delatte у свом врло документованом чланку[89]: *О једној магичној сфери из Атине.* Та сфера садржи урезане представе у облику круга и крста[90]: и једни и други објашњавају се, у тесној вези с целином, или као алфабетски знаци или као геометријски цртежи[91] из категорије магичних споменика[92]. Треба их сматрати за φυλακτήρια које су мађионичари стављали уз представу божанства које призивају и за које желе да им се јави или да га нагнају на акцију[93]. То божанство може бити ма које од великих божанстава јелинистичког доба: Митра, Атис, Серапис, Зевс Озирис, Дионис[94]. „Инвазија ориjенталне астрологије“ и „освојење ориjенталног и римског света од стране Митриних мистерија[95]“ објашњавају магичне представе на вотивним споменицима изазване соларним култом. И збиља, знаци истоветни с нашима, нарочито у облику крста, налазе се на извесном броју *ex-voto* Митрине религије, а многи од њих израђени су у рељефу[96], чиме је уједно доказана истовременост тих зна-

[85] У Панидону (*DH*, 86 z[6]), црква τῶν εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Ја сам лично видео тај предмет 1898 приликом проласка кроз тај крај.

[86] Слику је дао Пападопулос у часопису *Syllogue hellénique de Constantinople* (1886, pl. III, № 8); опис превео Th. Homolle (*DH*, стр. 416): „у центру крст између две палме, десно круг који представља небеско тело (?); у горњим угловима, лево крст, а десно круг од таласасте линије представља сунце (?)“.

[87] Τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων — τῶν ἁγίων (πατέρων).

[88] Види превод у горњој примедби 86.

[89] *BCH*, 1913, стр. 247—278, први део једне *Студије о грчкој магији.*

[90] Сл. 1 на стр. 248.

[91] Стр. 274: „С обзиром на облик ови се знаци могу поделити на две групе: a) цртежи у облику грчких слова; међу словима, представљеним у овом облику, најчешће се налази . . . слово x . . . — b) геометријски цртежи који представљају кругове . . .“

[92] Стр. 275: „Ја бих радије помислио на религијско и магично употребљавање геометрије . . .“

[93] Стр. 277, с извештајем о магијским папирусима.

[94] Стр. 275, на крају.

[95] Стр. 276, реченица модификована у наводу.

[96] Cumont, *Mithra*, сл. 23, 38, 161, 289, 293. Додати, за трачке рељефе који имају везе с Митром: Калинка: *op. cit.*, сл. 41; *Извѣстия Арх. Друж.*, 1911, стр. 55, сл. 5. — Звезде у рељефу: *Извѣстия Муз.*, № 180.

кова и представе божанства. Cumont сматра[97] да су крст и круг, нарочито у близини сунца и месеца, упрошћене и схематизиране представе звезда и планета Митриног неба. То је највероватнија и најчешће примљена теорија. Иако би се у примењивању те теорије на споменике као што су наши наишло на тешкоће због тога што они не садрже увек довољно јасне детаље да бисмо их, према данашњем нашем знању и студијама, могли са сигурношћу класификовати међу рељефе посвећене Митри, или иако би специјалисте пронашли извесних тешкоћа за тврдњу да такви знаци увек симболизирају планете[98] — ипак то не би могло да обори претпоставку да се овде ради о представама астролошких циклуса. За сада нама је то довољно: звезде астралног неба или звезде магичне сфере, наши знаци X и O имају од сада основаног објашњења које се може примити[99].

Други део.

Дескриптивни каталог.

I. Представе разних божанстава.

1. *Ex-voto* Зевсу (сл. 1). Публиковао га Добруски у *Сборнику*, 1900, стр. 53, сл. 25. Рељеф је преломљен хоризонтално преко целе ширине, а у висини Зевсових рамена; услед тога је у београдском музеју смештен у неку врсту рама од гипса. На нашој слици није представљен ни рам ни прелом на рељефу. Плоча је од мермера; в. 0,35 m, ш. 0,22 m, д. 0,035 m.

Према тврђењу Сборника, чији сам извор од несумњиве вредности раније назначио[100], мислило се да је пореклом из Тракије. Међутим

---

[97] *Op. cit.*, сл. 377.

[98] A. Delatte, у чланку тако често цитираном, каже (стр. 265); „Понекад се налазе планете на споменицима соларног култа, на барељефима Митриног култа. Али, осим тога *шшо су предсшављене у облику звезде, крсша или* олтара с пламеном, оне су увек седам на броју“ — или пет ако „се издвоје, као по некад у астрологији, обичне планете од два велика светла тела, месеца и сунца“. Из тога излази да то објашњење не може важити за споменике на којима је број тих знакова мањи од 7 или 5; а то је баш за споменике који нас овде интересују и за оне с којима смо чинили поређења.

[99] Један факат изгледа да ће нас приволети кабалистичком тумачењу. На сл. 8 у VI таблици Антонеску је донео слику једног амулета не видећи да тај предмет може служити као доказ против њега самог, пошто има крст очевидно савремен с осталом израдом. То је један оловни дискос на коме је представљена сложена сцена: у центру два коњаника око једне богиње која седи за столом, а на задњој страни урезан тачкицама крст православног типа с крацима исте дужине који се завршавају троугловима. Као што је писац видео, то може бити само античка представа гностичкога значаја. — Види и крстове и кружиће који украшавају лице и наличје чудновате статуице ердељске код Антонеска таб. XII (бог с овнујском главом).

[100] В. горе, стр. 239, прим. 5.

једна срећна околност омогућила је да будемо тачнији. У софијском музеју[101] налази се један скоро истоветан рељеф с истим именом дародавца, а класификован је као поуздан налазак из Пловдива[102]. Очевидно је да овде имамо два иста поклона која је подарио истом божанству у истом светилишту исти дародавац[103]. Ако се обрати пажња само на идентичност, скоро апсолутну, оба рељефа, могуће је, и скоро извесно, да су они нађени заједно. Свакојако то што је један објављен, а други предат забораву и обвијен тамом, била је озбиљна тешкоћа за онога ко би хтео доказати да су оба рељефа израда једне исте руке.

Сл. 1.

Што се тиче датума, видели смо да је београдски рељеф морао ући у музеј пре 1870. Никаквог доказа немамо да га је Алберт Димон видео ту 1868, приликом свог бављења у Београду[104]. Међутим, на том истом путовању и у исто време видео је он у Пловдиву, у библиотеци Јелинске Гимназије, онај рељеф који је доцније прешао у софијски музеј[105]. Скорделис,

---

[101] Kalinka, *op. cit.*, № 130, сл. 32.

[102] Калинкине примедбе о пореклу по правилу су тачне. Ипак, што се тиче овога споменика, треба се запитати да ли се може бити тврдња да је његово место постанка заиста Пловдив не оснива једино на томе што је ефорија грчке гимназије у Пловдиву поклонила тај свој рељеф софијском музеју (cf. *Сборникъ*, 1900, стр. 52). Нешто даље наићи ће се на новије доказе да су у самој вароши, више него у околини, нађена светилишта одакле су по свој прилици и софијски *ex-voto* и његов београдски пандан.

[103] У трачким светилиштима то није једини случај: у Чаталеву неки Πόσσης Βείθυος посвећује коњанику Аполону два *ex-voto* (*Сборникъ*, 1892, стр. 75, № XLVIII; 1894, стр. 91, № 71); у Глава Панега = Salda човек по имену Τ. Φλ. Αματόκος посвећује божанству тога места, Асклепију, три дара, два ἀναθήματα и један δῶρον. — Треба запазити да су оба ова дародавца, судећи по њиховим именима, чистокрвни Трачани, као што је и дародавац с нашег рељефа. Може бити да је постојала урођеничка празноверица да се божанство лакше придобија многобројним даровима или ту треба разликовати, као што ћемо доцније изнети, дар који прати молитву и дар учињен из захвалности?

[104] У примедби у којој говори о музеју назначио је, између осталог, и рељефе (*DH*, стр. 178, у прим.). Да је нашао две посвете на грчком у тој области „римске доминације“, као што сам каже, извесно је да би их барем споменуо.

[105] Индикација првобитног сопственика дата је у *Сборнику*, *loc. cit.*, а индикацију места на коме је скупљена колекција дао је Алберт Димон (*DH*, стр. 254).

директор исте гимназије, забележио га је 1866 у часопису Πανδώρα[106]. Дакле 1866 нађен је софијски, а можда су те године нађена оба рељефа.

У погледу израде, према осредњој фотографији на сл. 32 код Калинке, може се судити да је скулптура софијског рељефа лошија од београдске. Али ни београдска не прелази најобичнију коректну израду трачких каменорезаца имиграната из римског доба[107].

Плоча мери 0,49×0,29; њена сличност с београдском, не само у посвети, већ и у материјалу[108], у детаљима представе, и чак у оквиру (засвођена ниша), допушта претпоставку да су димензије београдске плоче биле врло приближне, ако не и идентичне[109].

Ево описа софијског *ex-voto* по аустријској слици. Довољно је поредити га с нашом сликом 1, па да се утврди готово потпуна идентичност. Божанство је представљено: спреда, стојећи, лако нагнуто у лево, полунаго, с огртачем пребаченим преко левог рамена; у левој руци држи скиптар чији горњи врх, представљен на плочи, улази у једну лопту; десном руком врши либацију на једном четвртастом олтару с кога се диже пламен. На олтару лежи изврнут пехар, гледан спреда.

Међутим постоје две разлике. Прва: врло бујна и скоро несразмерна коса изгледа око божанске главе као грива или као ореол; друга: један четвртаст олтар, симетричан првоме, носи орла, представљеног с лица, док је, напротив, на овом другом рељефу орао на земљи.

Те две варијанте у детаљима имају своју важност и своје значење; то се види из натписа, као што ћу сад показати. Изгледа да се то промакло оштровидности Калинке и ако је он дао и факсимил текста (стубац 122). Учинио је још погрешку, и иначе честу код њега услед недовољне библиографије, што није упоредио овај рељеф с београдским рељефом, који је међутим био објављен шест година раније у званичној публикацији музеја (њу је Калинка унео у свој каталог.)

Посвете, исписане на своду забата софијског и београдског споменика, имају сличну редакцију:

Софија: Κυρίω Δ[ιί]
Београд: [Κυρ]ίω Διί.

[106] *DH*, стр. 333, № 34, примећује да натпис одговара № 9 из Скорделисове збирке, а на стр. 309 у прим. каже да је та збирка од 50 натписа изашла на стр. 16, 424, 537 у часопису Πανδώρα, 1866.

[107] О народности ових радника говорићу доцније, о колонизацији Тракије, својевољној или насилној, од стране азијских народа в. увод у моју студију *Nicopolis ad Istrum* и № 144, 145, 147 у мојим *Documents*.

[108] Фотографија коју имам у рукама, а која је оригинал овога цртежа, довољно је добра и на њој се да јасно видети сјај и углачаност белог мермера средњег квалитета.

[109] У Софији висина према ширини стоји као 5 према 3. Исто је тако на београдском споменику. То је још једна вероватност више. — Чудновато је да *Срборникъ*, пошто је од г. Валтровића добио податке за оба рељефа, познаје и публикује само величину једнога (наш № 14), а не говори о величини другога, али и не каже да је његова величина непозната.

Празнине су реципрочно попуњене. А што се тиче епитета κύριος = dominus, који је тако општи у Тракији, чак и у колико се он односи на Зевса, није га потребно објашњавати после тумачења Алберта Димона[110].

За текст на плочи треба приметити да софијски рељеф, осим консекрационе формуле, садржи и једну молитву која је дописана на захтев дародавца.

Изрази посвете су ови:

Софија: Δορζένθης Δίνεος δῶρον
Београд: Δορζένθης Δίνεος εὐχήν.

Слова и лигатуре које, изгледа, датирају из III. века[111], исте су у оба текста. Пошто су и дародавац и светилиште исти, лако је могуће да је натписе радио један исти каменорезац. Свакојако, у београдском рељефу, дародавчево име одвојено је од патронимичког, а епитет κύριος од имена божанства једном тачком по латинском обичају.

Разлика у побуди за даривање божанства изражена је речима εὐχή и δῶρον. Она је врло честа на трачким вотивним споменицима и изгледа да се може објаснити на овај начин: εὐχή је дар који треба да умилостиви божанство, то је votum susceptum, праћен једном молбом, једном молитвом, прећутном или изговореном, усменом или писменом; δῶρον (или εὐχαριστήριον) јесте дар из захвалности, votum redditum (или solutum), прост акт благодарности у коме може бити говора и о побуди[112]. Али у овом случају овакво објашњење побијено је самим текстом.

Рељеф на коме се налази реч δῶρον садржи и молитву, εὐχή. Изрази те молитве до сада су рђаво тумачени и схваћени и заслужују да буду и објашњени:

ἐν τῷ σῷ δρόμῳ	[ἐ]κ τῶν δειράντων με ἐγδίκησον
на олтару на коме је орао	*у другом реду на плочи.*

Речи δείραντες = џелати (*Acta SS*, V, 40) и ἐκδικεῖν = ослободити, осветити (с конструкцијом ἐκ и генитивом: *Књиге о царевима*, I, 24, 12, *Деутерономијум*, 18, 19) припадају језику Септуагинте, а идеја је такођер библијска и хришћанска[113]. По себи се разуме, ја не претен-

[110] *DH*, стр. 218. У крајњем случају може се приметити да Јупитер названи κύριος има национални карактер трачких божанстава (*Dict. des Antiq.*, стр. 699, *s. v.* Jupiter). У сваком случају тим самим он престаје да припада искључиво божанствима грчко-римског типа, могло би се рећи чак царског, или интернационалног. Примедба има важности за даље делове ове студије.

[111] Сасвим слично гравирање налази се на повељи о оснивању Pizos-a (в. Калинкин факсимил, № 34, и моју фотографију у *BCH*, 1898, плоча II), која је датирана у 202 годину.

[112] Тако у Тракији: *IGR*, I, 477, εὐξάμενος καὶ ἐπιτυχών; 1498, ἐπιτυχὼν παρὰ τοῦ θεοῦ ὧν εὔξατο.

[113] Cf. Псалм 142, стих 9: *eripe me de inimicis meis* (ἐξελοῦ με ἐκ τῶν ἐχθρῶν μου; исто тако Псалм 143, стих 12: Ῥῦσαί με καὶ ἐξελοῦ με ἐκ χειρὸς τῶν ἀλλοτρίων).

дујем да има ма чега хришћанског у овој краткој молитви упућеној једном Зевсу чија је рељефна представа слична најобичнијим грчко-римским типовима. Али стил те молитве је сирско-александријски; обраћање једном богу осветнику, увек спремном да кажњава непријатеље својих верних, подсећа на Исток. У Зевсу званичног пантеона скрива се овде без икакве сумње неко страно божанство изједначено с њиме.

Онај део натписа што је урезан на олтару помоћи ће нам, по свој прилици, да откријемо које је то божанство. Погрешно би било мислити да је услед недовољног простора на плинти почетак реченице стављен на друго место. Без сумње, може бити да је молитва урезана доцније, после консекрационе формуле: њен положај у другом реду даје јој изглед неког додатка. Али могла се она исписати и цела, да се збио текст, смањила величина слова и молитва поделила на два реда: то је јасно за онога ко испита факсимил. У ствари, речи ἐν τῷ σῷ δρόμῳ нису случајно урезане на олтару на коме је орао, већ намерно. Тај олтар доказује да је и орао дивинизиран и да се њему упућује молитва: *освети ме у свом лету*.

Обично су молитве овакве врсте упућиване Хелиосу[114]. Његов δρόμος то је дневни пут који он прелази, пут његових кола. Али то је исто тако брзи и прави орлов лет, његов муњевити[115] пут, јер нема сумње да се орао овде поштује као муњобија једнога божанства које је баш због те своје особине изједначено са Зевсом. То је *Sol sanctissimus* који се на једном олтару што је откривен у Риму, а посветио га је неки човек из Палмире, јавља с ореолом бујне косе, с лицем *ефеба*, а може бити и као старац с брадом; у сваком случају уз њега је орао као символ и гласник[116]. Такав је и онај Μάνης Δάος Ἡλιόδρομος Ζεύς кога помиње један чудан анатолски текст[116a]. Уосталом, у позније доба, налазимо асоцијацију особина, да не кажемо спајање особина, Хелиосових и Зевсових. Макробије нас обавештава о томе: *Iovis Solisque consociata potentia*[117]. Сунце је „материјална слика највишег божанства које станује на најузвишенијем делу неба“[118], а то највише божанство јесте пренесени ријентални Хелиос: видни знак тога изједначавања по свој прилици је претерана бујност његове косе, коју видимо на софијском рељефу[119].

[114] Cf. Roscher, *Lexikon*, I, 2020, цитирано код Калинке.

[115] Калинка је предвидео ово објашњење, и указао је да је потребно помишљати на Хелиоса. Али комбинација његова са провербијалним изразом ἔξω δρόμου не може се примити; она само ствара забуну.

[116] *Rép. Reliefs*, III, стр. 187, № 3; *Dict. des Antiq.*, сл. 6499. — Орао персонификује и замењује Зевса Сабазиоса: Ростовцев, *Антички декоративни живопис у јужној Русији*, I, стр. 429.

[116a] *JHS*, IV, стр. 419—22, № 3; Roscher, *Lexikon*, s. v. Ἡλιόδρομος.

[117] *Saturnalia*, I, 23, 10.

[118] *Dict. des Antiq.*, s. v. *Sol*, стр. 1384 (Cumont).

[119] Констатована је у Трако-Мезији на једном вотивном олтару посвећеном богу Ζεὺς Ἥλιος μέγας κύριος Σεβάζιος ἅγιος (*Nicopolis*, № 45 = *RA*, 1908², стр. 46). Уопште у Ростовцева, *op. cit.*, стр. 431.

Поводом сл. № 2 наићи ће се у даљем излагању на неколико доказа да 32 вотивна споменика, у које долазе и ови, припадају једном истом пловдивском светилишту. Разноликост констатованих култова не допушта да се помишља на храм каквог сирског или анатолског божанства. Али сам тај факт што је толико божанстава с грчко-римским именима и атрибутима окупљено око хероја-ловца, који им је раван, ако није и господар међу њима, тај је факт довољан доказ да се иза званичних назива и одела крију урођеничка или страна божанства, непотпуно асимилована и сасвим јасно издвојена.

Сам коњаник има по некад изглед и атрибуте оријенталних божанстава[120]; он је у неку руку прерушен, или, још боље, он је урођеничка маска иза које се крију и ређају страна божанства. Природно је да се ова божанства јављају и под другим маскама, да се широм целе римске империје претварају у божанства обичног типа и да се све те представе налазе сакупљене истом светилишту[121].

Сл. 2.

2. *Ex-voto* Дионису (сл. 2). Није нађен. Публиковао га Ростовцев у *Извештајима руске археолошке комисије*, fasc. 40 (1911), стр. 24, № 2 и табл. VII, № 23. По њему[122] димензије рељефа су: 0,225 m × 0,12 m, а материјал је мермер. Рељеф је без натписа.

Божанство је представљено стојећи, с лица, наго, нагнуто на десну страну, глава лако нагнута и окренута у десно, коса коврџава. Лева рука, у пола савијена, оцртава млак покрет, а лактом и полуотвореном шаком олако придржава горњу половину усправљеног скиптра чији врх прелази засвођени забат и углављен је у њ помоћу једног уреза. Да је то тирс, види се по траци везаној на средини, више него по изради врха који у место традиционалне борове шишарке носи двоструку јабуку карактеристичну за скиптар[123]. — Десна је рука спуштена, део од лакта до шаке одвојен је од тела;

[120] Cf. даље, № 18.

[121] Cumont, *Mithra*, I, стр. 425: „Разна азијатска божанства обично су на западу поштована заједно у истим светилиштима.“

[122] Чланак је под насловом: *Sanctuaire des dieux thraces et inscriptions des bénéficiaires à Aï-Todor* (Haghios Theodoros, Свети Тодор, једна римска тврђава, која је припадала систему утврђења на кримској превлаци, названа χάραξ (*палисада*).

[123] Видети идентичан завршни украс на Херином скиптру: *Сборникъ*, 1900, сл. 27. — Истина је да се у другим случајевима у рукама исте богиње скиптар завршава боровом шишарком (*Ibid.*, сл. 31), али ипак зато то није тирс.

том руком излива садржину једне трбушате ојнохое у чељусти једног пантера који седи у доњем левом углу. Став пантера је изврнут и рђаво изведен: он седи на задњим шапама, окренут леђима божанству; спустио је на земљу леву предњу шапу, а десну диже као домаћа животиња која тражи хране од свог господара. Тако постављен, да би могао дохватити вино које му нуде, он мора дићи главу и окренути је за читав полукруг, а то на рељефу даје врло непријатан утисак[124]. — Поље рељефа изнад рамена и мишица божанства испуњено је бршљановом лозом; с ње се вертикално спуштају четири огромна листа од којих је један полу заклоњен главом божанства[125].

На једном новцу из Сердике налази се представа потпуно идентична с овом. У њој имамо и неправилан положај пантера, и траку што се лепрша на средини тирса; божанство је и ту представљено нагнуто на десно, само је глава постављена више у профилу тако да се на врату види пантљика којом је везана коса[126]. Очевидно је да овде имамо посла с две паралелне репродукције једне познате статуе[127]. У осталом, тај је мотив омиљен код јелинистичких уметника: маса мермерних и бронзаних статуица само су незнатне варијанте споменика из ове серије: главна је варијанта може бити она на којој је пантер представљен у правилном положају, спреда или окренут божанству[128]. На једном бронзаном споменику из Рима[129] налази се чак лоза око тела божанства. Али, као што захтева

---

[124] На фотографији као и на слици овде, услед невештог цртежа, опуштено десно уво пантерово личи на исплажени језик животиње која седи у нормалном положају. Треба нарочито напрегнути пажњу да би се разликовала линија течности која истиче у таласима од узане црте која означава доњу вилицу пантера.

Иста погрешка у цртежу налази се на рељефу № 1 из *Аи-Тодора* и на 11 других рељефа који су класификовани у прим. 131 и прим. 132, и то из Аи-Тодора, сл. 26, 27, 28, 30, 31; I, № 5, 9 и 11; II—III, № 14, 16, 17; V—VI, № 11. — Иста се погрешка види и на сл. 4.

Исти положај животиње налази се и на другим рељефима, посвећеним другим божанствима, н. пр. Немезис-Адрастеји, која држи свој кантар над њеном главом као Дионис своју ојнохоју (cf. *Сборникъ*, 1900, стр. 96, сл. 49). Али овде је један змај и његова фантастична глава може се представљати у сваком положају. Могуће је да је једна представа утицала на другу и да у овој невештини ми имамо доказ за контаминацију.

[125] Ја не знам зашто Ростовцев говори о виновом лишћу: копљасти облик и неизрецкане ивице обарају сваку сумњу. Навешћу доцније (стр. 266, прим. 133), једну другу лозу на аналогним плочама.

[126] Каракалин новац: таб. I, № 1, из *Приноса* Г. Кацарова (детаљи о тој књизи у *Documents*, I, стр. 14, прим. 1 = *RA*, 1911², стр. 314).

[127] Могло би се рећи, ако се употреби обичан нумизматички израз, да софијски споменик без сумње представља какву статуу градскога култа. Али је тип толико обичан, чак и на новцу, да нам та примедба ни мало не би помогла при одређивању порекла нашег рељефа.

[128] Довољно је поредити статуе из музеја у Напуљу и Дрезди: *Répert. Stat.*, I, стр. 376, табла 2, № 4; стр. 381, табла 2, № 2. — Cf. *Aboba Pliska,* табла 103, № 11.

[129] *Ibid.,* IV, стр. 70, № 3.

и сама техника ове орнаментике, нарочито се често на рељефима јавља винова лоза или лоза с гроздовима или бршљановим лишћем, да се тиме испуни празнина у горњем делу поља; и гроздови и лишће представљени су врло крупно, да би заузели више простора. Овакав начин рада јесте имитирање декорације с маланих ваза[130]. Може се констатовати да је имитација и овде, као и иначе често, рђаво инспирисана.

Ростовцев, коме је било потребно да докаже да су Дионисови рељефи овога типа специјално трачки, потрудио се да састави листу познатих примерака класификујући их према компликованости сцене. Прва серија бројала је 1911 год. шест примерака а садржавала је и наш рељеф; сада би имала скоро двоструки број[131].

И друге серије требало би допунити[132]: у свима се налазе на празноме

---

[130] По овом предмету видети примедбе и реферате Ростовцева, стр. 31, прим. 2.

[131] I. листа Г. Ростовцева: 1. Плоча из музеја у Букурешту (*Inv.* № 23, није репродукована); — 2. Плоча из музеја у Београду (сл. 23; то је наша сл. 2); — 3. Плоча из музеја у Софији (*Inv.* № 2909, сл. 24; публикована после тога у *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 27); — 4. Плоча из збирке Стамулиса у Силиврији (*DH,* стр. 368, № 62 b⁸ = *Збирка Стамулис,* стр. 46, № 33, сл. 20; стр. 578 у *BCH,* 1912); — 5. Рељеф из *municipium Mal* . . . . (*Jahresh.,* VII, стр. 8); — 6. Рељеф из Виминацијума, сумњив (*Ibid.,* IV, *Beiblatt,* стр. 124). — Додати 5 следећих рељефа из софијског музеја: 7. *Годишникъ*, 1921, сл. 213 (Герен); — 8. *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912 сл. 21 (Павликени); — 9. *Ibid.,* сл. 82 (Мадара); — 10. *Id.,* 1915, сл. 163; глина (Балчик); — 11. *Jahreshefte,* 1919, стр. 46, сл. 31 и стр. 48, № 5 (Бешевље).

[132] Листама II и III које садрже 12 примерака (Дионис с Паном или Силеном или Сатиром) додати: 13. *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 25 (Арчар). — 14. *Годишникъ*, 1921, сл. 212 (Крајница); — 15. *Ibid.*, сл. 214 (Стеклен); — 16. *Jahreshefte,* 1919, стр. 46, сл. 30 (Бугарска); — 17. *Ibid.*, стр. 45, сл. 29 (Маћедонија); — 18. *Сборникъ* 1900, сл. 44 (Софија), не налази се код Ростовцева; тај је заборав у толико неразумљивији што је Ростовцев узео све суседне слике из те збирке и што је она репродукована још у *Répert. Stat.* III, стр. 35, № 9.

Листи IV која садржи 15 примерака (Дионис и његов тијаз) додати: 16. *Годишникъ,* 1921, сл. 211 (Свиштов); — 17, 18, 19. *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 22, 23, 24 (Павликени = Никопољ на Истру); — 20. *Извѣстия руск. арх. Института у Цариграду* у 1905, *Абоба-Плиска,* таб. CIV (Гуљанци = Oescus); представа (Дионис с пантером, баханткиња која игра, Силен на свом магарцу, поље испуњено лозом), потпунија него у *Сборнику,* 1900, сл. 46 или код Калинке, *op. cit.*, сл. 147, код којих се налази само фрагменат с десном страном рељефа. Исту је погрешку начинио и Ростовцев, који није унео тај рељеф у своје листе из *Аи-Тодора*, из каквих побуда, мени је непознато, али га је репродуковао ове године у Προέδρω δῶρον, стр. 147, сл. 4 (*Сборникъ археологическихъ статей поднесенный графу Бобринскому* 1911).

Напослетку, листама V и VI које садрже 8 примерака (рељеф с колима, с једним другим божанством, на два спрата, итд.), додати: 9. *Documents*, I, № 113 сл. 40 (Месембрија), с Херкулом; — 10. *Ibid.*, № 114, сл. 41 (Софија), с Херкулом; — 11. *Извѣстия Арх. Друж.*, 1913, сл. 109 (Свиштов = *Novae*), с Херкулом и Хигијом; два спрата. — 12. *Id.*, 1914, pl. XVI, № 1 (Копиловци, у светилишту Зевса и Хере) с Хераклом и Баховим тијазом. — 13. *Id.*, 1915, сл. 1 (Кара Орман), с једном хтонском богињом и младим сатиром; декорација на једној страни четвртастог олтара; интерпретација врло сумњива; репродукције у *Arch. Anzeiger,* 1915, сл. 1.

пољу примери декорације у облику лишћа и гроздова[133]. Из целокупног броја изгледа да би се смело закључити да су ови разноврсни Дионисови споменици највећим делом балкански, или тачније речено да припадају земљама на десној страни Дунава[134]. По неким изворима или посветама, и по једном поузданом[135] примеру, изгледа да су они у вези с култом хероја ловца. Порекло нашег рељефа № 2 није познато. Свакојако, примећујемо да је он нарочитог типа, који је чест у Тракији, а већ смо констатовали да други споменици у београдском музеју воде порекло из Тракије. То би било довољно за хипотезу да је и тај споменик могао, на пример, сачињавати део поклона који је обухватао и наше № 1 и № 14. Али је та претпоставка поткрепљена резултатом до кога је дошао Ростовцев у својим истраживањима. Наш № 1, као што сам већ казао, јесте копија другог једног рељефа који је из грчке гимназије у Пловдиву прешао као дар у софијски музеј. Тај рељеф припада једној серији од 32 споменика која је вероватно била својина једног истог светилишта[136] у коме су констатовани упоредни култови и слике Коњаника, Аполона, Артемиде, Зевса и најзад Диониса. Дионису су посвећена три *ex-voto*[137]. Зар није ту могао бити и један четврти који је од момента открића до момента кад је поклоњен београдском музеју био исте судбине као Зевс с нашег № 1?

Цитирајући 1919 год. дело Ростовцева (*Jahreshefte, Beiblatt*, стр. 48, прим. 5), Кацаров му не додаје никакав реферат, али упућује на један мађарски часопис (*Dolgozatok*, св. VII, 1916, стр. 97), који ја нисам могао добити. Ја не знам да ли се ту ради о промени листе, да ли само о простом додавању једног новог броја, или, можда, о рефлексијама пишчевим поводом Дионисових рељефа.

[133] Најсличнији нашем је рељеф на сл. 28 код Ростовцева (№ 5 на листи II). Бршљаново лишће је у истом броју и на исти начин размештено. Оно се јавља још на сл. 27 (№ 6 на листи III) и на сл. 42 у *Сборнику*, 1900 = *Nicopolis*, № 59 (цитиран од аутора на стр. 26, прим. 1.)

Лоза, која је чешћа, налази се на следећим споменицима: *Аи-Тодор*, сл. 1, 26, 29, 30; № 13 = сл. 47 у *Сборнику*, 1900; № 14 = сл. 26 у *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912. — Додати сл. 212 из *Годишника*, 1921 (№ 14 са листе II—III, прим. 132 горе); таб. XVI, 1, у *Извѣстия Арх. Друж.*, 1914 (№ 12 на листи V—VI, *ibid.*); *Nicopolis*, № 60 = сл. 43 у *Сборнику*, 1900 (цитира Ростовцев, стр. 30, прим. 1).

[134] Од 62 споменика с горњих допуњених листа, један је из Маћедоније, три из Горње Мезије, девет из Илирикума или Пановије (загребачки музеј), тридесет и осам из Доње Мезије или Тракије. У музеју у Букурешту налази се 11 рељефа; никада нису публиковани, а познати су само по недовољним описима. Међу њима нема ни једнога за који би се, на основу садашњих докумената, могло тврдити да је дачкога порекла. (Зна се да званичне збирке у Букурешту садрже много предмета који су прешли преко Дунава у турско доба или после рата од 1877 год.). Само је рељеф из места Потаиса публикован код Домашевског: *Religion des römischen Heeres*, таб. III, 4 (*Аи-Тодор*, № 8). За сада је то једини трансданубијански споменик који се може са сигурношћу цитирати.

[135] № 7, сл. 29 из *Аи-Тодора.*

[136] *Ibid.*, стр. 25, поводом № 6, сл. 27.

[137] *Inventaire*, № 1531, 1535, 1536 (= *Аи-Тодор*, № 13 и прим. 1, № 6). — Серија је нумерисана од 1521 до 1553.

3. — Фрагменат једног *ex-voto* Дионису (сл. 3).

Може се мислити да је овај споменик истога порекла с пређашњима. И он припада једној серији Дионисових сцена које су особито честе у земљама с ове стране Дунава, а које је Ростовцев скупио у листи № IV. Ту листу навео сам у прим. 132 на претходној страни[138].

Најпростији и најјаснији начин да се тај рељеф објасни, то је да се упореди с једним аналогним фрагментом[139] нађеним раније у Доњој Мезији (сл. 4). То је један од високих рељефа честих у дунавској области у позно римско доба: једна група ограничених димензија[140] рађена

Сл. 3.

Сл. 4.

у округлом испупчењу или боље једна врста плочице која је извајана à jour и израђена тако да се посматра само с једне стране, као обични рељефи, пошто наличје остаје неизрађено, а одело представљених личности није назначено и на леђима. Може бити да су овакви *ex-voto* били прислоњени уза зид; кроз њихове прорезе видео се обојени зид и он је сачињавао једну врсту позадине која је омогућила скулптури да се више истакне и да оживи од игре и контраста сенки.

Оштар одсек постоља с леве стране доказује да на тој страни није било споредних личности[141] као на рељефу сл. 4. Напротив, изузев пантера,

---

[138] Поводом грчко-римске групе пијаног Диониса кога подржава један сатир треба додати примерак и примедбе које је објавила Гђица Alda Levi у *Ausonia*, 1919, стр. 53—64.

[139] *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, стр. 28, № 24, сл. 24. Нађен у Павликени, а то је Никопољ на Истру, пре 1906 године.

[140] Софијска група, једини сачувани примерак из серије откривене у Павликени, имала је у висини од прилике 0,60 m, а у ширини поуздано 0,30 m (*Ibid.*, стр. 25, № 21, сл. 21).

[141] Силен с котарицом воћа у рукама; Пан седи на стени и свира у фрулу.

сав онај део десно од њега тачно се поклапа с београдском групом и објашњава је.

„Дионис, представљен стојећи, с лица, босоног. Десна нога уздигнута и мало у страну (то значи нагнут у лево). Леву руку положио на врат једном сатиру, мањег раста, поред кога иде једна бахантkиња, толико пијана да јој колена клецају.“

Бугарска бахантkиња има још снаге да свира на цимбали; београдска бахантkиња дошла је до вишег ступња пијанства; она не може више да подигне леву руку, једину која јој се види, а у којој држи неки предмет. По аналогији могло би се претпоставити да је тај предмет цимбала. Изломљени камен на десној страни од ње припада позадини рељефа, а представљао је, без сумње леђа једног сатира, ослонца Дионисовог. Његове су ноге вероватно биле сакривене дугачком хаљином бахантkињином. Врло велика разлика у расту између ње и бога, јасно обележена разликом у димензијама ногу, и удаљеност између бахантkињине главе и бедра божанства (изгледа да су они били скоро на истој висини), доказују да је било потребно поставити између њих једно лице које би чинило прелаз између њих величином и положајем.

4. до 6. Три вотивна споменика посвећена Аполону. — (сл. 5 до 7). Налазиште: Параћин[142].

Због њихове сличности биће корисно начинити поређење између ове три представе. Све су израђене грубо, али ипак има разлике у изради. Изложене су овде у реду идући од осредње ка најслабијој.

Светилиште коме су припадале била је једна *хагиазма* близу неког извора; сељачко светилиште крајње примитивно и, као што се из ископавања[143] види, по свој прилици без крова и зидова; то је била без сумње само једна проста клупица око извора и мали зид на коме су рeђане[144] вотивне плочице. Оне имају заобљен забат и припадају једном

[142] Детаљи на стр. 238.
[143] В. стр. 239, прим. 5.
[144] Cf. *Documents*, II, сл. 45 и стр. 16, прим. 1 = *RA,* 1915[1], стр. 73. — Видети и опис светилишта у Аклани од Алберта Димона (*op. cit.*, стр. 516): „Ова је капела била само једна ограда, како изгледа, непокривена кровом . . . Њени остаци дају нам слику сељачког светилишта у долинама грчко-римске Тракије.“

У светилишту из Кара Хусеина забележио је Кацаров (чланак Херој у Pauly-Wissowa, *Suppl.* III, № 31) једну статуицу коњаника која је на полеђини имала закачку од олова како би се статуа могла обесити о зид као аплика (applique).

Када је светилиште опкољено зидом било довољно велико, вероватно да су у њему стајали стубови, поређани од прилике као на гробљу, на којима су у удубљењима (опис и слика у *Documents,* II[1], стр. 16—17, сл. 45 = *RA,* 1915[1], стр. 73—74; cf. Калинка, *op. cit.*, сл. 44) или полицама (Калинка, *op. cit.*, скица да № 154) били углављени или поређани вотивни споменици. — Исти је распоред на надгробним споменицима на којима је, у осталом, вероватно била причвршћена слика бога ловца (cf. Калинка, *op. cit.*, сл. 123), као што је на многима била извајана на самом камену (*Ibid.*, сл. 125).

типу који је чест у балканским земљама у позно римско доба. Висина: 0,27 m (сл. 5), 0,18 m (сл. 6), 0,125 m (сл. 7).

Аполон је представљен стојећи, с лица, лако нагнут на десно (сл. 5 и 7), или јако у лево (сл. 6). Његова коса, кратка и таласаста на сл. 5, продужује се и пада у коврчама на рамена, по традиционалном типу (сл. 6 и 7), а на сл. 7 је нарочито бујна. Наг на овој последњој слици, док је на претходнима

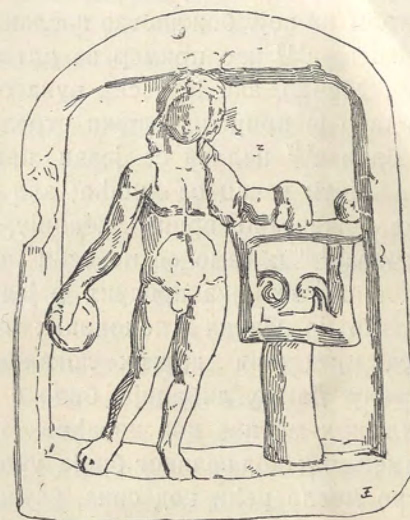

Сл. 6.

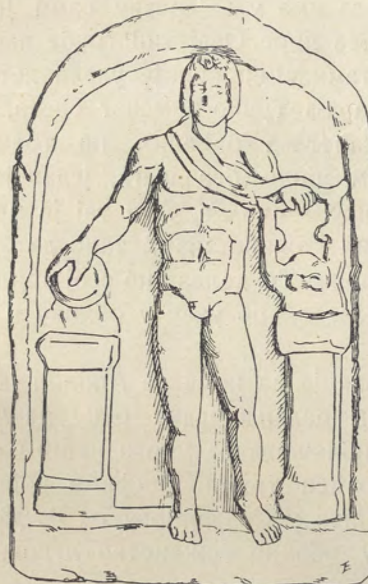

Сл. 5.

Сл. 7.

представљен с једним умотаним огртачем који се обавија око његовог тела (сл. 5) или прелази преко рамена и леве мишице (сл. 6). Лева рука положена је на горњи део грубо израђене лире. Лира је тип обичних модела: на сл. 5 лира с роговима и с волутама (cf. *Dict. des Antiq.*, сл. 4708 и 4709); на сл. 7 лира са четвороугаоном основом најобичнијег типа (cf. *Ibid.*, сл. 4716); на сл. 6 исти облик с извајаним странама (cf. *Ibid.*, сл. 4719). Постоље је четвртаст олтар (сл. 5); отесан и гладак пањ (сл. 6); дрво с грањем и чвором (сл. 7). Спуштеном десном руком божанство држи један суд којим

врши либацију на видљивом (сл. 5) или невидљивом олтару (сл. 6), или један венац (сл. 7), без сумње од ловоровог лишћа.

Далеки прототип ова три рељефа налази се у многобројним античким статуама. Довољно је цитирати две: једног Аполона из збирке Панфилие[145] у Риму за општи изглед (на њему се налази и стабло с лиром на коју божанство наслања леву руку) и другог Аполона из Ny — Karlsberg-a[146] као пример за олтар као постоље и за четвртасту лиру.

Обично, ако је десна рука божанства спуштена као овде, онда она, као што је природно, држи стрелу. На извесном броју галских рељефа од бронзе[147] налази се један предмет који би, у неким случајевима, могао бити венац од лишћа; али лире нема. Што се тиче олтара на коме божанство врши либацију, за њега има у вајарству само један примерак[148] и, само се по себи разуме, без лире. Овај тип грубе израде локалног уметника продукт је једне контаминације која је узела детаље не само из разних Аполонових представа из грчко-римског света, већ и са представа других локалних божанстава рађених по трачком ритуалу. Дакле, либација, било с олтаром, било без њега, један је од омиљених мотива код израђивача балканских *ex-voto*. Али тај је мотив примењен и код великог броја урођеничких божанстава[149], тако да би се скоро могло рећи код свих, изузев Аполона. То долази по свој прилици отуда што је трачки Аполон представљен скоро увек у облику и положају Бога Коњаника.

Ја знам само један рељеф из Тракије на коме се Аполон јавља држећи у руци један изврнут суд[150]. Он ослања једну руку на лиру која стоји на олтару и тим детаљем приближава се много нашим сликама № 5 до № 7. Али је он ту праћен трима нимфама које на трачким вотивним споменицима, а нарочито у Саладинову = Βουρδάπα, одакле је овај споменик[151], представљају обично божанство лековитих

[145] *Répert. Stat.*, I, стр. 242, II³.

[146] *Ibid*, II, стр. 92, № 4.

[147] *Ibid.*, IV, стр. 50, № 4, 5, 8, 9; II, стр. 100, № 8; стр. 784, № 4.

[148] Аполон из Ермитажа (*Ibid.*, II, стр. 101, № 2): крчаг у руци божанства је обновљен, а изгледа да је била и једна патера.

[149] На пример Зевс (наша сл. 1 и она која је с њом упоређена); — Хера (*Documents*, сл. 37, 38; *Сборникъ*, 1900, сл. 27—32; *Извѣстия Муз.*, сл. 140); — Зевс и Хера (Калинка, *op. cit.*, сл. 37; *Сборникъ*, 1900, сл. 28, 29, 31; *Извѣстия Муз.* сл. 134, 138); — Дионис (сл. 27 из *Ай-Тодора* и из *Извѣстия Арх. Друж.* III.) — Хермес (Калинка, *op. cit.*, сл. 49); — бог из Одесе, *Darzalas* (*Извѣстия Муз.*, сл. 148).

[150] *Сборникъ*, 1900, стр. 67, № 8, сл. 34.

[151] О том пољском светилишту и о открићима учињеним ту в. *Сборникъ*, 1896, стр. 398 - 422, и *BCH*, 1897, стр. 120 и даље.

Ту су нађени рељефи на којима су нимфе представљене поред Зевса, или поред Зевса и Хере. Божанства врше либацију (*Répert. Reliefs*, II, стр. 156, № 4 и 5). На једном рељефу личност која врши либацију изгледа да није божанство, већ свештеник или човек који приноси жртву. (*Ibid.*, № 3). На једном рељефу јавља се опет Аполон, али као Коњаник (*Ibid.*, стр. 154, № 5).

вода. Ово нам објашњава зашто код извора у Параћину Аполон носи лиру: зато што је он вођ нимфа играчица. Само, како по трачком обичају вођа тога хора није Аполон „вођ муза“, него ловац који чува стада на обали шумског извора[152], то је он представљен у облику (№ 16 и 17) коњаника који доста невешто држи лиру на оном месту и на онакав начин како би он иначе држао штит[153].

Сл. 8.

У целој области налазим само један рељеф који би се, строго узевши, могао поредити с овима: то је Аполон с лиром, много мање примитиван и доста различит, израђен на једном маћедонском надгробном споменику. Публиковао га је Heuzey[154].

7. *Ex-voto* елеузинским (?) богињама (сл. 8). Вис. 0,28 m, ш. 0,245 m, д. 0,07 m.

Порекло: грчки експорт[155]; израда врло вероватно атичка, ако се упореди с једним потпуно идентичним спомеником из атинског музеја[156].

[152] Објашњење у *REA*, 1912, стр. 137 и даље.

[153] *Ibid.*, стр. 161 и даље, и горе № 16 и 17.

[154] *Mission de Macédoine*, стр. 236, № 107 (Кутлаес) = *Répert. Reliefs*, II, стр. 157, № 4. Искористићу ову прилику да изложим следеће примедбе:

1⁰ Име мајке, CNTOYC, које Heuzey није отшифрао треба реституисати [Σο]ντοῦς. Име је познато у мушком роду у облику Σουντοῦς (*Извѣстия Муз.* сл. 98); cf. Ἥρα Σοντηκηνή у *IGR*, I, 677 (*Извѣстия Муз.* сл. 127, познаје варијанту Σονκητηνή, можда погрешка изазвана транспозицијом слова). Да особно име има оба рода, није ништа необично у Тракији; можемо навести, Ἀμάζων, Δόρκας, Μουκάτρα, Πύρις и сложенице, Σηστός, Σάλας и варијанте, Τράλις и варијанте; — за завршетак на -υς, -ους: Κότυς, — Θιαθιοῦς, Μαντοῦς.

2⁰ Рељеф је заиста, као што сам казао, надгробни, а не вотивни, и ако се на њему налази Аполон с лиром и Артемида, богиња лова. То се види из натписа и из тога што је каменорезац у средини текста уметнуо једну сумарну фигуру жене која седи умотана у вео. Та додата личност представља *Sountous*, још живу мајку. Што се тиче њене помрле деце, *Zeipas* и *Secunda*, она налази да су довољно јасно представљена Аполоном и Артемидом, братом и сестром. Исто тако на посмртним даћама један човек представља више њих, па чак и жена. Кад са код трговца не би нашла баш онаква сцена као што се жели, онда се купац задовољавао са сличном. Сличност је често била врло релативна, а мислило се да ће натпис потпуно поправити ствар. Какви су разлози за овакав поступак? Жеља за што бржом услугом, привлачност понуђеног предмета, индиферентност према предмету, немогућност да продавац оствари у скулптури жељу купца? Вероватно по мало од свега тога, а све се може резимирати у две речи: неспособност и сиромаштво.

[155] Видети горе, стр. 240.

[156] Своронос, *Каталог*, таб. 118, № 1540: то је таб. 44¹ из Le Bas = Reinach, *Bibl. des Monuments figurés*, I, стр. 67—68. То је и таб. VII² из Stephani, *Der ausruhende Herakles* 1855 (у *Mém. Acad. des Sciences de St. Pétersbourg*, 6 серије, том VIII).

Врло добра репродукција Свороноса у његовом каталогу слаже се потпуно с примерком из београдског музеја. Потпуна сличност ове две фотографије допушта нам да са сигурношћу исправимо неке нетачности и извесна погрешна прецизирања на нашем цртежу. Тако сенка која са десног стуба полази на лево погрешно је сматрана као уздигнута рука са склопљеном шаком. Исто тако равна кружна ивица тимпанона, и ако се јасно види, побркана је с наборима огртача и тумачена као нека врста широке пантљике на ивици. Најзад, неке површне црте на абакусу на десном стубу, који је гладак као и на левом, погрешно даје утисак орнаменталних волута.

У једном наосу од врло финог и врло белог углачаног мермера, који је раздвојен стубом на два одељења, са забатом без орнаментике који се завршава врло малим акротерама, седе две елеузинске богиње[157] представљене спреда, с калатосом на глави. Њихово одело, положај атрибута и чак узраст врло су слични: тако да се пре може помишљати на две Кибеле, него на Деметру и Кору[158].

Обадве седе, представљене спреда, ноге им стоје паралелно, мало су више раширене код колена, а лева је мало повучена у назад. Њихова је коса подељена на средини раздељком и сплетена у две витице које симетрично падају напред преко рамена. Обучене су у дугачку хаљину, мало изрезану; развијен струк назначен је појасом који се налази мало изнад њега; један огртач прикачен на левом рамену прелази преко леђа, обвија се око ногу и пада на леву страну до земље у великим таласавим наборима. Њихова десна рука положена је на невидљиви наслон столице и у њој држе један лако нагнут суд; лева им је рука положена као и десна и у њој једна богиња држи неки плод[159], а друга широку ивицу малог добоша који је представљен усправно и с профила. Најзад, ту су и два мала лава: један је представљен спреда и стилизовано, а седи испод десног наслона столице богиње на левој страни рељефа; други лежи на коленима богиње с десне стране и пружа њушку ка суду који је близу њега.

---

[157] По себи се разуме да ја, употребом овог епитета, не мислим доказивати ни да тај *ex-voto* може бити из Елеузине (Wolters, *Gipsabgüsse,* № 1133, за рељеф с којим је овај поређен каже да му је порекло сумњиво), ни да божанства представљена на њему јесу Деметра и Кора онакве какве су обожаване у томе светилишту (Foucart, *Assoc. relig. chez les Grecs,* стр. 100, види овде пар Мати Богова — Сирска Афродита). Подела наоса на два одељења изгледа да је изузетак (cf. S. Reinach, *loc. cit.*).

[158] Саломон Ренак репродуковао је тај споменик у *Répert. Reliefs,* II, стр. 338, № 2 и у примедби говори о две Кибеле; али у *Индексу* упућује и на Кору, а то показује извесну неодлучност. На истој страни, под № 4, налази се други један атински рељеф на коме се јавља, с патером, добошем и два лава, једна богиња. Наша сл. 8 само је, у главном, проста дупликација њена. На идућој страни, рељеф под № 2 даје нам још један доказ за горњу тврдњу: он представља у исто време Деметру, Реју и Кору.

[159] Борова шишарка по Foucart, *loc. cit.*

8. Горњи део једне Кибелине статуице (сл. 9). Мермер; вис. 0,16 m.

Раније сам објаснио[160] шта треба мислити о мађедонском пореклу назначеном на фотографији: материјал је, изгледа, био мермер лошег квалитета, као што се види из његових рефлекса и из врло рапавих прелома[161]. Најбољи и најкраћи начин да се тај фрагменат објасни, то је упоредити га с једном мраморном плочом у дубоком рељефу из софијскога музеја[162]. Кад се пореди та слика (сл. 10) с нашим фрагментом, види се да је за извесне делове идентичност потпуна, изузимајући две разлике: 1° наслон столице нижи је код наше статуете (можда је столица била округла и без наслона, али ми немамо никаквих средстава да то докажемо); — 2° став, одело и покрети су обрнути.

Сл. 9.

Сл. 10.

Богиња је више ослоњена на један престо него што стварно седи[163]; испод престола су лавови, њена пратња. Положајем свог предњег дела тела и предњих шапа они подсећају на орнаменте једне столице за склапање

---

[160] Види стр. 240.

[161] Строго узевши, то би могао бити кречњак, или и глина.

[162] *Приносъ* (горе, стр. 264, прим. 126), стр. 65, сл. 8. Порекло: Софија; димензије: 0,29 m × 0,19 m; доба: свршетак II века по Хр.; натпис на плочи, потпуно нечитак на фотографији у *Приносу*, као и на фотографији публикованој раније код Добруског (*Сборникъ,* 1900, сл. 48): Δειδὶς Δίζου по Добруском; Δειδὶς Δίου по Филову (*Klio,* 1909, сл. 258). Последња лекција је вероватнија, јер генитив од Δίζας гласи обично Δίζαδος (*BCH,* 1897, стр. 128, № 13, сл. 10; *IG,* XII[8], 539); cf. међутим Δήζου: *DH,* стр. 46, № 111 f). — Податке и опис узимам делом од Кацарова, а делом од Добруског, за детаље слажем се по негде са њима, а некад сам у контрадикцији, или бар у опозицији. Нећу поименце и у детаљима наводити сва размимоилажења, тим пре што се она не односе на главни предмет моје расправе.

[163] Cf. рељеф на сл. 39 у *Documents.*

или их можда подражавају[164]. Богиња држи главу право, представљена је спреда, врат јој се помаља слободно из једне тесно припијене и мало изрезане хаљине, а огрнута је огртачем који је оивичен широким реверима и стегнут у струку појасом. Други огртач, у ствари само комад убране тканине, покрива колена. На глави има вео иза правилно сплетене косе; он је причвршћен дијадемом[165] и његови крајеви падају симетрично на рамена, а с оне стране где је рука усправно дигнута обвија се око шаке. Шака је, до душе, нестала на обе статуе и на истој висини; вероватно је то био додани део. Остаци на сл. 10 показују да је богиња држала усправно један скиптар[166]. Друга рука која се хоризонтално одваја од тела врши из једнога суда либацију над четвртастим олтаром.

То што је став Кибелин на сл. 9 обрнут од њеног става на сл. 10 не смета нимало да се узме да су обе статуе биле једнаке, т. ј. да се замисли да је Кибела на сл. 9 имала у десној руци скиптар, а у левој једну патеру. Једино је можда недостајао жртвеник, јер нас ништа не нагони да га претпоставимо на сл. 9. Скиптар с десне стране, обична штака с леве, виде се доста често на малим женским статуама, у седећем ставу или иначе, типа Деметра-Хера[167]; дакле, по самој дијадеми, које нема на другим местима[168], наша се Кибела очигледно приближује, као и други балкански споменици[169], најчешћем типу Хере из ових области.

Сл. 11.

9. Дионисова или Хелиосова глава? (сл. 11). Порекло непознато мермер; вис. 0,105 m.

Оплетене косе праве као неку власуљу која симетрично пада на рамена и приличе некоме богу кога сам именовао хипотетично. Рупа на врху главе, с леве стране од средишнога раздељка, као да показује место на ком је био неки украс (од метала?) кога данас више нема. Даје ли то разлога мислити на Хелиосову круну опточену зрацима, или на какав сличан украс[170]?

[164] *Dict. des Antiq.*, s. v. *Sella*.

[165] Диадема је сигурна на сл. 9. На сл. 10 њен је облик мање јасан и може се претпоставити диминутив *modius*-а. Али Кибела не носи увек ни *modius* ни *calathos* и често има само вео (*Сборникъ*, 1900, стр. 95, № 6; *Documents*, I, № 112, сл. 39: круна с рецкама о којој сам говорио на овом месту, пошто припада нашој сл. 10, односи се у ствари на један новчани тип из Сердике, из времена цара Каракале).

[166] Не види се доњи крај скиптра. Изгледа да се скиптар зауставља на леђима лава с десне стране. У ствари, лав је постављен изнад њега и заклања један део скиптра. Исти се детаљ налази на пловдивском рељефу, у *Documents*; цитирано у пређашњим примедбама.

[167] На пример *Rèpert. Stat.*, II, стр. 239, бр. 4, 8; стр. 242, бр. 2 (у стојећем ставу); стр. 245, бр. 4 (у седећем ставу).

[168] Cf. *Ibid.*, III, стр. 77, бр. 4.

[169] То смо приметили Г. Добруски и ја поводом два рељефа наведена у примедби 165: ту сам ствар ја чак и класирао, не тврдећи поуздано, у споменике посвећене Хери.

Сл. 12.

10. Одломак једнога Митриног *ex-voto* (сл. 12). — Порекло може бити Параћин[171]. Мермер; вис. 0,075 m.

То је десни горњи угао округле плоче с фронтоном, или, што би било ређе, диска[172]. Види се жљеб што одваја главну сцену од спољашње декоративне траке. Доле, у десном углу, глава и биста једнога дадофора с подигнутом левом руком у којој држи вероватно буктињу; у средини остаци једне главе која није толико јасно оцртана колико цртеж показује[173]. Четири лица у облику грубо израђених лутака које чуче, скрштених руку, у огртачу широких рукава[174], налазе се и на другим фризовима сличних споменика, али у разном броју[175].

II. Плоче посвећене Богу Ловцу.

11. Плоча у облику пирамиде, заокружена при врху. Бели мермер доста ситнога зрна (сл. 13).

Порекло: Параћин[176].

Размере: висина 0,12 m (рељефа 0,09 m); ширина доле 0,125 m (рељефа 0,115 m); дебљина 0,015 m.

Сл. 13.

Што изгледа да је коса, уста и лево око, то су само неравнине камена. Сулица, кратка и дебела, која се можда завршује гвозденим врхом у облику листа[177], као да се види дуж коњаникове мишице. Али, даље од руке, на ивици, криви део што се види на слици вероватно не припада држаљи оружја и могуће је да је то

[170] Разуме се да нећу да чиним никакво поређење између бронзаних статуица. — Вреди пажње једна велика бронзана статуа у Ни-Карлсбергу. (*Rèpert. Stat.*, IV, стр. 61, бр. 1). Она ми даје повода да закључим, због њеног дачкога порекла (Sarmizegethusa), да је то Хелиосова биста под широком изрезаном дијадемом коју је Г. Cumont објавио (*Mithra*, сл. 144 = *Rèpert. Stat.*, III, стр. 30, 2): њена веза са митрацизмом чини, по моме мишљењу, још једну вероватност више у корист предложенога тумачења за нашу 11 слику.

[171] Види стр. 239, прим. 7.

[172] Упореди *Documents*, бр. 116, сл. 42.

[173] То би онда била варијанта у којој бог стоји на бику: тип на сл. 131 у Cumont = *Rèpert. Reliefs*, III, стр. 157, бр. 2.

[174] Упореди *Documents*, бр. 72, сл. 12.

[175] Упоредити Cumont, сл. 215: два лица (будимпештански музеј).

[176] Види овде, стр. 239, прим. 6.

[177] Упореди *Documents*, сл. 25 што се односи на оружје, сл. 26 за гест.

нетачно тумачење једне огреботине. Јер се не може мислити да то може бити кажипрст којим ловац притискује крај сулице, да би јој дао више снаге при бацању[178]. Мало нејасно обло уздигнуће, које као да означава предњу леву коњску ногу, усечена црта, паралелна с десном ногом, али сумњива, која као да означава стражњу леву ногу, можда су само оптичке обмане, које потичу из рђавога стања горње површине највећега дела плоче. То није све. То исто морам рећи и о коњској глави, то исто и о грудном коњском кајишу и о узди. После толиких ограничења не остаје да се рече нешто тачније о приложеној слици. А опет је она нацртана с много савесности и пажње и ја не бих хтео да тврдим да оспорене појединости не постоје: човеку се чини да их види, затим их изгуби из вида, на фотографији која је добра, али која вара[179].

Ова фотографија показује бар јасно да су поједини делови били брижљиво углађени и да су таки и остали. Така је коњаникова нога све од боре на оделу на бутини; така је и аша изван седла; такав је између мишице божје и коњскога репа, цео простор одређен за лепршаву хламиду: чак изгледа да је тај део и брижљиво попуњен.

То претпоставља ишчезлу боју, која је употребљавана само за неке појединости, огртач, ашу, чакшире[180]. Та прецизност изненађује, јер иначе ниједан предмет није назначен (осим, врло сумарно, олтар под коњским копитама). Испуцалост доњег поља не допушта да се каже да ли је икада постојало какво месташце где би био насликан ловачки пас или дивљач.

12. Полу-кружна плоча с калканом, сломљена у доњем левом углу. Мермер крупнозрни, потпуно изгризен (водом?) по целој површини, тако да се види само нејасна силуета изрезаних детаља (сл. 14).

Сл. 14.

[178] За покрет, пор. *REG,* 1912, стр. 35, а нарочито *BCH*, 1912, стр. 586; за положај прста, *Сборникъ,* 1894, таб. XI, бр. 1; *Извѣстия Муз.*, сл. 93.

[179] Могло би се помислити да бих могао, пошто споменик још постоји, учинити крај неизвесности о појединостима проучивши брижљиво оригинал било лупом било додиром. Али такве огледе може корисно учинити само онај коме би они дали одговор на постављена питања. Не надам се да ћу имати прилике и могућности да то лично учиним; ја мислим да је неугодно и тешко да замолим другога да уради место мене тај дуги и тешки посао, чији би ме закључци довели можда до погрешнога уверења. Могло би се пожелети да моје примедбе побуде на проучавање на самоме месту које би, иако доцкан, било добродошло.

[180] Уп. *REA*, 1912, стр. 250, 2^0 и сл. 10; општи примедбе на: овде, стр. 247 и даље.

Порекло непознато. Размере: висина 0,215 m; ширина 0,16 m; дебљина 0,02 m; рељеф: 0,16 × 0,145 m.

Бог је на коњу који се пропео у трку с уздом о врату и танким репом[181]. Он држи уз подигнуту руку кратку сулицу. Горњи део тела и глава су израђени спреда; тај покрет тражи ради равнотеже покрет десне ноге унатраг. Лева се нога више не види. Лева рука држи иза коњске главе штит који јој чини ореол[182].

Од одеће се распознаје још само ово: капуљача са заушницима спојена с кружним оковратником (то су можда шапе укрштене и везане на грудима од какве животиње[183] чија је кожа дала крзно за капу); — широки огртач, који није пространа хламида с многим борама, већ нека краћа троугаона тканина[184]; оструге на ногама[185]. Под коњем ловачки пас зечар напада дивљега вепра који се брани. Од вепра се види само предњи део. (Можда скривен једним олтаром кога је нестало.)

13. Дугуљаста плоча, закругљена горе, мало у облику пирамиде. Мермер доста ситна зрна и углачан (сл. 15).

Порекло непознато. — Размере: висина 0,175 m; ширина 0,18 m; дебљина 0,015 m; рељеф: 0,13 × 0,145 m.

Коњ се пропиње у трку и ослања се предњом копитом на пањ који представља жртвеник и има дугачке уши као мазга[186], узда му је на врату и има на челу украс у облику лопте[187]. Његовим ноздрвама се приближује глава змије обавијене око дрвета које је изрезано сумарно[188].

[181] Супротно већини начина представљања, где је реп огроман и коврчаст до земље.

[182] Уп. *REA*, 1912, стр. 161, 5°.

[183] Лисица? дакле alopekis? Cf. *REA*, 1912, стр. 250, сл. 9 и 10; нарочито стр. 246 и сл. 6.

[184] *Ibid.;* стр. 244, сл. 5; нарочито *BCH*, 1912, стр. 590, сл. 28 с; стр. 594, сл. 33.

[185] *REA,* 1912, стр. 246 и сл. 6; често наилажење овога знака доказује да овде није случај, као што сам онда предлагао, неке особености која се може приписати вајареву длету.

[186] Иако овај случај није једини, изгледа да можемо закључити да долази само од невештога цртања. Ипак је то питање које ћу покушати да решим у своме новоме низу *Проучавања о чудноме типу трачкога коњаника.* Јер је несумњиво да с једне стране бар на Балканскоме Полуострву модернога времена агорат држи пре мазгу него коња за реп овако као овде и на многим другим рељефима; с друге стране, магарац игра извесну улогу у Дионисовим пратњама. Али лов с керовима што гоне дивљач и јахачем на мазги или магарцу јесте тако смешна ствар за ново доба, да се тешко може и замислити да се тако питање може поставити. Уосталом, кад су вајари, безазлени и невешти, могли нацртати коња-камилу или коња-жирафу (*BCH*, 1912, стр. 586 и 593, сл. 25 и 31), па чак и коња-слона (*Извѣстия Муз.*, сл. 90), лако им се може опростити што су нацртали коња-мазгу, као овде и на другим местима, или чак и коња-магарца (*Сборникъ*, 1901, сл. 62).

[187] Проучићу на истом месту украсе за главу. Они су, у појединим случајевима чисто цртани, као *перјаница, ћуба, пламен, пунђа, дугме* и метални *имво.*

[188] У надгробноме мотиву с дрветом и змијом нема очигледно ничега посмртнога у овој ловачкој сцени: он је овде унесен по угледу који сам ја већ проучавао у *REA,* 1912.

Коњаник овде носи на глави капу[189] и карактеристично широко одело[190]. Сулица му је дебела и кратка[191]. Овде се види лева нога избачена унапред да држи равнотежу десној нози која је повучена назад како би горњи део тела могао бити окренут посматрачу, или, ако хоћете, животињи коју лови. Дивљач, по своме краткоме телу, по кратким и правим стражњим ногама, пуним плећкама, по трчању, као да је дивља свиња[192]. Глава, која се тешко може распознати, још је и много измењена невештином цртежа, који од огромне и несразмерне леве ноге коњаникове као да гради неко неразговетно дуго уво неке животиње, која због тога има лажан изглед лава без гриве или накарадног кера. Ретки су примери, али ово није једини, да ловљена дивља свиња трчи у истоме правцу с коњем и без пса[193]. Усталом, овде је можда био и један пас насликан бојом. Заиста, на сл. 15 као и на слици 13 понеки делови изгледају нарочито углачани, да би били обојени. То су овде:

Сл. 15.

1. Нога, без сумње да би се означила ногавица;

2. Бок и груди коњске, јамачно да се представи широк покривач (изгледа да се виде на ивици рецке);

3. Простор између ловчеве руке и коњских сапи, по свој прилици да би се насликале појединости лепршаве хламиде чије су боре представљене још видљивим зарезима;

4. Троугаоно поље између задњих коњских ногу и дивљег вепра: ту су могла бити насликана два или један пас;

5. Простор између дугачког репа и коњских ногу: ту је могло бити у боји насликано све што недостаје у рељефу у слици пратиоца који држи коња за реп, тј. лева рука, лева нога и готово све одело.

Сумњиво је да ли вертикалне пруге које се виде испод десне руке пратиочеве нису ништа друго до реп или представљају наборе једне дуге хаљине која пада на десну ногу која се једва види. Ако би било

[189] Уп. *REA*, 1912, стр. 245, примедба 4; стр. 246, примедба 3. — Нема везе с капуљачом ни с фригијском капом претходне слике.

[190] Уп. *Ibid.*, стр. 245, примедба 2.

[191] Уп. *Ibid.*, стр. 248 и сл. 8.

[192] Уп. *Ibid.*, стр. 250, сл. 9.

[193] Уп. *Ibid.*, id. примедба 2. — Тако је и на рељефима под натписом „царски лов“: на пример на једноме медаљону с Константиновог славолука (*Répert. Reliefs*, I, стр. 250, бр. 1).

тачно ово последње, онда би, изгледа, тај пратилац била жена. Такав случај је редак, али не би био једини[194].

14 до 16. — Три *ex-voto* бога ловца, који представљају како ловац даје поред једног извора керовима убијено живинче да загризу у њега да би их раздражио[195].

Два прва (сл. 16 и 17) личе много један на други и ако су из два различна и удаљена места. То доказује да је постојао један тип у неку руку стилизиран који су локалне занатлије представљале на разним местима и можда у разна доба на исти начин према извесној уметничкој или ритуалној традицији. Ја бих радо помислио на једну копију каквог славног вајарског или сликарског дела[196] које би било занимљиво пронаћи и идентификовати. Међутим, варијанта која је досад готово једина позната а коју представља наша сл. 18 као да би била доказ да је овде пре представљена једна сцена коју је створила локална машта и коју су усвојили вајари, свештеници и верни, али која је подложна изменама у толико у колико главно значење и главне црте не би биле измењене.

Сл. 16.

На две плоче (наше сл. 16 и 17) које су засечене на десној страни

[194] Тако *Сборникъ*, 1894, таб. XIV, № 1; *Извѣстия Муз.*, сл. 84. — Два женска пратиоца на једној плочи која је скоро објављена у *Годишникъ Музея*, 1921, сл. 221. — Види и нашу сл. 20. — Да ли је та жена једна „верна“, или богиња, или робиња која тако постаје понизна служитељка бога ловца? На то питање ја ћу покушати да дам одговора у *новој серији* мојих *Студија*.

[195] Објашњења појединости у *REA*, 1912, a. *1*, особито стр. 150, 2⁰; 154, 1⁰; 158, 2⁰; 163 и сл. 3.

[196] Упор. *Ibid.*, стр. 159; стр. 166, f. — Има више од тридесет година како је J. H. Mordtmann врло тачно нагласио у ком правцу треба тражити: „Надам се, говорио је он (*RA*, 1878², стр. 296), да ћемо једног дана моћи утврдити односе који су постојали између трачког бога ловца, с једне стране, и чувених ловаца грчке митологије, као што су Мелеагер, Орион итд., и Великог Ловца, Св. Хуберта итд. германских народа, с друге стране.“ Ово је мишљење инспирисано — писац признаје — теоријама Грима и његове школе о германском пореклу балканских народа. Будуће испитивање ће се тицати ових питања: 1⁰ пластичке или сликане представе великих грчко-римских легенада о ловцима (и то би била студија о класичким утицајима); — 2⁰ легенада и споменика варвара који су упали у римску империју (и то би била студија етничких или ритуалних утицаја). — Овом ће се јамачно моћи додати: 3⁰ ловачке сцене на металним предметима, тканинама, ћилимима итд., радовима сасанидских, персијских, тибетских, монголских радника (и то би била студија трговачких веза, миграције ручног рада и ширења идеја и култова блиског и даљег истока).

јамачно већ у старо доба из разлога које сам покушао да дам[197] бог је представљен готово на исти начин. Варијанте су незнатне: набори хламиде лепршају се у противним правцима, метална лопта која причвршћује ту хламиду на левом рамену види се на сл. 17, на којој је и коса боље израђена (осим тога № 15, сл. 17, пребијена је на средини хоризонтално).

Слика представља бога окренутог ка гледаоцу прсима и главом[198] на коњу који се пропиње и галопира, а који има узде на врату. Десном руком он држи задње ноге убијене животиње. То је јамачно срна или јелен[199]. У сваком случају она нема рогова ни великих зуба нити дугачак реп, тело јој је дугуљасто, ноге дуге и витке, глава фина с нешто шиљастом њушком и повећим ушима[200]. Али да ли је вајар, који је иначе тако слаб, умео верно да представи животињу коју је хтео да изваја?

Предње ноге живинчета допиру до једне преврнуте урне[201], која је симбол извора на који дивљач иде да пије[202] и где ловци имају обично среће[203]. Вода која тече из те урне била је представљена у главном (на сл. 17 назначена је и рељефно) бојом, као што показује, на обе плоче, простор остављен празан у првом реду натписа. Очевидно је да није само та појединост била обојена. Јамачно је бојом било представљено и одело бога или длака животиња. Изгледа н. пр. да је један део псеће коже десно на сл. 16 био обојен.

---

[197] Види напред, стр. 251.

[198] О том положају и положају ногу гл. напред стр. 278.

[199] Ово упоређење вреди само с неким ограничењима, јер на тим плочама, ни на најбољима, уметници никад се не труде да даду тачне размере. Н. пр. коњаник је сувише велики према свом коњу. Али се обично ипак пази на извесне односе у размерама. Тако је н. пр. убијена животиња отприлике двапут већа (*Docum.*, сл. 19; *Сборникъ*, 1900, сл. 7; *Извѣстия Муз.*, сл. 42; изузетак чини грубо израђена сл. 46). На сликама где је представљена убијена животиња и лав (*Сборникъ*, 1894, таб. X, № 1; *Извѣстия Арх. Друж*; 1913, сл. 108; *Извѣстия Муз.*, сл. 29, 45, 82, 98) та је животиња већа од лава; али лав није обичне величине кад се упореди с псом који, често, такођер једе ту животињу.

[200] Упор. *REA*, 1912, сл. 1, стр. 138, прим. 1. Животиња коју држи ловац има увек исти облик. Ако он убије какву велику животињу (медвед, дивљи вепар, лав, јелен, бизон; све се те животиње виде живе на разним рељефима), он је никад не држи, нити његов пратилац. Само Митрин пратилац, на споредним сценама где треба сигурно тражити утицаје трачког коњаника, носи на леђима бика кога је убио Митра који иде испред њега (*Извѣстия Арх. Друж.*, 1911, стр. 58, сл. 9).

[201] *REA*, 1912, стр. 162 и сл. 3. — Често, као овде, урна има полулоптасти облик чаше без ноге (упор. *Сборникъ*, 1900, сл. 7; *Извѣстія Муз.*, сл. 82). То што ноге живинчета допиру до урне и што изгледа да су је преврнуле нема, изгледа, никаквог нарочитог значења. По свој прилици узрок је том вајарска техника (упор. *REA*, 1912, стр. 164, напом. 3).

[202] *Ibid.*, стр. 150, 2°.

[203] Али ловац, који лови на коњу, не запада у заседу. Може бити да урна није ништа друго до симбол и грб бога, господара извора. То је идеја омиљена у свакој скулптури која имитира јелинску скулптуру (упор. *ibid.*, стр. 151).

№ 14. Није нађена (сл. 16).

Већ објављена (*Сборникъ*, 1900, стр. 17—19, № 25, сл. 8), те смо у стању да дамо мере: 0,22 m × 0,21 m и знамо да је нађена у Пловдиву[204].

Натпис на плинти[205]:

[Δ]ωλεπόρις Ζορδέγονος
[Κυ]ρίω Ἀσκληπίω ἀνέθηκεν.

Слова ω, C јамачно III века; лигатуре HI, NE, HK.

Нема ништа чудно у томе што овде Асклепије носи надимак κύριος[206] и што има црте бога ловца[207]. Али досад није био познат ниједан споменик на коме је он несумњиво био представљен овако[208]. Рељефе на којима је представљен на овај начин посветили су му искључиво војници[209]. Изгледа да је ова варијанта била особито омиљена у војсци, не види се добро из којих разлога[210]. Међутим наш № 14 показује, домаћим именом дедиканта, да та варијанта није резервисана само за војнике и за странце. Осим тога она смета да се закључи за № 15, који је посветио баш један војник, да је представљени бог, који није именован, зацело Асклепије.

Сл. 17.

№ 15. (сл. 17).

Мере: вис. 0,225 m, шир. 0,19 m, деб. 0,03 m.

Нађен у Параћину[211].

Натпис је био споменут у *Сборнику*, 1900, стр. 16, прим. 1. У *Corpus* (III, 14.555) ова напомена просто је преведена на латински и скраћена. Натпис је прочитан сигурно нетачно према копији Добруског. На сл. 17 на крају првог реда види се да је транскрипција

---

[204] Види напред, стр. 239.

[205] О особним именима види напред стр. 240 и даље.

[206] Види напред стр. 261. Он се употребљава у оба досад позната највећа светилишта овог бога у Тракији: *Pautalia* и *Salda* (Ћустендил и Глава Панега).

[207] У Глава Панега на 125 рељефа колико је свега нађено 32 представљају коњаника (*Извѣстия Муз.*, № 36—67). На 16 целих 11 га представљају као ловца.

[208] Од рељефа споменутих у претходној напомени 4 (сл. 29, 42, 45, 46) од којих ниједан не каже име божје (сл. 29 има само завршно слово ω које се не може сигурно допунити са [Ἀσκληπί]ω, и ако то изгледа вероватно; сл. 42 даје епитет ἐπιπίο = ἐφιππίω?; остала два су анонимна).

[209] Један *beneficiarius* (сл. 42), један *veteranus* (сл. 45), један *circitor* (сл. 29).

[210] Међу тим рељефима ни одело, ни оружје, ни остало није специјално војничко. Зато се овде не може објаснити то што су оваки рељефи омиљени код војника, као често, тиме што се два сродна типа мешају (упор. *REA*, 1912, стр. 162, стр. 166*a*).

[211] Види напред стр. 239, напом. 6.

MILC IIII нетачна, а на почетку 2^{ог} реда не стоји FAC. Према томе не треба задржати тумачење у *CIL: mil(es) c(ohortis) IV fac(tus)*. У осталом овај текст био је, из више разлога[212], чудноват.

Изгледа да у р. 2 треба читати FAL а у р. 1 MILC иза чега долазе нејасне црте за које ми није стало много да их одгонетнем. Али ово је довољно да дођемо до закључка да треба читати: *miles leg(ionis) . . , [I]tal(icae)*[213]. Остало би само да се нађе број легије. Највероватније је да је овде реч о *legio I*, која није била далеко одавде[214].

Ипак морам водити рачуна о примедбама које ми је послао Г. Вулић на моју молбу да ревидира натпис.

Он каже да натпис није сасвим читак и чини му се да види ова слова:

M·AVR LVCIVS MILC IIII
FAL VPLM

Ово читање разликује се од онога што се доста јасно види на фотографији. Али разлика има правог значаја само у почетку 2^{ог} реда, где би Г. Вулић радо читао *F(lavia) Al(exandriana)* као епитет *legio IIII*. То је у толико примамљивије што је *legio IV Flavia Felix* била доиста у почетку другог века[215] у свом логору у *Singidunum*, а од Београда до Параћина није далеко. Остало би да се утврди да ли је у реду 2 почетно слово F и да ли ова легија има тај надимак.

Више због чудновате сличности него ради могућег идентификовања забележећемо још и ово:

1. У Торди (Дакија), у једној легији чије је име испало један *custos armorum* има име *Aur. Lucius* (*CIL* III, 7688, II, 15).

2. У Пловдиву у једној листи дедиканата на једном споменику подигнутом једном легату Тракије међу многим именима од којих су више њих сигурно војничка налази се неки Αὐρ. Λούκις (Kalinka, *op. cit*, № 96).

3. У Риму брат једног *miles cohortis V praetoriae*, јамачно и он преторијски војник, зове се *Aur. Lucius natione Thrax domu Serdica* (*CIL*, VI, 2570).

Најпре би дабогме требало помислити на овог последњег, Трачанина из Сердике. Али име *Aur. Lucius* нема ништа довољно типско ни ретко, да би се на основу њега могло идентификовати једно лице[216].

Трећа плоча (сл. 18) има једну варијанту ове сцене с дивљачи коју ловац даје псу, за коју мислим да могу рећи да досад није била позната. Јер једини рељеф с којим би се овај могао упоредити поред великих и потпуних сличности има и једну битну разлику[217]. Бог се на том рељефу зове Аполон, док на нашем има његов симбол — лиру. Ја ћу говорити о тој врсти грба кад будем говорио о идућем рељефу и о слици 19.

Сл. 18.

Бог још не пружа убијену животињу псима. Он им је показује, али је држи подалеко од њих (мишицу је подигао као што чини кад хоће да баци копље.) Сличност је у свима појединостима: бут убијене животиње наслања се, као копље, на лакат[218]; ноге њене које је коњаник стегао у својој руци излазе из ње и на горњем луку изгледају као што често изгледају крај копља и прст на њему[219] или као два подигнута и слепљена прста бога ловца који је бацио своје оружје — гест који је нетачно назван, према једној погрешној аналогији, *гест благосиљања*[220].

---

[212] Који би био разлог посвети? Захвалност што је тај човек ушао у војску? То је мало вероватно. Што је авансовао, н. пр. што је премештен у једну *преторијанску кохорту* (упор. 3, стр. 283)? Али незгодно је правити такав закључак из слова која су се сачувала. — 2. У Горњој Мезији није позната друга *Cohors IV*, осим *Cohors IV Raetorum* (Dipl. 103), чије име не одговара остацима слова на плочи. — 3. Скраћеница *fac[tus]* није обична у епиграфији.

[213] *Mile[s leg . . . I]tal(icae)* или *mi(les) le[g . . .* I]*tal(icae)*.

[214] Та легија је била у Доњој Мезији чији је кастел најближи Параћину био у *Montana* (Голема Кутловица), т. ј. 150 km према истоку (упор. Beuchel, *De leg I Italica*, Leipzig, 1903) и Van de Weerd, *Etude historique sur trois légions du Bas Danube* у *Recueil de travaux de l'Université de Louvain*, 1907). Разуме се, може се увек претпоставити да је *ex-voto* начинио један друг. То се често дешава у Тракији: Kalinka, *op. cit.*, № 184, наводи пример једног војника из *legio II Parthica*, с гарнизоном у Alba у Тараконској, који је поставио један εὐχαριστήριον ἐκ προνοίας у светилишту Сабазија у Драгоману (близу Софије).

[215] Упор. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, стр. 61, у *Klio*, 1906; Besnier, *Lexique de Géogr. anc., s. v. Singidunum.*

[216] У самом *CIL*, III оно се налази и у Далмацији (№ 2117) и у Панонији (№ 5119).

[217] *Извѣстия Муз.*, сл. 99; нађен у храму у Диникли, који је био посвећен Аполону Γενκισηνός (тај етникон има више варијаната). — Одломак једне статуице у високом рељефу, доста велики (в. 0·66 m до коњаникових рамена). Све сачуване појединости су идентичне с појединостима наше сл. 18 што се тиче положаја ловчевог, његовог одела, покрета па чак и облика хламиде и коњског репа. Али доле сцена је различна: један лов који иде на десно напада једну животињу која је окренута њему. То је обична сцена: кер пробада дивљег вепра од кога се види само предњи део. Појединости, недовољно јасне на фотографији, јасне су захваљујући једној скици коју је Кацаров израдио за мене у софијском музеју. Натпис гласи: Θεῷ Ἀπόλλωνι Βρικέσης εὐχήν.

[218] Упор. напр. *Сборникъ*, 1894, таб. XII, № 2; *Годишникъ Муз.*, 1921, сл. 219.

[219] Упор. напр. *Documents*, сл. 26; *Извѣстия Муз.*, сл. 53.

[220] Упор. *Извѣстия Муз.*, сл. 31 и 37. Објашњења у *BCH*, 1912, стр. 586, поводом сл. 25. G. Mendel у свом *Catalogue du Musée de C ple*, № 966, сматра да је то покрет кад се баца копље с ἀγκύλη. Кацаров, s. v. *Heros*, стр. 1135, у Pauly-Wissowa, *Suppl. III*, примећује да вотивне руке посвећене Сабазију имају исто тако два прста подигнута.

№. 16. (Сл. 18.)

Из Параћина[221]. — Мере: в. 0,215 m, шир. 0,195 m, деб. 0,02 m. Камен је доста крупнозрнаст.

Бог има косу која изгледа као коврчава перика[222].

Две витице на средини главе више су од осталих и то је један типичан детаљ Аполонове косе[223]. Наша слика их је смањила и даје више важности глатком делу косе. Исто тако штит испод лире мање се види на оригиналу: човеку изгледа међутим да га наслућује и сл. 19 потврђује тај утисак. Поред десне стопале има једно издубљење (на слици се не види добро), те се нога боље види. На пети види се нешто што би могло бити мамуза нарочитог облика[224].

Хламида има на грудима обичне наборе, а на десном рамену утврђена је округлом фибулом[225]. Паралелни набори иза леђа једва су назначени[226]. Коњ који има пун реп[227] и лепо очешљану краћу гриву[228] има, изгледа, на глави један метални украс у облику *umbo*[229]. Узда коју бог држи јамачно у левој руци заједно са штитом и лиром[230] рђаво је представљена, јер се зауставља код гриве[231]. Можда је она била бојом продужена.

Сл. 19.

17. Горњи десни одломак једног *ex-voto* коњаника с лиром. Сл. 19.

Вис. 0,10 m, шир. 0,16 m, деб. 0,02 m.

[221] Види напред стр. 239, напом. 7.

[222] Упор. *BCH*, 1912, стр. 588, сл. 27; ***Сборникъ***, 1894, таб. I и II

[223] Аполон с лиром: напр. *Rèpert. Stat.*, I, стр. 241, II²; стр. 244, II¹; стр. 246, II²; стр. 249, II²; стр. 250, II², итд. — Аполон Белведерски.

Тип с оваким витицама на средини, *прави стил Луја XIV*, види се јасно на једном одломку једног *ex-voto* с коњаником који је нађен у Угарској (*Arch. Ertesitö*, сл. 2 на стр. 5).

[224] Упор. *Извѣстия Муз.*, сл. 38; *BCH*, 1912, сл. 587, сл. 26; особито *Documents*, сл. 23.

Карактеристичан примерак: *Исвѣстия Муз.*, сл. 52 Могло би се помислити на пармак чизама исечен у облику листа или нешто слично. Особито је карактеристичан у том погледу ловац на једном саркофагу у *Rèpert. Reliefs*, III, стр. 306, № 1.

[225] Карактеристичан примерак: статуица у пештанском музеју (*Arch. Ertesitö*, 1903, сл. на стр. 311).

[226] Сродан тип: *Извѣстия Муз.*, сл. 45.

[227] Упор. *Ibid., id.*, а тако и сл. 38.

[228] *Ibid.*, сл. 43, 56 итд.

[229] Упор *Годишникъ Муз.*, 1921, сл. 218; ***Сборникъ***, 1894, таб. III, № 2; *Jahreshefte*, 1919, *Beiblatt*, сл. 28.

[230] Тумачење геста: *REA*, 1912, стр. 162.

[231] Исте цртеже и без сумње исто тумачење у доста честим случајевима: на пр. *Извѣстия Муз.*, сл. 34, 52, 67, 87.

Из Параћина[232].

Може бити да је и овај рељеф представљао ловца како псима даје убијену животињу да је загризу. Та се сцена налази често[233] на рељефима на којима је представљена жена с велом, богиња или „верна“[234], пред коњем[235], на једном олтару или не[236]. Изгледа ми да се ова жена налази и на овом одломку. Она има вео, лева јој је рука савијена у лакту и покривена огртачем, а десну руку је спустила и мало испружила напред[237]. Ова жена у античкој скулптури изгледа увек овако. Само овде је код ње све у обратном смислу него обично[238]. Ни на најгрубљим рељефима није тако[239]. Зато ја чиним све резерве у толико пре што бих морао, кад бих хтео да нађем тачни еквиваленат ове силуете, упутити на слике споменика који имају везе с Митрином вером, било према главном предмету било према композицији споредних сцена: овде дајем као једини доказ сл. 12 овог каталога[240].

Могуће је дакле да наш одломак припада тој серији, још необјашњеној[241], у којој један коњаник, који можда није више трачки коњаник, игра улогу у комплексној пратњи једног бога који можда није још Митра. Било би чудно да се он појављује овде као Аполон и с ретким и незгодним симболом лиром. Редак, јер су досад познати примери малобројни. Лира се појављује спорадички на извесним *exvoto* у четири Херојева[242] светилишта између више од четрдесет што их сад имамо[243].

[232] Види напред, стр. 239, напом. 6.

[233] Ограничавам се на то да споменем слике, пошто су описи увек недовољни: *Извѣстия Муз.*, стр. 29, 82; *Documents*, сл. 19. У ова три случаја има две жене, а не само једна.

[234] О том види *Documents*, II², стр. 27, напом. 1 = *RA*, 1922¹, стр. 53, напом. 4.

[235] *B. REA*, 1912, стр. 144, напом. 1.

[236] *Ibid., id.*, рељеф *p* = ***Сборникъ***, 1894, таб. XIV, 4.

[237] Много се боље види на фотографији него на цртежу сл. 19. На многим плочама с коњаником не види се како стоје руке.

[238] Десна рука на грудима у наборима огртача, лева рука држи одело на левом куку. Готово једини изузетак: статуа обучена, али без вела у Магнезији на Меандру (*Rèpert. Stat.*, IV, стр. 410, № 8).

[239] Тако у домаћој серији тречко-мезијској: *Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 32; *Извѣстия Муз.*, сл. 66 и 103.

[240] Особито друго лице идући с лева на десно.

[241] Упор. примедбе Cumont, *Mithra*, II, стр. 526, поводом № 328 bis.

[242] Kazarov, s. v. *Heros*, стр. 1135, № 18 (Диникли), 31 (Карахусеин), 32 (Џидар Кеуи), 35 (Хасарджик).

[243] Кацаров наводи 36. Треба можда додати, па да број буде потпун: 37. Врезово, близу Ајтоса: 40 рељефа (*Arch.-Epigr. Mitth.*, 1886, стр. 159). — 38. Голема Раковица, срез софијски: 3 рељефа (*Извѣстия Арх. Друж.*, 1913, стр. 197, № 5 и стр. 338; *Годишникъ Муз.*, 1921, стр. 208, № 14). — 39. Свиленград, стара Мустафа Паша на бугарско-турској граници пре 1912: 10 рељефа (*Годишникъ Муз.*, 1921. стр. 210—212, № 22—31, сл. 226—229). — 40. Малка Бресница, срез Тетевенски: 6 рељефа (***Сборникъ***, 1900, № 28—33). — 41-44. Четири места у предграђу Пловдива, три последња на југу и доста близу једно другом; Мерзијан: 3 рељефа (***Сборникъ***,

Али то је сасвим природно, јер од свих имена богова која су дата у Тракији Хероју ниједно није тако често као Аполоново.

Незгодан, јер занатлија који је израдио наше две плоче № 16 и 17 запетљао се у своје компликације из којих није могао због своје рудиментарне технике да се извуче. Сигурно је да је Аполон, обожаван у Параћину, не знамо зашто, био представљен као Аполон с лиром. Али пошто је такођер сигурно да су домороци тог Аполона, бога извора, у својој машти видели у традиционалном облику ловца, вајар му је метнуо у руку лиру, симбол који говори, на вотивним споменицима без натписа, поклонима неписмених[244], и дародавцу и вернима јасније него натпис. Али десна ловчева рука, било да држи мач или живинче, никад није на расположењу.

Остаје лева, која држи узду и која такође често носи штит непотребан за лов, из разлога већ симболичног и који се не може примити у стварности[245]. То је та рука која ће бити оптерећена лиром, не мање излишном[246]. На срећу, коњска глава (запазити ћубу[247] и дугачко уво[248]), скривају распоред чије би детаље било тешко пластично представити.

Без сумње због тога што је било немогуће нацртати стварно ту целину, један други трачки уметник, исто тако желећи да стави лиру у руке Аполону, коме је, из нарочитих разлога[249], морао дати врло редак положај коњаника који јаше на лево[250], није се устезао да прибегне још већој невештини: он је метнуо у леву руку мач, који се види на првом плану, а у десну руку, сакривену позади коња[251], ставио је штит и лиру!

1896, стр. 425, № 4—6): Извор: 4 рељефа (*Извѣстия Муз.*, поводом № 184); Перуштица: 4 рељефа (*Годишникъ Муз.*, 1921, стр. 210., № 16—19, сл. 223); Устина: 2 рељефа, култ везан за Херин култ (*Извѣстия Муз.*, № 181—182).

[244] Упор. моје напомене у *REA*, 1920, стр. 19—20.

[245] Контаминација с типом *equites singulares*: све потребне примедбе у *REA*, 1912, стр. 161—162.

[246] Један аналоги пример изгледа да је постојао у храму Кара-Хусеина (№ 31 код Кацарова, познат само по његовом врло кратком опису): коњаник с лиром (у левој руци?); десна рука држи на грудима један дугуљаст предмет; један човек испред коња држи десном руком узду а левом *pedum*, — призор је изузетан, али не једини, јер сам објавио горе напом. 223, један мађарски рељеф истог типа.

[247] Чест украс, може бити перо: овај додатак чини део коњске опреме у извесним одељењима коњице и одговара једном новом детаљу усвојеном контаминацијом.

[248] Види горе страна 277 прим. 186.

[249] Камен је изваjан на обадве стране (друга представља Зевса и Нимфе: *Сборникъ*, 1900, сл. 1 и 30). Према томе требало је да се он види с једне и с друге стране као каква балустрада. Коњаник пак без сумње требало је да изгледа да се креће према једном крају те балустраде.

[250] Само један сигуран примерак: Kalinka, *op. cit.*, сл. 89 по свој прилици надгробни уз пркос положају ловца и боју једног јелена с лавом: један надгробни геније с изврнутом буктињом попуњава и прецизира слику.

[251] *Сборникъ*, 1900, сл. 1 (а за другу страну сл. 30). Слика није јасна; што се тиче штита, ја се ослањам на оно што ми се чини да сам назрео; што се осталог тиче, види опис.

Други су скулптори барем решили проблем с више доброг смисла: они су метнули у једном картушу, у горњем десном углу, лиру као грб[252]. То би било, кад би било потребно, наше оправдање што смо у више махова употребили ту реч позајмљену из друге цивилизације

18. *Ex-voto* псевдо-митрином коњанику (сл. 20). Из Параћина?[253] Вис. 0,19 m.

Један рељеф исте врсте, нађен у *Виминацијуму* 1902 г., описао је Hampel у *Archaeologiai Ertesitö*, 1903, стр. 320, № 15. На истој страни, Hampel даје рђаву фотографију нашег рељефа, који описује под бр. 14, али не дајући димензије. Антонеску нам је дао ове димензије 0,21×0,15 m, *Cultul Cabirilor in Dacia*, који је наново објавио споменик на табли V, № 6. Али његова слика, која је израђена по Бендорфовом цртежу, врло је нетачна, тако да не даје чак тачно ни облик плоче. Леви део рељефа неразумљив је, а опис целог рељефа је сумњив[254]. Бар знамо по датуму књиге то да је рељеф донесен у београдски музеј пре 1889 г.

Сл. 20.

Што се тиче овог споменика нарочитог типа, ја нећу овде узети на себе испитивање или поређење које би нас одвело далеко изван граница каталога[255]. Ја се ограничавам на опис, што је могуће тачнији[256], и на неколико напомена.

Плоча са заобљеним калканом: на крајевима, горе, симетрично змије које допиру до попрсја бога *Sol* на лево и богиње *Luna* на десно; у слободном простору горњег поља три крста урезана.

[252] На једној плочи из Диникли (*Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 80) на којој се такођер налази грб, коњаник иде ходом испред олтара, а његова десна рука изгледа да је празна. Као овде, означени рељеф лире био је праћен у храму другим сликама Аполона Китареда (2 статуице с лиром и прутићем за ударање по жицама на лири: *Извѣстия Муз.*, стр. 150).

На једној плочи из Хасарджика (опис Кацарова, *loc. cit.*, s. v. *Heros*). Положај коњаника је исти; али десна рука држи пехар. Исти план грба.

[253] Види горе, стр. 239, напом. 7.

[254] Наћи ћемо ниже нап. 268 и 269, побројане тачке које су нарочито сумњиве и детаље који стоје у противуречности с оним што сам ја лично запазио.

[255] Дао сам горе, на стр. 253 и следећој, преглед општих питања која се намећу поводом знакова урезаних на извесним споменицима те категорије.

[256] За извесна тешка идентификовања помагао сам се једним рељефом из *Апулума*, врло блиским по композицији и обради *Ertesitö* 1903, стр. 318, № 13 и слика.

На плинти фриз који представља, с десна на лево, усправљеног орла en face, с раширеним крилима, сто на три ноге с јелом (вероватно риба), кратер, сирингу и делфина (ово двоје последње изгледа сумњиво).

Коњаник млад, голобрад, с фригијском капом, горњим делом тела окренут en face, у положају равнотеже[257], који смо већ проучили, услед чега се његова лева стопала показује изнад лавовске главе. Он је огрнут хламидом, чији набори падају на сапи коња, који изгледа да је заустављен[258], и који ногама гази једног човека. Тај човек лежи на земљи са згрченим коленима, савијеним лактовима и рукама у висини лица које је сакривено у прашину[259]. Један лав, од кога се види само предњи део, појављује се између коњаникових ногу и меће шапу на жртву.

Врло је нејасно шта држи коњаник у рукама: у десној је можда уздигнут мач, пре батина, још боље бич[260]; у левој која се не види или узда која није извајана[261], или тај чудни и накарадни предмет који се налази између коњаникових груди и коњске гриве: помислило би се на мач у корицама, с рељефним балчаком и јабуком[262].

Остају споредне личности, три жене у усправном положају с лица. Једна је иза коња, у положају и можда с гестом оружоноше[263]. Коса нарогушена или покривена велом, туника опасана кајишем, дугачка хаљина с двоструким карнерима. Сви ови детаљи доста се добро виде. Оно што се мање види, то је правац и рад десне руке, која се једино види. На тако осредњој фотографији као што је фотографија у *Ertesitö*, осветљење јасно показује савијену руку која држи коњски реп. То би

[257] Горе, стр. 277.

[258] То је положај који се налази на неколико рељефа с трачким коњаником. Тако на једном мезијском рељефу (надгробном или заветном), *коњаник који иде на лево*, јаше на коњу „чије задње ноге једино показују покрет" (Mendel, *Catalogue* итд., № 969). То вреди, ако смем веровати слици, и за коњаника који прати погребна попрсја једног солунског споменика (*BCH*, 1913, стр. 105, № 15, сл. 3).

[259] То је једном речи положај ритуалног саламалека муслимана у џамији; то је такође клечање, с главом у прашини, побеђеног непријатеља који тражи милост за свој живот (тако преклиње Бретонац лежећи пред ногама заставника *ala Petriana*: Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere*, сл. 85, у Abhandlungen епиграфског семинара у Бечу, књ. V, 1885 = *Répert. Reliefs*, II, стр. 450, № 3). — Али да ли смо у овој прилици сигурни за овај детаљ? Ја то не бих смео тврдити, ма да је према фотографији вероватно.

[260] Види нап. 268.

[261] Примећујем мало или нимало, на фотографији, кајиш који на слици полази од седла (?) и обавија коњске груди.

[262] То може врло лако бити мач који виси на левој страни и који је извучен напред, на домак руке; што се тиче облика и места, видети *Dict. des Antiq.*, s. v. *Pugio*, стр. 769.

[263] Што се тиче покрета који је учинила једна жена, види следећу примедбу. Што се тиче жене пратиље, тип врло редак, упор. *Извѣстія Муз.*, сл. 84 и *Годишникъ Муз.*, 1921, сл. 221.

био правилан и обичан положај[264]. Али на фотографији којом се ја служим, и која је непобитно боља, очевидно је да је рука пружена ка земљи и да, ако она нешто држи, то је можда само једна врста турбана који пада с десног рамена, набор огртача или крај вела[265].

Од две жене које су једна поред друге испред коња, ближа животињи диже к њој или ка коњанику своју десну руку. Она је обучена у дугачку хаљину и има вео. За вертикалну преграду на рељефу која дели њену главу од главе њене сусетке не може се рећи да ли је то крај вела који пада[266] или лева рука подигнута симетрично десној (те би изгледало као да адорира) или је пак то, као на рељефу из Апулума[267], десна уздигнута рука на коју наслања као размишљајући главу друга жена, која нема ни вела ни огртача, а чија лева рука пада дуж тела. У свима овим тачкама и још у другим[268], морали смо прибећи извесним претпоставкама. У понечем ја сам у противуречности с писцима који су пре мене проучавали овај рељеф, и ако га нису видели[269].

19—20. Два фрагмента статуица коњаника; високи рељефи.

Оба из Параћина[270].

Мере: № 19 (сл. 21): висок 0,09 m (без основе, која није пронађена); широк 0,10 m; дебео 0,025 m. — № 20 (сл. 22): висок 0,12 m;

[264] Један је пример довољан: *Сборникъ*, 1894, таб. XIV, № 1; плоча која представља лов с две жене које стоје пред коњем и једну жену en face која се ухватила десном руком за реп.

[265] Једна дубока и врло јасна пруга, која је снажно извучена на слици, дели свуда женино тело и реп.

[266] Једини пример: усамљена слика (*Извѣстия Арх. Друж.*, 1912, сл. 45).

[267] Две жене усправљене с лица на правоуглој и плоснатој основи: једна с велом у дугачкој хаљини и у огртачу који задржава левом руком на струку пружа ка коњу десну руку, отворену, са шаком окренутом напоље; друга без вела, са широким огртачем преко дугачке хаљине, високог струка, голих руку, наслања лице на десну руку а леву је спустила; то је, једном речи, жена у жалости, толиких надгробних рељефа које мајстор копира, не остављајући уобичајено значење.

[268] Ево њихов списак: у десној руци коњаника, или међу прстима савијеним под правим углом, налази се можда једна врста палице која се спушта на калкан даље но први крст; исто тако изгледа да се примећује на левој страни, до змијине главе, једна врста упредене пантљике (кајиши корбача?). Опрема на коњским грудима је нејасна. Жена најближа коњанику изгледа да има на велу или око њега три врсте кокарди или пера (на цртежу означена је само лева). Најзад, коњска грива је много мање јасна: она је чак тако мало јасна, да се човек пита, да ли оно што се види између коњаниковог тела и коњског врата није или та иста грива, или доњи део гриве а изнад тога затворена коњаникова рука.

[269] Ево, на пример, како Антонеску тумачи рђав цртеж који му је пред очима: 1° коњаник држи оружје или неки суд; — 2° прва жена, под коњем, има обе руке савијене изнад главе; — 3° друга, њена суседка, држи руке прекрштене на грудима; — 4° лав није, него псето; — 5° прва ствар лево на оквиру могла би бити рукавица за борце; — 6° крстови у пољу били би додати у наше доба (што се тиче тог последњег питања, видети моје горње примедбе стр. 255).

[270] Види стр. 239, нап. 6.

широк 0,17 m; дебео 0,35 m. Вотивни споменици ове врсте нису ретки[271]; то су у мањем копије великих рељефа од каквих ми имамо бар један примерак[272].

Ови фрагменти статуица интересантни су због ових појединости:

1. Положај штита, који је познат и иначе[273]. Само, пошто задња страна није отесана, нисмо у стању рећи како је рука држала штит.

2. Ноге и бутине су голе. Анатомски рељеф мускула довољно је назначен те је готово сигурно да ти делови тела нису били премазани бојом или бар да бојом није било представљено одело (чакшире, доколенице). Изгледа да је могла постојати једна варијанта у оделу код

Сл. 21.

Сл. 22.

бога ловца, на рељефима где одело није било изваjано: доњи део тела био је потпуно наг[274].

3. На овом смањеном моделу налази се такођер четвороугаони олтар (сл. 21) или стуб (сл. 22). Овакав средишни наслон био је мало потребан чак и на рељефима највећег формата[275]. Ми овде јамачно имамо успомену на једну статуу коњаника славну у Тракији или у атељејима и традицијама грчко-римским[276].

[271] Тако: *Сборникъ*, 1894, таб. IX, № 1; таб. X, № 1—2; *Извѣстия Муз.*, сл. 96, 97, 99; *Arch. Ertesitö*, 1903, стр. 313.

[272] Коњаник из Карагача (1,61 m): *Répert. Stat.*, III, стр. 150, № 4.

[273] *REA*, 1912, стр. 161. — *CR Académie des Inscr.*, 1900, 6 јули.

[274] Тип наше сл. 15.

[275] Он се понекад састоји из једног поља на коме се води борба између животиња (*Извѣстия Муз.*, сл. 96, 97; *Ertesitö*, 1903, стр. 313) или на коме ловац даје керовима да окусе дивљач (*Сборникъ*, 1894, табла X, № 2).

[276] На пр. *Répert. Stat.*, I, стр. 484, II; стр. 519, II²; стр. 585, II²; стр. 591, II², итд.

4. Седло је јасно представљено. Оно је јамачно од коже[277] и особито на слици 22 узима облик дела тела које носи[278]. Потреба овог седла је разумљива ако коњаник има наге ноге: потребно је да се одвоји тело коњаниково од коњског које је покривено длаком и које се зноји. Та појединост је снимљена с природе.

Париз, јули-август 1922.

Georges Seure.

Напомена к стр. 237. Накнадно су нађени сви ови споменици, изузевши бр. 2 и бр. 14.

Уредник.

[277] Упор. *Dict. des Antiq.*, s. v. *Scordiscum, Sella equestris.*

[278] Хоризонтална црта под уздом је постала на тај начин што је ту камен пукао па је пукотина испуњена малтером. На сл. 21 означени су кајиши који би везивали седло напред и назад; чини ми се да их на оригиналу нема.

Преисторијски и археолошки остаци на Средњем Вардару.

Преисторијски становник наше земље оставио је осим на многим другим до сад познатим местима, на којима је био настањен, несумњиве трагове своје егзистенције и на Средњем Вардару. По проматрањима, која смо ми могли чинити, овде су од интереса нарочито три локалности, које се сад први пут приказују широј публици као места с извесним значајем за преисторију овога краја. То су: остаци преисторијских насеља код Ђевђелије, у Демир-Капији и у селу Руднику на путу између Скопља и Велеса. Научни интерес ових остатака повећава се нарочито тим што они показују тесну везу с доцнијом историјском епохом на том месту и тако одају известан континуитет двеју култура, које су се можда без прекида смениле и наставиле.

1. Преисторијско насеље на „Ђевђелијском Хриду“ код Ђевђелије.

Трагови преисторијског човека на „Ђевђелијском Хриду“ близу Ђевђелије састоје се данас у остацима карактеристичних рбина од посуђа, у остацима тегова, који су служили за разбоје, у предметима за риболов, за накит, за алат, за оруђе и т. д. Највећи део тих остатака припада последњем бронзаном доба. Извесни пак међу њима су из много старије неолитске периоде. Ови се трагови налазе већ и на површини с југо-западне стране ђевђелијског хрида, примакнути знатним делом к самом врху његовом, и својом множином одају негдашњу доста густу насељеност на овом месту. Ми смо их уочили још 1915 године[1], а доцније, 1920 године, имали смо прилике још једном походити место и прикупити омању збирку објеката, који су нам допустили чинити позитивне закључке.

Већ из даљине опажа се при врху овог брега, од ђевђелијске стране, као засечена поширa стаза, која с благим нагибом обавија брег. Она очевидно представља негдашњу улицу. И како су на овом месту ову улицу пресекли ровови, које је војска у последњим ратовима копала, то се у дубини од једног метра па и више

[1] Збирка, коју смо тада накупили, пропала је у рату, као и збирка других интересантних објеката (природњачких и т. д.) из ових крајева.

помаљају из земље рбине од посуђа, делови водоводних цеви од печене глине, четворострани, пирамидални тегови за затезање жица на разбоју, остаци негдашњих огњишта с траговима дрвеног угља, по који рибарски тег и т. д. Нису ретке ни људске кости, ма да се за њих не би могло без резерве рећи да су у свему савремене с осталим објектима ове удаљене културе. Кише испирају ове остатке, и бујица их сноси чак до подножја брега с југозападне стране; отуда се они лако и налазе на површини, ма да у мањој количини. С овога места ми је био познат и један камени бат, по свој прилици од стене, од које је и брег; оруђе је било углачано и с правилном рупом на ширем крају. Исто тако у мојој се збирци одавде налази и комадић типског дотериваног силекса с три оштре ивице и пљоснатом површином, која му служи за основу. Силекс је сив, с пљоснате стране широк 13 mm, дужина му је 1·5 cm и по свему је најпре био део неког оруђа (стреле!). Он би тако био веза с једном много ранијом, правом неолитском епохом на овом месту. Ту везу подржавају и два примерка подужих клинова од типског гнајса с мусковитом, какав се вероватно налази у терену кристаластих шкриљаца на неколико километара даље на десној страни Вардара; ови су клинови дугуљасти, пљоснато-елипсоидални и с једног краја елиптично заоштрени; они јасно показују да су употребљавани као длетаста оруђа или клинови за размицање мекших ствари.

Међутим од свих ових објеката, и то својом множином на првом месту, пажњу привлаче најпре комади црепа, а затим грнчарски објекти. Цреп подсећа у многоме на материјал, какав се обично означава као римски: обично је бледо-црвен, печен и већи од нашег данашњег. У комаду пак грнчарије лако се разликују две врсте. Једно је грубље, од црне глине с нешто крупнијим песком и у многоме налик на грубу лончарску индустрију из ужичког округа, а друго нешто финије, од компактније глине, црвено и без видљивих зрнаца песка. Све је од печене глине и без глазуре. Оно финије је махом само црно по површини (од стапања с површине), а још више жућкасто-црвено, као што се то види и на данашњој простијој грнчарији те врсте. Оно грубље зацело је ручни рад, рађен без грнчарског кола; оно финије пак већ показује употребу овог алата. Међу објектима, које смо ми прикупили (на жалост, само комади), махом се налазе делови од лонаца, чинија, амфора и т. д, Обод неких је посувраћен и правилно израђен; у других се пак налазе и прости орнаменти: по једна или две удубљене линије испод обода и т. д.

Иза рбина од посуђа пажњу заслужују објекти који су припадали разбојима. Ми у то рачунамо четвртасте мале пирамиде од печене земље, с лепо изведеним врхом а пробушене близу врха (од прилике на трећини пирамидине висине). Ови су објекти двојаки: неки су примерци незграпнији, по дну као заокругљени и од црне земље с још видљивим зрнцима песка, подударајући се у том погледу с оним рбинама посуђа од грубље, црне земље. Други су пак врло правилне пирамиде с четвоространом основом и од црвене добро печене глине. Међу овим последњим висина пирамиде једног примерка износи 10 cm, дужина правоугаоникове основе је 6 cm, а ширина 5·6 cm.; неки примерци су нешто краћи (8 cm.) и с мањом основом (4 cm. у дужини). Сем ових објеката, који су служили као тегови за пређу на разбојима ове културе[2], налазе се овде и карактеристична ђерданска зрна од црвене печене глине, налик на извесне брахиоподе (теребратуле), која су понајпре могла бити декоративни објекти (ђердани и т. д.). Њихова је величина од прилике као у крупних ораха; дужина им је до 6 cm, попречни пречник 5 cm; на средини су правилно пупчасти, а у горњем крају с обе стране стиснути и на угнутим деловима скроз пробушени,

[2] *Hörnes* наводи у познатом делу Urgeschichte der bildenden Kunst, на једном месту (по Ћурчићу), да су ове пирамиде у Босни биле и религијски објекат (идоли). Истоветни пак објекти из Винче, које смо ми видели у београдском етнографском музеју, знатно су грубљи и већи од ових из Ђевђелије.

те већ и тим казују да су били вешани о какву узицу, жицу или тако штогод. Готово сви имају и на врху једно мало угнуће, по свој прилици произведено притиском кажипрста и његовог нокта. Један пршљен (агршак?) од грубље глине, пробушен на средини и с остацима истих таких рупа по ободу, готово је истоветан с објектом (fusaïole), приказаним у сл. 1278—1279 табле XCVI *Преисторијског Музеја* G. et A. de Mortillet[3]; пречник му је до 5 cm, али је окрњен. Један котур од сивог кварцита (рожнац?), негдашњи речни валутак, по свој прилици је служио као тег за рибарску мрежу. Он је с једне стране неправилно пупчаст, а с друге глачан и арављен; близу обода има на једном месту рупицу, која иде скроз и изгледа да је служила за вешање. Обод му је такође глачан и брушен, али представља неправилан круг. Тешко је само објаснити, зашто овај тег носи и једну подубљу правилну рупу на средини пљоснате стране. Иначе пупчаста је површина прилично рапава од инкрустације калцијског карбоната, који се обично таложи по валуцима у води; та пак инкрустација ранија је него глачање доње површине и брушење обода.

Многи знаци казују да је настањеност на овом месту у извесном тренутку била не само на падини испод врха, окренутој југо-западу, већ и мало даље, на избрешку који се налази нешто источније одвојен малом преседлином, али опет на истој страни Вардара и као део истог брега. Ту су до пре балканског рата биле неке турске касарне. Та одвојеност остатака указивала би као на егзистенцију два различна кварта исте вароши; при том онај први био би карактерисан обиљем рбина од посуђа, остатака огњишта и текстилно-индустријских алатки (грнчарски, ковачки и ткачки кварт), а овај други више предметима украса, оруђа и т. д. (богатије становништво). Ти делови, изгледа, остајали су за све време развитка ове људске агломерације припети уз врх брега и са сталном тежњом да буду што више заштићени од изненађења из равнице. Облик брда и друге особине положаја томе су особито ишли на руку. Врло је интересантно да се овде на падинама налази и по који стеновити облутак знатније величине (као песница, па и већи), и сасвим друкчијег петрографског карактера него што је иначе стена на овом месту. Он јасно показује и својим саставом и својом егзотичношћу да је донесен из удаљенијих места средњег Вардара и да је служио познијим ратницима као муниција за рушење градова. Оваких облутака налази се много у гомилицама и на местима негдашњих предстражних кула града Stobi на ушћу Црне Реке у Вардар, а потичу из Вардаревих притока: Бошаве и Ватошке Реке; њих нарочито има као сручених у гомилице на јасно трасираном полигону једне таке куле на избрешку близу утока Црне Реке а с десне стране железничке пруге за Демир-Капију. Ови су валуци махом од амфибол-андезита из корита Ватошке Реке, а то и доказује да они овде нису случајни нити донесени елементарним силама. Само, њихова егзистенција показује да је ово ђевђелијско насеље већ било доцније у додиру с римском влашћу и да су то сведоци ратова који су овде утврдили доцнију културу. То би већ била права историјска култура и то не баш много старог датума.

Тако дакле старо насеље у Ђевђелији показује одлике две, а можда и три сукцесивне културе: неолитске, ларнодијске и грчко-римске. Без сумње да њихова сукцесија не иде непосредно и без прекида. Само две последње могле су стајати у ближој и тешњој вези. Али изгледа да је она прва, као много ранија, прва привукла пажњу човекову на ово место и побудила га да се њиме користи за све време док није био принуђен или нашао разлога да место напусти.

2. Старине у Демир-Капији.

Археолошке, па и преисторијске појаве у Демир-Капији познате су у литератури већ раније. Изгледа да су Ами-Буе и Викенел први указали на извесне архе-

[3] G. et A. de Mortillet, Musée Préhistorique. II. éd. Paris 1903.

олошке остатке овога краја, а доцније су о том нешто података дали и многи други путници, књижевници и научници. Појаву преисторијских објеката изгледа да је први прибележио Хан још 1863 напомињући[4] да се на левој страни Вардара на стеновитом брегу што се наднео над реку непосредно пред њеним улазом у клисуру налазе остаци неког старог града и у њему камење киклопског зида. Иначе други аутори и путници махом знају овде само за извесне остатке градића византијске или средњевековне епохе. Међутим ни Хан ни други нису јасно уочили да се овде сем ових остатака познијих култура налази и трагова много ранијих, па и врло старих људских станишта.

На првом месту у Демир-Капији с десне стране Вардара, још пре него се дође до железничке станице, лако се могу констатовати дилувијалне терасе, којих има и на левој страни реке, и ако је садашња речна долина с те стране нешто шира. Кречњачке падине и с леве и с десне стране на месту где Вардар већ хоће да уђе у познату клисуру овога места, показују у вишим нивоима отворе пећина (поткапине) које су и по своме положају и по облику морале бити привлачна тачка за дилувијалног становника овог краја. До једне такве поткапине, која се налази с десне стране реке, одмах изнад железничке пруге и пред улазом у клисуру, лако је доћи; једна друга, с леве стране реке, много је виша, припорита и као заклоњена једним стеновитим зубом, који скрива и негдашњу испрекидану стазу, којом се, без сумње, озго с венца прилазило тој пећини. Данас је та пећина остала врло високо, приступ је у њу готово немогућан, али један комад очњака од Ursus spelaeus (?), као и црвена глина по дну, довољно утврђују и њену дилувијалну старост и претпоставку да је она служила за станиште преисторијском човеку.

Међутим на коси с леве стране реке, на месту на коме су већ забележени остаци средњевековног градића Просека, пажњу привлаче друкчији објекти. На том месту, на стеновитом шиљку, већ одмах пред заосталим развалинама од неких кула Стрезовог града[5], налазе се правилно озидани темељи неког четвоространог долмена, који се изнад површине још издиже с једне стране за више од пола метра. Зидови су овде од паралелопипедних, особито крупних, можда и тесаних комада кречњака, који су по извесном реду, правилно, наслагани један на други, од прилике као што се цигле слажу у зид, али без малтера. Свака од четири стране овог загонетног грађевинског остатка дугачка је по пет метара; дебљина зида износи по три метра Сам зид је, као што се то лепо види са северне стране, зидан тако да су најпре полагани доњи паралелопипедни комади, па је онда поврх њих постављан по један толико исто дебео, али махом дужи паралелопипедан комад, који је навучен изнад два, па и три доња камена тако као кад би се ређале домине својом бочном страном и то да по једна налегне на две испод ње. Сви су комади, а нарочито горњи, огромних димензија, скоро по један метар дужине, те изазивају дивљење снази која их је тако поставила један поврх другог. Мало даље, идући к југу, види се и пресек једног зида од темеља у нивоу површине земљишта; он је оивичен са свих страна истим тесаним каменом, али је унутрашњост пресека испуњена ломљеним каменом. *Хан* је ове темеље назвао стога киклопским зидовима, подсећајући да их има на више места и у Епиру. Они међутим дивно подсећају на појаву у Baon de la Gaude у Saint-Jeannet (департман Приморских Алпа), коју приказује једна илустрација у Dechelette-ову уџбенику за преисторијску археологију[6]. И тамо и овде остаци су на

[4] *Хан,* Путовање кроз Поречину Дрина и Вардара, прев. Мих. Н. Илић. Београд 1876, стр. 262.

[5] Стрез, познати одметник и властелин за владе првих Немањића, држао је не само овај град већ и читаву област готово посве независно и од српских и од бугарских владалаца. Град су му по смрти његовој (завера Св. Саве?) разрушили Срби.

[6] *Jos. Dechelette,* Manuel d'archéologie préhistorique celtique et Gallo-romaine. Paris 1910, стр. 125.

врху стрмо наднесених, осамљених и стеновитих брегова. Они су и у Демир-Капији можда били зид неке грађевине исте епохе као и у Прованси. Нама се пак чини највероватније да су они првобитно били само доњи делови неког зиданог долмена. Није међутим немогућно да су разорењем долмена његови темељи послужили на овом месту и за какву познију цистерну или доњи део неке нестале средњевековне куле и т. д.

Јасни археолошки остаци римске, византијске, па и средњевековне српске културе налазе се на равници с десне стране Вардара, при утоку Бошаве и на подножју брега с њене десне стране. Њих су забележили најпре још Хан, Барт и други. Ми смо овде осем остатка римског зида у обали на ушћу Бошаве у Вардар и гомила̑ камења од разрушених зидова као и других видних знакова негдашњег римског логора могли с десне стране железничке пруге, идући од моста ка клисури, констатовати још и егзистенцију римског гробља. У појединим гробовима овде још се налазе целокупни костури, сахрањени по дну од великих црепова од црвено печене глине; црепови су украшени с по два концентрична круга; стране гробова су од подебљих камених плоча, које тако као сантрач граде нешто налик на саркофаге. — Код железничке станице у овом месту дуго је чувана једна лепо очувана четвртаста надгробна плоча, с четири лепо изрезана дечја барељефа у горњој половини плоче; ликови су били у реду и имали очувану главу и грудни део. Натписа нема. — Један осредњи жртвеник с капителом украшеним правим паралелним ивицама налази се данас као надгробни споменик на четврт часа даљине у жбуњу, у коме се под косом која иде к селу Дрену налазе руине од једне српске средњевековне цркве с још оцртаним остатком трпезе, крстионице и западних врата. Остаци водоводних цеви у близини ове цркве, у пољу, као и гомиле камења од порушених зидова показују да је поменути римски логор на Вардарској обали, готово непосредно пред улазом у клисуру, имао карактер доста велике вароши и пружао се својим грађевинама по великом делу поља с десне стране железничке пруге; при томе је оно гробље било као спојеница између варошког кварта у пољу и кварта на Вардаревој обали. Која је то варош? Almana? Stena? Idomenia[7]? Или можда и до сад непознато насеље? Ми на то не можемо одговорити. Бележимо само да смо трагове њене; запазили још 1915 и да смо тада код једног железничког службеника у овом месту нашли и неколико других римских објеката: фибулу, мач и т. д. На жалост, то је све изгубљено у рату. Усталом, римску културу овога места обележавају још и остаци зида на десној страни Вардара, до данашње железничке пруге пред њеним улазом у тунел; они показују место где су пристајале вардарске лађе и где је вршен царински преглед. Може бити да су и део нарочите куле.

3. Стара насеља у Руднику.

Село Рудник на путу из Скопља у Велес, два часа далеко од Велеса, лежи данас на левој страни Рудничке Реке, мале приточице Беле Воде, која се улива мало изнад Башиног Села с леве стране у Вардар. На појединим местима овде виде се маркантне старе закопине, остаци негдашњих рударских истраживања злата. Значајно је још да се долином Беле Воде појављују још од суседног села Иванковца, па и кроз Рудник, ораси, који и овде, као и на другим местима, већ указују на траг старих Римљана и негдашњу рударску колонију. Данашње куће у Руднику су збивене, махом од камена, слепљеног блатом, неокречене. Једна црквица сасвим новог датума налази се осамљена на брдашцу с десне стране реке; недалеко од ње су, на старом путу из Куманова за Штип, развалине мале црквице

[7] Позната Пајтингерова таблица означава на путу који води левом обалом Вардара у Солун ове три вароши; с десна би била најближе Antigonia, коју Heuzey ставља у околину Демир-Капије. — *B. Th. Desdevises-du-Dezert,* Géographie ancienne de la Macédoine. Paris, 1863 p. 209 et suiv.

Св. Петке, која је великим делом укопана у земљу. И та је црквица од камена, слепљеног блатом. Још ниже пак, испод села, на левој страни Рудничке Реке, налазе се развалине друге једне црквице, која се по народном предању назива црквицом Св. Ђорђа.

Рудник је био негда римска, по свој прилици рударска насеобина[8]. Трагови римске културе налазе се већ у самом данашњем селу, а једна велика мермерна статуа Јуноне без главе, али с дивном скулптуром груди и осталих делова тела, извађена близу гомиле камења из темеља од неког храма на левој страни реке у горњем крају села, већ одмах указује на доба из кога је. Код попове куће налази се једна омања плоча с два попрсја, између којих се још може читати овај натпис:

ΟΥΚΑ
ΤΛЄΙ
ΤЄΙ
ΖΩϹΑЄΤ VΗЄЄΝЄΠΙ

Плоча је дуга до 1 m, а нешто ужа од тога.

Једна друга, мања плоча, налази се међу камењем црквице Св. Петке, до које ју је пренео садашњи свештеник. Плоча је такође дуга 1 m. На њој су три врло лепо скултоване римске фигуре: човек и жена с дететом. Само је дете с главом, а човек и жена су сад без главе, јер је плоча на том месту окрњена. Плоча има на доњој половини, исто као и она у Демир-Капији, један натпис, али је он данас нечитак. Међутим обиље остатака по свој прилици такође из доба из кога су и ови споменици налази се управо уз реку и то на њеној десној страни, на пољани, данас пустој и већ прилично преораној, у горњем крају села, на скоро један километар од данашње цркве. Ту се одмах наилази на мноштво полупаних (римских?) црепова од печене црвене глине, на комаде амфора, разног посуђа од црвене печене глине, на малтер, гомиле камења и т. д. На реци је био и стари мост, а с леве стране, на брежуљку, који чини леву обалу реке и спушта се с њом заједно данашњем селу, запажају се земљане водоводне цеви, по свој прилици за свођење воде као покретачке снаге за рударске или можда и ковачке циљеве. Међутим у гомили рбина и црепова на десној страни реке налазе се већ јасно одређени објекти зацело једне раније културе и ми одавде имамо поред осталог и два пирамидална тега за затезање жица на разбоју, по облику, па готово и по величини подударна с таквим објектима из Ђевђелије. Они су неједнаки. Већи је с неправилним, нешто кривудавим пирамидиним ивицама, мањи је нешто правилнији и облији, па и финији; оба су од добро печене црвене глине и у врху пробушени. Осем ових тегова пажњу нам је привукао и комад котура од добро печене црвене земље с рупом у средини, потпуно и величином подударан с објектом № 1268 (табла XCVI) помињатог *Преисторијског Музеја* G. et A. de Mortillet. Једно ђерданско зрно одавде, такође од црвено печене глине, посве је подударно с таквим објектом из Ђевђелије. Може се још констатовати да је комађе грнчарије с овог места много финије израде од онога у Ђевђелији: махом је још боље печено, нема крупних зрна песка, и облицима је приближније данашњици. Од једне бронзане фибуле очувао се само лук 13 cm дугачак, издубљеног или цевастог облика с једним нешто ширим крајем, на коме је и рупа за пролаз тетиве; други крај је зарезан за улаз у лежиште, од кога је ваљда и полазио други део — тетива — ове копче. Близу тог другог краја лук је био раширен с обе стране у облику ушица и имао у њима на

[8] Без сумње, данашње име овога села и води своје порекло од успомене на негдашњу рударску колонију овог места. Иначе у самом атару села нема руда.

средини рупу, али се одржало само једно тако ухо с рупом у средини. Бронза је на свежем пресеку златно-жута; иначе јој је површина добила од стајања на ваздуху познату тамну боју старе бронзе. Да ли су ови последњи објекти — пирамидални тегови са разбоја, котур с рупом у средини и бронзана фибула — из исте епохе и знаци римске културе? Ми смо склони узети их за обележје једне раније епохе.

Међутим други један објекат с овог места не оставља ни најмање сумње о времену свога постанка и своје употребе. То је комад једног окрњеног и недовршеног *бȁта* (casse-tête), који јасно казује своју неолитску старост. Овај бат је од једне базалтичне стене с доста ситних кристала од магнетита (илменит?); стена је једра, врло тврда, без видљивих фелдспатних или феро-магнезијских састојака (изузев магнетит), прелом јој је шкољкаст а боја црвена тако, да у том има особиту оригиналност[9]. У Јужној Србији није до сад познато да има ових стена с овом бојом[10] са чега нам се чини да је егзотично порекло ове стене несумњиво. Дужина овог бȁта износи до 12 cm, попречни му је пречник 9·5 cm; иначе он обликом представља један дугуљаст углачан елипсоид, нешто спљоштен озго и оздо, и без доњег краја, који је по правилу у овог оруђа у опште ужи и налик на доњи крај геолошког чекића. Овај ужи, доњи крај нестао је услед ломљења, те тако објекат има сада само $\frac{2}{3}$ своје првобитне дужине; други пак крај нешто је шири, затубаст и доста правилно заобљен. Цела доња страна бата оштећена је и изгледа да је то било још при обради; тако се с те стране види шкољкаст прелом стене. Интересантно је на овом бату како је он пробушен. Он има у горњем затубастом делу, као што је то случај и иначе код углачаног неолитског оруђа ове врсте, округлу рупу с пречником од 3 cm. Али је бушење те рупе ишло само 2·5 cm, одајући јасно облик цевастог оруђа (трске?) које је служило за израду те рупе. Тада је напуштен даљи рад с те стране и бушење рупе од исте величине започето с друге стране. Али је центар те нове рупе, који је ишла у сусрет првој, по свој прилици погрешком померен за неколико милиметара, те и ако је бат најпосле пробушен, две тако рађене рупе[11] се не подударају нити једна у другу право продужавају.

Тако је дакле округла рупа која иде кроз овај бат у горњем крају постала од два узастопна бушења са супротних страна; при том је радник, почињући бушење најпре с једне а после са супротне стране, из непознатих разлога оставио у обема рупама на извесној дубини као неко дно, које их донекле преграђује и јасно одаје облик цеви којом је вртео ову стену. Па онда има још нешто. На углачаној страни овога бата, одмах до рупе у горњем крају, али од стране доњег шиљатијег краја, налази се почетак врћења још једне такве рупе. Само је ова рађена косо и терана до четири сантиметра. При том је овај рад био неједнак и доњи део рупе је ужи. Сужавање је ишло правилно тако да пречник на површини износи 4 cm, а на дну ове косе рупе тек један сантиметар. Иначе бат на овом месту није про-

[9] Базалти су обично црни.

[10] Базалти из Кратовске околине, као и они које смо ми могли констатовати с леве стране пута из Велеса у Штип, у атару с. Трогерца на почетку Јежевог Поља, црни су.

[11] Овај интересантни артефакат неолитског човека добили смо од једне жене из овог села. Она нам је саопштила да се он у њеној кући чува поодавно и да се употребљава као средство да краве или овце дају млеко. Кад ова стока засуши млеком, тада планинке протурају брадавице од њихових вимена (сисе) кроз рупу овог камена и стока онда, по веровању ових жена, почне опет давати млеко. С тога се овај камен даје на позајмицу и суседима. Данас је он код нас.

бушен. Интересантно је да се с десна до ове косе рупе а на самој ивици батове облине налази једно углачано удубљење, које личи као кад се прстом или каквом облом шипком притисне у тестасту масу, те остане издубљен утисак од 3 cm дужине. Очевидно и овај је утисак произведен врћењем. Он као и остале рупе на овом оруђу даје врло инструктивне податке о изради ових оруђа и по свој прилици показује случајеве вежбања у једном занату који је био од великог значаја за свет ове епохе.

Тако је дакле на овом месту нађен и један људски артефакат из периоде глачаног камена (неолитске), и то по свој прилици из епохе робенхаузијске. На жалост, то је једини њен представник и с обзиром на егзотичност стене од које је није невероватно да је он могао бити овде донесен и с које друге стране, па и за време много млађе културе. Тако Рудник остаје само као локалност у којој је много више трагова једне млађе културе, оне исте која је сувремена с ђевђелијском и која се карактерише извесном грнчаријом, пирамидалним теговима с разбоја и украсним објектима. Њу је заменила грчко-римска култура, која је овде несумњиво имала једну и рударски и војнички важну тачку. И ако у околини нема никаквог другог важнијег рудишта — кратовски су рудници удаљени за више од 30 километара —, Рудник је ипак био Римљанима згодна тачка баш с обзиром на недалека кратовска рудишта. Овде је дакле био неки њихов депо. Врло је вароватно да су Римљани ту само продужили већ затечену културу покореног становништва. Она би у том случају била сувремена с ђевђелијском, с којом се и иначе подудара. Данас се међутим налазе само трагови тога света.

Београд.

А. Станојевић.

БЕЛЕШКЕ.

Gabriel Millet. — L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, стр. 328, 146 слика у тексту.

Писцу је пошло за руком, да конструише једну оригиналну школу у оквиру архитектуре византиске, коју назива *грчка* школа. Он одређује њено место између две традиције, које се одржавају у уметности кроз цео Средњи Век: јелинистичке и оријенталне. Прва се наставља у Цариграду и у архитектури показује сложеност, удобност, осветљене просторе, живописне ефекте. Њој се на супрот ставља оријентална традиција, која у основама, формама и техници грађевина показује грубу простоту, велике масе, оштре линије, мрачне ентеријере, озбиљност и савесност. Утицаји Цариграда осећају се у прибрежју азиском; у Солуну и преко овога у XIV. веку у западној Маћедонији (од Охрида до Скопља). Оријентална бујица захвата Крит, Далмацију, Италију, Прованс и Шпанију. Грчка школа више се нагиње оријенталној традицији. Њене битне црте су: василика са средњим слепим бродом, са попречним бродом, крстообразна црква сродна василици, тромпе у угловима, дискретни анекси, једноставне фасаде без аркатура, фронтони, тростране абсиде, октогоне куполе, прости и груби портикуси, сводови од камена. У овим мотивима само их је врло мало карактеристичних за цариградску школу. Тек у Мистри у XIV. веку Цариград има великог утицаја на архитектуру грчку. Ну његов утицај изгледа само случајан и чисто локалан. В. П.

Gabriel Millet. — Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV., XV. et XVI. siècles. Paris 1916, стр. 809, 670 слика у тексту.

Огромни материјал, прикупљен у области живописа са свих страна хришћанскога света, групише се у овој врло обимној књизи према иконографским темама и према школама. Критички је разрађена иконографија Благовести, Рођења Христова, Крштења, Преображења, Васкрса Лазарева, Улаза Христова у Јерусалим, Тајне Вечере, Прања ногу, Издајства Јудина, Одрицања Петрова, Пута на Голготу, Стављања на крст, Распећа, Скидања Христа са крста, Оплакивања мртва тела Христова и Васкрсења Христова. Свугде се разликују традиција јелинистичка и традиција оријентална. Византија остаје у основи верна првој традицији. Иконографија Запада црпе своје мотиве са Истока. У XIV. веку се оцртава више школа. Једни у новој иконографије тога века виде утицај оријенталне традиције, други је схватају као мотиве италијанске обучене у форму византиску. Придаје се велика

важност сликарству Италије XIII. века у коме се види обнављање византиске традиције интимном сарадњом обеју цивилизација. Школа маћедонска у XIV. веку требала би поред оријенталских и византиских мотива да показује и мотиве италијанског дучента. Критска школа је простирла своје утицаје највише на Атос (у XVI. и у XVII. веку), Мистру (XIV.—XV. века) и Русију (XVI. век).

Закључци се своде на то, да се у XIV. и у XV. веку развијају композиције и тумаче циклуси старих рукописа и оријенталски типови ранији од X. века. Две школе управљају уметничким покретом: *маћедонска*, која је више отворена сугестијама Истока и Италије и *критска*, која је вернија византиском идеализму.

Закључци се изводе без узимања у обзир најважнијих дела из старога живописа српског (Дечани, Пећска Патријаршији, Сопоћани, Грачаница), за то они не могу бити поуздани. В. П.

Gabriel Millet. — L'ancien art serbe. Les églises. Paris 1919, стр. 208, 249 слика у тексту.

У овој књизи говори се о нашој црквеној архитектури Средњега Века. Одређује се њено место у односу на Исток, Византију, Грчку и Запад. Издвајају се три школе: прва у Рашкој у XII. и XIII. веку, друга на Вардару у XIV. веку; трећа у области Мораве. Прва се наслања на прибрежје Јадранског мора и на Византију; друга стоји под утицајима Византије и Грчке; трећа бира између Византије и Истока. Срби, налазећи се између два света, латинског и византиског, умели су да упоређују, да бирају и да стварају. Њихна уметничка персоналност манифестовала се у овим карактеристичним ознакама: еклектизам, тражење ефекта, слобода. В. П.

Josef Strzygowski. — Die Baukunst der Armenier und Europa, I—II. Wien 1918, стр. 888, 828 слика у тексту.

Монументално дело, које чини револуцију у схватању о утицајима Истока на формирање архитектуре Средњега Века. Јерменска показује врло велики број старих цркава оригиналних форми и оригиналног начина зидања. Ту су грађевине са кубетом са просторима зракасто аранжираним: квадрати засведени кубетом са потпорним нишама (распоређеним у осовинама или у осовинама и дијагоналама или у осовинама а са ступцима у средини); чисте грађевине са потпорним нишама (прости четворолисти; четворолисти са обухватним простором; шестолисти; осмолисти). Ту су лонгитудиналне грађевине засведене полуобличастим сводовима: једнобродне (са потпорним луком у своду и без овога) и трobrodне (цркве у облику дворница̂ и василике). Ту су лонгитудиналне грађевине са кубетом: цркве у облику листа детелине (једнобродне и тробродне); тробродне цркве без потпорних ниша (крстообразне василике са кубетом); дворнице са кубетом (са троуглим разрезима — Dreieckschlitz — или са троуглим разрезима и слепим луцима.)]

У подијуму са степеницама, на коме почива грађевина, у структури зида, у конструкцији кубета и полуобличастог свода, у подстрешним венцима, у пиластерима, у грађевинама са слепим аркадама, у орнаментици, у начину зидања живе *иранске* традиције. Прехришћански јелинизам; хришћански (сирско-малоазиски) јелинизам; персиски јелинизам пренели су своје традиције такође у ову јерменску архитектуру.

Распоредом масе, распоредом простора, светлосним и колористичним ефектима својим јерменске грађевине представљају једну оригиналну архитектуру. Ариско прадоба и маздаизам оставили су у њој одблесак свог духа: прво је својим дрвеним грађевинама утицало на формирање квадратног кубета са левкастим нишама, а маздаизам је утицао на формирање декорације и неких представа (светац на коњу, страшни суд). Доцније у хришћанско доба једна моћна струја из Сирије почела се осећати, ну у XII. веку је победио националан стил.

Форме јерменске архитектуре раширише се на све стране и обим њихних утицаја постаде необично простран. Не само преко Ислама, преко Ђурђијанаца и Гота раширише се ове форме, већ и беспрекидне миграције Јермена у Јерусалим, у Египат, у Малу Азију, у Византију, на Балкан, у Италију, у Западну Европу допринеше врло много распрострањењу јерменских мотива. Крстоносни ратови још већма допринеше непосредном додиру Запада са Јерменима (нарочито у Киликији.) Све форме јерменске архитектуре пресадише се у Европу. Јерменски дух се потпуно проби у архитектуру Европе, кад Брунелески, Алберти и Л. да Винчи припремише пут Браманту и цркви Св. Петра у Риму. В. П.

Josef Strzygowski. — Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig 1917, стр. 319, 229 слика у тексту.

Године 1902 пронађен је у једном селу (Врап) код Пекина (област Елбасана) у Албанији један трезор од 41 комада од злата и од сребра. Од ових су 39 откупљени за колекцију чувеног милионера америчког Моргана, један је доспео у Музеј у Цариграду, а један у Париз (приватна збирка.) Од златних предмета посуђу припадају један пехар са орнаментиком у облику тица, које су уоквирене нешто шиљастим овалима; један пехар са алегориским фигурама Цариграда, Кипра, Рима и Александрије; два пехара са орнаментиком у облику крљушти; две шоље са простом ручицом; једна шоља са орнаментираном ручицом; два поклопца (?); а накиту припадају: једна плочица са кајиша са представом грифона; крај кајиша са орнаментом у облику прорезане лозице; фрагменат једне плочице са прорезаном лозицом; „шнола" са лозицама; два краја кајиша из по два комада; четири краја кајиша са палметом у облику крина; један округао украс са лозицама; две четвороугле плочице за украс каније или кајиша; три извијене плочице; две плочице са по два дугмета и прстеном; пет плочица; три комада у облику ужета; седам глатких језичака од кајиша, златни клинци. Од сребра сви комади припадају посуђу: један казан са ромбовима, који затварају тице, котарице (?), шаторе (?) шкољке (?) и цвеће; једна шоља са простом ручицом; један крчажић са грчким записима и монограмима.

У књизи се после описа споменутих објеката ради упоређења узимају у обзир чувени трезори са Кипра (јелинистичко-сирски); рани оријенталски из Силађ Сомлио (на граници Ердеља), из Петроазе (Румунија), из области Полтаве (Украјина); чувени трезор из Нађ-Сент-Миклоша из доба сеобе народа. За тим се критички испитује орнаменат геометриске лозице, лозице у облику палмете (Palmettenranke) са карактеристичним „кружним листићима" (Kreislappen) и констатује се њена распрострањеност од Мађарске и Балкана па преко Египта у Предњу, Средњу и Источну Азију. Тако се износи на видело развој, који се извршио од геометриске лозице до арабеске, омиљеног орнаменталног мотива у уметности Ислама. Као носиоци овог развоја у позно римско доба узимају се у обзир Турци и Саки као представници двеју раса, алтајске и аријевске. Разликују се управо три „зоне народа": јужна и северна, дијагонално раздвојене једним појасом од степа и од пустиња, који се протеже од Атланског до Великог океана. У јужној зони су народи, који су увек били носиоци културе. Они су рано прешли на зидање каменом и неговали су представу човечије фигуре. У северној зони су народи, који су дуго остали при дрвеној архитектури и при орнаменту. Тек релативно доцне ова је зона на двама местима пробоја (у басену Средоземног мора и око касписког језера) присиљена да прими камен и опеку и представу човечије фигуре. У средњој зони, у области номада, у којој су главни шатор и оружје, никад не добише значаја ни камен, ни дрво, ни човечија фигура, нити икаква врста представљања. Ове пустиње и степе остале су још и данас при својој орнаменталној уметности. Оријенталски тепих је њихова карактеристична ознака. Јужна Русија, прапостојбина Аријеваца, колевка је номадства, које се одатле дохватило Сибирије и Горње Азије.

Између германског Севера и далеког турског Истоки лежали су народи, које Херодот зове Скитима. Област, у којој се „Скити" додириваху са Грцима, руска равница на северној обали Црнога Мора, била је у ширењу уметничких форми посредник између Ирана и Алтаја с једне и Севера и Запада с друге стране. За уметност номада Горње Азије поред аријевских племена морају се узети у обзир турска племена. Под именом „Турака" ваља обухватити извесне групе, које мирно продиру преко Персије све до у Северну Африку, као и народе, који на Северу са мачем продиру у беспрекидним инвазијама све до Дунава, и овима су доцније припадали Селџуци и Османлије. То су првобитно коњаници и номади, који у своме продирању образују велике, моћне државе. Данас може бити речи о „старој турској уметности." Истраживања у Турфану и Хотану сведоче о високој култури у пролазној области између Персије, Индије и Кине. У то време, кад је у оазама Турфана и Хотана било нагомилано уметничко благо, турски номади, који се груписаше око Алтаја и Бајкалског језера, расуше се на З. и И. по плодним пољима старих културних народа. У Кини подигоше зидове против њих, на Западу се Европа морала бранити од њих, а у областима Ислама основаше они оне велике државе, са којима крстоносци дођоше у додир. Алтајска северна струја доби чврст ослонац у Мађарској већ у доба Хуна и Авара. Бугари учврстише њен положај на Југоистоку Европе, Мађари и Османлије створише га трајним.

Геометриска лозица беше омиљени орнаментални мотив Турака. Он се јавља на тканинама, као и на металним израђевинама (Турци, који беху чувени у ковању металних оклопа и оружја, зову се „ковачи Алтаја"). Оно што од Турака беше у Византију продрло преко Персијанаца и Јермена, што је од њих доминирало у Исламу, и извесно време било од утицаја и код Германа и Словена, то је уметнички правац, који није само њима својствен већ и алтајској раси и Источној Азији. Скити, Персијанци и Ислам били су посредници између Истока и Запада.

Као полазна тачка за мотив геометриске лозице и „кружних листића" има се, дакле, узети у обзир уметност номада азиског Севера, који припадају алтајскоме кругу. Ну овој струји, која из јужног Сибира преко Трансоксаније и Ирана иде у Арапску и Египат, стоји на супрот друга струја, која се са њом укршта и у историско доба узима правац од Ирана и Кавказа ка Црном Мору и Северној Европи. То је аријевски покрет.

Између Црног и Касписког Мора, између Памира и Индије седе у почетку хисториске епохе у главном народи кавкаске говорне области. Око 1700. год. пре Хр. њих потискују Инди, који долазе преко Кавказа. Око 1000 год. пре Хр. Инде потискују Иранци и они одлазе у Индију. Индијанце и Иранце раздваја треће аријевско племе, Саки, који, лутајући северно од Касписког језера, из Туркестана се пробијају у Авганистан. Тако се између Семита и Турака утискује нов клин. Носиоци Парћанске државе у Персији била су племена Сакâ.

Два важна орнаментална мотива: вишеструки преплети и кругови повезани чворовима имају се свести на Хорасан. Они долазе са упадних вратница Сака, на којима се домаће меша са грчким, индиским, кинеским и са уметношћу номада и северних народа. Североисточни Иран има у уметности као и у трговини свилом улогу посредника између Средоземског Мора и Горње Азије, Индије и Кине. Јужни носилац орнамента Сака постаде Ислам, чија уметност налази корена у источно-иранском кругу.

Алтај и Иран су, дакле, полазне тачке у тумачењу орнаменталних мотива Средњега Века.

Албански трезор указује на Исток. Он стоји у истом реду са чувеним трезором из Нађ Сент Миклоша. Он не припада чисто ариским рукама. Мора се узети у обзир турско-алтајски и сако-ариски покрет, да се објасни присуство декоративних мотива албанскога трезора.

Стжиговски указује на то, да је Европа једаред била у опасности да подлегне ориjенталској култури. То је било са појавом хришћанства, које је, на срећу, било јелинизовано, у чему излази на видело победа културе басена Средоземног Мора. Инвазије номада и северних народа у Европу створиле су она што ми зовемо „Средњи Век." Формирању културе тога доби допринеше дух номада, воља двора, цркве и научникâ. По други пут се Европа налазила пред сличном опасношћу за време светског рата. Дело је написано, кад су Немци имали да забележе у томе рату велике триумфе на све стране и Стжиговски је сањао о новој ренесанси, коју би победом Германа имала Европа да доживи. Тиме што се Немци беху везали са Мађарима, Бугарима и Турцима, враћало се на старе саобраћајне путеве. Ну имало се очекивати, да ће турском продирању из друге половине првог хришћанског миленијума на крају другог миленијума следовати супротни покрет немачке културе.

В. П.

Dr. Coriolan Petranu. — Muzeele din Transilvania, Banat, Crisana si Maramures. Bucuresti 1922, стр. 227, сликâ 101 у тексту и са једном картом.

Једна књига од врло великога интереса за нас, који нити имамо музејског закона, нити закона о заштити старина, нити зграде за ратом десетковане и осакаћене збирке. Музеји Трансилваније су највећим делом музеји хисторије провинцијалне цивилизације. У Клују (Клаузенбургу), престоници Трансилваније, има један народни музеј за целу област. Осим овога постоје још три: Румуни имају један у Херманштату, Саксони исто тако (Музеј Брукентал) и Секлери у Шепшисентђерђу. Банат има свој нарочити музеј у Темишвару. Обласних музеја има у Орадеа-маре, у Деви, у Араду, у Алба-Јулији (Карлсбург), у Брашову, у Кареул-маре, у Сигету, у Таргумурешу и у Турди. Има и неколико муниципалних музеја, као у Баја-маре, Сигишоари (Шесбург), Сату-маре. Има и специјалних музеја, као музеј уметничких заната у Клују и Таргу-Мурешу; кабинет старог оружја у Сибиу (Херманштату); етнографски музеј у кући, у којој се родио Матија Корвин, музеј мађарски у Клују; музеј црквене хисторије „Battyaneum" у Алба-Јулији; музеј Карпата и природописни музеј у Сибиу, музеј песника Арања у Шалонти.

Највећи музеј у Трансилванији је Народни Трансилвански Музеј у Клују, који има 100.000 објеката (без природописних збирака, од којих свака посебице куд и камо премаша ову цифру). Музеј барона Брукентала у Сибију садржи 65.000 објеката и 4000 природописних комада. Музеј у Темишвару има 52.000 објеката и 13.000 јестаственичних комада; Румунски Музеј у Сибију има 21.000 објеката и 29.000 јестаственичних комада; Музеј Секлер у Св. Ђурђу има 35.000 објеката и 13.000 природописних комада; у Алба-Јулији су 19.000 објеката (и 6000 јестаственичних); у Орадеа-маре 17.000, у Деви 11.000, у Баја-маре и Брашову по 8000. Остали музеји имају по мање од 5000 објеката.

Међу објектима су нарочито чувени радови трансилванских позлатара; емаљи XVI.–XVII. века; оригинали од Јана ван Ајка, Мемлинга, Бригела, Тениерса и мајсторâ холандске школе; римске старине из Дакије; трезор из Апахиде; слике Лота, Каналета, Басана. Нумизматичари ће у Клују и у Сибиу наћи разноврсних збирака, међу којима су од нарочитог интереса збирке варварских новаца. У „Battyaneum" у Алба-Јулије налазе се минијатуре из епохе Каролингâ и романске. Музеј у Орадеа-маре има дела од Луинија, Кранаха, Шафнера и продуката уметничких заната из италијанске ренесансе. Збирка римских капителâ у музеју Алба-Јулије је једна од најбогатијих, који постоје, као и збирка римских опека са жиговима, трагови култа Митре.

Сви музеји имају своје зграде, које у главном задовољавају музејске потребе. Најстарија је зграда Музеја уметничких заната у Таргу-Мурешу (из 1893. год.). Сви

музеји имају своје библиотеке, од којих она Народног Трансилванског Музеја броји 179.000 свезака.

Што се тиче особља једино Народни Музеј у Клују има за шефове појединих секцијâ професоре универзитета у Клују. У Таргу-Мурешу и у Араду директори и чиновници су општински службеници, а у Деви и Кареул-маре обласни чиновници. Директори Музеја Брукентал и „Battyaneum"-а рекрутује се из цркве. У осталим музејима чиновници су обично професори гимназија. В. П.

А. Дероко. — Три манастира средњевековнога Раса („Мисао", 16. новембар 1922. г., година IV, свеска 70, стр. 1673—1686.)

Описују се три цркве код Новог Пазара: Петрова црква, Ђурђеви ступови, Сопоћани. Основе ових цркава нису у многоме тачно снимљене. Многи битни елементи архитектуре нису уочени. Најгоре стоји са Ђурђевим ступовима, код којих није запажено, да им је кубе елиптична пресека а не кружна и да је простор, над којим се оно своди, правоугао, а не квадрат. Исто тако није запажена потковичаста линија олтарске абсиде (изнутра.) Ну пошто је писац тек студент архитектуре, има се похвалити његов садашњи интерес за нашом старом уметношћу, нарочито за архитектуром, на којој од архитеката до сада осим г. Андре Стевановића и К. Јовановића нико није радио. В. П.

Skok, Peter. — Vorläufiger Bericht über eine toponomastische Studienreise in Norddalmatien (Balkankommission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien), Wien 1914, 8⁰, стр. 10.

Skok, Peter. — Zweiter vorläufiger Bericht über die toponomastische Bereisung Dalmatiens (Balkankommission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien), Wien 1915, 8⁰, стр. 8.

Skok, Petar. — Prilog k ispitivanju hrv. imena mjesta (Nastavni Vjesnik, knj. XXI), 8⁰, стр. 4.

Skok, Petar. — Prilog k ispitivanju hrvatskih mjesta, II, 8⁰, стр. 4.

Skok, Petar. — Prilozi k ispitivanju hrv. imena mjesta, III, 8⁰, стр. 339—349.

Skok, Petar. — Prilozi k ispitivanju hrvatiskih imena mjesta, V, 8⁰, стр. 13.

Skok, Petar. — Studije iz ilirske toponomastike (Glasnik Zemaljskog Muzeja. XXIX, 1917), стр. 117—143.

Skok, Petar. — Studije iz ilirske toponomastike (nastavak) (Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXI, 1919), стр. 151—159.

Skok, Petar. — Studije iz ilirske toponomastike (Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXII, 1920), стр. 29—45.

С великим успехом Г. Скок објашњава у овим расправама постанак читавог низа имена места у нашим крајевима. Студије његове одликују се темељним знањем чињеница и строгом лингвистичком методом. Резултати пишчеви и начин излагања имају интереса и за нестручњаке. Објашњена су имена многих врло познатих географских имена, као: Сплит, Неретва, Крк, Задар, Вис, Зрмања, Дувно, Брибир, Зеница, Топуско итд.

Stein, Arthur. — Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia (Izdao Bosansko-hercegovački Zemaljski Muzej u Sarajevu), 1920, 8⁰, стр. 1—137.

После једног увода о постанку провинције Тракије долази списак намесника те провинције, најпре прокуратора а затим царских легата. Иза тог списка долази други који обухвата финансијске прокураторе. Четврта глава има наслов „Херсонес и Хелеспонт". У њој се говори о положају и рангу, каријери и месту рођења трачких намесника. Затим долазе одељци о метрополи и столици намесника, трупама у Тракији и језичким приликама у тој области. Књига испуњава све услове једне добре историјске расправе.

Будимир, Милан. — Atena Tritogenija i atički Tritopatreji (из Glasnika Zemaljskog Muzeja u Bosni i Herzegovini, XXXII, 1920, стр. 295—328).

Писац се не слаже с досадашњим разним тумачењима Атининог надимка Tritogenija и имена Tritopatreji и детаљно доказује да су неоснована. По њему Tritogenia је кћи бога Tritos-а а Tritopatrei су његови синови. Уз овај главни резултат, Г. Будимир саопштава у овој ученој расправи још много других својих решења питања која су у вези с Тритогенијом и Тритогенијима.

Milleker, Bódog. — A. Vattinai Östelep. Темишвар, 1905, 8⁰, стр. 75 (с 260 слика).

Опис преисторијских старина нађених у селу Ватини код Вршца. Писац говори опширно о предмету а опису су додате многобројне и добре слике. Милекерова монографија о Ватини један је знатан прилог преисторији наше земље.

Milleker, Felix. — Die Werschetzer Gegend im Alterthume. Historisch-archäologische Skizze. Вршац, 1885. Мала-8⁰, стр. 34.

Кратак преглед историје и археологије Вршца и околине, где је нађено врло интересантних и важних предмета из свих периода преисторијских и из римског доба.

Milleker, Felix. — Führer durch die Altertumssammlung des städtischen Museums in Werschetz. Вршац 1910. 8⁰, 2—21.

Вршац има врло интересантан мали музеј. Збирка се састоји из преисторијских, римских и познијих старина. Неколико предмета датирају из најстаријег културног доба, палеолитикума, други из више неолитских станица или из бронзаног и гвозденог доба. Најважније су старине које су нађене у селу Ватини, недалеко од Вршца. Ту је нађено око 6000 предмета, нешто у једном преисторијском насељу а нешто у његовом гробљу. Време из кога су јамачно је IX.—V. в. пре Хр. Интересантно је особито посуђе од иловаче врло лепих облика и с разноврсним орнаментима. Врло је важна, даље, бојена керамика из неолитског доба и т. зв. Schnurkeramik из бронзаног доба, предмети од нефрита и идоли из неолитског и бронзаног доба. Каталог је израђен с познавањем ствари и прегледно.

Menghin, Dr. Oswald. — Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien (из Prähistorische Zeitschrift, XI. и XII. Band 1919, 1920, стр. 197—200).

Овде Менгин говори о преисторијским налазиштима и преисторијским старинама нађеним у Албанији и Црној Гори. Он набраја научнике који су путовали по тим крајевима и обраћали пажњу на њихову преисторију и расправља извесне преисторијске проблеме (тумули, хронологија). На крају је наведена литература за преисторију Црне Горе и Албаније за оне који би се више заинтересовали овим питањима.

Menghin, Dr. Oswald. — Die archäologische Kartographie am nördlichen Balkan. (Штампано у Anthropos, Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachenkunde. Беч. Band XII—XIII, 1917 и 1918, стр. 1069—1084.)

Познати бечки преисторичар, О. Менгин, професор бечког универзитета, даје у овом чланку један преглед литературе о раду на преисторији и класичној археологији у балканским земљама (осим Грчке) и преглед картографије тих области. Ово је једна корисна библиографија.

Skrabar, Viktor. — Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau (из Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Band XLII, 1912, стр. 335—339).

У Горњем Хајдину нађено је г. 1906 једно преисторијско гробље с урнама. Недалеко одатле нађено је доцније 16 скелета који јамачно припадају првим Словенима у птујској равници, судећи по предметима који су уз њих нађени, махом од бронзе, али и од гвожђа и сребра: прстење за прсте, колути за слепоочнице, минђуше, фибуле итд. Гробови су били поређани у редове. Мртваци нису били положени у сандуке. Лицем су окренути сунцу, леже на леђима, а руке су им испружене поред тела. Људи су били средњег стаса.

Skrabar, Viktor. — Die römische Donaubrücke bei Pettau (из Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes. Band XVII, стр. 155—160).

Г. 1913 нађени су остаци једног римског моста на десној обали Драве преко пута некадашње доминиканске касарне у Птују. Из воде је извађен један натпис који помиње мост и цара Хадријана који га је саградио или обновио.

Wigand, Karl. — Die nutrices Augustae von Poetovio (из Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes, Band XVIII, 1915, стр. 193—218).

У Птују нађен је један већи број рељефа (с натписима и без натписа), који представљају *nutrices Augustae* Писац даје у првом одељку ове своје расправе тачан опис свих тих споменика. Затим говори о светилишту тих богиња. Трећа глава посвећена је питању уметничко-историјског места које имају ови рељефи. По мишљењу пишчевом они ће бити из 2ог и 3ћег в. по Хр., а дају се поделити у две групе. Напослетку се расправља питање о њиховом религијозно-историјском положају. Ове богиње нису *matres* (богиње матере), каквих је нађено много на Рајни из римског доба, него су *nutrices* (дадиље). Птујске nutrices су сигурно локална божанства. Оне су сродне с *matres*, а то јамачно треба објаснити тиме што су становници Птуја били сродни с Келтима на Рајни.

Seure, Georges. — Etude sur quelques types curieux du cavalier thrace. (Revue des études anciennes, tome XIV, 1912), 8⁰, стр. 62.

Seure, Georges. — Archéologie thrace. Première série. Paris 1913, 8⁰, стр 1—140. (Revue Archéologique 1911, 1912, 1913). Deuxième série (Revue Archéologique 1914—1919). Paris 1920, стр. 1—221.

Познати траколог Seure овде описује један већи низ натписа и рељефа трачких који су дотле били непознати или су били мало познати. Уз опис често иде мање или више опширан коментар. У почетку обе књиге писац је дао преглед археолошког рада и доста детаљну библиографију археолошку у Бугарској у последње време.

Ове студије настављене су у Rev. Arch. 1921, стр. 108—126 и 1922. У првом чланку описана је једна статуица од сребра која представља једно дете с некаком животињом у наручју. Она има унутра један механизам који показује да је служила као сланик. Таквих сланика познато је, по Seure, још само три. С том статуицом нађено је још 32 предмета махом од злата, а неки су од сребра (огрлице, минђуше, брезлетне, прстење). Писац мисли да су ови предмети импортирани из Сирије.

У другом чланку (Revue Archéol. 1922) писац најпре говори о 17 сребрних чаша типа *à omphalos* (IV. в. пре Хр.?), затим о четири сребрне вазе. У другом делу реч је о трачким бронзама, статуицама и другим предметима. На завршетку се налази списак свих бронзаних статуица из Тракије које су проучене пре ове расправе (њих 161 на броју).

Seure, Georges. — Les images de Zeus Kéraunos (Revue des études grecques, tome XXVI, 1913), 8⁰, стр. 225—261.

Писац описује трачке рељефе на којима је представљен трачки бог Збелсурдос (или Аздул, Јамбадул) као Зевс с муњом и орлом. Осим тога, у расправици се расправљају питања о именима овог бога, о Залмоксису и нека друга.

Seure, Georges. — Collection Stamoulis. Antiquités thraces de la Propontide (Correspondence hellénique XXXVIᵉ année), Athènes. 1912, 8⁰, стр. 535—641.

Каталог камених старина које се налазе у збирци једног грчког богаташа у Силиври. То су вајарски радови (статуице, рељефи, капители, архитектонски фрагменти итд.), почасни и званични натписи (одлуке, посвете итд.), вотивни споменици (разна божанства, трачки коњаници итд.), надгробни споменици, разни други неодређени споменици. Старине су грчке и римске, из времена од 5. в. пре Хр. до византијског доба.

Seure, Georges. — Une mine de Périnthe (Revue Numismatique 1912), 8⁰, стр. 14.

Предмет расправице је један оловни тег на ком с једне стране пише ΜΝΑ ΠΕΡΙΝΘΙΑ а на другој ΠЄΝΤΑΛΙΤΡΟΝ ΔΙΚЄΟΝ. Овај тег тежи 1500 грам. По писцу он је из друге половине I. в. по Хр. Али Senre налази да између перинтске мине и римске либре (јер под „литром“ може се разумети само ова либра) не постоји никакав ригорозан бројни однос, и да ми нисмо у стању да кажемо тачно колико је била тешка једна перинтска мина. — На супрот томе румунски археолог Soutzo тврди да је јединица за тежину у Перинту била равна тачно пет римских либра, дакле 1635 грама (Седница Румунске Академије Наука од 15.—28. маја 1912. Bull. de la Société de Numismat. roumaine, 2ᵒ trim. 1912. Supplément à l'étude de la mine de Périnthe).

Seure, Georges. — Deux variantes du type d'Artémis Chasseresse (у Revue des études grecques, tome XXV, 1912), 8⁰, стр. 18.

Реч је о једној статуици од бронзе која представља Артемиду као ловца (стоји, на глави има шлем) и једном ниском рељефу од мрамора на ком је Артемида представљена како јаше на јелену и лови.

Seure, Georges. — Nicopolis ad Istrum. 1908, 8⁰, 1—97.

Монографија о тој знатној античкој вароши на бугарском Дунаву. Писац је употребио споменике откривене при систематском откопавању Никопоља г. 1900, као и све раније. Главни део књиге заузима један *Corpus* никопољских натписа, у коме има 106 грчких и римских натписа. Испред тога налазе се чланци о имену и положају вароши, њеном трајању, стратегијској и административној улози, о променама трачко-мезијске границе, рушевинама и споменицима, и о народу и култовима. А на крају је додат један списак рељефа и бронза.

Netzhammer, Raymund. — Auf den Trümmern von Salona. Brünn 1907, 8⁰, стр. 3—20.

Један кратак преглед класичких старина у Сплиту и Солину.

Netzhammer, Raymund. — Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. Bukarest 1918, 8⁰, стр. 1—223.

Добра и интересантна књига о раном хришћанству и хришћанским старинама у Добруџи. I. гл. Покрштење провинције Скитије. II. Мученици у Томи. III. Место Халмирис и први епископ у Томи. IV. Бретанијон и скитска црквена провинција. V. Епископи Геронтије и Св. Теотим. VI. Епископ Тимотије из Томи у Ефесу. VII. Епископ Јован и јеретици. VIII. Епископи Александар и Теотим II. IX. Епископ Патерн и скитски калуђери. X. Епископ Валентинијан и свађа о „три капитела“. XI. Метропола Томи. XII. Старо хришћански натписи из Томи. XIII. Аксиопољ. XIV. Из североисточног угла црквене провинције. XV. Хришћанство на селу. XVI. Хришћанске општине на обали Понта. XVII. Варош Тропеј с базиликом.

Ebert, Max. — Südrussland im Altertum (mit 145 Abbildungen im Text), Kurt Schröder, 1921, 8⁰, стр. XI—XIII, 1—436.

Врло добра књига о старинама јужне Русије од палеолитског доба до краја римске империје. У уводу (1—18 стр.) говори се о земљи. Стр. 19—55 посвећене су палеолитском и неолитском доба до г. 2200. Старија палеолитска периода није позната у јужној Русији, већ само млађа. Интересантна је неолитска т. зв. трипољска култура (гробља = „плошчадке" и зграде за становање = „землянке"): малана керамика, спирале као декорација, идоли од иловаче итд. Ова култура стоји у вези с балканском и с јегејском и минојском. Она припада једном стално насељеном, земљорадничком народу. Напротив носилац једне друге културе која је представљена гробовима у којима су нађени скелети обојени окером и „курганима" био је неки номадски народ. Ови гробови су из краја млађег каменог доба и из почетка металне периоде. У трећој глави која говори о доба од 2200 до грчке колонизације расправља се питање да ли је јужна Русија познавала бронзано доба и писац долази до закључка да је и она прошла кроз ту културну фазу. Ова периода јужне Русије дели се на три доба: старије 2200—1700, средње доба 1700—1200 и најмлађе доба 1200—900. Око 1000 г. пре Хр. носиоци ове културе били су Кимерци. Око 900 г. на обалама Црног Мора познато је гвожђе. О Скитима се говори опширно (стр. 82—185): о доласку, племенима, оделу и храни, обичајима, вери, језику (писац мисли да су били иранског порекла), гробовима и погребним обичајима, уметности (утицај грчки). Још опширније говори писац о Грцима у јужној Русији: колонизација, трговина, керамика, грчке вароши Тирас, Олбија, Херсонес, босфорска држава (Теодосија, Пантикапеон, Фанагорија итд.), политичке и социјалне прилике грчких колонија, култура и свакидашњи живот Грка у Скитији, гробови. Напослетку реч је о племенима која живе у тим областима у јелинистичко и римско доба (Сармати, Таури, меотска племена, Трачани, Келти, Скири, Бастарни), даље о Готима и Хунима.

Bjelovučić, Dr. Nikola Zvonimir. — P o v i j e s t p o l u o t o k a R a t a (Pelješca) H e r c e g o v i n e i D u b r o v n i k a), Split 1921, 8⁰, стр. 207.

Писац је прикупно све податке до којих је могао доћи о прошлости острва Пелешца. Он није ни археолог ни историк. Али његова књига није би вредности.

Kazarow, Dr. Gawril. — B e i t r ä g e z u r K u l t u r g e s c h i c h t e d e r T h r a k e r. Mit 38 Abbildungen im Text. Sarajevo 1916. (У збирци Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II. Quellen und Forschungen. Herausgegeben von Dr. C. Patsch, Heft 5.) 8⁰, стр. 122.

Садржина: I. Увод II. Број становника. Брак, положај жене, комунизам жена код Агатирза. Племство и секте. Племена, државе и њихова уређења. III. Насеља и тврђаве. IV. Земљорадња. Виноградарство, пиварство, хмељ. Тобожњи комунизам имања код Гета. Сточарство. Лов. Алкохолизам, пијанке, игранке и игре. Рударство. V. Одело и тетовирање. VI. Оружје. Најамничка војска. Робови. VII. Ратна вештина. VIII. Погребни и други обичаји. IX. Духовна култура (језик, уметност, музика, песме, правни обичаји, свирепост, опште културно стање). X. Тип Трачана. Писац у главном даје материјал, који је савесно скупио и јасно и прегледно распоредио. Међутим он често и расправља о разним питањима. Књига је врло употребљива и корисна.

Praschniker, C. und Schober, A. — A r c h ä o l o g i s c h e F o r s c h u n g e n i n A l b a n i e n u n d M o n t e n e g r o. (Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. Heft VIII), Wien, Hölder. 1919, 4⁰, стр. 104.

Писци су г. 1916 прошли путове Требиње—Ластва—Никшић—Данилов Град—Подгорица—Медун, Котор—Цетиње—Ријека—Вирпазар—Стари Бар—Улцињ—Подгорица—Ријека, Подгорица—Вирпазар, Подгорица—Тузи—Иванај—Скадар—Љеш—Круја—Тирана—Елбасан—Берат—Фјери—Драч. На тим путовањима они су нашли

знатан број римских старина: кастела (Елбасан), грађевина, гробова, путова, зидина (Љеш, Берат), натписа, рељефа (Драч, Аполонија итд). Овде се о тим старинама исцрпно говори.

Praschniker, Camillo. — M u z a k h i a u n d M a l a k a s t r a. (Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien. Mit 131 Abbildungen.) (У Jahreshefte des Österr. Arch. Institutes.) Wien, Hölder, 1920, 4⁰, стуб. 234.

После путовања по Албанији г. 1916, Прашникер је провео дуже време у Албанији 1917 и 1918 год., бавећи се археолошким испитивањима. У овом делу он објављује читав низ разноврсних старина, од којих су многе од велике вредности. У главном писац је испитао област између Валоне и Берата. Он описује тачно остатке старе Аполоније (зидови, керамика, мозаик), нимфеј, недалеко одатле, Byllis (зидине, куле, позориште), говори опширно о Via Egnatia, и онда прелази на детаљан опис појединачних предмета: један диван надгробни споменик из Аполоније и многи други надгробни споменици, многобројне статуе (главе, бисте, торза, рељефи, натписи (грчки и латински). На крају има један „Додатак" о Драчу (мозаик, једна апулска амфора, рељефи, натписи) и о неким другим местима.

Ruzicka, Leon. — A u s m e i n e r S a m m l u n g (у Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft. Band X). 1916, 4⁰, стр. 1—4.

Ружичка саопштава овде колико има у својој приватној збирци новаца из Дакије (11), Виминацијума (63), разних вароши Доње Мезије и Тракије, скитских краљева Мезије (8), понтских краљева (13), из Олбије и Тире (40) и варварских (252)

Ruzicka, Leon. — I n e d i t a a u s M o e s i a i n f e r i o r (у Numismatische Zeitschrift, Band 50, 1917), стр. 73—173.

Ружичка овде објављује најпре 20 тегова од олова с једним табеларним прегледом свих познатих тегова из Доње Мезије, а затим даје опис једног великог броја досад необјављеног новца из исте области (Kallatis, Dionysopolis, Istros Markianopolis, Nikopolis, Odessos, Tomi). Четири таблице са сликама новаца допуњују овај опис.

Ruzicka, Leon. — D i e M ü n z e n v o n S e r d i c a. (У Numismatische Zeitschrift, Band XLVIII, 1911. Mit neun Tafeln.) 4⁰, стр. 82.

Опис 502 комада римског новца кованог у Сердици. Испред тога иде један дужи увод о овој вароши. Чланак ће с коришћу употребити нумизматичари и пријатељи старог новца.

Abramić, Michael. — A r c h ä o l o g i s c h e F u n d e i n P e t t a u. (У Jahreshefte des Österreichisch-Archäologischen Institutes, Band XVII, 1914, стр. 87—150.)

Г. 1911 извршио је Абрамић једно археолошко откопавање на брегу Панорами у Птују. Он је открио том приликом рушевине од неких римских зграда и већи број разних римских предмета, особито рељефа који представљају Кабире. Те старине су предмет овог чланка. Уз то Абрамић објављује овде и неке раније нађене споменике и старине из Птуја.

Πιπέςκοβιτς, Αἰμιλίανου, Τὸ Ἰλλυρικὸν ταὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν ἐκκλησιῶν Ῥώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως (докторска дисертација). Атина 1919, 8⁰, стр. 79.

Садржина: Увод и библиографија. I. Илирик у географском смислу и као римска провинција. II. Илирска црква: Илирски егзархат у 4ом веку. Везе њене с римским папом. III. Илирик под папином управом. IV. Илирик под управом цариградског патријарха.

Fairclough, H. R. — T h e a r t a n d a r c h a e o l o g y o f t h e d a l m a t i a n c o a s t (у часопису Art and Archaeology, vol. XIV, July-August 1922, стр. 61—83).

После једног кратког прегледа историје нашег приморја од неолитских времена до римског освојења, H. R. Fairclough описује главне римске споменике у Сплиту (Диоклецијанову палату), катедрале у Задру, Шибенику, Трогиру и Котору, и каже неколико речи о Дубровнику. Чланак је снабдевен врло добрим илустрацијама.

Veith, Georg. — Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr. (у Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung). Wien, Hölder, 1914, 4⁰, стуб. 112. Уз то три географске карте.

Октавијан, доцнији цар Август, водио је у нашем приморју један дуг и крвав рат од 35—33 г. пре Хр. с домаћим племенима. Veith се труди да на основу наших извора и својих студија на терену утврди ток ратних операција Октавијанових и локализира места која се у изворима спомињу. Питања која се у књизи расправљају често су веома деликатне природе особито због оскудице података. Ипак дело представља несумњиву научну добит.

Sticotti, Piero. — Die römische Stadt Doclea in Montenegro. (Unter Mitwirkung von L. Jelić und M. Iveković.) (У Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. VI.) Wien, Hölder, 1913, 4⁰, стуб. 226.

У Доклеји вршена су двапут откопавања: једанпут је копао Рус Ровински (1890, 1891 и 1892), а други пут су копали Енглези Munro, Anderson, Milne и Haverfield (1893). При тим откопавањима и иначе нађени су многобројни и знатни остаци римске вароши и живота у њој у тој периоди: три храма, једна хришћанска базилика, једна централна црква, форум с базиликом, која је од свих зграда најбоље сачувана и која је најинтересантнија у Доклеји, купатило, једна зграда за становање и друге зграде, римско гробље јужно од вароши, некрополе на северозападу, водовод, путови, мостови, велики број скулптура, натписа и других разних предмета. Варош је била опасана зидом с кулама.

На крају се налази расправа од Л. Јелића о средњевековној Доклеји (крај римске Доклеје, словенска Доклеја, седиште митрополије и концил).

Дело је израђено врло стручњачки и савесно. Читање је олакшано многобројним сликама.

Egger, Rudolf. — Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum (mit 111 Abbildungen im Text). (У Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. Band IX). Wien, Hölder, 1916, 4⁰, стр. 141.

Изванредно интересантна и добро израђена књига о ранохришћанским црквама и хришћанству првих времена у јужном Норикуму (Teurnia, Aguntum, Juenna, Virunum и други).

Egger, Rudolf. — Ein neuer Statthalter der Provinz Dalmatien. (У Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band XIX, XX. 1919, стр. 293—322).

Публикација једног латинског натписа који је нађен 1911 у Салони. Натпис помиње једног досад непознатог намесника провинције Далмације, Гаја Јулија Алексијана, који је био и командант IV. легије Флавијевске. Споменик је из почетка трећег века по Хр. Уз текст натписа иде један врло учен и оштроуман коментар.

Gnirs, Anton. — Führer durch Pola. Wien, Hölder, 1915, мала-8⁰, стр. 175.

Г. 1910 Аустријски Археолошки Институт издао је каталог за музеј у Аквилеји (израдио Мајоника), а г. 1912 каталог за задарски музеј (историја Задра и околине у старо доба од М. Абрамића, античке старине од Г. Берсе, а зграда S. Donato и средњевековни предмети од Г. Смирића.) Овим „вођама“ додао је Гнирс свог горњег „вођу“, који је израђен на исти начин као и прва два. То су врло добре књижице које дају и ономе који није био у тим музејима једну јасну слику о овим

драгоценим збиркама старина. Писци су увек стручњаци који добро познају предмет о ком пишу. Од знатнијих објеката дате су и добре слике. Прегледу збирака увек претходи један увод о дотичној области (историја, етнографија, археологија) и о историји музеја.

Egger, Rudolf. — Führer durch die Antiken-Sammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. Wien, Hölder, 1921, 8⁰, стр. 122.

Све што вреди за мало час споменуте „вође“ вреди и за ову књижицу. И она је у сваком погледу изврсна и из ње се може, као и из горњих, научити врло много. Ми је топло препоручујемо како стручњацима тако и аматерима.

Gubo, Andreas. — Geschichte der Stadt Cilli. Graz 1909, 8⁰, стр. 481.

Опширна историја Цеља од преисторијског доба до наших времена. Предисторија је обрађена на стр. 5—10, римска периода на стр. 11—52, а остатак књиге посвећен је средњем веку и новој историји. Монографија је израђена с великим трудом и на основу богате литературе.

Pirchegger, Hans. — Geschichte der Steiermark. Band I. Bis 1285 (у збирци: Allgemeine Staatengeschichte. III. Abteilung: Deutsche Landesgeschichten. Herausgegeben von Armin Tille. Zwölftes Werk. Gotha 1920, 8⁰, V—XVI и 1—436).

Пирхегер излаже у овом великом делу историју Штајерске од најстаријих времена па до године 1285. Прва глава посвећена је предримској периоди (стр. 1—21), друга римској владавини (стр. 21—72), а одатле почиње историја средњег века. Пошто је изложена политичка историја (до стр. 244), долази једна опширна глава која је посвећена уређењу, цркви, племству и културним приликама. Напослетку има „Додатак“ под насловом: „Die Herkunft der Otakare von Steyr und der Trauungen.“ Дело је израђено темељно.

Mišura, A. P. — Colonia Romana Aequum Claudium (Čitluk). Graz et Vienne 1921 (Librairie Styria). 8⁰, стр. 1—93.

У овој монографији о римској колонији Aequum, која је била где је данас Читлук код Сиња, описују се остаци од те старе вароши (грађевине, натписи, скулптура итд.) и на основу њих и осталих извора чине се закључци о њеном градском уређењу, о култовима у њему, њеној историји итд. Уз текст иде још 15 таблица са сликама. Aequum је било знатније место у римско доба и у Читлуку је нађено знатних старина (особито једна лепа глава можда Херкулова). Књижица се може прочитати с интересом и с коришћу.

Patsch, Karl. — Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. I. Teil. Die Herzegowina einst und jetzt. (Mit 83 Abbildungen im Text). (У збирци): Osten und Orient. Zweite Reihe: Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel. Neue Folge, I. Band). Wien 1922, 8⁰, стр. 170.

У главном, Пач је у овој књизи поновио оно што је у многим расправама раније рекао о Херцеговини у старо доба. Новине су ређе. Али ће му свако ко се бави најстаријом прошлошћу ове наше области бити захвалан зато што је на једном месту скупио своје досад разбацане резултате и мишљења о овој глави наше историје.

Truhelka, Dr. Ćiro. — Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba. Sarajevo 1914, стр. 167.

Ово је „вођа“ кроз богату и знатну преисторијску збирку сарајевског музеја. Књига је израђена врло брижљиво. Снабдевена је и великим бројем слика. Она служи не само одлично као вођа по поменутој збирци, него је врло погодна да упозна читаоца с преисторијом наше земље, а особито Босне и Херцеговине.

Patsch, Dr. Karlo. — Zbirke rimskih i grčkih starina u B.-H. Zemaljskom Muzeju. Sarajevo, 1915, стр. 144.

И ово је „вођа“ кроз сарајевски музеј, за грчко-римску збирку, која је такођер богата и важна. Пач је познат као изврстан познавалац грчко-римских старина Босне и Херцеговине и савестан научник. Ова књижица један је нов доказ о томе. Ко жели лако и добро да се упозна с античком периодом ових наших области треба само да узме ову књигу у руке.

Schmid, Walter. — Emona (у Jahrbuch für Altertumskunde. VII. Band, Heft 2, 3. Wien 1913, стр. 61–188).

Римска Emona налазила се на месту данашње Љубљане. Отприлике једна трећина старе вароши није покривена модерним зградама. На том месту приређена су 1909 - 1912 систематска откопавања. Успех је био велики. Откопано је 19 римских зграда, откривен велики део градског зида, и нађено много разноврсних старина из римског доба. В. Шмид даје о тим откопавањима један исцрпан извештај. Књига је снабдевена многобројним плановима и сликама. У почетку писац говори укратко о историји Емоне. Затим расправља о путовима, градском зиду (његовим кулама и капијама) и каналима, клоакама и водоводу. Онда прелази на зграде које описује опширно једну по једну. На завршетку налази се „Додатак“ у ком има пет чланака: 1. „Златни новци и сребрне полуге“ (нађени у Љубљани); 2. „Две сребрне полуге из куће XV“ (са жигом цара Магненција); 3. Бакарни новац“ (махом из Сиска, крај III. века по Хр.); 4. „Матрице од иловаче за колаче“; 5. „Област Емоне и којој је провинцији припадала“.

Cuntz, Otto. — Römische Inschriften aus Emona (горњи Jahrbuch, стр. 193 - 217).

При откопавању Емоне које је вршио В. Шмид нађено је 19 натписа на камену (10 вотивних олтара, 5 надгробних натписа, један натпис који је био на једној грађевини, једна девоцијона таблица, један одломак једног царског натписа и још један веома оштећен натпис). Писац објављује све те натписе. Осим тога објављује он још два римска натписа која су раније нађени у истом делу Љубљане

У истој свесци Jahrbuch-а:

Pick, Karl und Schmid, Walter. — Die römische Savebrücke bei Emona (стр. 189—192).

Г. 1901 откривени су на Сави код Љубљане остаци римског моста. У овом чланку тај је мост у појединостима описан.

Časopis za zgodovino in narodopisje. — Izdaja zgodovinsko društvo v Mariboru. Uredjuje Fr. Kovačić. Maribor 1922. XVII. letnik, snopić 1.

На стр. 15—20 овог „Часописа“ штампао је В. Скрабар, који се с лепим успехом бави већ годинама проучавањем преисторијских и класичких старина у Словеначкој, чланак под насловом *Ruški mitrej*.

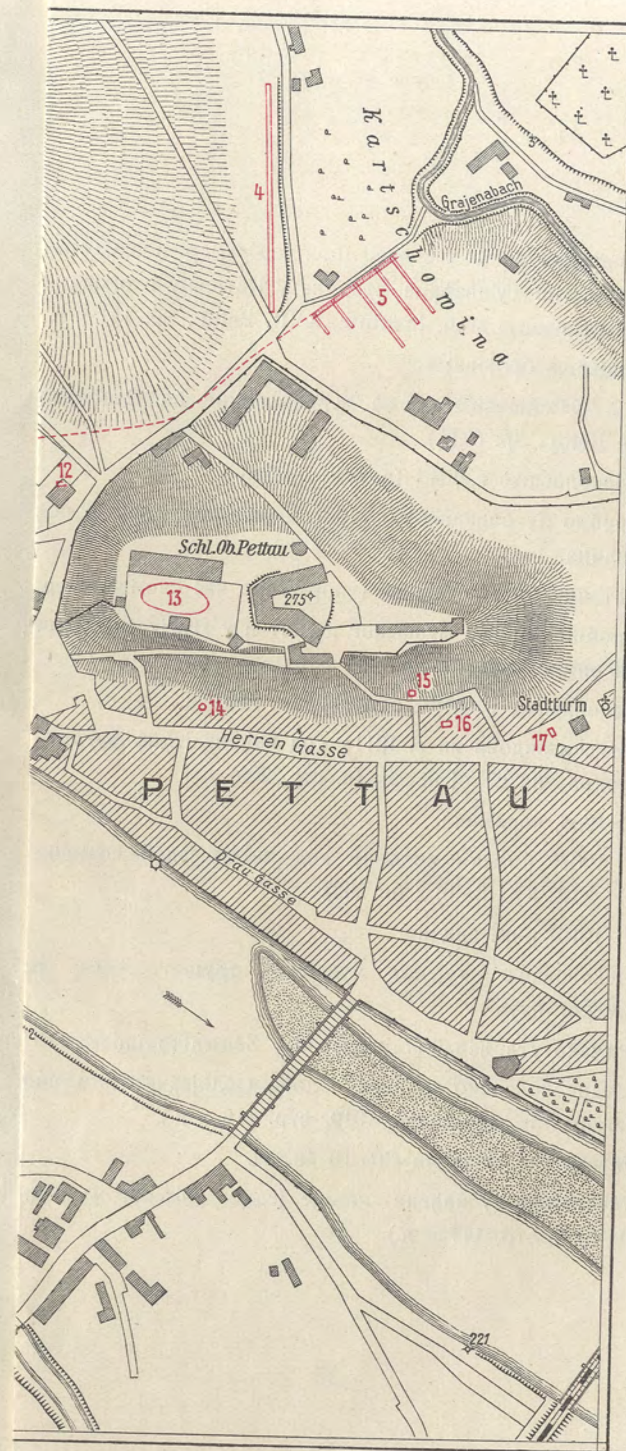

Panoramaberg
(Ferberšek)
264
233
221
Kartschowina
Oberer Pionier Übungsplatz
D R A U
Weidschach
K.F.J. Kaserne
Turm
Dominikaner Kaserne
Schl.Ob.Pettau
275
Grajenabach
Stadtturm
Herren Gasse
P E T T A U
Drau Gasse
Schwab Mühle
Brunnwasser
MITHRÆUM
Nachrömisches Gräberfeld
Ober - Rann
nach Pragerhof
223
221
N
S
1
2a
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
100m 50 40 30 20 10 0 50 100 150 200 250 300m

Карта 1

Ова карта, коју је саставио Филип Крамер и која показује где су вршена ископавања и где су нађене старине у Петовију и околини, изишла је најпре у Jahreshefte des österr. arch. Instituts, XVII. Beibl., Sp. 151 и д.

Објашњења бројева:

1. и 2. Откопавања грофа Херберштајна на Панорами 1911 (Österr. Jahreshefte, XVII. Beibl., Sp. 87 ff.).

2a. Ископавања г. 1913 (в. овај чланак).

3. Пробно откопавање у г. 1907. Терен полукружно исечен; у основи остаци римских зидина.

4. Остаци римских зидова (упор. мало час споменуту расправу).

5. Пробно копање музејског друштва у Птују 1912; римски зидови и клоаке, у шрафама римски пут Celeia — Poetovio — Pannonia.

6. Ископавање г. 1913; остаци рим. зидова.

7. Римски зидови из г. 1911; код нађена једна фигура (нимфа) која је служила као украс на некој чесми (в. стр. 205).

8. Г. 1908, керамика.

9. Г. 1907; римски зидови; код нађен један вотивни рељеф (упор. Österr. Jahreshefte, XIX./XX. Beibl., Sp. 283).

10. Г. 1910; рим. зидови.

11. Ископавање птујског музејског друштва 1912; рим. зидови, клоаке и остаци римског пута.

12. Римско утврђење (Jahrbuch der Zentralkommission, II, 1904, стр. 189).

13. Старословенско гробље. У доњим слојевима рим. зид. (Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, 1910, стр. 119 и д.)

14. Место где је нађен CIL III 10.882.

15. Место где су нађене каније једног римског мача (Jahrbuch für Altertumskunde, III, 1909, стр. 117 и д.).

16. Место где су нађене старине (код хотела Osterberger) објављене Mitteilungen der Zentralkommission, XXVII, 1901, стр. 20.

17. Надгробни натпис једног декуријона с рељефом који представља Орфејев мит (CIL III 4069; Conze, Römische Bildwerke, II, Tf. V, VI). Око варошке куле други римски натписи.

18. Место где је нађен CIL III 10.881 (Mitteilungen der Zentralkommission, XVI, 1890, стр. 147; Archäol. epigr. Mitteilungen, XV, 1892, стр. 46 и д.).

19. Остаци римског моста (Österr. Jahreshefte, XVII. Beibl., стр. 155 и д.).

20. Ископавање г. 1893 (Mitteilungen der Zentralkommission, XII, 1896 [Poetovio], стр. 1—22).

21. Ископавање мариборског музејског друштва 1910; рим. остаци од зграда, познoримски гробови, два рељефа с nutrices (Jahrbuch für Altertumskunde, V, 1911, стр. 176).

22. 23. Ископавање музејског друштва у Птују 1895, 1896, 1897. Остаци римских зграда за становање; упор. и Mitteilungen der Zentralkommission, XXV, 1899, стр. 30.

24. Ископавања г. 1913. Митреј, рим. остаци од зграда и познoримски гробови (Österr. Jahreshefte, XVI. Beibl., Sp. 10, и даље).

25. Откопавања у год. 1908/9; остаци зграда и гробови као у тач. 24.

26. Откопавања г. 1903/4 (Jahrbuch d. Zentralkomm., II, 1904, S. 194 и д.).

27. Откопавања г. 1905 (Mitteilungen d. Zentralkomm., IV, 1905, стр. 310 и д.).

28. Откопавање г. 1907; рим. зграде с три патоса од мозаика (Mitteilungen d. Zentralkomm., X, 1906, стр. 225*).

29. Римски канал (Mitteilungen d. Zentralkomm., XXV, 1899, стр. 31).

30. Рим. саркофаг нађен г. 1912.

31. Два олтара од кречњака из Св. Барбаре 1903/4; један с посветом Dravus Aug(ustus) (Jahrbuch d. Zentralkomm., II, 1904, стр. 214(5).

у нађене старине (код хотела Osterberger) објављене
ис<commission, XXVII, 1901, стр. 20.

Jah пис једног декуриjона с рељефом који представља Орфејев
Römische Bildwerke, II, Tf. V, VI). Око варошке куле други

heft ађен CIL III 10.881 (Mitteilungen der Zentralkommission, XVI,
pigr. Mitteilungen, XV, 1892, стр. 46 и д.).

г моста (Österr. Jahreshefte, XVII. Beibl., стр. 155 и д.).

рим 1893 (Mitteilungen der Zentralkommission, XII, 1896 [Poetovio],

риборског музејског друштва 1910; рим. остаци од зграда,
у шва рељефа с nutrices (Jahrbuch für Altertumskunde, V, 1911,

е музејског друштва у Птују 1895, 1896, 1897. Остаци рим-
жил ье; упор. и Mitteilungen der Zentralkommission, XXV, 1899,

1913. Митреј, рим. остаци од зграда и позноримски гробови
Jahı Beibl., Sp. 10, и даље).

год. 1908/9; остаци зграда и гробови као у тач. 24.

1903/4 (Jahrbuch d. Zentralkomm., II, 1904, S. 194 и д.).

оста 1905 (Mitteilungen d. Zentralkomm., IV, 1905, стр. 310 и д.).

1907; рим. з.раде с три патоса од мозаика (Mitteilungen
, стр. 225*).

risch (Mitteilungen d. Zentralkomm., XXV, 1899, стр. 31).

нађен г. 1912.

кречњака из Св. Барбаре 1903/4; један с посветом Dravus
kun Zentralkomm., II, 1904, стр. 214(5).

Таб. I

Сл. 1.

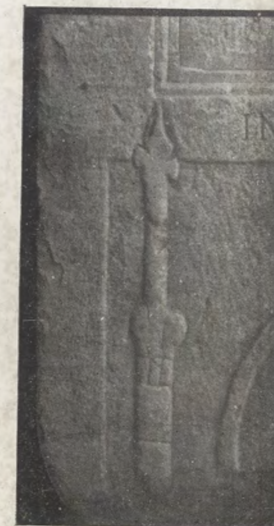
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Таб. II

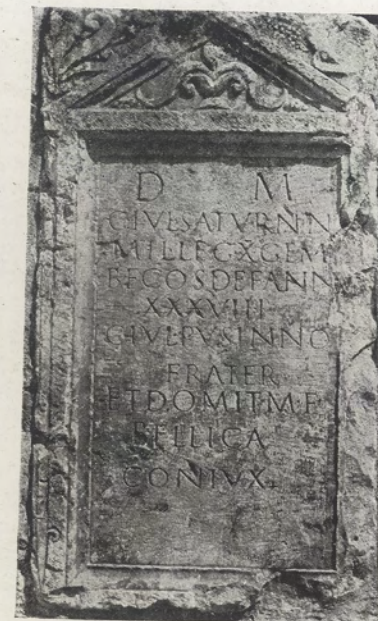

Сл. 5.

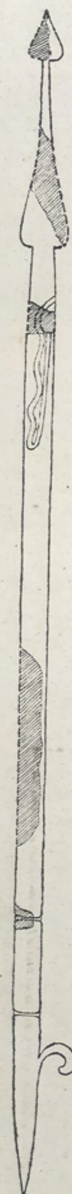

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Таб. III

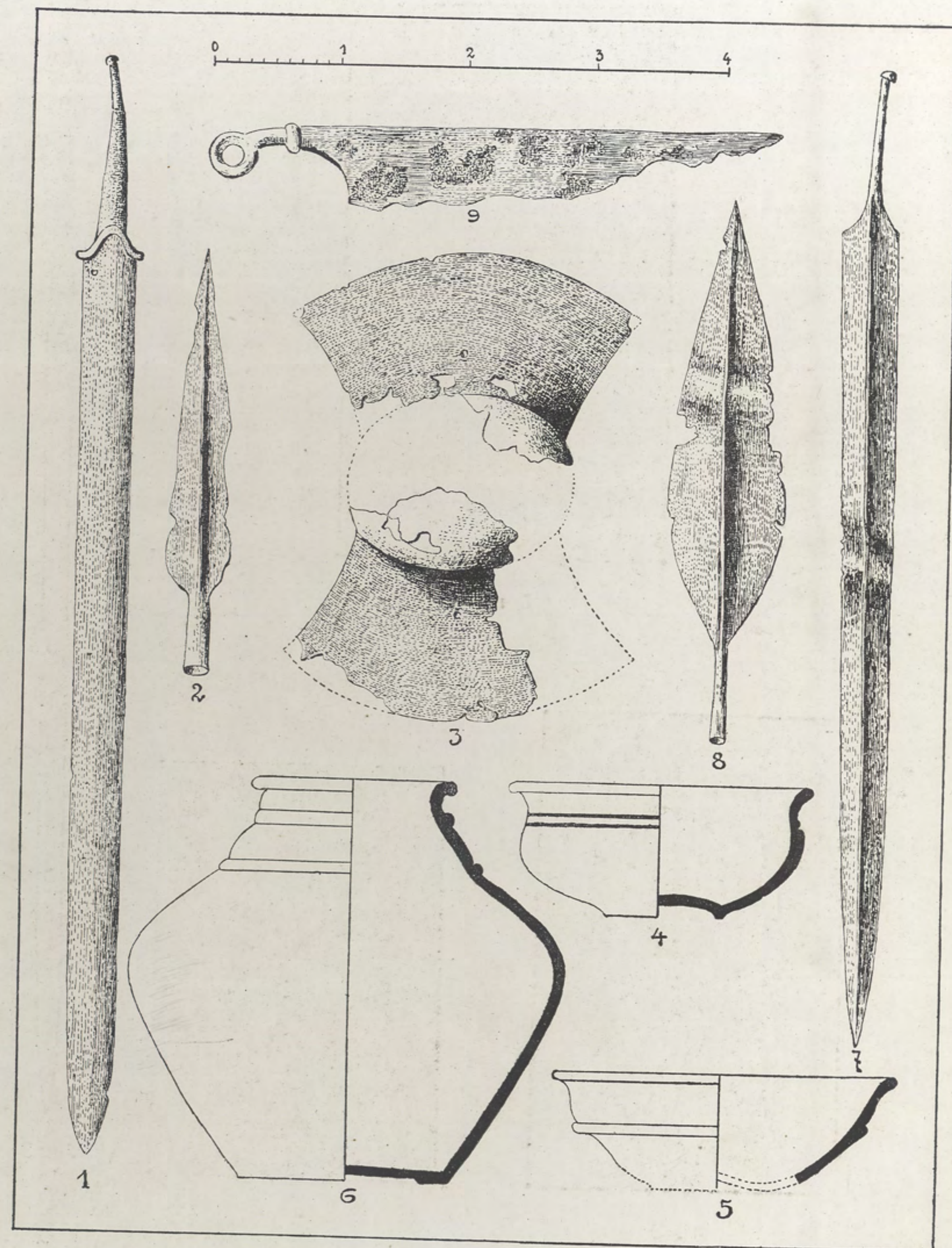

Таб. IV

Таб. V

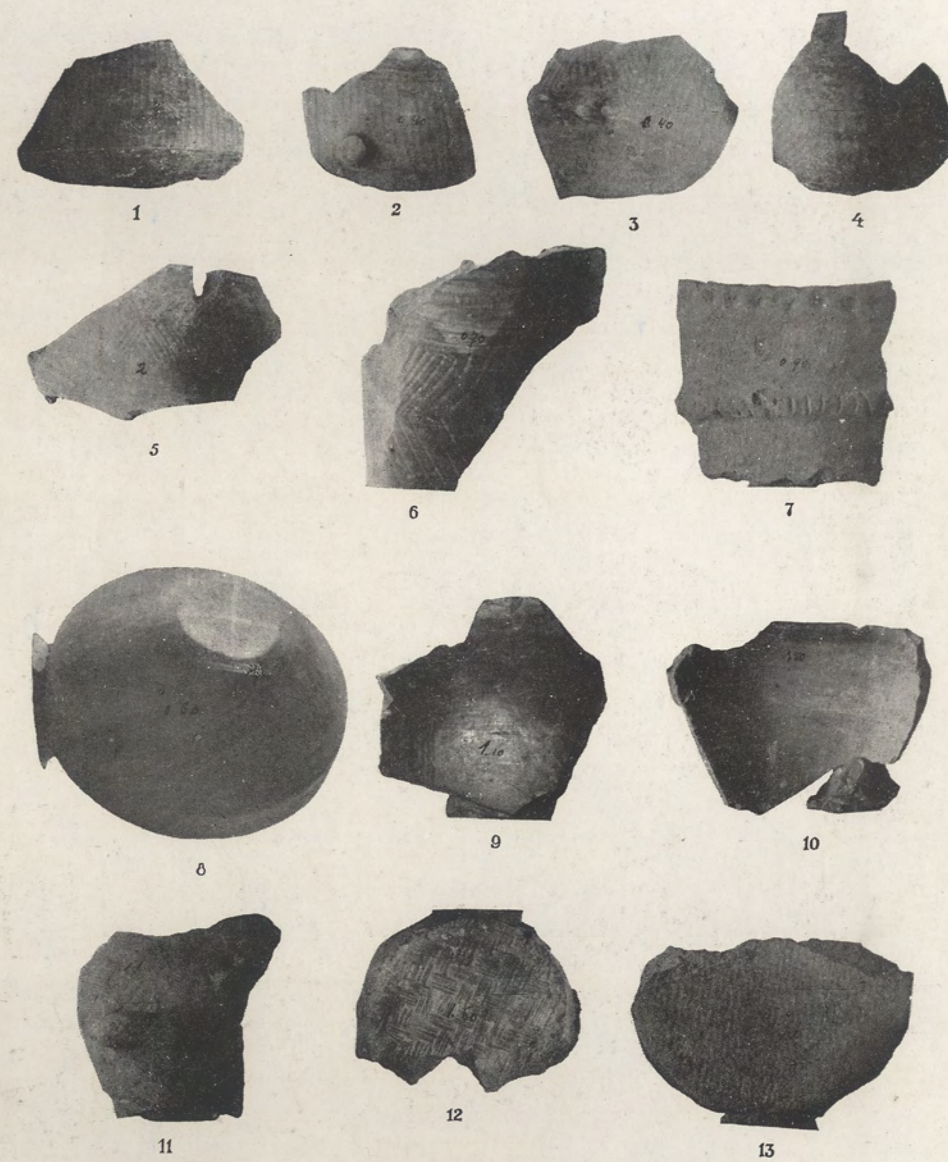

Таб. VI

САДРЖАЈ

СТРАНА

D-r Влад Р. Петковић, Календар у старом живопису српском (фреске Св. Ђорђа у Старом Нагоричину) 3
D-r Ćiro Truhelka, Osvrt na prehistorički rad u Bosni 19
Луј Бреје, Српске цркве и романска уметност 33
Д. Н. Анастасијевић, Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије 47
Mihomil Abramić, Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima (в. таб. I—II) 57
D-r Петар Колендић, Стубе на цркви Св. Ивана у Шибенику . . 65
Пера Ј. Поповић, Прилог за студију старе српске црквене архитектуре 95
D-r P. Skok, Pojave vulgarno-latinskoga jezika na naptisima rimske provincije Dalmacije 121
Vitkor Skrabar, Nalazi iz latenskog doba u okolini Ptuja i Maribora (в. таб. III) 145
Д. Ђ. Карапанџић, Арадац. Један прилог преисторији Војводине (в. таб. IV-VI) 151
Живко Д. Петковић, Мегалит из Срндаља 175
D-r Јозо Петровић, Најстарији споменици о археологији Балкана у опће, а поименце у Србији 185
D-r Балдуин Сариа, Археолошка истраживања у области старог Poetovio (в. карту на крају књиге) 192
Владимир Ћоровић, Херцеговачки манастири. Завала 209
D-r Niko Županić, Maskirana glavica od pečene gline iz Vinče u Srbiji 231
Georges Seure, Вотивни рељефи у београдском музеју 237
А. Станојевић, Преисторијски и археолошки остаци на средњем Вардару 239
Белешке. 301

Читаоцима „Старинара“

У Београду је обновљено Археолошко Друштво и „Старинар“ почиње наново излазити. Привремена управа друштвена позива на упис у чланство пријатеље старина. У исто време она моли свакога који би сазнао за какву старину да је извести о њој.

Упис у чланство и полагање чланских улога код Г. Љ. Стојановића, академика, Београд, Бранкова ул. 15.

Чланци и сва саопштења о старинама слати Г. Н. Вулићу, проф. унив., Београд, Југ-Богданова ул. 15.

Привремена управа: А. Белић, Андра Стефановић, В. Р. Петковић, В. Ђоровић, Драг. Анастасијевић, Ђ. Вајферт, Ј. Жујовић, Ј. Радонић, Љ. Стојановић, М. Васић, Н. Вулић, Павле Поповић, Петар Поповић, Ст. Станојевић, Тих. Ђорђевић.

СТАТУТ

АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА У БЕОГРАДУ.

1. Задатак је Археолошког Друштва у Београду: одржавати, прикупљати, изучавати и на свет издавати културне, историјске и уметничке старине из свију периода предисторијског и историјског живота на земљишту наше државе. Оно радњом својом обухвата: све предмете предисторијског и класичног доба (камене, бронзане и гвоздене ствари, разне грађевине, судове, алате, камене и металне кипове, натписе и томе слично); предмете из средњега века и новијег доба до средине XIX века, као: разноврсне грађевине, разне вајарске радове од камена и метала, радове живописне и цртачке, како црквене тако и световне.

2. Археолошко друштво у Београду стоји под надзором Министра Просвете.

3. Новчана средства друштва су: добит од друштвене закладе, од које се сме само каматни приход употребљавати на друштвене цељи, и која се има множити прилозима чланова утемељача и поклонима; годишњи прилози чланова, осим утемељача; могуће државне или приватне потпоре; добит од продаје друштвених списа.

4. Свој задатак постизава друштво: прибирајући и истражујући старине и помажући друге морално и материјално у том раду; предајући печатњом рад свој јавности у повременим књигама и потпомажући издавање стручних списа; старајући се о вршењу свију законских наредаба које се тичу чувања старина и трговине њима, и попуњујући их према потреби; оснивајући по унутрашњости подружнице; држећи повремене изложбе старина и јавна предавања.

5. Друштво састављају чланови: утемељачи, редовни и почасни.

6. Редовни чланови плаћају пет динара при упису у чланство и тридесет динара годишњег прилога, у напред.

7. Чланови утемељачи плаћају најмање шест стотина динара и то или у један пут, или у три годишња рока (по двеста динара годишње).

8. Сви чланови друштва добијају бесплатно повремене друштвене књиге. Остале друштвене списе добијају само чланови утемељачи и почасни бесплатно; а остали по спуштеној цени.

9. Сваки члан има право говора на повременим друштвеним скуповима. Предлоге, које би хтео на скупу да чини, ваља најмање три дана раније да саопшти управи.

10. Члан који до 1. децембра писмено не јави управи друштвеној да иступа сматра се за члана и за следећу годину; ко би се, пошто је једном из друштва иступио, поново јавио за чланство, плаћа опет пет динара за упис.

11. Сваки је члан дужан да по могућству ради на постигнућу друштвеног задатка, прикупљајући старине, чувајући их од пропасти и растуривања, извештавајући управу о њихову наласку, и старајући се да се увећа број друштвених чланова.

12. Управу друштвену састављају петнаест лица, која из своје средине бирају председника, секретара и благајника.

13. Кад председник одсуствује, заступа га у свему најстарији члан управе.

14. Управа је власна и дужна: представљати друштво и водити сву преписку његову; примати све нове чланове у друштво, осим почасних, и отпуштати их; постављати уредника за друштвене списе, био он члан управе или не, и давати му упутства; награђивати радове печатане у друштвеним повременим књигама; одлучивати, кад буду средства допуштала, где и како да се старине, о друштвеном трошку или уз друштвену потпору, ископавају, или које старине да се набаве; треба ли које управи поднесено дело печатати и како наградити, или само његово издавање потпомоћи; одређивати и друге друштвене трошкове; држати седнице бар један пут у месецу; одређивати заменика секретару и благајнику, ако би ови били у раду спречени; попунити управу из чланова утемељача и редовних, у случају ако би којем члану било немогуће вршити своје дужности, или ако би који члан управе, без довољних узрока, три пута узастопце изостао од друштвених седница; сазивати главни скуп и ванредне скупове; подносити скупу извештаје о раду и стању целога друштва; износити на скупу своје и осталих чланова предлоге, који су јој на време достављени; прихватити и привремено, до одобрења главног скупа, одржати свезе са страним друштвима; приређивати јавна предавања и изложбе; давати свој зналачки суд о предметима археолошким које јој поднесу власти или појединци; изабрати и одредити пуномоћника у случају друштвених парница, и одредити и слати своје заступнике на археолошке састанке.

15. Друштвена Управа станује у Београду.

16. Главни редовни друштвени скуп сазива се једном у години, и то у другој половини месеца јуна, а ванредни скупови сазивају се кад Управа за потребно нађе, или кад најмање двадесет чланова то писмено захтевају. Позив, у коме ће бити означен и предмет већања, објавиће Управа на петнаест дана пре скупа. Главни скуп отвара и води председник. Седница главног скупа је јавна.

17. Друштво на годишњем скупу врши ове послове:

Саслушава извештај Управе о годишњем раду, као и благајников извештај о стању касе; одређује три члана за преглед рачуна минуле године; бира Управом предложене почасне чланове; прима преко Управе предлоге од својих чланова, већа и одлучује о њима већином гласова; бира нову Управу из чланова утемељача и редовних за идућу годину.

18. Главни скуп одлучује и о престанку друштва, но само с пристанком три четвртине оних чланова утемељача и редовних који су на скупу. Предлог за престанак друштва има се поднети управи најмање три месеца пре главног скупа. Ако би друштво престало, све његово имање у новцу, књигама и збиркама припада археолошком одељењу Народног Музеја у Београду.